

UNIVERZITET U BEOGRADU  
FILOZOFSKI FAKULTET

Ana M. Đorđević

**ETNIČKE IDENTIFIKACIJE:  
KONSTRUISANJE ZNAČENJA KROZ  
KOLEKTIVNI RAD SEĆANJA**

doktorska disertacija

Beograd, 2021

UNIVERSITY OF BELGRADE  
FACULTY OF PHILOSOPHY

Ana M. Đorđević

**ETHNIC IDENTIFICATIONS:  
CONSTRUCTING MEANING THROUGH  
COLLECTIVE MEMORY-WORK**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2021

Mentor:

dr Biljana Stanković, docent  
Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Članovi komisije:

dr Biljana Stanković, docent  
Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

---

dr Aleksandar Baucal, redovni profesor  
Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

---

dr Ivana Spasić, redovni profesor  
Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

---

dr Svetlana Jović, docent  
State University of New York College at Old Westbury, New York

---

Datum odbrane: \_\_\_\_\_

## *Izjava zahvalnosti*

Najveći doprinos ovom radu dala je zajednica mladih ljudi koji su učestvovali u izvedbi istraživanja. Nemerljivu zahvalnost osećam prema (navodim pseudonime) Dunji, Vuku, Teodori, Lazaru, Luki, Filipu, Andreju i Viktoru, što su svojom živošću, entuzijazmom, skepticizmom i angažovanošću kreativno doprineli praktičnom delu studije. Oni predstavljaju koautore najvažnijeg dela ovog projekta. Hvala i svim ostalim učesnicima ovog istraživanja, čija su mi imena i lica nepoznata, a koji su svojim sećanjima doprineli izgradnji novog znanja o etničkim identifikacijama.

Formativnu ulogu u mom obrazovanju, podsticanju na upisivanje i izradu doktorata od njegove ideje do njegovih poslednjih stranica i, generalno, u mom profesionalnom razvoju i inspiraciji na naučno stvaralaštvo ima moja mentorka, profesorka Biljana Stanković. Zahvalna sam joj na svim onim satima zajedničkog rada koji su za obe bili podstičući i produktivni, ali naročito na onim koji su bili teški i izazovni, s obzirom na njen optimizam i istrajnost da prevaziđemo neobične prepreke sa kojima se ovaj rad susreo tokom svoje izrade.

Zahvaljujem se članovima komisije, profesorki Ivani Spasić, na dobroj volji i spremnosti da učestvuje u proceni ove teze i profesoru Aleksandru Baucalu, na korisnim komentarima i predusretljivosti u različitim fazama rada. Posebnu zahvalnost osećam prema članici komisije profesorki Svetlani Jović, na tome što je, uprkos razlici u vremenskim zonama, imala elana za virtuelne sastanke i diskusije sa mnom, na savetima za pisanje disertacije i njenoj profesionalnoj radoznalosti, koja me je u trenucima preispitivanja podsticala na bavljenje ovom temom.

Veliku zahvalnost dugujem profesorima Gordani Jovanović, Mortenu Nisenu i Frigi Haug, na pomoći prilikom razrade početne ideje ove disertacije u teorijski i metodološki specifičan pristup, kao i diskusijama, komentarima i životnim savetima, koji su me ohrabrivali na kritičko preispitivanje, interdisciplinarnu otvorenost i društveno odgovorno pisanje. Iskreno sam zahvalna profesorki Tanji Zitun i svim članovima *Cultural Psychology Network*, na tome što su, tokom najvažnijeg perioda u izradi ove disertacije, bili jedina grupa ljudi sa kojima sam se razumela u pogledu našeg zajedničkog meta-teorijskog zaleđa, što su bili istinski zainteresovani za ono čime se bavim i na brojnim prilikama da razmenjujemo uvide o tezama, spekulacijama, istraživačkim odlukama svakog od nas.

Duboko sam zahvalna svojim prijateljima, Raletu, Ani, Kaći, Mimi, Aleks i Milanu, bez čije ljubavi, podrške i spremnosti da me saslušaju verovatno ne bih ni završila ovaj projekat.

Disertaciju posvećujem svom ocu Mihailu i bratu Milanu, koji nikada nisu sumnjali.

# ETNIČKE IDENTIFIKACIJE: KONSTRUISANJE ZNAČENJA KROZ KOLEKTIVNI RAD SEĆANJA

## Sažetak

Predmet ovog rada su etničke identifikacije mladih građana Srbije. Cilj rada je empirijsko istraživanje načina na koje se one konstruišu u socijalnom kontekstu kroz interakciju između osobe i drugih aktera u sklopu specifičnih socio-kulturnih praksi. Usvojeni su kulturna psihologija kao teorijski okvir i kvalitativni metodološki pristup. Korišćena je metodologija kolektivnog rada sećanja, u svrhu podsticanja mladih na reflektovanje o sopstvenoj etničkoj pripadnosti. Primarni oblik učešća u istraživanju zasnivao se na zajedničkom generisanju i dekonstrukciji tekstova ličnih sećanja. U cilju validacije i proširenja uvida, sprovedeno je dodatno empirijsko istraživanje, sa istim tipom podataka, ali sa individualnim pristupom analizi. Primenjena je strategija svrhovitog uzorkovanja, a kriterijumi uključivanja bili su posedovanje srpskog državljanstva i pripadnost generaciji rođenoj 1990-ih godina. U glavnom istraživanju učestvovalo je devetoro učesnika-istraživača, uključujući i autorku rada, dok je u drugom istraživanju učestvovalo ukupno 42 ljudi, a uzorak je bio balansirani po rodu.

Prikaz rezultata organizovan je u tri odeljka sa različitim pristupima kritičkoj diskurzivnoj analizi. Najpre su prikazani rezultati kolektivne analize svakog pojedinačnog sećanja. Naredni deo posvećen je komparativnoj analizi sećanja u kojoj su detaljno analizirani, sa jedne strane socio-kulturni okvir (konteksti, prakse i medijatori), a sa druge strane procesi etničkih identifikacija. Treći deo poglavlja predstavlja proširenje prethodne analize, kroz analizu sećanja prikupljenih u drugom istraživanju, koja je iznedrila šest aspekata konstrukcije etničkih identifikacija: biti na svom, sa svojim; detinjstvo usred krize; susreti (i rastanci) sa Drugima; biti bolji od Drugih; otklon od nacionalnog; borba za... Nalazi upućuju na različite dinamike etničkog identifikovanja u okviru socijalnog konteksta i širih društveno-političkih dešavanja. Diskutovan je značaj sećanja za (re)konstrukciju ličnog iskustva i značenja, problem agensnosti i problem pripadnosti.

*Ključne reči: etnička identifikacija, konstruisanje značenja, kolektivni rad sećanja, lična sećanja, kulturna psihologija, kvalitativna metodologija, kritički pristup, generacija, pripadnost*

DRUŠTVENO-HUMANISTIČKE NAUKE

PSIHOLOGIJA

# ETHNIC IDENTIFICATIONS: CONSTRUCTING MEANING THROUGH COLLECTIVE MEMORY-WORK

## Abstract

The subject of this study are ethnic identifications of young citizens of Serbia. The aim is to empirically investigate how ethnic identifications are construed in the social context through the interaction between the person and other actors within specific socio-cultural practices. Cultural psychological theoretical framework and qualitative research approach were adopted. The collective memory-work methodology was used in order to provoke young people to reflect upon their ethnic affiliation. Research participation was primarily based on the collective generation and deconstruction of written personal memories. An additional study was conducted for the purpose of validation and extension of the insights, with the same type of data, but with an individual approach to analysis. Purposive sampling strategy was applied, by using Serbian citizenship and belonging to the generation born in the 1990s as the inclusion criteria. Nine participant-researchers, including the author herself, collaborated in the main research, while a total of 42 people participated in the second research, and the sample was balanced by gender.

The results have been presented in three segments, across different approaches to critical discourse analysis. First, the results of the collective analysis of individual memories are presented. The second part is dedicated to comparative analysis of memories, where two main aspects have been analyzed in detail: the socio-cultural framework (contexts, practices, and mediators), on one side, and the processes of ethnic identifications, on the other. The third part of the chapter represents the extension of the previous analysis, through the analysis of memories collected in the second research, which identified six aspects of ethnic identification construction: being on one's own, with one's own people; childhood in the midst of crisis; encounters with (and separations from) the Others; being better than the Others; distancing from the national; fighting for... The findings indicate various dynamics of ethnic identification within the social context and broader social-political events. The significance of memories for the (re)construction of personal experience and meanings has been discussed, as well as the problems of agency and belonging.

*Key words: ethnic identification, constructing meaning, collective memory-work, personal memories, cultural psychology, qualitative methodology, critical approach, generation, belonging*

SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES

PSYCHOLOGY

## Sadržaj

<b>UVODNA RAZMATRANJA</b> .....	1
Uvod.....	1
Kontekstualizacija teme: etnicitet i identitet.....	3
Uokviravanje istraživanja.....	7
Specifikacija teme.....	8
Pregled poglavlja.....	9
Društveno-istorijska kontekstualizacija istraživanja.....	10
Kratak istorijski ekskurs.....	11
Proces etno-nacionalizacije društva i njegove posledice.....	14
Politička kultura, simboličke konstrukcije i kolektivne identifikacije građana.....	18
Pozicioniranje istraživanja.....	20
<b>TEORIJSKI OKVIR ISTRAŽIVANJA</b> .....	22
Tretiranje nacionalnosti i etniciteta u različitim disciplinama.....	22
Teorijski pristupi nacionalnosti i etnicitetu u društvenim naukama.....	23
Dominantna struja istraživanja nacionalnosti i etniciteta u psihologiji.....	29
Paradigmatski obrt: socijalni konstrukcionizam i diskurzivna teorija.....	35
Kulturna psihologija etničke identifikacije.....	39
Opšta razmatranja.....	39
Kultura i sopstvo.....	42
Etnička identifikacija: nastajuća subjektivnost u socio-kulturnom kontekstu.....	45
<b>KOLEKTIVNI RAD SEĆANJA</b> .....	52
Originalna ideja.....	52
Osnovne pretpostavke.....	58
Različiti pravci i pristupi rada sećanja.....	59
Kolektivni rad sećanja u psihologiji.....	61
Kriterijumi evaluacije kolektivnog rada sećanja.....	63

<b>METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA.....</b>	<b>66</b>
Opšti pristup istraživanju .....	66
Refleksija izbora teme, teorije i metoda.....	68
Sprovođenje istraživanja .....	70
Izmeštanje problema .....	71
Politički potencijal istraživanja.....	73
Organizacija istraživanja.....	74
Učesnici-istraživači .....	80
Pitanje generalizacije znanja .....	84
Faze istraživanja.....	85
Refleksije procesa istraživanja.....	96
<b>ANALIZA I DISKUSIJA REZULTATA ISTRAŽIVANJA.....</b>	<b>102</b>
Studije sećanja.....	102
Studija sećanja 1: Luka.....	103
Studija sećanja 2: Maja.....	107
Studija sećanja 3: Lazar.....	113
Studija sećanja 4: Dunja .....	117
Studija sećanja 5: Vuk.....	120
Studija sećanja 6: Teodora.....	124
Studija sećanja 7: Filip .....	128
Studija sećanja 8: Viktor.....	131
Studija sećanja 9: Andrej.....	135
Uporedna analiza i diskusija studija sećanja.....	138
Socio-kulturni okvir: konteksti, prakse i medijatori.....	139
Galerije sećanja.....	140
Diskurs razlike i ugroženosti .....	144
„Dom je tamo gde... “ .....	147
Nacionalne vrednosti i definicije.....	151



Šta to znači pripadati?.....	154
Procesi etničkih identifikacija.....	157
Zdravorazumski odnos.....	157
Socijalna pozicija i performiranje etničkog.....	159
Susret sa etničkim ili prekid.....	161
Iskustva etničkog.....	164
Analiza naknadno prikupljenih sećanja i validacija prethodnih nalaza .....	168
Karakteristike uzorka i deskriptivna analiza .....	169
Biti na svom, sa svojim: svakodnevna iskustva i prakse.....	172
Detinjstvo usred krize: rez koji posreduje zajedništvo.....	175
Susreti (i rastanci) sa Drugima.....	180
„Mi“ među strancima.....	180
Biti identifikovan vs. identifikovati se u kontekstu „ex-Yu“.....	182
Nacionalni dignitet.....	186
Biti bolji od Drugih.....	188
Otklon od nacionalnog.....	190
Borba za.....	193
<b>ZAVRŠNA RAZMATRANJA.....</b>	<b>198</b>
Generacijski osećaj mesta.....	199
Sećanja kao <i>autonoesis</i> i kao <i>autopoiesis</i> .....	204
Problem agensnosti.....	207
Problem pripadnosti.....	209
<b>Zaključak.....</b>	<b>210</b>
<b>Literatura.....</b>	<b>214</b>
<b>Prilozi.....</b>	<b>232</b>

# 1

## Uvodna razmatranja

### Uvod

*“The success of any given construction of identity over its competitors depends upon hiding all traces of construction and making the definition of identity that is present seem self-evident.”*

S. Reicher & N. Hopkins (2001a, p. 50)

Upravo ovih dana jedna od najistaknutijih glumica na domaćoj sceni javno je prozvana na sednici Skupštine Republike Srbije zbog „nedostatka patriotskih osećanja“ usled svoje izjave „Otadžbina je tamo gde ti je dobro a ne gde su sarme“ (izvori: Otvoreni parlament<sup>1</sup>; NIN, 2020, br. 3646). Postoji nekoliko zanimljivih aspekata ove društvene situacije, a koji se ne tiču posla kojim narodni poslanik uopšte pominje glumce u parlamentu zbog njihovih izjava u medijima. Jedan od njih je taj da se tek na osnovu poslanikovog, a ne glumičinog viđenja otadžbine može zaključiti da njoj nedostaju patriotska osećanja, jer on otadžbinu, ili Srbiju, ne definiše kao mesto gde nam je dobro, nego kao *mesto gde su sarme*. Pa pošto se glumica ogradila od tog mesta upućujući ljudima snažnu političku poruku – da u državi u kojoj žive *treba* da im bude dobro – postavlja se pitanje da li se narodni poslanik s time ne slaže ili ne misli da je to važno. Da li je, stoga, patriotizam ljubav prema otadžbini, koja postoji *zbog toga* ili *uprkos tome* kako živimo? Ovo pitanje nas direktno upućuje na drugi važan aspekt koji se tiče šire pitanja nacionalnog identiteta.

Nacionalni identitet se u naučnom, a ponekad i u javnom diskursu razdvaja na etnički i građanski nacionalni identitet ili konzervativnu i liberalnu definiciju nacionalnog identiteta. Prvi, etnički, zasnovan je na kulturnoj pripadnosti jednom narodu i uspostavlja se tamo gde je narod, etnija, osnova za konstituisanje jedne nacionalne zajednice (Putinja i Stref-Fenar, 1997). Kao osnova za identifikaciju naroda u regionalnom kontekstu pretežno se pominju kultura, jezik i veroispovest (Đurić i sar., 2011). Međutim, on se smatra predmodernim, prepolitičkim, pa i prevaziđenim u pojedinim naučnim i intelektualnim krugovima, budući da se pretpostavlja da se nacije od svog nastanka u 19. veku uspostavljaju na ideji građanstva kao političke, a ne kulturne zajednice (Golubović, 1999). Građanski nacionalni identitet, prema ovim misliocima, moderna je osnova za konstituisanje zajednice jedne države, gde glavnu ulogu ima građanin kao političko biće koje ima prava i obaveze, koje glasanjem utiče na donošenje odluka koje ga se tiču, u okviru demokratije kao poželjnog državnog uređenja (Schwan, 1998). U sociologiji, antropologiji, političkoj teoriji, postoje

---

<sup>1</sup> Link ka izvoru: <https://otvoreniparlament.rs/poslanik/8873/govori?page=2>, Četvrta sednica Drugog redovnog zasedanja, 24.11.2020. (poslednji put pristupljeno 9.3.2021.)

mnoge definicije nacionalnosti i etniciteta, pa prema njima i definicije nacionalizma i patriotizma (npr. Bakić, 2006; Dženkins, 2001; Putinja i Stref-Fenar, 1997; Smit, 1998). Međutim, primer sa početka nam govori da za različite krugove ljudi ili političke predstavnike u nekoj zemlji, upravo danas, tri veka nakon uspostavljanja moderne građanske ideje nacionalnog identiteta, ta ideja može biti nevažna i odbačena. Upravo danas u Srbiji preovlađuje ideja nacionalnog identiteta zasnovanog na ideji kulturne/etničke pripadnosti (čiji je sarma prepoznatljivi reprezent) i samo pre 20-30 godina stotine hiljada ljudi su poginule, proterane i silovane zarad te ideje. Zbog relevantnosti i aktuelnosti ove društvene problematike, ni u kom slučaju ne želeći da dublje zalazim ili potkrepljujem ideju etničke nacionalne pripadnosti, ovaj rad u naslovu sadrži reč „etničko“. Verujem da se ovo pitanje ne može rešiti pomirenjem i stabilizacijom odnosa u regionu, ukoliko se ne pozabavimo specifičnom problematikom etničke identifikacije – koja ljude koji ovde žive (loše) još uvek drži daleko od „ideje“ građanske nacionalnosti.

O etničkoj pripadnosti najčešće se govori u terminima identiteta, što upućuje da se pripadnost određenom narodu tiče same biti. Međutim, iako je od početka ljudske istorije za čoveka važno da bude u kolektivu kako bi preživeo, sam kolektiv ne mora nužno biti deo ličnog identiteta. Ipak, deluje podrazumljivo da je lični identitet odraz društvenog, a, što je možda više neobično, određeno društvo se, u svojoj složenosti, često opisuje u psihološkim terminima: karaktera, identiteta, mentaliteta. Jednostavno rečeno, deluje da nema ničeg problematičnog u rečenici „Ja sam Srpkinja“ i u sintagmi „identitet Srba“. A šta je u njima problematično? Za početak, reći „Ja sam Srpkinja“ *samo po sebi* ne znači ništa. Da bi bilo kome, naročito nekome ko je nepoznat ili nije odavde, bilo jasno šta to znači, neophodno je da razume kontekst u kome se ova rečenica izgovara. Biti Srpkinja sada, pre 30 ili 80 godina nisu iste stvari i nemaju isto značenje. Biti Srpkinja u razgovoru sa Britancem i u razgovoru sa Hrvatom nemaju isto značenje. Biti Srpkinja u ličnoj karti nije isto što i biti Srpkinja na ličnom planu. Biti Srpkinja za mene i za moju baku takođe se razlikuje. Sada, uzimajući u obzir da ja sama mogu biti u različitim kontekstima, vremenima, sa različitim ljudima, u odnosu na različite markere svog identiteta, postaje jasno da i samo na nivou mene kao jedne ličnosti, značenje ove rečenice jeste promenljivo. Zamislimo sada koliko je mogućih značenja te i sličnih rečenica za sve pripadnike srpskog naroda, u svim mogućim kontekstima, sa svim mogućim sagovornicima i u odnosu na sve moguće markere... Ako potencijalno za sve nas „biti Srbin“ označava nešto različito i promenljivo, šta onda znači kolektivni „identitet Srba“? Ko je tu kome i šta je čemu *identično*?

S druge strane, rečenica „Ja sam Srpkinja“ ipak jeste značenjski opterećena. Ona označava najmanje dve stvari: da ja pripadam narodu *Srba*, i da se taj odnos definiše kao odnos *identiteta*. Odnos između pripadnosti narodu i identiteta predstavlja osnovnu problematiku ovog rada, te specifično, pre svega psihološki relevantno pitanje: *kako dolazi do toga da identitet osobe postaje okupiran narodnošću?* S obzirom da nisu sva značenja podjednako dostupna, poželjna, legitimna, vrednosno i ideološki egalitarno tretirana, i da iz različitih označavanja proishode diferencijalne mogućnosti za (samo)konstrukciju identiteta, pa i samog postojanja, ovaj rad zauzima kritičku poziciju spram različitih etničkih identifikacija, ali dopušta i problematizaciju same etničke identifikacije.

## Kontekstualizacija teme: etnicitet i identitet

Većina istraživanja o etnicitetu, posebno psiholoških, ne razdvaja jasno pojmove etnicitet i etnički identitet, podrazumevajući njihovu istovetnost po uzoru na klasične studije (npr. Smit, 1998), što dodatno potkrepljuje promišljanje etniciteta isključivo u terminima identiteta (npr. Turjačanin, 2014). Predmet polemike obično su odnos između nacionalnog i etničkog, te ličnog i društvenog identiteta (v. Golubović, 1999; Radenović, 2006), dok je povezanost etničkog ili nacionalnog sa problematikom identiteta retko kada predmet kritičkog rezonovanja, naročito u psihologiji. Dodatni problem je što se u definicijama nacionalnog ili etničkog identiteta često nađe reč „identifikacija“ (npr. Đerić, 2005; Yinger, 1976), kako bi se izbeglo esencijalizovanje, ili se autori eksplicitno ograđuju od esencijalizacije, ali ipak nastavljaju da koriste reč „identitet“, jer predstavlja uobičajeni diskurs o toj temi (Turjačanin, 2014). Tek pojedini društveni teoretičari temeljnije kritički pristupaju ovom odnosu, preispitujući njegove uslove, implikacije i alternative (Brubaker, 2002; Brubejker i Kuper, 2003; Butler, 1993; Hall, 1996). Kako je kroz istoriju došlo do simbioze između pojmova i pojava etniciteta i identiteta i kako ova simbioza oblikuje razumevanje etničke pripadnosti u savremenom društvu?

Iako pod manje-više sličnim ili različitim imenom, pojava identiteta kao jedinstvenosti, istosti koja opstaje uprkos različitostima, i kao stalnosti, stabilnosti koja opstaje uprkos promenama, ima svoju istoriju koja seže (kao i mnogi drugi moderni fenomeni) do perioda antičke Grčke (Adorno i Horkhajmer, 1980; Brubejker & Kuper, 2003). Već tada pitanje identiteta (mada ne pod tim imenom) bilo je povezano sa kontekstom društvenog oprobavanja na javnoj pozornici, kroz upotrebu maski ('persone') i kroz naglašeno odigravanje identiteta osobe koju maska reprezentuje, što je zahtevalo pregovaranje sa identitetom osobe koja masku nosi (du Toit, 1997; Elliot, 1982). U metafori pozornice, pored uvida u transformativnu i performativnu moć sopstva, dešava se zanimljiva socijalna dinamika: socijalni poredak koji postoji van pozornice preoblikuje se, izvrgava ruglu, zamišlja i odigrava kao jedan potpuno drugačiji svet. Ljudi se tu opiru ustaljenim normama, uobičajenim obrascima ponašanja, građanskoj poslušnosti, ali ne kroz bunt, već kroz imaginaciju i performans kao kulturnu formu. Taj performans pruža nadu da je drugačiji svet moguć, zamisliv, i prema njemu se ljudi odnose na aktivan način, a ne kao pasivni nosioci. Prema rečima Luiz di Toa (*Louise du Toit*): „Kada se uobičajeni, 'realistični' poredak povrati, zajednica ima i povišenu svest o sebi kao uređenoj u fiksnu hijerarhiju, i utisak da baš ta cenjena hijerarhija ima nešto od iluzije, kao da isto tako sve može biti potpuno drugačije“ (du Toit, 1997, p. 86). Ova metafora pruža mogućnost da razumemo kako se ljudi mogu na različite načine odnositi prema socijalnom svetu čiji su deo, ali da je tako nešto moguće samo kroz izlaženje iz uobičajenog načina funkcionisanja, kroz društveni performans u kome učestvuju zajedno sa drugim ljudima i kroz različita sredstva (maske služe samo kao metafora). Takođe, time što se drugačiji svet predstavlja kao moguć, dovodi se u pitanje nepromenljivost i predodređenost sveta čiji smo deo. U ovom antičkom razumevanju identiteta, prisutna je fascinacija njegovom performativnom prirodom i različitim mogućnostima postojanja, kao i uronjenošću u zajednicu, njene priče i prakse kroz koje je moguće zamisliti, pa i menjati svakodnevnu stvarnost.

Naglasak na transformativnoj prirodi sopstva, koje je nerazdvojivo povezano sa procesima izvođenja, prepoznavanja i interakcije sa „drugima“ (du Toit, 1997; Gofman, 2000) kao da se napušta u modernom filozofskom poimanju sopstva i identiteta prisutnog od 17. veka, kao čvrste, stabilne, samoj sebi jednake i kroz vreme iste, a od drugih različite konfiguracije (v. Jovanović, 1997). Međutim, za razliku od mnogih modernih fenomena, koji su pod talasom postmoderne misli savremenog društva izgubili na svojoj prvobitnoj snazi, identitet kao moderni pojam doživljava renesansu šezdesetih godina 20. veka u društvenoj analizi u okviru *politika identiteta* (Brubejker & Kuper, 2003; Somers, 1994). Od tada počinje njegovo širenje i bujanje kroz različite upotrebe u društvenim i humanističkim naukama, kao i u javnom i svakodnevnom diskursu. Nove politike identiteta koje dolaze sa društvenim pokretima od sedamdesetih godina (zelene partije, drugi talas feminizma, politika multikulturalnosti) iniciraju ljudi koji su se u prethodnim dominantnim politikama, u priznavanju jednakih prava svima (kao univerzalnim socijalnim akterima) osećali nevidljivim, nečujnim i neprepoznatim, a samim tim i marginalizovanim u svojoj specifičnosti i različitosti od drugih. U pokretu koji se bavi pravima svih ljudi postalo je naročito važno dati glas onima koji su dotad bili ućutkani, i postavlja se pitanje statusa manjina u društvu, socijalno i ekonomski marginalizovanih ljudi, pitanje društvene osvešćenosti i odgovornosti. Novi ideali postaju prepoznavanje partikularnih kategorija kojim ljudi pripadaju, njihovih identiteta i potrebe za ekspresijom, kao i solidarnost sa njima. Razvijaju se i nove teorije identiteta, koje stavljaju pred izazov univerzalizam moderne ontologije prepoznavanjem da je univerzalni socijalni akter i sam partikularan (beli Zapadni muškarac), čime se razne drugosti potiskuju i negiraju (Somers, 1994). Te drugosti bore se da im se prizna da postoje, da se u skladu sa time slobodno izraze, da budu prepoznate u politici i u pravima, da im se da mogućnost glasa kako u društvu tako i u teoriji (koja je prethodno bila generalizabilna jedino na univerzalnog socijalnog aktera) (Taylor, 1994; du Toit, 1997). Pitanja prepoznavanja, izražavanja, autentičnosti stvaraju, uz postignuća u zadovoljavanju osnovnih potreba stanovništva, socijalni kontekst za razvoj novog, politički potentnog, poimanja identiteta. Pitanje *Ko sam ja* postaje pitanje mogućnosti postojanja i slobodnog izražavanja u društvu, dotad slepom ili represivnom za takvo postojanje. Jedino priznavanjem različitih mogućnosti postojanja u društvu moguće je obezbediti moć delanja (eng. *agency*) socijalnim akterima. Ujedno, to je tačka susreta psihologije, gde pojedinac ima status socijalnog bića i sociologije, gde ima status socijalnog aktera (Somers, 1994).

Društvena teorija se poslednjih decenija suočava sa nizom političkih i društvenih transformacija, u kojima veliku ulogu igraju etnički konflikti i konflikti kulturnih nacionalizama širom sveta, koje teoretičari nastoje da tumače (ibid). Demografija je u stalnom menjanju, sa čim ide i pokret obnavljanja etničkog pitanja u kontekstu ekonomskih migracija i izbegličkih kriza (Phinney, 1990). Nacionalne barijere sve su propustljivije, ali i dalje besomučno teže da se održe. U društvu u kom živimo raste tenzija između razvoja globalne kulture, demokratije i pluralizma, sa jedne, i opstanka nacionalnih grupa, rigidnih međunarodnih granica i homogenih etniciteta, sa druge strane. Pitanje etniciteta, dakle, osvešćuje se u kontekstu odnosa sa drugim etničkim grupama u modernom poimanju pluralizma ili multikulturalizma. Sa modernim društvenim pomeranjima, mešanjem kultura i aktuelnim politikama identiteta, pitanje etniciteta postaje važno u sklopu društvenog

prepoznavanja i poređenja, kao i projekcijama mogućnosti za sopstvo (Taylor, 1994; du Toit, 1997). Pored zahteva za ontološkom izvesnošću, pitanje identiteta počinje da zahteva i etničku specifikaciju: konkretnu predstavu o socijalnom biću koja počinje od etničkih razlika (Somers, 1994). Međutim, ona se ponekad svodi na prosto kategoričko priznavanje pripadnosti osobe određenoj etničkoj grupi. Taj diskurs i danas je dominantan u političkim naukama, ali i u svakodnevnom žargonu; imati određeni etnički identitet znači pripadati određenoj etničkoj grupi, imati određene karakteristike koje imaju svi članovi te grupe, odnosno nemati karakteristike koje imaju članovi drugih grupa (Cartrite, 2003). Ovde je implicitna pretpostavka da ljudi koji pripadaju istim kategorijama imaju slične atribute, norme, vrednosti, stavove i da se ponašaju na sličan način na osnovu tih zajedničkih atributa (Brewer, 1991). Takve teorije etničkog „identiteta“<sup>2</sup> prevladavaju u psihologiji.

Kritički teoretičari smatraju da u osnovi politika identiteta stoji esencijalizacija nametnutih (*eng. forced*) društvenih kategorija, koja podrazumeva da su pripadnici iste kategorije ujedno nosioci iste esencije, a to znači: 1) da ne mogu da promene svoju pripadnost kategoriji, jer ne mogu da promene esenciju; 2) da je imanje esencije prirodna datost; 3) da se članovi iste kategorije/nosioci iste esencije slično ponašaju, osećaju i rezonuju; 4) da su među sobom homogeni, jasno različiti od pripadnika drugih grupa i nosioca drugih esencija (Wagner et al., 2009). Esencijalizam koji je prisutan u teorijama o etnicitetu i etničkom „identitetu“ pomogao je laičko razumevanje ovih termina, upravo jer sam diskurs „identiteta“ podstiče esencijalizaciju pojave koja je u fokusu<sup>3</sup>. U skladu s tim, relativizacija određenja etniciteta se često uspostavlja samo u odnosu na druge etnicitete (što uostalom stoji i za moderno poimanje sopstva): ono što čini „identitet“ jednog naroda određeno je time što on nije (du Toit, 1997). Tako, na primer, Srbi nisu Hrvati, „Muslimani“ i Albanci. Zaista, čak i skorašnja domaća istraživanja retorički upadljivo insistiraju na identitetima kao osnovi razlikovanja naroda:

*„Istraživanje međusobnih odnosa naroda koji žive na prostoru Balkanskog poluostrva nužno je uslovljeno proučavanjem njihovih kulturnih, etničkih i regionalnih identiteta. /.../ Na kraju, ko bi se danas, u jeku tzv. etničkog revivala, usudio da ospori nesumnjivu činjenicu da se narodi međusobno razlikuju i po specifičnim etnopsihološkim osobinama koje možemo nazvati nacionalnim identitetom, mentalitetom, odnosno karakterom?“*  
(Božilović i Stevanović, 2006, pp. 132, 136)

Društvena razmatranja etniciteta došla su kao odgovor na dominantne, socijalno neosveščene politike i kao podstrek da se u društvima koja su prepoznata kao multikulturalna pažnja posveti i društveno marginalizovanim etničkim manjinama (etničko se tu poistovećuje sa kulturom manjine). Ipak, u tako shvaćenim novim politikama identiteta, kao i u novim društvenim i psihološkim teorijama identiteta, nastavlja se zanemarivanje različitosti, ovog puta, u okviru već prepoznatih kategorija (Somers, 1994). Sada, različiti ljudi u okviru neke etničke grupe tretiraju se kao da su isti,

---

<sup>2</sup> Koristeći znake navoda, čitaocem upućujem da referiram na identitet kao na *označitelj*, a ne kao na oblik društvene i lične stvarnosti. Problematizacijom identiteta, ne dovodim u pitanje sve moguće upotrebe ovog pojma već ističem njegovu odvojivost od pojedinih upotreba, kojima bi više odgovarali neki drugi termini (Brubejker i Kuper, 2003).

<sup>3</sup> Identitet nosi logiku istovetnosti kroz vreme, pa, s obzirom da se narodi, periodi, kulture i društva menjaju, jedino što se čini da ostaje isto kod etniciteta jeste „suština“, odnosno esencija.

da imaju iste osobine i da se isto ponašaju. To je problem stereotipizacije, koja nužno prati kategoričko mišljenje o grupama ljudi (v. Đerić, 2005). Taj problem ušao je i u teorije, gde sada stereotipiziramo teorijsko razumevanje fenomena etniciteta u terminima fiksnih primordijalističkih ili instrumentalističkih „identiteta“, „nas i njih“ i sl. Istraživanja zasnovana na takvim teorijama uglavnom povratno potvrđuju i osnažuju te kategorizacije i distinkcije, uzimajući ih kao evidenciju postojećih laičkih obrazaca percepcije i konceptualizacije (npr. Milošević Đorđević, 2007).

Ovaj problem tiče se toga što su se etničke identifikacije dosada mahom razmatrale *generički*, a ne specifično i *generalno*, a ne partikularno (Benhabib, 1992). To znači da je, s jedne strane, pažnja posvećena razumevanju apstraktnih procesa etničkih identifikacija i razumevanju odlika etničke grupe kao apstraktne kategorije (pa tako navodimo da su načelno svim<sup>4</sup> etničkim grupama bitni istorija, simboli, običaji, ali ne i *koji* simboli, *kakva* istorija, *koji* običaji u okviru *koje* kulture). To je dovelo do zanemarivanja specifičnosti sasvim određenih načina postojanja i konstituisanja različitih etničkih zajednica i identifikacija njenih članova i do, uslovno rečeno, žrtvovanja supstantivnih zarad formalnih saznanja. S druge strane, to znači da smo proces etničkih identifikacija sagledavali kao opšti proces razvoja ili socijalizacije unutar jedne kulture, gde se i sama ta kultura tretirala kao opšta kategorija, koja ima određene osobine (Kultura sa velikim K, pristup odozgo-nadole). To je dovelo do zanemarivanja varijabilnosti i različitosti načina i mogućnosti identifikovanja ovog puta u okviru jedne kulture, ali i različitih, svakodnevnih, promenljivih oblika konstituisanja takve kulture kroz interakcije između ljudi i konkretne kulturne prakse (ovo je kultura sa malim k, koja se konstituiše odozdo-nagore) (Adams & Markus, 2004). Navedeni problemi proističu iz specifičnog tretiranja *kulture* u okvirima različitih društvenih disciplina (ibid). Kultura se u psihologiji najčešće shvata kao izvor grupne varijacije, varijabla od sekundarne važnosti ili kao opšti princip koji određuje mogućnosti razvoja pojedinaca (npr. individualističke i kolektivističke kulture; Markus & Kitayama, 1991). U klasičnim etnografskim istraživanjima, kultura se pak pojavljuje na posve deterministički i redukcionistički način – ljudi su pasivni recipijenti kulturnih zahteva i sadržaja (Adams & Markus, 2004). U svakom slučaju, u tako brižljivo podeljenim predmetima istraživanja različitih disciplina, onemogućeno je razumevanje toka između kulture i ljudi, odnosno načina na koje se pojedinci aktivno odnose prema kulturnim sadržajima, ali i kako ih u određenom smislu grade, kroz svoje svakodnevne prakse i međusobne interakcije (Greenfield, 1997). Još jedan problem definisanja kulture tiče se njenog *reifikovanja* u teorijama (Adams & Markus, 2004), koje se javlja u obliku preobraćanja dinamičkih, fluidnih obrazaca u statičke, fiksne kulture; zatim, tiče se procesa „zamrzavanja“ istorijski kontingentnih, promenljivih obrazaca u bezvremene „tradicije“ koje služe političkim ciljevima; najzad, to dovodi i do procesa fiksiranja „identiteta“, zatvaranja i učvršćivanja granica kulture i različitih oblika identifikacija i formi života. Teorijska shvatanja etničkih kulturnih obrazaca kao „identiteta“ u društvenoj teoriji i analizi ujedno služe konstituisanju, daljem jačanju,

---

<sup>4</sup> I onda kada se ovakve generičke tvrdnje relativizuju, to se opet radi odozgo-nadole, pretpostavljanjem da postoje dve grupe, kao kod „istočnog“ i „zapadnog“ nacionalizma (Smit, 1998), u koje se svrstava većina etničkih grupa. Ovakav oblik teoretizacije nije svojstven kulturno-istorijskoj paradigmi, koja akcenat stavlja na *posebnosti*, i kvalitativnoj metodologiji koja pruža sredstva za empirijski pristup posebnosti. Obe paradigme usvojene su u ovom radu.

potkrepljivanju i mobilisanju etnicitetā kao čvrstih, nepromenljivih i biološki predodređenih ili primordijalnih, u društvu i od strane ljudi.

## Uokviravanje istraživanja

Tema etniciteta na različite načine obrađivana je u okviru različitih društvenih disciplina, budući da se tiče odnosa između pojedinca i društva kao primarne dihotomije društvenih nauka. U okviru psiholoških i socioloških studija fokus je stavljan na jedno ili na drugo. Time je, s jedne strane, reprodukovana metafizički dualizam pojedinca i društva, a, sa druge strane, nedovoljno jasno definisan njihov status. Umesto toga, u ovom radu pretpostavlja se *funkcionalni dualizam* pojedinca i kolektiva u međusobnom odnošenju. Naglašavanjem procesa učešća ljudi u formiranju, preokviravanju i konsolidovanju etničkih značenja i kulturnih obrazaca, ukida se statički i deterministički, često tretiran i kao antagonistički odnos između kolektiva kao strukturalne datosti i pojedinca kao objekta delovanja kolektiva, puke instance ili mašine za reprodukovanje kolektiva (Dokins, 2008). Socijalno, kolektivno u ovom radu tretira se kao konstitutivni element ljudske psihe, koja na različite, ali u kulturnim okvirima ograničene načine povratno konstruiše, održava, menja, problematizuje ili se protivi socijalnom (Haug et al., 1999). Takav poduhvat moguć je jedino distanciranjem od jednoznačnog smeštanja ovog rada u neku od tradicionalnih društvenih disciplina i uvažavanjem stava da se ono što je konceptualno moguće jasno razdvojiti, na empirijskom planu u lokalnim okolnostima uvek pojavljuje kao međusobno preplićuće, a često i nediferencirano, hibridno<sup>5</sup> (Latur, 2010). Fokus se, stoga, ne tiče individualnog ili kolektivnog nivoa funkcionisanja (ili „identiteta“), već načina na koje ljudi jedni sa drugima biraju, razumeju, doživljavaju značenja (etničke) kulture i tradicije u kojoj se socijalizuju, ali i načina na koje se pomoću njih identifikuju, određuju i pozicioniraju u odnosu na druge ljude i druge (etničke) kulture i tradicije. Akcenat je na procesu uzajamnog konstituisanja pojedinca i kolektiva, osobe i društva, pre nego atributima, karakteristikama ili sadržajima fiksnih, statički definisanih, čvrsto razdvojivih društvenih entiteta (grupa, njihovih članova). S obzirom da etnička grupa neće biti tretirana kao podrazumljiva i nepromenljiva datost koja je uslov pojedinačnog postojanja, a ni pojedinac kao prost primerak ili antipod tako definisane etničke datosti, neophodno je izmestiti problem etničke identifikacije iz preovlađujućih naučnih i svakodnevnih diskursa i ponuditi alternativni pristup.

Za potrebe ovog rada, usvojen je interpretativni okvir kulturno-istorijske psihologije, gde je kao osnovni teorijski stav pretpostavljeno uzajamno konstituisanje kulture i psihe, čiji su konkretni oblici ko-konstituisanja u ovom radu tretirani kao pitanje za empirijsku analizu. To znači da nije unapred pretpostavljeno da su ljudi koji učestvuju u istraživanju identifikovani samo na osnovu proste

---

<sup>5</sup> Zbog ovog razloga, tokom čitavog rada neće se insistirati na jednoj fiksnoj razlici između nacionalnosti i etniciteta, niti na njihovoj nerazdvojivosti, već će se odnos između ta dva pojavljivati na različite načine u sklopu različitih delova rada, pre svega kroz različite teorijske i, kasnije, empirijske interpretacije.



pripadnosti određenim kategorijama i grupama<sup>6</sup>, niti da u skladu s tim imaju određene/uniformne karakteristike, na određeni/jedinstveni način razumeju istoriju i žive svakodnevni život. Naprotiv, to znači da je njihovo međusobno konstituisanje, aktivan odnos prema određenim kulturnim obrascima (značenjima, praksama, događajima, imenima) i to koje od tih obrazaca i kako koriste kada konstruišu svoj doživljaj etničke pripadnosti, bilo postavljeno kao pitanje, za čije je odgovaranje bilo potrebno sprovesti kvalitativno empirijsko istraživanje. A kako se ono ne bi zaustavilo na prostom beleženju i interpretiranju značenja i obrazaca kao da su dati i nepromenljivi, u centralnom delu istraživanja korišćena je angažovana participativna metodologija pod nazivom kolektivni rad sećanja, sa ciljem njihove destabilizacije kroz diskusiju i dekonstrukciju. Prema tome, u samom istraživanju učestvovala je i autorka rada, a učesnici istraživanja bili su angažovani i kao istraživači. Teorijsko polazište i metodološki pristup biće obrazloženi u okviru posebnih poglavlja.

### Specifikacija teme

Etnička identifikacija predstavlja proces (samo)određenja ljudi na osnovu pripadnosti narodu i etničkoj kulturi. To je istovremeno lični i kolektivni proces: razrešavanje ontološke neizvesnosti (*Ko sam ja?*), definisanje i razumevanje sebe i sopstvene pozicije u svetu moguće je jedino posredstvom lokalnih, kulturno specifičnih obrazaca kao što su jezik, socijalne prakse i materijalni aspekti kulture (Holland et al., 1998). Etnička kultura je jedna od mnogih koja putem različitih kanala (porodičnog, vršnjačkog, religijskog, političkog) i niza sredstava posreduje proces identifikovanja pojedinaca. Međutim, etnička kultura ne postoji samo u strukturalnom smislu, već se i sama definiše preko mnogostrukih diskurzivnih i materijalnih, manje ili više eksplicitnih obrazaca međusobnog odnošenja ljudi. To znači da kada govorimo o etničkim identifikacijama, mi ne govorimo samo o tome kako pojedinci razumeju sebe u okviru etničke zajednice, već i kako se, između ostalog, ta etnička zajednica konstituiše kroz način na koji pojedinci definišu sebe u njoj.

U ovom radu, akcenat će pre svega biti na tome kako pojedinci, građani Republike Srbije, zajedno sa drugim ljudima identifikuju sebe i bivaju identifikovani kao pripadnici *srpske* etničke kulture. Fokusiranjem na jedan aspekt fenomena i određene konstitutivne elemente pojedinaca i etničke kulture ne poriče se da postoji niz drugih objektivnih i subjektivnih manifestacija koje na različitim nivoima učestvuju u ovom složenom procesu, procesu identifikacije (od kojih su neki više, a neki manje podložni promeni i pregovaranju). Ipak, istraživanje jednog dela tog procesa, kao aspekta u kome pojedinci mogu učestvovati kao socijalni agensi, može pružiti važne uvide u ovu složenu problematiku.

---

<sup>6</sup> Ova odluka može delovati provokativno i problematično, ali je nužna ukoliko želimo da se bavimo procesima kojim se oko takvih kategorija i nepromenljivih grupnih pripadnosti pregovara (a potencijalno se i ukidaju, odbijaju i preoblikuju) od strane i između ljudi, a ne nameću od strane istraživača ili javnog diskursa.

## Pregled poglavlja

U prethodnom delu teksta predstavljen je osnovni problem istraživanja, koji se ne tiče prosto teme „etničkog identiteta“ koja se sada ispituje na psihološki sadržajan i procesualan način, već je u prvi plan istaknuta određena dinamika između osobe i društva, čije se specifičnosti često izgube u naširoko podrazumevanoj ili čak zdravorazumskoj konstrukciji „etnički identitet“. Nagovešteno je da etnička identifikacija nije samo njen terminološki pandan kojim se izbegavaju esencijalistički prizvuci, već sa takvom formulacijom problema istraživanja ide i drugačija konceptualizacija odnosa između pojedinca i kolektiva, zatim izmenjeni pristup kulturi, pa samim tim i etničkoj kulturi, i drugačiji status psihičkih procesa, koji se konstituišu na uzajamnosti između ličnog i diskurzivnog u datom socijalnom kontekstu. U narednom delu ovog poglavlja istraživanje će biti situirano u konkretni društveno-istorijski kontekst, te će, s obzirom na višak diskursa o problemu kolektivnih identifikacija u domaćem kontekstu (Đerić, 2005), biti izdvojene određene, za ovu problematiku značajne, karakteristike društvenih procesa koji predstavljaju simboličku i faktičku pozadinu istraživanja.

Naredno poglavlje posvećeno je teorijskoj konceptualizaciji rada, kroz dve velike celine. U prvom delu biće ocrtani pojedini, kroz istoriju izučavanja ove oblasti istaknuti pristupi u različitim društvenim naukama, kao i u psihologiji preovlađujuća teorija socijalnog identiteta i razvojni pristupi etničkom identitetu. Nakon predstavljanja socio-konstrukcionističkog preokreta u društvenim naukama, koji menja i pristup osnovnoj problematici ovog rada, sledi drugi deo u kome će biti predstavljena kulturna psihologija kao interpretativni okvir sadašnjeg istraživanja. U trećem poglavlju biće uvedena metodologija koja je korišćena u ovom istraživanju, kolektivni rad sećanja, kroz kratak ekskurs u njenu istoriju i osnovne teorijske postavke.

Nakon toga sledi metodološko poglavlje, koje se sastoji iz reflektivnog pozicioniranja autorke u odnosu na odabranu temu, teoriju i metod istraživanja, i proceduralnog opisa sprovođenja istraživanja u dva bloka. S obzirom da drugo primenjeno istraživanje ima ulogu suportativnog u odnosu na prvo, ovaj odeljak metodološkog poglavlja dominantno će se ticati odlika i procesa prvog istraživanja, zajedno sa reflektivnim razmatranjima na kraju.

Peto poglavlje baviće se ishodima oba istraživanja, kroz diskusiju na različitim nivoima analize korišćenih podataka. Prvi od tri dela ovog poglavlja biće posvećen ishodima detaljne kolektivne analize pojedinačnih slučajeva, zatim sledi deo u kome će ti slučajevi biti poređeni po relevantnim odlikama u odnosu na istraživačko pitanje i na kraju će biti predstavljeni rezultati drugog istraživanja kroz poređenje sa rezultatima prvog. Diskusija će biti vođena u odnosu na karakteristike neposrednih kontekstā u kojima se konstituišu etničke identifikacije i kroz potcrtavanje njihovih osnovnih konstitutivnih procesa.

Poslednje poglavlje će obuhvatiti razmatranja različitih aspekata istraživanja, sa odmicanjem od onih koji su unapred pretpostavljeni, u polje onih koji su iskrsavali tokom procesa interakcije sa empirijskim delom istraživanja i koje sam smatrala značajnim za interpretaciju njegovih implikacija i društveno-naučnog doprinosa.

## Društveno-istorijska kontekstualizacija istraživanja

„Nacionalistički kolektivizam je još više pojačao anti-individualizam i osećanje izgubljenosti bez zaštite 'velike i herojske nacije', u ime koje je trebalo braniti spoljašnju slobodu i po cenu smrti velikog dela populacije, dok je sloboda ličnosti bila zanemarena vrednost. Individualni moral i savest ustupili su mesto kolektivnom, heteronomnom moralu koji se merio nacionalnim kriterijumima.“

Z. Golubović (2003a, p. 28)

Živimo u društvu u kome je etno-nacionalno pitanje glavni predmet politike, a politika predstavlja deo svakodnevnog života. Javni prostor obiluje debatama o „nama i njima“, neprorađenim sećanjima na ratove i događaje tokom devedesetih, koja ustupaju mesto novim inventivnim istorijama i pričama koje prate te istorije, koje *nama o nama* govore kako smo uvek bili žrtve, onih „drugih“ ili onih „ spolja“, kako se uprkos tome nikada nismo dali i saginjali glavu, kako je za srpstvo najvažnije baštinjenje srednjovekovne države i tradicije, kada ni nacija ni nacionalnost nisu postojali kao koncepti i kako je za srpstvo najvažnija sloga, u čijem postizanju „nas“ sprečava svadljivost i inat. Sve ove karakterizacije, stereotipi i njima odgovarajući diskursi (Đerić, 2005) mogu se razumeti u sklopu dve međusobno povezane pojave: jedna je *ideološka* i tiče se nacionalne mitologizacije koja preplavljuje društvenu semiosferu sa ciljem podsticanja i osnaživanja nacionalizma od početka raspada Jugoslavije tokom osamdesetih godina (Čolović, 2014; Ejduš & Subotić, 2014; Nedeljković, 2006), a druga je *strukturna* i tiče se svakodnevnog ugrađivanja etno-nacionalne komponente u osnovne strukture društva (porodica, školstvo, zdravstvo, rad, politika, mediji), pa se naziva *etno-nacionalizacijom društva* (Bolčić, 2019). Obe ove pojave podupiru viđenje društva u dominantno etno-nacionalnim terminima, podstiču podele unutar društva koje se zasnivaju na različitim odnosima prema etno-nacionalnom pitanju i, što je najvažnije, doprinose osnovnim mogućnostima i pravima koje kao građani države imamo, a koja zavise od naše etno-nacionalne pripadnosti. Zbog toga, etno-nacionalna pripadnost nije samo stvar ideologije ili samo stvar lične identifikacije, već je duboko utkana u načine na koje živimo svakodnevni život, odrastamo, obrazujemo se, planiramo porodicu, učestvujemo u političkom i javnom životu, bismo profesiju, radimo svoj posao. Najzad, kao rezultat, ona postaje deo toga kako vidimo i razumemo sebe, svoje mesto u svetu i druge ljude oko sebe.

Sva post-jugoslovenska društva prošla su kroz određene transformacije tokom i nakon raspada Jugoslavije, ali se ona ipak razlikuju, s obzirom na to kakva politika se vodi, na koji način se primenjuje, kakva je demografska struktura društva i tako dalje. Zbog toga je etno-nacionalno pitanje u Srbiji, uprkos uporedivosti s obzirom na njegov značaj, donekle drugačije nego u Hrvatskoj (koja je, između ostalog, i članica Evropske Unije), u Bosni i Hercegovini (koja je najviše pogođena ratom, i koju čine tri konstitutivna naroda) i u Sloveniji (koja je bez ratova izašla iz jugoslovenske federacije i koja je najdalje dogurala u političko-ekonomskoj transformaciji društva). U ovom istraživanju

fokusiraću se na Republiku Srbiju kao formalno-državni okvir konstituisanja etničkih identifikacija i na nivo socijalno-psihološke konstrukcije etničkih identifikacija, odnosno na mikro-genezu tih procesa.

Za početak, treba istaći da društvo Srbije već 30 godina prolazi kroz društveno-ekonomsku tranziciju koja ishodi permanentnim stanjem latentne, a povremeno i manifestne, krize. Raspad Jugoslavije predstavlja središte i kulminaciju svih drugih političkih, ekonomskih, nacionalnih i drugih nesuglasica između bivših jugoslovenskih republika i različitih spoljno-političkih uticaja, pa samim tim i mesto najvećeg simboličkog osporavanja, unutar i izvan bivše Jugoslavije (Bakić, 2011). U samom korenu te krize, krajem osamdesetih godina, nacionalne političke i intelektualne elite započinju sprovođenje projekta „povratka tradiciji“, kroz obnovu tradicionalnih rituala, praznika, simbola i vrednosti i njihovu političku instrumentalizaciju kroz javne govore i medije (Flere i Molnar, 1993; Naumović, 1996; Tomić, 2014). Najistaknutiji aspekti ovog projekta su priklanjanje nacionalističkoj ideologiji, mitologizacija nacionalne istorije, oživljavanje tradicionalnih, patrijarhalnih i autoritarnih društvenih obrazaca, dok se na svakodnevnom nivou upotreba tradicije očitava kroz, primarno religijsku, ritualizaciju obreda prelaza, poput rođenja, krštenja, venčanja, sahrane, i organizaciju religijskih ceremonija poput slavljenja slave, nacionalnih praznika, plivanja za časni krst i sl. Očito, veliku ulogu u procesu retradicionalizacije igraju i druge institucije osim državne vlasti, poput crkve, škole, medija (Ejdus & Subotić, 2014; Nedeljković, 2006; Tomić, 2014), mada ni uloga građana ili „običnih ljudi“ nije zanemarljiva, s obzirom da oni predstavljaju konzumente, ali i potencijalne učesnike retradicionalizacije društva (Dimitrijević, 2010; Golubović, 2003b; Nedeljković, 2006).

### **Kratak istorijski ekskurs**

Tokom osamdesetih i devedesetih godina, nacionalne političke elite sprovode nekompatibilne nacionalističke projekte u svim bivšim jugoslovenskim republikama, kroz ponovno simboličko osmišljavanje nacionalnih simbola, tradicije i prošlosti, što proishodi idejom nesamerljivih razlika i različitih „identiteta“ naroda, u čemu najistaknutiju ulogu igra sve veće priklanjanje religiji, odnosno blizak odnos između crkve i državne vlasti (Čolović, 2014; Ejdus & Subotić, 2014; Tomić, 2014). Srpski intelektualci i Liga komunista na čelu sa Slobodanom Miloševićem, pod argumentacijom ekonomske i političke inferiornosti Srba u Jugoslaviji, podstiču javnost u Srbiji na nacionalizam zasnivajući ga na političko-religijskom diskursu „srpske viktimizacije“ i istorijske potrebe za *srpskom* „slogom i jedinstvom“ (Čolović, 2014; Tomić, 2014), diskurzivno konstruišući prethodni period tokom života u Jugoslaviji kao period nesloge i razjedinjenosti Srba. Simbolički i folklorno najvažniju ulogu u podsticanju društvene imaginacije dobija *kosovski mit*, koji rekonstruiše ideju mnogovekovnog srpstva i „srpskog naroda“, fatalistički određenog kolektivnog bića koje je, navodno, večito proganjeno tokom istorije, kult junaštva i ratništva, srpske sloge (i nesloge), srpske vere (i izdaje), sve sa ciljem političke mobilizacije ideje o večnom istorijskom, etnički zasnovanom, sukobu između jugoslovenskih naroda, koja je trebalo da zameni izrazito snažnu i dugotrajnu ideju bratstva i jedinstva (Čolović, 1993; Đerić, 2005; Pešić i Rosandić, 1994; Stojanović, 2010).

Istovremeno sa ovom simbolizacijom sadašnjosti kroz ciljanu upotrebu i kreativno oživljavanje prošlosti (v. Kuljić, 2006) nastupa sveobuhvatna društvena, politička i institucionalna kriza kojom započinju transformacije iz komunizma i jednopartijskog upravljanja u model tržišne ekonomije i političkog pluralizma. Ipak, ove transformacije praćene su brojnim izazovima i dolazi do sve većeg siromaštva, korupcije, društvene neizvesnosti i nesigurnosti, koji predstavljaju plodno tlo za ubrzano širenje nacionalizma i dobijanje masovne političke podrške (Tomić, 2014).

Dakle, na nacionalizmu se insistira kako bi se uokvirile političke i ideološke nesuglasice između lidera različitih republika, ali se on jedino mogao radikalno proširiti uvođenjem vanrednog stanja i podsticanjem masovnog nasilja, kroz uokviravanje serije događaja pred početak rata kao stanja kolektivne egzistencijalne pretnje, koja se predstavlja kao rešiva – oružanom borbom (ibid). Tako, nacionalizam za građane postaje nova ideja vodilja u nestabilnim i kriznim vremenima, a za političke lidere sredstvo za utvrđivanje političke moći i vlasti, koja upravo jača na krilima nacionalističkog populizma (Golubović, 2003a).

Nakon ratova u Hrvatskoj (1991-1995) i Bosni (1992-1995), političke razlike sve više se interpretiraju u terminima nesamerljivih, istorijski predodređenih, kulturnih, pa i moralnih i duhovnih razlika između naroda, te „nacionalno pitanje“ tako postaje centralno političko i javno pitanje, okupacija kako vlasti tako i opozicije (Čolović, 2014; Golubović, 2003a). Etnički nacionalizam ulazi u stanje diskurzivne normalizacije (Tomić, 2014) i, zajedno sa ishodima masovnih proterivanja, iseljavanja i ubijanja na etničkog osnovi, dovodi do sve veće etničke homogenizacije društava i porasta udela Srba u Srbiji i Republici Srpskoj, Hrvata u Hrvatskoj i Bošnjaka (bosanskih muslimana) u Federaciji Bosne i Hercegovine (Đurić i sar., 2011; Golubović i Marković-Krstić, 2006)<sup>7</sup>. Jezik, etničko poreklo, zajednička prošlost i naročito religija/konfesionalnost postaju stecišta novih politika identiteta u kompleksnim post-jugoslovenskim društvima (Đurić i sar., 2011). Ipak, nerešeno pitanje Kosova dovodi do ratnih ishoda (1998-1999), pa i bombardovanja države od strane NATO pakta, što kulminira političkom svešću građana o neadekvatnosti njihovog političkog predstavnika Slobodana Miloševića, koji masovnim demonstracijama nakon višegodišnjih protesta, 5. oktobra 2000. biva svrgnut s vlasti.

Počinje period društvenog optimizma, koji je ujedno praćen novom društvenom konfuzijom, u kojoj demokrate dolaze na vlast (Golubović, 2003a). S jedne strane, dolazi do ponovnih društvenih transformacija i začetaka simboličke i psihološke emancipacije, pro-evropske politike i novih formi identifikacija, poput evropske i regionalne (Golubović, 2003b; Tomić, 2014). S druge strane, ekonomske reforme i privatizacija ishode daljim socijalnim problemima i visokom stopom nezaposlenosti, pa uprkos nadanju stanovništva da dolazi bolje vreme nakon devedesetih (koje su bile praćene i sankcijama i hiperinflacijom u nekoliko navrata), „normalan život“ još uvek deluje daleko (Tomić, 2014).

---

<sup>7</sup> Demografska istraživanja pokazuju da su u regionu prinudna iseljavanja rezultirala migracijama manjinskih stanovništava ka matičnim zemljama, čiji je rezultat faktička, a ne samo simbolička homogenizacija društva na etničkoj osnovi, kao i da su, usled stalne ekonomske krize, posebno mladi i obrazovani stanovnici počeli da migriraju ka prosperitetnijim zemljama Zapadne Evrope, SAD-a, Australiji, Kanadi (Golubović i Marković-Krstić, 2006).

Nacionalizam i etnicitet ostaju snažne forme za identifikaciju i tokom vladavine demokrata, u čemu posebno važnu ulogu ima još uvek nerešeno pitanje Kosova i insistiranje na značaju „identiteta“ (Čolović, 2014; Tomić, 2014). Oba problema ostaju na snazi i tokom demokratske vlade, kada društveno-politički nemiri ne jenjavaju (dolazi i do atentata na predsednika vlade Zorana Đinđića 2003. godine), a iznova izbijaju na površinu tokom 2008. godine, kada nastaje nova sveobuhvatna kriza u zemlji.

Ponovna teritorijalna restrukturacija države, sa referendumom izglasanim otcepljenjem Crne Gore 2006. godine i jednostranim proglašenjem nezavisnosti Kosova od strane kosovskih Albanaca 2008., u sprezi sa svetskom ekonomskom krizom, dovodi do društveno-ekonomske i političke krize u zemlji, nasiljem ispraćenog protestnog mitinga pod nazivom „Kosovo je Srbija“ i još jedne turbulentne smene režima, koji iznova mobilizuju nacionalizam, podstiču i održavaju „identitetsku paniku“ i dovode do opšteg društvenog regresa, gde ponovo pažnja stanovništva biva usmerena na nacionalni interes (Čolović, 2014). Hapšenje ratnih zločinaca, Radovana Karadžića (2008) i Ratka Mladića (2011) dodatno potpiruju nacionalistički naboj u Srbiji i Republici Srpskoj i dovode do protesta organizovanih od strane desničarskih grupacija, na čelu sa Srpskom radikalnom strankom (N1, 2020<sup>8</sup>), čime se podstiču novi nemiri u regionu, osnažuju teorije o antisrpskoj orijentaciji Haškog tribunala i slično. Istovremeno, dolazi do političkih nesuglasica unutar Srpske radikalne stranke, koja sada ima masovnu podršku naroda, pa novi pro-evropski ogranak sa političkim figurama iz devedesetih godina, Srpska napredna stranka, dobija naredne izbore 2012. godine.

Od tada, počinje period nove nacionalističke vlasti koja svoju politiku retorički centrirala na nacionalni progres, mir i stabilnost u regionu, balansiranje između saradnje sa Zapadnim (Evropska unija i SAD) i Istočnim (Rusija i Kina) partnerima, pregovore sa Prištinom posredovane od strane EU, dok se paralelno s time produbljuju socio-ekonomski problemi u državi, izbijaju razne afere, sprovodi realna jednopartijska politika, stranačko zapošljavanje, potkupljivanje i korupcija. Zbog toga, organizuju se masovni protesti građana protiv diktature vlasti u raznim gradovima Srbije pod nazivom „1 od 5 miliona“ (2018-2020), opozicija se pridružuje i otpočinje pregovore oko udruživanja, kao i formiranje strategije za demokratsku smenu režima. Planirani opšti bojkot izbora 2020. godine ne uspeva, usled neusaglašenosti unutar opozicije, što koincidira sa još jednom svetskom krizom izazvanom pandemijom virusa Kovid-19. Opšte nepoverenje u vlast, državne institucije, pa i u „struku“, rezultiraju brojnim nemirima i protestima u društvu, posebno tokom jula 2020. godine, paralelno sa čime se dešava na zdravstvo i zdravlje stanovništva nezapamćeni udar. Ova kriza dovodi do novih društvenih podela i građanskih konflikata, kao i oživljavanje nacionalističke retorike iz devedesetih u skupštinskoj sali i medijima sa nacionalnom frekvencijom („strani plaćenik“, „državni neprijatelj“ itd.).

---

<sup>8</sup> Linkovi ka vestima:

<https://rs.n1info.com/vesti/a603770-izbori-2008-ds-ispred-srs-dacic-izabrao-tadica-i-ostavio-kostunicu-bez-vlasti/>

<https://rs.n1info.com/vesti/a606907-izbori-2012-poraz-tadica-i-ds-dacicev-preokret-i-dolazak-sns-na-vlast/>

(pristupljeno 9.3.2021.)

## Proces etno-nacionalizacije društva i njegove posledice

U uslovima stalne krize, ključna promena koja utiče na identifikacije građana u odnosu na period tokom socijalističke Jugoslavije, jeste hegemonizacija društva od strane dominantne etno-nacionalne grupe, po čemu se post-jugoslovenska društva razlikuju od drugih post-socijalističkih društava poput bivšeg Sovjetskog Saveza i Čehoslovačke (Bolčić, 2019). Etno-nacionalni „identiteti“ ne nastaju nakon devedesetih, niti su oni vekovima prisutni ili prirodni, već *iskrsavaju* u svim posleratnim vremenima, što je na ovim prostorima pokazano i na mikro-genetskom nivou (Bergholc, 2018). U periodima mira tokom Jugoslavije, etno-nacionalne identifikacije su uvek bile procentualno više izražene nego jugoslovenske identifikacije ili etno-nacionalna neopredeljenost, što je bila posledica formalne priznatosti konstitutivnih naroda i njihovih republika, koja je obezbeđivala nekonfliktan suživot građana različite etno-nacionalne opredeljenosti (Bolčić, 2019; Tomić, 2014). Ukratko, etnicitet je više bio stvar lične vezanosti, nego osnova za društvene nesuglasice i, samim tim, nije bio u glavnom fokusu politike (Bolčić, 2019; Golubović, 1988). Nakon devedesetih, situacija se menja na takav način da sada pitanje etničke pripadnosti postaje ključno javno-političko pitanje, a ne samo stvar privatnog osećanja. Etno-nacionalizacija društva dovodi do toga da u uspostavljanju društva, njegovih granica, poretka, imena, simbola, pa i „suštine“ i „identiteta“ primat ima dominantna etno-nacija, u Srbiji srpska (Bolčić, 2019). Potrebe i interesi građana, pripadnika i nosioca društva, ali i njihova budućnost podređuju se nacionalnim interesima i budućnosti nacije, pa sve više u fokus dolazi briga o opadajućem natalitetu, „odlivu mozgova“ i očuvanju teritorijalnog integriteta, koji se uokviruju kao pretnja po opstanak srpstva. Tako, društvena kriza koju uzrokuje decenijsko nesavesno političko upravljanje, interpretira se kao nacionalna kriza i kao odgovornost i dužnost građana da postupaju po nacionalnim interesima, dok se njihova uloga kao nosilaca državnog suvereniteta marginalizuje (ibid). Stvara se i opstaje društvena polarizacija, načeta još tokom osamdesetih, i podela na građane koji su lojalni i one koji su neprijatelji nacije, pa se, prema mišljenju nekih intelektualaca, stvara simbolički rascep na dve Srbije: tradicionalističku, primitivnu, nacionalističku, i Drugu, koja se zasniva kao njena moderna, građanska i demokratska opozicija (Omaljev, 2013). U novije vreme, pojavljuju se i različite varijante većinske i „realne“, Treće Srbije (Spasić & Petrović, 2013), a ima i glasova koji se protive simboličkoj podeli društva (Tomić, 2014). Javni život i društvene institucije takođe se podređuju interesima i afirmaciji akcija dominantne etno-nacije, za čiju dobrobit se sprovode i zakonski i etički problematične radnje, koje dovode do korupcije i kriminalizacije društva, opšte moralne i vrednosne regresije (Bolčić, 2019), dok se društvo vrednosno orijentiše ka tradicionalnim, patrijarhalnim i autoritarnim obrascima, kroz podređivanje volje i prava pojedinca autoritetu duhovnih i političkih vođa (Golubović, 2003a). Etno-nacionalizacija društva, dakle, nije posledica subjektivnog povećanja važnosti etno-nacije u samoodređenju pojedinca, niti samo delotvornosti nacionalističke ideologije, već temeljnog ugrađivanja etno-nacionalne dimenzije u osnovne institucije društva – vojsku, policiju, obrazovanje, ekonomiju, namesto onih koje su urušene tokom raspada Jugoslavije, i prisvajanja društvenih delatnosti poput kulture, umetnosti, nauke, do te mere da društvo prestaje da bude pojmljivo van etno-nacionalne karakterizacije:

*„ne može se učiniti nebitnim pitanje o nacionalnom identitetu, koje u 'etnonacionalizovanim' društvima postaje činjenica od ključnog značaja za raznolike*

*zvanične odnose pojedinaca sa državom, sa svim javnim instancama (kada se čovek zapošljava, kada ide u školu, kada dobija lična dokumenta, kada kupuje nekretnine, kada prelazi državnu granicu, kada politički i javno dela, itd.)“ (Bolčić, 2019, p. 337)*

Etno-nacionalizacija društva može se zasnivati na različitim ideologijama, komunizmu, antikomunizmu, monarhizmu, liberalizmu, socijal-demokratiji, konzervatizmu, nacionalizmu (ibid), i zato opstaje u Srbiji i tokom perioda vladavine komunista, demokrata i radikala. Zbog toga se još od devedesetih sve dovodi u pitanje sem postojanja „nacionalnog identiteta“ Srba, koji, kako navodi antropolog Ivan Čolović, predstavlja istu religiju sa različitim crkvama (Čolović, 2014, p. 75), kojoj se „klanja i levica i desnica Srbije, i stara i nova vlast, i 'pučki' i 'visoki' pesnici i književnici, publicisti, sportisti itd.“ (ibid, p. 118). U etno-nacionalizovanom društvu, svako ko kritikuje etno-nacionalna označavanja i njegove posledice, ocenjuje se kao protivnik društva, anarhista, neprijatelj ili strani plaćenik. Etno-nacionalizacija, koja je temeljno povezana sa retradicionalizacijom društva, i politizacija oba ta procesa (Bolčić, 2019; Naumović, 1996) po sebi predstavljaju okrenutost prošlosti i sprečavaju modernizaciju države, u vidu otvorenosti prema svetu i promenama, kritičkog promišljanja ciljeva i sredstava društvenog delovanja, podsticanja individualnog i društvenog napretka kroz produktivno učešće u javnom životu, ostvarivanja ličnih i građanskih prava. Dakle, istorijski relativno nedavno otpočet i još uvek aktuelan proces etno-nacionalizacije društva u Srbiji dovodi do stanja u kome etno-nacionalno pitanje postaje centralno političko, ali i svakodnevno pitanje, a ne univerzalnost, mnogovekovnost ili primordijalnost etniciteta. To je izrazito važno uzeti u obzir prilikom laičkog, ali i naučnog razumevanja ove teme, kako ne bi došlo do daljeg potkrepljivanja etno-nacionalne tematizacije kao neizbežne i jedino moguće u viđenju društva. Pojedine teorije nacionalnosti i etniciteta (v. sledeće poglavlje), nacionalnost upravo vide kao usaglašenost političke i etničke zajednice u modernim vremenima, a nacionalizam kao njenu *vis vitalis* (Hobsbaum, 1996; Gelner, 1997). U ovakvim društvenim okolnostima, „identitet“ funkcioniše kao socijalna organizacija kulturnih razlika, a ne kao aspekt društvene ili prirodne realnosti (Bart, 1997), što znači da je to jedan način viđenja i odigravanja društvene stvarnosti, a ne stvarnost po sebi (Brubaker, 2002). Kompleksna društveno-politička, ekonomska i istorijska situacija u zemlji „čini jednostruka objašnjenja na osnovu rekonstruisanog srpskog nacionalnog identiteta ne samo varljivim, već besmislenim“ (Moon, 2018, p. 1072). Nacionalni „identitet“ u savremenoj post-jugoslovenskoj Srbiji zasniva se na hibridizaciji, homogenizaciji i apropiaciji pojedinih istorijskih tropa (ibid). To znači da se u Srbiji konstrukcija nacionalnog „identiteta“ zasniva na političkim tenzijama i kulturnim ambivalencijama, poput istovremenog sleđenja puta u EU i otklona od Zapadnih vrednosti, zatim isticanja kulturnog i rasnog pluralizma uz retoriku etnički i raso čiste Srbije i sl. (ibid). Dalje, kako bi se taj „identitet“ legitimisao, on se uspostavlja na diferencijaciji od raznih „drugih“, ali i insistiranju na zajedničkoj kulturi, jeziku, pismu, religiji, tradiciji, istoriji, čemu i sama osoba mora da se povinuje kako bi bila smatrana članom kolektiva (ibid). Ipak, takav „identitet“ nužno je nestabilan, jer je kontradiktoran u pokušajima opstajanja usled subverzivnih pretenzija globalizacije, žongliranjem zapadnih i istočnih modela nacionalnosti i arogantnog otklona od ostatka sveta – čiji je integralni deo (ibid).



Postavlja se, međutim, pitanje kako se problem etno-nacionalizacije društva *konkretno ispoljava*, te kakve su njegove posledice. U nastavku ću razmatrati kako se ovaj problem pojavljuje na makro, mezo i mikro nivou. Time se podupire društvena analiza etno-nacionalizacije društva kao sveobuhvatnog i strukturalnog problema, od nivoa državnog uređenja do nivoa pojedinca.

Očekivali bismo da je bar državna legislativa uređena i jasna po pitanju ove problematike, a da se nesporazumi i pregovaranja oko značenja uspostavljaju na nivou interakcije između građana. Ipak, aktuelni Ustav takođe doprinosi nerazumevanju odnosa između etničkog i građanskog, kao i njima odgovarajućeg odnosa između interesa nacije i interesa društva. Prema njemu, Srbija se definiše kao „država srpskog naroda i svih građana koji u njoj žive, zasnovana na vladavini prava i socijalnoj pravdi, načelima građanske demokratije, ljudskim i manjinskim pravima i slobodama i pripadnosti evropskim principima i vrednostima“ (Ustav Republike Srbije, 2006, čl. 1). S jedne strane, u Preambuli Ustava ističe se da građani Srbije donose Ustav, polazeći „od državne tradicije srpskog naroda“, ali i od „ravnopravnosti svih građana i etničkih zajednica u Republici“, čime se stvara ne samo značenjska konfuzija oko termina „narod“, „građani“, „etničke zajednice“, već se dovodi u pitanje ko je osnovni „titular suverenosti“ (Đurić, 2011, p. 13): da li je to srpski narod, svi građani Srbije ili pojedine (ili sve) etničke zajednice? Dalje, postavlja se pitanje i šta znači izraz „državna tradicija“, ako se ona određuje kao „tradicija srpskog naroda“. Iako navedeni tumač Ustava, po profesiji pravnik, zaključuje da se „umerenim ili ublaženim ustavnim nacionalizmom“ u Ustavu ne narušavaju osnovna načela građanske demokratije (ibid, pp. 13-14), ostaje problem nedovoljno jasno omeđenog građanskog i etničkog u definisanju nacionalnosti, što se može tumačiti kao formalizacija njihove hibridizacije. Drugi važan aspekt Ustava je garantovano pravo na slobodu izbora i izražavanja nacionalne pripadnosti, čiji je isključivi i suvereni nosilac pojedinac, odnosno građanin (Ustav Republike Srbije, 2006, čl. 47). Drugim rečima, pitanje nacionalne pripadnosti, prema Ustavu Republike, nije pitanje države i vlasti, niti gena i prirode, već individualnog opredeljenja. Državljanstvo, s druge strane, nije nešto što je podložno pregovaranju bilo u ličnoj refleksiji, socijalnoj interakciji ili javnim debatama, jer njegovo sticanje i prestanak uređuje zakon (Ustav Republike Srbije, 2006, čl. 38).

S druge strane, aktuelni politički lideri Srbije predstavljaju se kao politički lideri Srba, podrazumevajući da je opstanak srpstva najvažniji interes društva i države, bilo da ga konstruišu naturalističkim ili kulturološkim diskursom („srpski genetski materijal“, „srpski kod“, „srpska prošlost i budućnost“, čuvanje i odbrana „nacionalnog identiteta“; izvori: Blic, 2016; N1, 2019<sup>9</sup>). Ulaganju u ostvarenje etno-nacionalnih interesa doprinose i mediji sa nacionalnom frekvencijom, čija poruka figurira u diskursu identitetske panike i straha od odumiranja Srba, sa doslovnim pozivom na angažovanje u reprodukciji tradicionalnog srpstva (npr. „*Srpski nacionalni interes je večna obaveza*

---

<sup>9</sup> Linkovi ka vestima:

<https://www.blic.rs/vesti/drustvo/nikolic-u-kragujevcu-gradimo-centar-za-srpski-kod-video/lkk1n5s>

<https://rs.n1info.com/vesti/a477532-skup-u-beogradu-u-okviru-kampanje-buducnost-srbije/> (pristupljeno 9.3.2021.)

da se očuva srpski narod gde god da on živi“, „Mlade generacije osim školovanja i naučnog i ekonomskog napretka, treba da rađaju decu.“, izvor: B92, 2020<sup>10</sup>).

Osnovne institucije društva, poput obrazovanja, takođe prolaze kroz proces etno-nacionalizacije, s obzirom da istraživanja pokazuju da su i sami udžbenici, ali i razumevanje istorije kod mladih dominantno zakrivljeni ka etnocentrizmu (Stojanović, 1994, 2010). „Novoprodukovana istorija trebalo je da dokaže da su Srbi uvek bili na pravoj strani, da nikada nisu vodili osvajačke ratove, da su bili istorijski pobednici i da nisu činili ništa nažao svojim susedima“ (Stojanović, 2010, p. 14), što se postiže kroz strategije *samoviktimizacije*, kroz podsticanje paranoidne ideje o ugroženosti i egzistencijalnoj pretnji, i *stereotipizacije* predstava o „drugima“ (Milosavljević, 2002), kako bi se ikonizovala figura neprijatelja, najčešće Albanaca, i arhineprijatelja, Turaka (Ejdus & Subotić, 2014; Stojanović, 2010). Dodatno se etnocentrična ideja srpstva ili „srbocentrizam“ podupire podučavanjem nacionalne istorije kao istorije istaknutih heroja koji se bore protiv svetskih sila, slikom Srba kao „izabranog naroda“, konceptom starine i primarnosti u konkurenciji za važnost i prioritetnost u odnosu na narode slične veličine i snage, pa i pospešivanjem „nacionalne arogancije“, koja ima nemali uticaj na političko odlučivanje građana, kao i viđenje dnevne spoljne politike, odnos Srba prema kosovskim Albancima i Amerikancima (Stojanović, 2010). Kao posebno zabrinjavajuća činjenica ističe se da su etnocentričnom viđenju istorije, kao i prihvatanju kontradiktornih objašnjenja sa ciljem osnaživanja etnocentrizma i ksenofobije najviše skloni mladi koji su obrazovani (jer su obrazovani na takvim diskursima) (ibid). Ovo se vidi kao posledica ne samo etnocentričnog znanja, već i nacionalističke ideologije koja je funkcionisala primarno kroz dobro kontrolisane medije, kao i kulturne obrasce od devedesetih na ovamo (Moon, 2018; Stojanović, 2010). Sve to doprinosilo je, zapravo, *suženju*, a ne širenju, nacionalne svesti, sa primarnom orijentacijom na vreme pre i posle Turaka i isticanje boja na Kosovu kao najznačajnijeg događaja u istoriji Srbije, a oslobođenja od Turaka kao događaja sa najpozitivnijim posledicama po dalji razvoj Srbije (Vučetić, 2010). Shvatanje prošlosti i istorije u etno-nacionalnim terminima doprinosi i etno-nacionalizaciji budućnosti, pa i same svesti građana, zbog čega se opravdano postavlja pitanje da li je zaista „lično vreme stalo“, usled dominantne usmerenosti stanovništva na nacionalno vreme (Petrović Todosijević, 2010, p. 68)<sup>11</sup>. U razumevanju sopstvenog mesta u istoriji naročiti značaj dobija kreiranje zajedništva ili kolektivnog identiteta („mi“) koje se ne vrši samo sinhrono kroz retoriku ujedinjenja Srba „sa svih strana“, već koje je i anahrono u smislu da nadilazi linearnost istorije, pa i samu istoriju, uzdižući se iznad svetovnog u ravan mistike, spiritualne povezanosti između ljudi srpskog porekla (Čolović, 2014; Kuljić, 2006). U toj ravni, diskurs o Kosovu funkcionise kao tehnologija „pastoralne moći“ nad populacijom (dakle, ne nad teritorijom), kako bi se očuvala „ontološka sigurnost“ Srbije u stalno kriznim vremenima, kroz monopolizaciju simboličke sfere u vidu specifičnog nacionalnog, religijski šaržiranog master narativa (Ejdus & Subotić, 2014, p. 160). Retradicionalizacija i klerikalizacija javnog života (Naumović, 1996), kroz mešanje crkve u pitanja od javnog (i privatnog) značaja, preuzima

---

<sup>10</sup> Link ka izvoru: [https://www.b92.net/embed/index.php?nav\\_id=1747081](https://www.b92.net/embed/index.php?nav_id=1747081) (pristupljeno 9.3.2021.)

<sup>11</sup> Autorka se poziva na tumačenja iz doktorske disertacije psihološkinje Gorjane Litvinović o vremenskoj dezorijentaciji, osećaju izmenjene vremenske perspektive i zaglavljenosti u vremenu stanovništva tokom devedesetih, i javnu retoriku usmerenu na viziju nacionalnog vremena (Litvinović, 2001, prema Petrović Todosijević, 2010).

ulogu duhovnog i moralnog vođstva „srpskog naroda“, koje obezbeđuje simboličku potku strukturalnoj etno-nacionalizaciji društva i države (Bolčić, 2019). Srpska pravoslavna crkva obezbeđuje ključnu *institucionalnu* podršku u tome (Ejdus & Subotić, 2014), što je kontradiktorno sa činjenicom da je Srbija formalno uređena kao sekularna država (Moon, 2018).

### **Politička kultura, simboličke konstrukcije i kolektivne identifikacije građana**

Videli smo kako se već na mezo nivou stvaraju sve veći hibridi i kontradikcije, čime se dodatno skreće pažnja na neadekvatnost jednostavnih objašnjenja društvene stvarnosti i konstrukcije (Moon, 2018). Na mikro nivou, u svakodnevnom diskurzivnim praksama običnih građana, očekivano je da bude još manje pravilnosti i ekstremno polarizovanih objašnjenja (Đerić, 2003). Kvalitativna istraživanja svakodnevnog života s početka dvehiljaditih pokazuju da je društvena klima orijentisana na očuvanje vlasti, privatizaciju društvene svojine i etnomobilizaciju stanovništva, sistematski stvarala takozvanu „psihologiju preživljavanja“ među građanima, kako bi se oni sprečili u pružanju otpora autokratskoj vlasti (Golubović, 2003a). Nakon 5. oktobra, građani su u jednako lošoj materijalnoj situaciji kao i tokom devedesetih, izneverenih očekivanja od političara, a postoje i naznake promena vrednosti u okretanju od društvene u porodičnu i privatnu sferu, naglašavanja lične odgovornosti i odbijanja da se politika meša u svakodnevni život (ibid). Druga istraživanja iz 2002. godine pokazuju naznake nove političke kulture u Srbiji, koja se odlikuje novim realizmom, većom demokratskom svešću i ambivalencijom prema političkoj sferi, mada istraživanja iz 2007. u okviru istog projekta pokazuju da su tek poneke petooktobarske „lekcije“ opstale (Spasić, 2008). Nalazi se tumače u odnosu između iracionalne (ideološke, strastvene, burne) političke klime koju je forsirao Milošević i racionalne (sumnjičave, na interesu zasnovane) klime koju podstiče Srpska radikalna stranka. Ipak, najrelevantniji rezultat, koji može biti posledica odabranog uzorka, je da nacionalni interes nije rangiran kao važniji od ekonomskih i socijalnih ciljeva. Međutim, kao prepreka demokratizaciji društva javlja se problem političke apstinencije među demokratskim glasačima, posebno urbanom omladinom, što se tumači kao posledica razočarenja usled izostanka temeljnih društvenih promena nakon 5. oktobra (ibid). Što se tiče opažanja promena u odnosu na život u Jugoslaviji, kao i u odnosu na 5. oktobar, istraživanja pokazuju da su osamdesete i devedesete godine slivene u jedan prekretni period, „tačku preloma između normalnosti i nenormalnosti“ (Spasić, 2003, p. 126), a da se same promene i ratovi konstruišu na različite načine, koji su više ili manje „srbocentrični“, emocionalno nabijeni ili racionalni (Pavićević, 2003; Spasić, 2003).

Istraživanja simboličkih reprezentacija kod mladih<sup>12</sup> u istom periodu pokazuju da postoji simbolička distinkcija između nekadašnjeg, „pravog“ srpstva i današnjeg, degenerisanog, koja se uspostavlja u odnosu na vreme pre i posle „pada“ Srba usled modernizacije i odvajanja od „istinske vere“ i „pravih vrednosti“ (Nedeljković, 2006). Vidimo kako su mladi već na početku dvehiljaditih, ne samo prihvatili proces retraditionalizacije društva, već istovremeno uviđaju kako se u novom

---

<sup>12</sup> Ovo istraživanje izdvojeno je, jer primenjuje metodologiju koja je najbližnja metodologiji korišćenoj u ovom istraživanju (pisanje priča na temu „srpstvo“) mada sa primarnom orijentacijom na simboličke, a ne socio-psihološke procese konstrukcije.

milenijumu te prave vrednosti napuštaju u susret globalizacijskim promenama. U prilog tome idu i drugi nalazi te studije, da se „pravo srpstvo“ povezuje sa kulturom sela i tradicionalnim načinom života, pri čemu se u prvi plan ističu fizičko i duhovno zdravlje nacije (ibid). Uprkos prihvatanju dihotomizacije stvarnosti, „na individualnom planu, s druge strane, ispovesti su intimnije, sa složenijom i nedovoljno uobličenom mitološkom vizurom, i često su ogoljene tako da su lišene svake ideološke dimenzije i angažovanosti: ostaje samo nesvesna sklonost ka apstraktnoj mitologizaciji“ (ibid, p. 176).

Kasnija kvalitativna istraživanja donose slične rezultate o simboličkim označavanjima građana Srbije. Još uvek postoji dihotomizacija na „mi“ i „oni“ koja se generiše na subjektivnim i moralnim kategorijama, „na jednoj strani su bili oni poštenu, dosledni, ispravni, iskreni, otvoreni, topli, a na drugoj pohlepni, dvolični, bezosećajni, površni, beskičmenjaci, prodane duše.“ (Spasić, 2012, p. 579). Period nakon devedesetih se opaža u terminima političkog, kulturnog, moralnog i vrednosnog propadanja, čime se uspostavlja radikalnija distinkcija između vremena tokom i nakon socijalističke Jugoslavije, što je saglasno sa prethodnim studijama (ibid). Prisutan je fenomen „jugonostalgije“, tj. žudnje za vremenom materijalnog i socijalnog blagostanja, veće socijalne bliskosti i topline, i dostupnosti životno važnih usluga, što posebno važi za starije ispitanike koji imaju sećanja na Jugoslaviju (ibid). Mladi ljudi žive u vremenu krize koja ih sprečava da aktivno učestvuju u društvenom životu, u kome nemaju ni adekvatan model za šta da se bore.

Istraživanja etno-nacionalnih identifikacija zasnivaju se na beleženju lične vezanosti ili osećaja pripadnosti narodu ili nacionalnoj grupi koja se vidi kao osnova ličnog identiteta i društvene integritetnosti (Božilović i Stevanović, 2006). Nalazi pokazuju da krajem devedesetih i početkom dvehiljaditih opada intenzitet etno-nacionalne vezanosti kod građana Srbije u odnosu na period tokom devedesetih (Golubović, 2003b; Vasović, 2000), kada se većina građana dominantno izjašnjavala u terminima etno-nacionalnog identiteta (Srbi) i kada je više od dve trećine građana smatralo da je odanost naciji najvažniji zadatak dobrog građanina (Golubović, Kuzmanović i Vasović, 1995). Kao noviji društveni trend uviđa se odsustvo isključivih oblika identifikacije i pluralizacija identifikacija, pa lična, porodična, profesionalna i regionalna dolaze ispred nacionalne i teritorijalne, što se smatra odlikom modernizacije društva (Golubović, 2003b; Tomić, 2014). Druga istraživanja, takođe, beleže trend opadanja intenziteta nacionalnih identifikacija u društvu, mada pokazuju da su one izraženije kod više obrazovanih ispitanika (Božilović i Stevanović, 2006), što nije saglasno sa ranijim nalazima da je kod studenata manje izražena nacionalna vezanost (Kuzmanović, 1997). Međutim, kvantitativna istraživanja na reprezentativnom uzorku punoletnih građana tokom dvehiljaditih pokazuju da je pripadnost naciji rangirana odmah nakon pripadnosti porodici prema važnosti (Stjepanović Zaharijevski, 2008), a da se nacionalnost dominantno primordijalno shvata, kao nasleđena, prirodna, nepromenljiva kategorija (Milošević Đorđević, 2007). Novija istraživanja takođe beleže generalno visoku kotiranost etno-nacionalne identifikacije u odnosu na alternativne oblike, poput regionalne i evropske, posebno kod mladih u Srbiji, pa i široku rasprostranjenost nacionalizma i etnocentrizma (Kalaba, 2013; Popadić, 2004). Moguće objašnjenje nekonzistentnosti istraživačkih nalaza leži u tome što se nacionalna pripadnost različito *lično doživljava* (Kalaba, 2013) ili u tome što se različito *shvata sadržaj* kolektivne identifikacije (npr. tradicionalne i kulturno zasnovane naspram

reformskih i kosmopolitskih identifikacija, od kojih su potonje mladima važnije; Božilović i Stevanović, 2006). U odnosu na sadržaj kolektivne identifikacije razlikuje se i odnos prema drugim društveno-ekonomskim pitanjima, modernizaciji, demokratizaciji i stav prema ulasku u Evropsku uniju, što sve zavisi od političkih i ekonomskih prilika u zemlji (ibid). Stoga, kompleksnije osmišljena istraživanja, sa osetljivošću za mikro i makro kontekst, uz različite vrste metoda doprinose složenijem razumevanju ovih pojava u društvu, kao i društvenog i individualnog delanja spram njih (Pratto et al., 2017).

U svakom slučaju, nije dovoljno baviti se samo beleženjem promena u rangi i intenzitetu nacionalne vezanosti u društvu, već i sadržinskim aspektima odnosa između nacionalnog i etničkog kao i međunarodnih odnosa, ali i njihovom simboličkom i strukturalnom konstrukcijom u datom društvenom kontekstu. Najzad, u toj konstrukciji na određene načine učestvuju i sami pojedinci, koji su pripadnici ne samo istorijski promenljivih (etno)nacionalnih kolektiva, već i različitih generacija, u sklopu širih svetskih promena i kretanja.

### **Pozicioniranje istraživanja**

Svrha ove studije je kvalitativno istraživanje etničkih identifikacija mladih građana Srbije krajem druge decenije 21. veka. U savremenom socijalnom kontekstu Srbije, gde je, kao uostalom i u ostatku regiona i drugih delova sveta, pitanje etniciteta i nacionalnosti visoko politizovano i nosi potencijal za konflikte, zanemarivanje njegove kontingentnosti i naglašavanje njegove faktičke datosti, nepromenljivosti i, ponekad, dužnosti da se aktivno deluje „u ime“ etniciteta, potkrepljuje i održava rizike za konflikt. Iako je jezik „identiteta“ sveprisutan i potpuno infiltriran u politiku i svakodnevno razumevanje etniciteta, ovaj rad predstavlja pokušaj da se bar u teoriji i kroz istraživanje takav jezik i prakse koje iz njega slede *kritički preispitaju*. To ćemo nastojati da postignemo kroz uvide u višeznačnost, mnoštvenost i kompleksnost procesa etničkih identifikacija i kreiranje prostora za razvoj novih vidova njihovog razumevanja. U takvom projektu pretpostavka je da srpska kultura, shvaćena kao specifična kultura sa malim k, nema samo tri boje, jednu melodiju i jednu istoriju, već da se njena značenja pojavljuju na mnoštvo različitih načina kroz različite kontekste i prakse, u okviru kojih se ljudi pozicioniraju i bivaju pozicionirani. Centralni doprinos ovog u odnosu na prethodna istraživanja je u naglasku na *dinamici* između psihološkog (pojedinačnog, ličnog) i socijalnog (strukturalnog, simboličkog), te različitim praksama i aktivnostima koje konstituišu etničke identifikacije građana u društvu.

Ovo, dakle, nije rad o tome „ko smo“ i „kakvi smo“ „mi Srbi“. Već je ovo rad o načinima na koje smo *učeni* da verujemo i osećamo to „mi“ u odnosu na Srbi. Da izostavljamo apozicijski zarez u specifikovanju tog „mi“. O tome šta to uopšte znači „biti“ pripadnik ili pripadnica srpskog naroda, odnosno društva. O tome kako prepoznamo sebe i kako nas drugi prepoznaju u odnosu na etnicitet koji nam je dodeljen. Za tu svrhu, istraživaćemo različite oblike etničkih identifikacija empirijski datih u vidu *tekstova sećanja* na situacije kada su etnička osećanja bila najviše istaknuta. Cilj je, međutim, ispitati socijalne uslove nastanka ovih identifikacija, odnosno primarno diskurzivne prakse kroz koje se „identiteti“ dodeljuju, privajaju, odbijaju, a ne samo doživljavaju ili konstruišu (Scott, 1991).

Identitet nije prosto datost, niti nešto što postoji u obliku u kome je nastalo u određenom istorijskom periodu ili političkom pokretu, već istorijska kontingentnost, nestabilna psihološka, kulturna, politička konstrukcija, narativ, nešto što se uči (Hall, 1987).

Empirijski deo istraživanja na delu će pokazati kako su etničke identifikacije nešto što je generacijski specifično, pa će se kao glavni akteri i učesnici istraživanja istaći grupa mladih državljana Srbije koja je *rođena tokom devedesetih godina*, kojoj pripada i autorka rada. U metodološkom poglavlju biće naznačeno na koji način se ova grupa prepoznaje kao drugačija u odnosu na prethodne generacije, a s obzirom na predmet istraživanja, mada se samo istraživanje naknadno može smestiti u skup istraživanja omladine u Srbiji (Nikolić i Mihajlović, 2004; Tomanović i sar., 2012), i zasnovati na pretpostavci da su mladi oni koji mogu, a najčešće i žele, da menjaju svet. Shodno tome i shodno posebnom usmerenju ovog istraživanja na dinamiku između ličnog i društvenog, zajedno sa novim saznanjima o praksama koje su nas oblikovale, nadamo se, doći će i saznanja o mogućnostima da se promene one prakse koje smatramo problematičnim.

## 2

# Teorijski okvir istraživanja

*“Each category taken as fixed works to solidify the ideological process of subject-construction, making the process less rather than more apparent, naturalizing rather than analyzing it.”*

J. Scott (1991, p. 792)

Razmatranja u ovom poglavlju slede iz dva komplementarna uverenja, koja čitaoci treba da imaju u vidu. Prvo je da teorijska, kao i svaka druga refleksija društveno-psiholoških pojava, nema samo eksplanatornu ulogu, već svojim pretpostavkama i objašnjenjima učestvuje u konstituisanju društveno-psihološke realnosti. Druga je da ne postoji pojam, ma koliko apstraktan, koji ne sadrži određene praktične implikacije. S obzirom na pojavu koja je predmet ove studije, te implikacije su najčešće i političke i ideološke prirode. Oba ova uverenja takođe nisu apstraktna, već proističu iz pragmatizma, koji misao tretira kao oblik aktivnosti, a ne kao apstraktnu intelektualnu kontemplaciju (Dewey, 1922).

Iako je predmet ovog rada etnička identifikacija, polje izučavanja te oblasti nije ograničeno samo na fenomen etniciteta, već se javlja zajedno sa studijama nacionalnosti i izvodi iz teoretizacije odnosa sa njom (što, uostalom, važi i za društvenu stvarnost uopšte). Zbog toga ću pre razmatranja teorijske pozicije ovog rada predstaviti studije koje se bave pitanjem nacionalnosti i etniciteta, koje su za ovaj rad relevantne i na osnovu kojih je moguće zauzeti jedinstvenu teorijsku perspektivu.

### Tretiranje nacionalnosti i etniciteta u različitim disciplinama

*“Nationalism is not the awakening of nations to self-consciousness; it invents nations where they do not exist – but it does need some pre-existing differentiating marks to work on...”*

E. Gellner (1964, p. 169)

Studije nacionalnosti i etniciteta jedne su od najbrojnijih u društvenim naukama, posebno nakon Drugog svetskog rata i od onih koje se provlače kroz gotovo sve nivoe društvene realnosti: od individualne, interpersonalne, preko društvene, kulturne, do političke i istorijske. Zbog toga se među istaknute teoretičare nacionalnosti i etniciteta svrstavaju naučnici iz oblasti političkih nauka, sociologije, istorije, filozofije, antropologije. Teorije se uglavnom diferenciraju u odnosu na

uobičajene teorijske dihotomije, pa tako postoje one koje su esencijalističke i one koje su relacionističke, statičke i dinamičke, primordijalističke i instrumentalističke, naturalističke i konstrukcionističke. Opšti zaključak je da među njima nema slaganja i da se ne može dostići univerzalni model objašnjenja nacionalnosti i etniciteta (Malešević, 2004; Putinja i Stref-Fenar, 1997). Ovakav zaključak je logičan imajući u vidu istorijsku i društvenu uslovljenost svake od datih koncepcija i njihove političke implikacije, što teoretičare poziva na društvenu odgovornost. U skladu s tim, u savremenim društveno-naučnim trendovima, većina istraživača zauzima konstrukcionističku stranu. Međutim, ako se ne služimo dihotomijama koje više ograničavaju nego što otvaraju prostor teorijskih debata, postoji mnoštvo različitih pristupa i teorija kroz istoriju, koje su se na različite načine bavile i doprinosile problematici ovog rada (relevantan i temeljan pregled kojim sam se koristila dao je sociolog Jovo Bakić, 2006). Socijalno-psihološke teorije nastale su pod širim uticajem dešavanja na društvenoj i naučnoj sceni, pa ću, stoga, njih izložiti nakon teorija koje su došle iz drugih disciplina. Na kraju poglavlja izložiću teorijski okvir koji sam koristila u ovom istraživanju, a koji se dominantno zasniva na, veoma zanemarenim, uticajima (i kritikama) socijalne antropologije na socijalnu psihologiju.

### **Teorijski pristupi nacionalnosti i etnicitetu u društvenim naukama**

Većina pristupa nacionalnosti i etnicitetu tematizuje i pitanje odnosa između ova dva. Iako su svi nastali u okviru određenih istorijskih epoha, prateći velike događaje na svetskoj sceni, i danas se gotovo svaki od pristupa koje ću izložiti može naći u nekom od vidova različitih diskursa (obrazovnom, političkom, medijskom, naučnom, svakodnevnom), u nekim kontekstima i kod nekih ljudi. Stoga, njihovu istorijsku zaleđinu treba shvatiti uslovno.

Istorijski najstariji pristup nacionalnosti i, ujedno, onaj koji ne razdvaja nacionalnost i etnicitet je *primordijalizam*, koji se zasniva na uverenju da nacije postoje od iskona, od kad postoji i sam čovek. Ovaj pristup ispratio je nastanak nacionalnosti u 19. veku i protegao se do prve polovine 20. veka, u nekoliko varijanti (prema Bakić, 2006). Prva se zasniva na *romantičarskoj nacionalističkoj ideologiji*, koja naciju i etnicitet smatra primarnim i prirodnim, transistorijskim svojstvima. Pojedinci ne biraju etničku grupu, već se u njoj rađaju. Drugi je *socio-biologistički pristup* koji se zasniva na neodarvinizmu, pa, prema njemu, nacija i etnička grupa predstavljaju proširene porodice, zasnovane na srodstvu i proksimalnosti, ali se održavaju pomoću mitova o poreklu (Van den Berghe, 1995, prema Bakić, 2006). Prema trećoj, umerenoj varijanti, čiji je najpoznatiji predstavnik antropolog Kliford Gerc (*Clifford Geertz*), etnicitet takođe predstavlja primarni aspekt vezanosti i uporišta u svetu, ali ne sam po sebi, već se smatra da je takvom *doživljavaju* članovi etničke zajednice (Putinja i Stref-Fenar, 1997). Etnička pripadnost je, prema ovom pristupu, nužna i svojstvena svakom čoveku, mada same etničke grupe mogu da se menjaju, nestaju ili bivaju apsorbovane drugim (Smith, 1995).

Primordijalizam je najviše kritikovani pristup naciji i etnicitetu, kao onaj koji pruža (pseudo-naučnu) osnovu za ekstremni nacionalizam konzervativnog tipa, koji pojednostavljuje društvenu



analizu, ignorišući brojne druge činioce istorije i ljudske vezanosti (Bakić, 2006). Njega ćemo prepoznati u svim onim mišljenjima i uverenjima koja ne razdvajaju naciju i etnicitet, i koja smatraju da je etnička pripadnost primarna i iskonska, bez obzira na obrazloženje takvih uverenja.

Drugi, ne izrazito različiti pristup, je *perenijalizam* ili teorija mnogovekovnog postojanja nacije (prema Bakić, 2006). Ovaj pristup se zasniva na shvatanju nacije kao transistorijske pojave i u okviru njega se diferenciraju dve varijante. Zastupnici prve uviđaju viševekovni ili čak višemilenijski kontinuitet pojedinih nacija i razlikuju stare i nove, nacionalizmom stvorene, nacije (ibid). Mišljenja autora se razlikuju u pogledu toga koje su nacije stare, a koje nove. S obzirom na povezivanje sa srednjovekovnim postojanjem, može se reći da su različiti politički akteri tokom prethodnih decenija u Srbiji priklonjeni perenijalističkom tumačenju srpske nacije. Druga varijanta ovog pristupa se nalazi kod onih društvenih naučnika i istoričara koji naciju vide kao društvenu grupu posebnog kvaliteta u odnosu na ostale, koja se iznova pojavljuje, bez obzira što pojedine nacije nestaju, a druge nastaju (Smith, 2000). Dakle, ove dve varijante se razlikuju po tome da li naciju *uopšte* ili tek *pojedine* nacije shvataju kao kontinuirane, transistorijske pojave. Perenijalizam, takođe, ne razdvaja nacije i etničke grupe, što je najčešće izvor kritike ovog pristupa.

Preokret i alternativa prethodnim stavovima nastaje šezdesetih godina, kao posledica niza promena u društvenim naukama. Jedna od njih je *modernistički pristup* nacionalnosti, koji uspostavlja distinkciju između etniciteta i nacionalnosti i tumači istorijske, društvene i ekonomske uslove njihove povezanosti. Modernistički naučnici teže objašnjenju nacionalnosti pozivajući se na istorijske uslove njenog nastanka u doba devetnaestovekovnog romantizma (Anderson, 1998; Hobsbaum, 1996; Gelner, 1997; Smit, 1998). Oni smatraju da se ideja nacije tada zasnivala na narodnoj solidarnosti ljudi koji dele uslove života, istorijsku teritoriju, zajedničke mitove i kolektivna sećanja, masovnu kulturu i obrazovanje, ekonomiju, prava i obaveze, a iznad svega toga – ime (Smit, 1998). Prelaskom na industrijsku proizvodnju, došli su i novi oblici društvenog upravljanja zasnovani na homogenizaciji kulture, standardizaciji obrazovanja, političkoj centralizaciji i birokratizaciji (Gelner, 1997), u čemu je značajnu ulogu, prema Benediktu Andersonu (*Benedict Anderson*), igrala štamparija, pojava kapitalizma i jezik (Anderson, 1998), koji ishode poklapanjem političkih i kulturnih granica u onome što danas nazivamo nacionalna država. Ukratko, oni smatraju da je nacionalizam, omogućen sredstvima modernizacije, stvorio nacije, a ne da su nacije postojale odvajkada. Istaknutu ulogu u podsticanju nacionalizma, slažu se modernisti, igrali su intelektualci, odnosno obrazovana elita datog perioda<sup>13</sup>.

Međutim, i u okviru modernog pristupa ima više varijanti. *Za razvojne moderne teoretičare*, političko se fundamentalno razlikuje od kulturnog (prema Bakić, 2006). Ključni događaj koji je doveo do nacionalne svesti bila je Francuska revolucija, kojom su predmoderni oblici kolektivne

---

<sup>13</sup> Za razumevanje uloge intelektualaca u shvatanju nacionalnog pitanja u Srbiji od početka 21. veka, pogledati Pudar Draško, G. (2015).

identifikacije (etnički<sup>14</sup>) ustuknuli pred modernim, na građanskoj ideji zasnovanim oblicima (nacionalni). Tako je došlo do razdvajanja, smatralo se, nesamerljivih društvenih kolektiviteta – etnosa i demosa (Habermas, 1991) i njima saobraznih vrsta nacionalizma – etničkog i građanskog (Kohn, prema Bakić, 2006). Pitanje odnosa između građanstva, nacionalnosti i etničke pripadnosti još uvek je predmet brojnih debata u vezi sa nacionalizmom, otvorenih pitanja tipa da li u građanska prava spada i pravo na etničku ili nacionalnu identifikaciju (Donald, 1996), ili obe predstavljaju tradicionalne forme afilijacije koje treba napustiti pred demokratskom afilijacijom, koju Habermas naziva *ustavnim patriotizmom* (eng. *constitutional patriotism*, Habermas, 1991).

Drugu grupu čine *instrumentalističke teorije*, koje kritikuju kako primordijalne tako i razvojne moderne teorije. Prema njima, etničke grupe se formiraju tek kada pojedinci žele određena socijalna dobra do kojih ne mogu doći individualnim putem (teorija etničkog takmičenja) ili kao posledica istiskivanja iz centra ekonomski i politički dominantne grupe u multietničkim nacionalnim prostorima (teorija etničke segregacije) (prema Bakić, 2006). Obe varijante instrumentalizma smatraju da modernizacija dovodi do povećane etničke vezanosti u uslovima najčešće nejednako raspodeljenih dobara u društvu, poput političke moći, statusa, materijalnih dobara i sukoba izazvanih nejednakošću. S druge strane gledano, etnička solidarnost se može podstaći od strane državnih elita ili predvodnika određene grupe ljudi, onda kada one procene da to služi ostvarivanju i održavanju njihovih ciljeva (Bakić, 2004). Treba imati u vidu da iako se teorija etničkog takmičenja prvobitno zasnivala na metodološkom individualizmu, ona je kasnije preoblikovana tako da se etnička vezanost i nacionalizam tumače kao primarno kolektivne, a potom tek individualne pojave:

*„Utoliko se i mogućnost žrtvovanja za naciju, koja se može i materijalno izvršiti, ali se na svom vrhuncu izvršava polaganjem pojedinčevog života na oltar otadžbine u slučaju građanskog nacionalizma, ili spremnošću da se umre za slobodu i jedinstvo nacije u slučaju etničkog nacionalizma (‘na groblju će izniknuti cvijeće za daleko neko pokoljenje’), može objasniti jedino uzimajući u obzir kolektivnu narav svake ideologije, pa i nacionalizma, kao i društvenu prinudu koja može biti, a često i jeste etničke prirode.“* (Bakić, 2006, p. 239)

Ova razmatranja su izrazito važna, jer teorija etničkog takmičenja zasnovana na metodološkom individualizmu, a šire na teoriji racionalnog izbora (npr. Elster, 2001) stoji u osnovi psiholoških istraživanja etničkog identiteta zasnovanih na teoriji socijalnog identiteta i teoriji samokategorizacije (Tajfel & Turner, 1986; Turner et al., 1987). Ne treba posebno pominjati da metodološki individualizam pruža osnovu za psihologizaciju ovih istraživanja, iako je i sam začetnik teorije socijalnog identiteta, Henri Tajfel (*Henri Tajfel*) imao drugačije namere u pogledu razvoja teorije (v. kasnije, Reicher & Hopkins, 2001a). Kritika instrumentalističkih teorija zasniva se na onim socio-psihološkim istraživanjima koja pokazuju da se etnički stereotipi i predrasude javljaju i kod male dece,

---

<sup>14</sup> Poimanje etničkog kao predmodernog, i još tradicionalnog, provincijalnog i partikularističkog može se pripisati i njegovoj etimologiji i istorijskim upotrebama. Naime, etničko je nastalo i uglavnom se koristi u derogativnom smislu (Malešević, 2004), za označavanje drugosti. To se može shvatiti kao orijentalistička perspektiva na etnicitet (Said, 2008), koju uticajna istoričarka Marija Todorova (*Maria Todorova*) prepoznaje i u odnosu na Balkan (Todorova, 1999).

što znači da se etnička pripadnost zasniva i na socijalizaciji, a ne samo na instrumentalizaciji (prema Bakić, 2006). Međutim, ovi procesi nisu isključujući, već uzajamno prožimajući ako istovremeno uzmemo u obzir sociološka i socio-psihološka istraživanja, jer se etnička socijalizacija deca zasniva na prethodnom razumevanju i praksama zajednice u kojoj odrastaju, koje mogu biti zasnovane i na instrumentalizaciji etniciteta. Dalje, kritika je usmerena na ekonomski determinizam i smatranje međuetničkih sukoba osnovom za etničku vezanost (Putinja i Stref-Fenar, 1997), što se može uputiti i onim psihološkim teorijama i istraživanjima koje slede iz ovog okvira.

Poslednja modernistička teorija je *neomarksistička*, prema kojoj ekonomija takođe igra veliku ulogu u razumevanju etničke pripadnosti, ali iz kritičke perspektive. Naime, ovi teoretičari smatraju da klasne razlike predstavljaju osnovu moderne socijalne stratifikacije, dok su etničke zajednice (i njihovi kulturni simboli) pre paravan ili nus pojava nego realni izvor razlika između ljudi (prema Bakić, 2006). Međutim, smatra Bakić, uviđanje klasnih razlika kao primarnih i realnih u odnosu na druge kolektivite pre je artefakt marksističke zaokupljenosti klasom kao osnovnom jedinicom društvene analize, nego ishod sveobuhvatne i temeljne društvene analize (npr. afektivna dimenzija etničke vezanosti uopšte nije tematizovana od strane marksističkih teoretičara). Ova teorija se, dakle, slično prethodnoj, odlikuje redukcionizmom.

Svim modernističkim teorijama zajedničko je pomeranje fokusa sa nacije ili etnije kao datog i primarnog fokusa, na razumevanje političkih i ekonomskih uslova razvoja nacionalnosti, koji, pak, predstavljaju posledicu modernizacije društava od 18. do 19. veka. Videli smo kako se značenje etničke pripadnosti i njen odnos sa nacionalnim menja i preoblikuje zajedno sa glavnim fokusom analize.

Kao sinteza perenijalističkih i modernističkih teorija nastaje *etnosimbolistički pristup*, čiji je istaknuti predstavnik jedan od vodećih teoretičara etniciteta i nacionalnosti Entoni Smit (*Anthony Smith*). On je smatrao da se za razliku od nacionalnosti koja se konstituiše na političkim osnovama, pojam etničkog više definiše preko navođenja simboličko-kulturnih i istorijskih atributa (mitova, legendi, kolektivnih sećanja, vere, običaja) koji etničke zajednice čine identičnim sebi i različitim od drugih kulturnih kolektivita (Smit, 1998). Smitov fokus predstavljaju stvarni i izmišljeni istorijski događaji i mitovi (zajedno sa stvarnim i izmišljenim junacima, mestima, datumima velikih pobeda i poraza), ali i drugi etno-nacionalni simboli (zastave, grbovi, himne, pismo, odeća, rituali, folklor) koji napajaju ideju o grupnosti (eng. *groupness*) jednog naroda, zajedničkoj sudbini, zajedničkim stremljenjima, zajedničkim prijateljima i neprijateljima i tako dalje (Smit, 1998). Drugi autori, takođe, kao glavnu specifičnost etničkog kolektiva u odnosu na druge kolektive, navode njegovu orijentisanost prema prošlosti, gde određeno i promenljivo razumevanje istorije doprinosi ideji narodnosti (Putinja i Stref-Fenar, 1997). Ovaj sintetički pristup se razlikuje od perenijalističkog jer razdvaja etničko i nacionalno i više je osetljiv na istorijske promene, dok se od drugih modernista (naročito onih konstrukcionista orijentacije, poput Andersona) razlikuje po ideji odnosa između etničkog i nacionalnog, te predmodernog i modernog. Prema etnosimbolistima, nacije imaju etničko poreklo i nasleđe, čija se uloga u konstruisanju moderne nacionalnosti ne sme izgubiti iz vida (Bakić, 2006). Ovaj pristup, za razliku od prethodnih, koje insistiraju na političkom i ekonomskom determinizmu, insistira na kulturnom determinizmu. Nacija, prema njima, nastaje *institucionalizacijom* ideje o

međusobnoj povezanosti pripadnika jednog naroda, koja dovodi do uspostavljanja kulturne hegemonije u okviru nacionalnih granica, a time i uspostavljanja nacionalnosti (Bauman, 1992). Tako se narod (etnija), obično konstituisan kroz kolokvijalne, oralne, nezvanične (eng. *vernacular*) medijume – poput poslovice, izreka, narodnih priča i pesmama, mudrosti, (Benson, 2001; du Toit, 1997) u okviru države osvešćuje kao politička zajednica.

Verujem da se pomoću ovog pristupa može objasniti nastanak većine etno-nacionalnih država u Jugoistočnoj Evropi, ali se njime one mogu i pravdati. Naime, za razliku od modernističkih analiza koje ispituju *kako nastaje* nacija i nacionalnost u istorijskim okolnostima, primordijalistički i perenijalistički pristup predstavljaju gotova uverenja o nastanku nacije i zbog toga su više podložni ili čak istovetni ideologizaciji. Ipak, i različiti modernistički orijentiri imaju ideološki prizvuk: razvojne teorije ističu političku emancipaciju nacionalnosti, naspram nazadnosti i varvarstva koje pripisuju etnicitetu; instrumentalističke teorije privileguju racionalnost i ekonomičnost u međugrupnom ponašanju, a zapostavljaju ulogu neracionalnih oblika ponašanja i vezanosti koji se smatraju iracionalnim; (neo)marksisti su verovatno najviše kritički orijentisani, ali oni izostavljaju nacionalno i etničko kao predmet analize po sebi. Da bi se o korisnosti svakog od ovih pristupa u određenoj društvenoj ili socijalno-psihološkoj analizi moglo zaključiti, nedostaje još jedan važan sastojak, koji je ovog puta došao iz socijalne antropologije – i napravio novi preokret u izučavanju etniciteta i nacionalnosti.

Paralelno sa modernističkim teorijama, razvija se *interakcionistički pristup*, pod dominantnim uticajem kapitalnog dela antropologa Fredrika Barta (*Fredrik Barth*; Bart, 1997). U njemu se kao nova dimenzija izučavanja etniciteta i nacionalnosti pojavljuje *kontekst*, unutar kog se odvijaju međusobne interakcije pripadnika grupa. Ovo je relacioni i dinamički pristup koji razmatra kako se etnicitet formira kroz procese uzajamnog odnošenja pripadnika etničkih zajednica, unutar neprekidno odvijajuće unutrašnje organizacije zajednice (Putinja & Stref-Fenar, 1997). Prema ovom pristupu, etnička grupa se uspostavlja na procesima pripisivanja/označavanja i identifikacije koje sprovede sami akteri, gde je organizovanje interakcije između pojedinaca shvaćeno kao osnovna odlika etničke zajednice. Zagovornici ovog pristupa kategorički odbacuju pristupe nacionalnosti i etnicitetu koji se zasnivaju na verovanju u iskonsko postojanje ili unutrašnja svojstva etniciteta i nacionalnosti, bez obzira da li se radi o kulturnim (religija, jezik, običaji, simboli) ili prirodnim svojstvima (boja očiju, kose, oblik lica). Ta svojstva se pojavljuju isključivo kao kulturni *resursi* koji se mogu koristiti od strane institucija ili pojedinaca, u svrhe njihove mobilizacije i politizacije (prema Bakić, 2006).

Ono što je određujuće za procese etničke kategorizacije i prepoznavanja, kao i delanja na osnovu njih, jesu različiti konteksti – od makro nivoa (modernizacija, industrijalizacija, sekularizacija, pojava štamparije), preko mezo nivoa (ratovi, politička nestabilnost imperija, federacija i konfederacija, takmičenje između različitih grupa unutar političke zajednice za određena dobra), do mikro nivoa (neposredni susreti u okviru kojih se odvijaju etnička prepoznavanja i identifikacije). Pored fokusa na kontekst, interakcije i dinamičnosti kojima se ovaj pristup odlikuje, značajnim za ovaj rad ga čini i naglasak na *subjektivnom aspektu* oličenom u privrženosti ljudi pojedinim kulturnim resursima

poput mitova, legendi, simbola, teritorije, ideologije, i slično. Subjektivnu važnost etničke pripadnosti kao osnovu za konstituisanje etničke grupe isticao je i Maks Veber (*Max Weber*, 1968), kao i već pomenuti Kliford Gerc i Entoni Smit (Smit, 1998). Smit je takođe tvrdio da se tek mobilizacijom etničkih atributa, koji za pripadnike etničke zajednice imaju subjektivni značaj, podstiče i pojačava osećanje etničkog digniteta<sup>15</sup> (Radenović, 2006; Smit, 1998). Subjektivni doživljaj je, razume se, ključni aspekt definicije društvenih grupa i u psihologiji (Brown, 1999), a neki autori ističu i značajnost aktivnosti, odnosno mobilizacije (Reicher & Hopkins, 2001a; Reicher & Hopkins, 2001b).

Pripadnost grupi se, prema Bartu, određuje u odnosu na granice i odnos prema drugim zajednicama, a ne u odnosu na sadržaj i karakteristike jedne kulture (Bart, 1997). Zbog toga, neki autori smatraju da se teorija etničkog takmičenja može uklopiti u interakcionistički pristup, dok se drugi autori sa tim ne slažu (prema Bakić, 2006). Kritike interakcionističkog pristupa uglavnom su usmerene na ono što su njegovi zagovornici eksplicitno odbacili – a to su svojstva etničkih grupa. Zbog toga je etnosimbolistički pristup najobuhvatiji od predloženih, kao kompromisno rešenje. Ipak, insistiranjem na etničkim *svojstvima* podstiče se esencijalističko poimanje etniciteta<sup>16</sup>. Ova kritika ne znači da sadržaj nije bitan, naprotiv. Samo je važno sadržaj koji se koristi u procesima i aktivnostima etničkog označavanja, prepoznavanja, identifikacije, ne tretirati kao *svojstvo* etniciteta. Ovim razmatranjima vratiću se prilikom obrazlaganja odabranog teorijskog okvira.

Najzad, istorijski poslednji je *postmodernistički pristup* naciji, koji se nastavlja na konstrukcionističko nasleđe pojedinih modernista i marksista (prema Bakić, 2006). Međutim, postmodernistički su za razliku od modernističkih konstruktivista radikalni u poimanju nacije i nacionalnosti kao društvene konstrukcije. Vodeći teoretičari ove orijentacije pod velikim su uticajem filozofa Antonija Gramšija (*Antonio Gramsci*) „koji je smatrao da je osvajanje simboličke ili intelektualne hegemonije u okviru neke društveno-ekonomske formacije ili društva ključno za ideološko pravdanje ekonomskih odnosa moći i stvaranje slike o njihovoj nužnosti.“ (Bakić, 2006, p. 247). U skladu sa idealističkim zaleđem, ovi autori nacionalizam shvataju kao diskurs ili meta-narativ koji treba dekonstruisati, kako bi se promenilo razumevanje nacije kao kontingentne društvene stvarnosti. Ova pozicija naširoko je kritikovana zbog saznajnog i etičkog relativizma i zanemarivanja materijalnih aspekata društvene stvarnosti. Ipak, i ona je ostvarila ogroman uticaj na reformu socijalne psihologije i mnogih drugih naučnih pravaca, i predstavlja značajan dodatak analizi širokog spektra društvenih fenomena i njihovih diskurzivnih aspekata.

---

<sup>15</sup> Ipak, za razliku od Barta, Smit je verovao u imanentne, mada ne i inherentne, karakteristike i različitosti etničkih kolektiva.

<sup>16</sup> Ova neslaganja pokreću jedno dublje i možda važnije pitanje, od kog zavisi i priroda odnosa između različitih zajednica i posledice etničke vezanosti. Teorijskim insistiranjem na karakteristikama određene grupe rizikuje se potkrepljivanje kulturno fundamentalističkog viđenja različitih grupa kao suštinski različitih i, potencijalno, nužno sukobljenih. S druge strane, modernističkim otklonom od fundamentalizma dodatno se produbljuje polarizacija na „nas“ (moderniste) i „njih“ (fundamentaliste). Zbog toga treba biti oprezan sa ovim tipom teorijskog debatovanja, kako akademsko znanje ne bi bilo zloupotrebjeno u svrhe potvrđivanja ili stvaranja fundamentalističkih stavova (Harding, 1991), bez obzira na to koliko su oni prevalentni u savremenom svetu.

Teorijska razmatranja služe kao kompas u definisanju i razumevanju nekog pojma, u ovom radu etničke identifikacije. Dosad su razmatrani van-psihološki pristupi koji omogućavaju uviđanje različitih aspekata koji su tokom istorije smatrani važnim za razumevanje etniciteta i nacionalnosti, a koji se pretežno tiču objektivnih i subjektivnih aspekata, zatim svojstava i procesa, i različitih okvira koji su kroz istoriju oblikovali razumevanje ovih pojava (društveni, politički, ekonomski, kulturni). Možemo reći da se svi ovi pravci razlikuju po tome da li shvataju naciju kao:

- biološki ili društveno predodređenu datost i, stoga, istovetnu etničkoj grupi (primordijalizam i perenijalizam)
- društvenu pojavu nastalu u doba devetnaestovekovnog romantizma kao posledica modernizacije, koja potiskuje etnicitet, koja ga izmišlja ili instrumentalizuje u korist političkih, ekonomskih i kulturnih elita (modernizam)
- kontekstualno uslovljeni, dinamički proces uzajamnog određenja i samoodređenja u međuetničkim susretima (interakcionizam)
- socijalnu konstrukciju (postmodernizam)

Ovi pristupi omogućili su razumevanje nacionalnosti i etniciteta kao specifično društvenih pojava. Međutim, u njima izostaje detaljna analiza subjektivnih i osobenih aspekata i procesa, bez obzira što se mnogi od njih slažu da su oni ključni u razumevanju ovih fenomena.

### **Dominantna struja istraživanja nacionalnosti i etniciteta u psihologiji**

Psihološke teorije koje pomažu razumevanje pojava nacionalnosti i etniciteta takođe se pojavljuju šezdesetih godina, u sklopu proliferacije studija na ovu temu kao odgovor na zgranutost sveta posledicama nacizma. Iako su mnogi psihoanalitičari već dali svoj prilog analizi grupne psihologije (Frojd, 1921/2006; From, 1941/1989; Rajh, 1933/1973), tek su socijalno-psihološki eksperimenti omogućili za psihologe dvadesetog veka nešto što bi se moglo smatrati adekvatnim naučnim doprinosom. Tu se pre svega misli na istraživanja predrasuda (Allport, 1954), konformizma (Asch, 1956) i međugrupnih konflikata (Sherif, 1966), koja su utrla glavni put u izučavanju socio-psiholoških fenomena. Dominantni teorijski okviri pojavljuju se kao rezultat potrage za autentično psihološkom pozicijom u istraživanju socijalnog ponašanja ljudi, između šire društvenih i do tada hegemonih bihejviorističkih teorija. Dva su takva okvira relevantna za ovu studiju: jedan se oslanja na kognitivističku tradiciju u okviru socijalne psihologije, a drugi na razvojne teorije identiteta. Obama je zajedničko zanimanje za *samopoimanje i razumevanje sebe* u terminima etničke, nacionalne i drugih grupnih pripadnosti, odnosno oba okvira se u izučavanju za etnicitet i nacionalnost relevantnih psiholoških procesa fokusiraju na problem identiteta.

*Teorija socijalnog identiteta* (Tajfel & Turner, 1986) prvobitno je osmišljena kao pokušaj da se prebrodi jaz između strukturalnih i individualističkih objašnjenja međugrupnih odnosa, kroz izučavanje mehanizama putem kojih socio-psihološki procesi utiču na međugrupne odnose (Tajfel, 1970, 1972, 1974). Ova teorija socijalnu grupu definiše preko subjektivnih kriterijuma pripadnosti, a

socijalni identitet kao znanje o pripadnosti grupi, zajedno sa njenim vrednosnim i afektivnim značajem (Tajfel, 1972). Prema teoretičarima ove orijentacije, identifikacija sa određenom grupom rezultira usvajanjem grupne perspektive u opažanju, mišljenju i delanju, pa grupna norma predstavlja vodič za interpretaciju sveta i ponašanje u njemu (Tajfel & Turner, 1986). Ključnu ulogu u socijalnoj identifikaciji ima proces *kategorizacije*, koji podstiče viđenje sebe i drugih ljudi u odnosu na grupnu pripadnost, iz koje sledi socijalno poređenje, koje ishodi međugrupnim stavovima i ponašanjem. Istraživanja zasnovana na ovoj teoriji pokazuju da je prosta kategorizacija dovoljna za podsticanje međugrupne diskriminacije, da ona najčešće rezultira opažanjem i maksimizacijom unutargrupnih sličnosti i međugrupnih razlika, i da socijalno poređenje dovodi do favorizovanja sopstvene i derogiranja i diskriminacije druge grupe (Tajfel et al., 1971; Tajfel, 1974; Tajfel & Turner, 1986). Iz ove teorijske perspektive, ljudi su pre svega instrumentalno motivisani na grupno ponašanje, u cilju postizanja većeg samopouzdanja (Turner et al., 1979). Kasnije je ova teorija dopunjena teorijom samokategorizacije i revidirana u širi socio-identitetski pristup međugrupnim odnosima (Hogg, 2006; Turner et al., 1987). Noviji pravci razvoja okreću se izučavanju procesa višestrukih ukrštenih kategorizacija (Crisp & Hewstone, 2007), te kompleksnosti i inkluzivnosti socijalnih identiteta (Rocas & Brewer, 2002; van Dommelen et al., 2015), kako bi se izbegli simplicistički modeli zasnovani na jednostrukim dihotomizacijama koje podstiču jednostavnu međugrupnu diferencijaciju na „mi“ i „oni“.

U izučavanju etničke pripadnosti iz psihološke perspektive najviše je korišćena ova teorija (Turjačanin, 2014), posebno s obzirom na njene doprinose u razumevanju odnosa između grupa različitog statusa u multietničkom društvu (Tajfel, 1978; Verkuyten, 2005). Etnicitet se, pak, ne tretira kao specifična već kao generička socijalna kategorija „koja se u kvantitativnim istraživanjima registruje izjašnjavanjem na pitanju o pripadnosti nekoj etničkoj grupi“ (Turjačanin, 2014, p. 42). Etnički identitet definiše se kao i svaki drugi socijalni identitet, kao proces etničke *samokategorizacije*, koji predstavlja najzanimljiviji aspekt subjektivnog doživljaja etničke pripadnosti za socijalne psihologe (Phinney, 1996), iako on, u svakom slučaju, nije jedini.

Teorija socijalnog identiteta predstavlja psihološku artikulaciju *interakcionističkog i instrumentalističkog* pristupa (v. „Teorijski pristupi nacionalnosti i etnicitetu u društvenim naukama“), budući da etnicitet teoretizuje kroz procese međugrupnog svrstavanja i prepoznavanja, u različitim kontekstima međuetničkih odnosa sa ciljem pospešivanja grupnog i individualnog statusa i prestiža. Iako je ovaj pristup omogućio brojne empirijski potvrđene uvide o značaju procesa etničke kategorizacije za razumevanje ponašanja i stavova ljudi prema pripadnicima drugih etničkih grupa, teorijska obavezivanja najčešće nisu ispraćena adekvatnim empirijskim modelima i metodološkim okvirom istraživanja. Primera radi, ističe se značaj višestrukih značenja etničke identifikacije, njene socijalne konstruisanosti i kompleksnosti, politizacije u društvenim kontekstima kakav je, na primer, Zapadni Balkan, ali se istraživanje etničke identifikacije uprkos tome prilagođava već unapred napravljenom metodološkom odabiru, beleženju stepena vezanosti za ponuđenu etničku grupu, „iz prostog razloga što se sa drugim varijantama metodološki i statistički nacrti višestruko komplikuju ili se ispitanici raspršuju u brojne podgrupe.“ (Turjačanin, 2014, p. 43).

Na manjkavosti u razvoju i primeni ove teorije ukazali su i pojedini njeni zastupnici (Reicher & Hopkins, 2001a, 2001b), čija je kritika posebno relevantna za ovaj rad. Ovi autori bave se specifičnije pitanjem odnosa između nacionalnosti i sopstva, i ističu da je u adresiranju tog odnosa socijalna psihologija pretendovala na „intelektualni imperijalizam“, tretirajući socijalnu dimenziju kao podređenu ili čak redundantnu u odnosu na psihološku, kao nešto što je „refleksija nesvodive psihološke esencije“ (ibid, p. 6). Preovlađujućim pristupom u socijalnoj psihologiji smatraju perceptualizam, koji ograničava razumevanje nacije i nacionalnosti iz psihološke perspektive na *opaženo* (pa se, primera radi, ističe da nacija nije bitna po sebi, već je takvom *opažaju* ljudi). Nasuprot tome, inspirisani antropološkim radovima, ovi autori predlažu teorijski model koji obuhvata *aktivnost* kao nužnu dimenziju psiholoških izučavanja, zatim uvažavanje uzajamnog *odnosa između generalnih i partikularnih znanja*, i *socijalnu kontekstualizaciju* istraživanja identifikacija, unutar koje ti različiti procesi imaju različito značenje i pre svega različitu svrhu (ibid). Oni se pozivaju na zanemarene početke razvoja teorije socijalnog identiteta, kada je glavna okupacija njenog začetnika Henrija Tajfela bila mogućnost promene realnosti međugrupne diskriminacije i opresije, a ne beleženje i deskripcija opštih procesa koji stoje u njihovoj osnovi (Tajfel, 1978). Paradigma minimalne grupe bio je tek početak izučavanja kompleksnog odnosa između socijalnog konteksta i socio-psiholoških procesa i ponašanja, koje bi moralo da uključi socijalna značenja da bi se taj odnos razumeo (prema Reicher & Hopkins, 2001a). Konkretno, oni smatraju da je za identitetske procese važno razumeti *kontekst* u kome se mobilishu određena značenja identiteta, kao i sam *proces* mobilizacije, budući da se on najčešće pojavljuje u obliku kulturnog ili političkog sporenja, ili socijalnog poređenja koje rezultira diferencijacijom između grupa na kulturno vrednovanim, a ne objektivnim, dimenzijama (ibid). Međutim, smatraju da razumevanje socijalne kontekstualizacije i sadržaja koji se mobilizuje nije moguće bez analize partikularnih procesa – koji nisu fokus za preovlađujuće eksperimentalistički orijentisane socijalne psihologe. Tako, nacionalnost nije važna kao specifična društvena pojava, već kao *prigodna* za izučavanje osnovnih socio-identitetskih procesa, pa time, autori ocenjuju, gotovo da je svaki aspekt socijalne psihologije istovremeno informisan nacijom i ignoriše naciju (ibid, p. 31). Značaj kritike od strane ovih autora ogleda se u upućivanju na činjenicu da se zanemarivanjem socijalnog konteksta on zapravo ne izuzima, već *tretira kao datost*, pa se kategorije tretiraju kao (nepromenljiva) refleksija ili reprezentacija konteksta. Time se implicitno doprinosi konstrukciji nacije, a ne njenoj analizi, i reifikaciji socijalnih kategorija, umesto razumevanju njihovih raznovrsnih konstrukcija (ibid; Thompson, 1990). Neuvažavanje odnosa između kategorizacije i ljudske delatnosti ovi autori smatraju simptomom nedemokratičnosti i konzervativnosti socijalne psihologije, budući da se podrazumevanjem značenja socijalnih kategorija u aistorijskim eksperimentalnim istraživanjima sprečava uviđanje alternativnih mogućnosti konceptualizacije kategorija i identiteta, pa, samim tim, i delanja na osnovu njih (Reicher & Hopkins, 2001a, 2001b).

Ova kritika nije nova, već se oslanja na radove sintetički orijentisanih antropologa u pogledu odnosa između opšteg i lokalnog (Geertz, 1993) i ranih priručnika iz socijalne psihologije koji su uvažili antropološke doprinose psihologiji u razumevanju socio-kulturnog porekla psiholoških pojava (Inkeles & Levinson, 1954, prema Reicher & Hopkins, 2001a). Ipak, ona je u skladu sa nekim pravcima u psihologiji, koji nisu uvaženi od strane ovih autora, koji svoje zaključke predstavljaju



mahom kao posledicu empirijskih istraživanja. Naime, njihova kritika implicitno sadrži, a eksplicitno zanemaruje konstruktivističke pretpostavke, istaknute doprinose diskurzivnih teoretičara socijalne psihologije, kao i teorijska i empirijska ostvarenja čitave tradicije socio-kulturne (ili kulturno-istorijske) psihologije. Ovim pravcima vratiću se nešto kasnije s obzirom da predstavljaju neposredan teorijski okvir ovog istraživanja.

Međutim, sasvim je verovatno da se radi o nenamernom propustu, koji se tiče internih sukoba različitih tradicija u psihologiji, s obzirom da pomenuti autori ne izlaze iz okvira kognitivističke tradicije, niti (eksplicitno) prepoznaju načine na koje su njihova razmatranja i istraživanja oblikovana kognitivizmom – a takva vrsta refleksije bi bila sasvim u skladu sa njihovim kritikama socijalne psihologije. Naime, iako se protive statičkom i perceptualističkom pristupu psihološkim studijama nacionalnosti, osnovna jedinica analize kojom se vode je i dalje *kategorija* i različiti procesi kategorizacije. Tako, socijalni identitet definišu kao „razumevanje mesta osobe unutar sistema *kategoričkih* socijalnih odnosa zajedno sa podesnim i mogućim aktivnostima koje slede iz takve pozicije“ (Reicher & Hopkins, 2001a, p. 48, kurziv A.Đ.). Iako ova definicija korespondira sa kulturno-psihološkim razmatranjima sopstva (Benson, 2001), u njoj se kompletan sistem socijalnih odnosa i struktura redukuje na kategoričke odnose, čime se redukuje i definicija socijalnog identiteta na kognitivni konstrukt. Time, autori ne izlaze do kraja u susret svojim razmatranjima, jer iz pretpostavke o značajnosti različitih vrsta delatnosti i odnosa između pojedinca i društvenog konteksta, sledi i da te delatnosti i odnosi mogu biti raznorodni, a ne samo kategorički. Ipak, ne treba zanemariti značaj ovakvih razmatranja koja su istovremeno suprotstavljena i u skladu sa socio-identitetskim pristupom, jer se upravo njima otvara mogućnost dijaloga sa onim gorenavedenim pravcima koji su skrajnuti iz glavnih tokova psihologije. Za ovo istraživanje ona su važna, pre svega, jer uvažavaju kompleksnost, dinamičnost i relacionalnost socijalno-psiholoških fenomena, prepoznaju primarnost predmeta nad metodom istraživanja, i podstiču kritiku kako dominantne struje u psihologiji, tako i studija nacionalnosti, putem koje se naučnici pozivaju na društvenu odgovornost za svoje zaključke. Ovim razmatranjima se otvara prostor za nove vrste istraživanja nacionalnih identiteta u okviru teorije socijalnog identiteta i teorije samokategorizacije, a ne samo izvan njih.

Drugi tok istraživanja relevantan za temu etniciteta<sup>17</sup> potiče iz *razvojne psihologije etničkog identiteta*, koja omogućava razumevanje procesa formiranja etničkog identiteta kroz kompleks različitih statusa u različitim fazama razvoja identiteta (Erikson, 2008; Marcia, 1980; Phinney, 1990, 1993). Teorije obuhvaćene ovim pristupom, za razliku od prethodnog, eksplicitno se bave etnicitetom, a ne opšte društvenim ili nacionalnim identitetom, iz razloga što one mahom nastaju u multietničkim, odnosno multirasnim hijerarhijski organizovanim društvima (npr. Cross, 1978; Kim, 1981; Phinney, 1989; Smith, 1991). Posledice po teorijske modele su takve da se etničko identifikuje sa kulturom manjine, koja je najčešće deprivilegovana u pogledu društvenih i materijalnih resursa, i da se etnicitet

---

<sup>17</sup> Za čitaoce sa većim interesovanjem, Turjačanin (2014) navodi i predstavlja nekoliko različitih razvojnih pristupa: klasične psihodinamske, teorije socijalnog učenja, kognitivno-razvojne teorije, neo-psihoanalitički razvojni modeli identiteta, socijalno-identitetsku perspektivu.

pojavljuje kao sinonim za rasu. To je važno imati u vidu kao socijalni kontekst koji je oblikovao i uslovio razmatranja u okviru ovih pristupa.

Autori ove orijentacije smatraju da ranije razvojne studije etničkog identiteta nisu bile dovoljne, jer su se mahom bavile time kako deca uče naziv i osobine svoje grupe, karakteristike koje definišu druge grupe i kako na njih utiče kontakt sa drugim grupama (prema Phinney, 1993). Nasuprot tome, u okviru novijih studija, razvoj etničkog identiteta se ispituje kombinacijom Eriksonovog (*Erik Erikson*) i Marsijinog (*James Marcia*) modela razvoja ego-identiteta i u skladu sa teorijom socijalnog identiteta (Erikson, 2008; Marcia, 1980; Phinney, 1992; Phinney & Alipuria, 1990; Phinney & Ong, 2007; Roberts et al., 1999; Tajfel & Turner, 1986). Etnički identitet se u ovom pravcu određuje kao utisak osobe o istosti sa drugim ljudima koji je određen rođenjem ili na osnovu etničkog zaleđa porodice (Phinney & Ong, 2007) i kao nadređeni identitetski status koji oblikuje druge pozicije i mogućnosti osobe (Smith, 1991). Etnička grupa se, dakle, shvata kao temelj i okvir svih drugih ličnih i kolektivnih identifikacija (Chavez & Guido-DiBritto, 1999). Za razliku od teorije socijalnog identiteta, koja se ne bavi razvojnim aspektom, ovi teoretičari ispituju kako se osoba tokom vremena socijalizuje kao član etničke grupe, kroz usvajanje vrednosti, uverenja, normi i pogleda na svet povezanih sa pripadnošću toj grupi. Oni ljudsku aktivnost (proces istraživanja i eksperimentisanja) smatraju konstitutivnom u procesu usvajanja identiteta i razumevanja svoje etničke pripadnosti tokom života – koja u krajnjem slučaju rezultira *posvećenošću* (eng. *commitment*) etnicitetu<sup>18</sup> (Phinney, 1993). Kroz različite procese angažovanja u etničkoj zajednici u periodu istraživanja identiteta, etnički identitet pojavljuje se kao razvojni zadatak za adolescente (u skladu sa Erikson, 2008). Istraživanja u okviru ovih pristupa potvrđuju da su etnički i religijski identitet centralni aspekti identiteta kod studenata (Phinney & Alipuria, 1990), ali pre svega kod manjinskih etničkih grupa (Maldonado, 1975; Phinney, 1989), što zapravo predstavlja refleksiju teorijskih modela.

Ovaj pristup značajan je za sadašnje istraživanje jer se bavi formativnim aspektom etničke identifikacije i pitanjem kako taj proces nastaje i kako se odvija. Iako su konceptualno dobro zamišljene, ove studije imaju nekoliko ograničenja. Najpre, one se svode na ispitivanje stepena *individualne* uključenosti u razumevanje značaja etniciteta za razvoj identiteta adolescenta, kao i njegove vezanosti za etničku grupu (Phinney, 1989; Phinney & Chavira, 1992; Phinney, 1993), bez uvažavanja toga kako socijalni kontekst oblikuje ove procese, pa se takođe mogu „okriviti“ za metodološki individualizam. Kao i kod teorije socijalnog identiteta, ovaj pristup uzima zdravo za gotovo socijalni kontekst i teži univerzalnim i individualističkim objašnjenjima nastanka i razvoja etničkog identiteta kroz opis različitih relevantnih dimenzija (v. Phinney, 1992, 1993). Time se sadržaji, kulturne specifičnosti etničke zajednice ispuštaju iz ovih modela u korist otkrivanja univerzalnih oblika razvoja etničkog identiteta kod adolescenata. Njima se, pored toga, može uputiti i kritika Rajhera i Hopkinsa (*Stephen Reicher, Nick Hopkins*) upućena teoriji socijalnog identiteta.

---

<sup>18</sup> „Posvećenost“ je jedna od dve glavne dimenzije razvoja identiteta prema Marsiji, pored dimenzije „istraživanja“ (Marcia, 1980). U odnosu na te dve dimenzije Marsija je razlikovao četiri statusa razvoja identiteta, koji ne moraju da se smenjuju linearno: status difuznog identiteta, status preuzetog identiteta, status moratorijuma i status postignutog identiteta. Razvojne teorije etničkog identiteta (kod etničkih i rasnih manjina), po ugledu na ovaj model, razlikuju načelno tri faze razvoja: fazu *neistraženog* etničkog identiteta, fazu *istraživanja* i fazu *postignutog* etničkog identiteta (Phinney, 1989).

Naime, podrazumevanjem postojanja i centralnog značaja etniciteta, i tretiranjem „postizanja etničkog identiteta“ kao konačne faze njegovog razvoja u etnički kompleksnom društvu, ove teorije i modeli potkrepljuju etnicitet kao datost i pozitivnu pojavu, i sprečavaju uviđanje alternativnih mogućnosti odnosa između osobe i etničke zajednice, kao i procesa mobilizacije i konstrukcije etničkog identiteta u kontekstu u kom se ti odnosi dešavaju.

Navedeni psihološki pristupi zajedno pružaju obuhvatnu teorijsku perspektivu na izučavanje etničkih identifikacija, ali pretežno u kontekstu multietničkih društava koja se odlikuju borbom za socijalni status i različitim ishodima procesa kategorizacije i istraživanja na doživljaj etničke pripadnosti kod pojedinaca. Ta perspektiva se dodatno može upotpuniti studijama *akulturacije i kulturnih konflikata*, koje ispituju procese pregovaranja i usvajanja kulturnih stavova, normi, vrednosti kako dominantne, tako i manjinske kulture, koji dovode do različitih ishoda po pojedince (Maldonado, 1975; Phinney, 1989; Tajfel & Turner, 1986; Shelton et al., 2005). U ovakvim istraživanjima nalazi obično pokazuju pozitivne efekte čvrste identifikacije sa lokalnom etničkom zajednicom (osećaj ponosa i pozitivnog samovrednovanja) i negativne efekte konformiranja sa dominantnom kulturom, koje može dovesti do autostereotipa i samoprezira (Tajfel, 1981).

Ono što se navedenim psihološkim pristupima dodatno može zameriti jesu pojednostavljeni modeli koji najčešće funkcionišu u obliku dihotomija, koje su pogodne za dominantno kvantitativna istraživanja: sopstvena grupa/tuđa grupa; sličnosti/razlike; dominantna kultura/manjinska kultura; ponos/mržnja; konflikt/saradnja; diskriminacija/tolerancija. Rezultati kvantitativnih istraživanja podstiču razumevanje kompleksnih socio-psiholoških pojava kao opštih i fundamentalnih, i zapravo retko šta suštinski govore o konkretnim društvenim problemima u vezi sa nacionalnošću i etnicitetom. Produkuju se nesupstantivne generičke tvrdnje, koje se reprodukuju kroz različite kontekste predstavljajući se kao potvrda njihove univerzalnosti. Time se zapravo jedino reprodukuju dihotomije, čije se obe strane uzimaju zdravo za gotovo, kao i njihov suprotstavljen i nesamerljiv odnos. Ovakva naučna vizura ne samo da pruža jednu ograničenu perspektivu, već je i legitimizuje. U podsticanju dihotomnog mišljenja važnu ulogu ima preovlađujući termin identiteta, s obzirom da se identitet zasniva na distinktivnosti od drugih identiteta (Parker & Shotter, 1990). Sledeći citat odlično ilustruje tu poentu:

*„Priča o identitetu je uvijek vezana za lični doživljaj sebe na dimenziji individualno – društveno kroz evaluaciju sličnosti i razlika u odnosu na druge ljude. Individualni identitet u većini slučajeva evaluiramo kroz činjenicu koliko smo različiti u odnosu na druge ljude, te koliko smo isti tokom vremena i u različitim situacijama. S druge strane, društvenu stranu identiteta tražimo u informacijama koliko smo slični po nekim osobinama sa drugim ljudima koji čine određenu grupu, odnosno koliko smo različiti od pripadnika nekih drugih grupa.“* (Turjačanin, 2014, p. 12)

Ovaj problem i njegove društvene implikacije nisu se mogle do kraja ni uvideti ni razumeti unutar, već tek izvan dominantne struje istraživanja u socijalnoj psihologiji. Zbog toga ću, pre nego

što se ponovo vratim na temu nacionalnosti i etniciteta, predstaviti ona razmatranja u psihologiji koja su temeljno promenila naučno viđenje, promišljanje i delanje spram ovih fenomena.

### **Paradigmatski obrt: socijalni konstrukcionizam i diskurzivna teorija**

U razmatranjima prethodnih teorijskih pravaca povremeno je provejavao jedan okvir razmišljanja koji se pojavio u društveno-humanističkim naukama sredinom prošlog veka, zajedno sa feminizmom, poststrukturalizmom i kritičkom teorijom, koji su zajedno promenili viđenje nauke i njenog odnosa sa društvenom stvarnošću. Radi se o socijalnom konstrukcionizmu (Ber, 2001; Gergen, 1985; Gergen i Gergen, 2006), čiji su doprinosi posebno relevantni za ovaj rad i teorijsku artikulaciju problema. Osnovna premisa umerenog socijalnog konstrukcionizma je da su društvena stvarnost i celokupno ljudsko iskustvo istorijski, kulturno i jezički posredovani (prema Vilig, 2016). Takav stav doveo je do relativizacije ne samo pojedinih naučnih zaključaka, već i tradicionalnog naučnog znanja, s obzirom da se njime problematizuje mogućnost objektivnog znanja i univerzalnih objašnjenja koji su osnova tradicionalne nauke (Horkhajmer, 1976). Ako je svako znanje istorijski, društveno i kulturno uslovljeno, onda nema načina da se nešto sazna izvan nekog okvira. Dodatno, to znači da ne postoji jedno znanje ili jedna istina, već mnogo različitih znanja i „istina“ u zavisnosti od perspektive, kulture ili okvira razmišljanja. Dalje, to znači i da različita znanja i „istine“ imaju različite implikacije i posledice po društveni svet na koji se primenjuju. Ovakva filozofija saznanja naziva se socijalnom epistemologijom (Gergen, 1989) i ona je korišćena kao osnovni epistemološki okvir sadašnjeg istraživanja, čije će konkretne implikacije biti razmatrane u metodološkom poglavlju.

Dakle, socijalni konstrukcionizam, u kombinaciji sa kritičkom teorijom, usmerava istraživače na identifikovanje različitih načina konstruisanja društvene realnosti, kulturno-istorijskih i jezičkih uslova nastanka i korišćenja tih konstrukcija, kao i njihovih različitih implikacija (prema Vilig, 2016). Sada postaje jasnije da su pojedine modernističke teorije nacionalnosti i etniciteta (npr. Anderson, 1998), kao i kritika teorije socijalnog identiteta (Reicher & Hopkins, 2001a) zasnovane na kritičko-konstrukcionističkim premisama, s obzirom da fenomene kojima se bave ne smatraju (jednom zauvek) datim, već ispituju uslove i mogućnosti različitih pojava tih fenomena – i njihove posledice. Tek je kritički usmereni socijalni konstrukcionizam omogućio da razumemo primordijalizam kao jedan od načina na koji se mogu shvatiti fenomeni nacionalnosti i etniciteta, i njegove implikacije. Dalje, konstrukcionizam dopušta toleranciju postojanja uzajamno sukobljenih teorijskih pretenzija na objašnjenje nacionalnosti i etniciteta. To znači da je konstrukcionizam istovremeno jedan način posmatranja ovih pojava, ali i da pruža resurse za uviđanje drugih načina posmatranja kao legitimnih, dok kritički pristup omogućuje istraživanje njihovih interesnih, ideoloških, etičkih posledica.

Socijalni konstrukcionizam prati zamah perspektiva i orijentacija koje nastaju takozvanim jezičkim obrtom u društveno-humanističkim naukama. Jezički obrt predstavlja alternativu do tada dominantnom reprezentacionom shvatanju jezika, kao onog koji služi preciznom opisivanju i označavanju društvene realnosti, i okretanje ka performativnom shvatanju jezika kao oblika društvenog izvođenja. Ovaj zaokret podržan je Vitgenštajnovom (*Ludwig Wittgenstein*) teorijom jezičkih igara, Ostinovom (*John L. Austin*) teorijom govornih činova i Fukoovim (*Michel Foucault*)

istorijskim studijama diskurzivnih praksi (prema Vilig, 2016). Svim autorima zajedničko je interesovanje za načine na koje jezik proizvodi određene verzije društvene stvarnosti, kroz upotrebu u kontekstu ili materijalno dostupne tekstove. Ti različiti, institucionalno i socijalno regulisani načini nazivaju se diskursima.

Ove promene u društvenim naukama omogućile su radikalni preokret u razumevanju psiholoških fenomena, kroz kritiku dominantnog kognitivističkog okvira (Gergen, 1989; Potter et al., 1993). Iako je kognitivizam doneo istaknuta naučna postignuća u psihologiji, kognitivna revolucija trebalo je da bude tek usputna stanica u razvoju istinski *socijalne* socijalne psihologije (Gergen, 1989). Razlog koji stoji iza ovog stava je što kognitivistički orijentisani naučnici svoja istraživanja zasnivaju na dualističkoj ontologiji koja podrazumeva metafizički dualizam između pojedinca i kolektiva, pa su njihovi zaključci istovremeno individualistički i teže univerzalnosti. Ova ontološka pretpostavka dovela je ne samo do toga da pojedinac, kao specifična osoba, njena subjektivnost, njen aktivni doprinos društvenom životu budu skrajnuti, često anonimni i u svojoj specifičnosti nevažni, već i da društvo, „socijalno“ u psihologiji ima neodređen ili samo formalno prepoznat status. Na taj način, kroz izuzimanje i neprepoznavanje interakcije između ličnog i socijalnog, suspenduje se nužno konstitutivna i formativna uloga društva u procesu nastajanja i socijalizacije ljudi (Gergen, 1989; Greenwood, 2004). Nasuprot tome, društvo dobija sekundarnu, spoljašnju i determinističku ulogu u oblikovanju psiholoških fenomena, kao varijabla koja određuje i utiče na društveno ponašanje ljudi, a ponekad i vrši nasilje nad čovekovom inherentnom i autentičnom individualnošću. Prema oceni kritičara, čak su i pokušaji prevazilaženja ove podvojenosti pojedinca i kolektiva u socijalnoj psihologiji, putem teorije socijalnih reprezentacija (Moscovici, 1984, 2001) ili socijalnih identiteta (Hogg, 2006; Tajfel & Turner, 1986), rezultirali njihovim razgraničenjem (Greenwood, 2004). Prema Grinvudu (*John Greenwood*), pojavljivanje socijalnog u teoriji socijalnog identiteta je iluzorno, budući da se zasniva na koncepciji socijalne grupe koja se oslanja na individualističku eksperimentalnu tradiciju začetu od strane Flojda Olporta (*Floyd Allport*) (Greenwood, 2004, p. 249). U razvijanju alternativne socijalne psihologije, kritičari smatraju da treba napustiti dualističku ontologiju i metaforu uma koja se zasniva na kartezijskom rascepu između uma i stvarnosti, i dopustiti da se domen izučavanja pomeri sa mentalnih reprezentacija na socijalnu interakciju i svakodnevne prakse ljudi unutar kojih se pomoću jezika konstituišu psihološki fenomeni (Gergen, 1989; Potter et al., 1993). Promena fokusa sa sobom donosi i promenu kriterijuma adekvatnosti ljudske psihologije: sa preciznosti mentalne reprezentacije na *uspešnost* u koordinisanju i snalaženju u socijalnom svetu, pa i promenu kriterijuma za evaluaciju istraživanja: sa validnosti na *korisnost* naučnog saznanja da doprinese društvenom životu, kroz obavezu postavljanja pitanja o vrednostima, ideologijama i etici naučnih istraživanja.

Socio-konstrucionistički pristup razvija se kao jedan od alternativnih, interdisciplinarnih okvira istraživanja, sa posebnim značajem za socio-psihološke fenomene, ali i teme iz drugih oblasti poput sociologije, kulturnih studija, komunikacije (Wetherell & Potter, 1992). Nova istraživačka pitanja tiču se toga kako ljudi konstruišu društveni svet i kako te konstrukcije oblikuju njihove svakodnevne aktivnosti i razumevanje. Diskurs se, za većinu konstrucionistički orijentisanih naučnika, pod uticajem poststrukturalističkih autora, pojavljuje kao glavni modalitet ljudske prakse, koji sa njom

stoji u konvencionalnom, a ne u reprezentacionom odnosu (Potter & Wetherell, 1987). Ovi autori, poznati kao diskurzivni teoretičari, bave se reteoretizacijom psiholoških fenomena iz mentalističkih u diskurzivne procese, koji se menjaju sa vremenom, kulturom i kontekstom upotrebe jezika. Psihološki procesi više se ne konceptualizuju kao individualni, univerzalni i mentalni, već kao društveno-psihički, kontingentni i ustrojeni diskursom. To, međutim, ne znači da su slučajni, sporadični, nepredvidivi, već da su uslovljeni društvenim, kulturnim i istorijskim okvirom, i da se izučavanjem tih okvira kroz diskurse koji su materijalno dostupni i regulatorni, mogu razumeti socio-psihološki procesi. Naglasak se pomera na ono što se određenom reprezentacijom ili verzijom *radi*, što sa sobom povlači i pitanje *interesa i svrhe*, ali i pitanje *moći delovanja i odgovornosti*, jer određene verzije realnosti uvek nose i pretpostavku o tome ko ima moć i ko je odgovoran (Billig, 2009; Potter et al., 1993). Novi istraživački ciljevi postaju ne samo razumevanje i saznanje, već relativizovanje zdravorazumskog shvatanja realnosti savremenog društva, „dekonstrukcija lokalnih ontologija i oslobađanje individue ograničenja postojeće konvencije“ (Gergen, 1989, p. 476). Socijalna psihologija, pod ovim uticajima, postaje kritički nastrojena nauka, i to ne samo prema socijalno-psihološkim fenomenima, već i sama prema sebi, ispitujući socijalne i kulturne uslove i posledice sopstvenih naučnih saznanja (Danziger, 1997; Gergen, 1973; Parker, 2015; Parker & Shotter, 1990; Potter & Wetherell, 1987; Rose, 1996).

Ova struja u socijalnoj psihologiji, iako revolucionarna u perspektivi na socijalno-psihološke fenomene, ontološki primat daje diskursu, odnosno tekstu. Ljudske aktivnosti i interakcije kroz koje se konstituišu njihove osobnosti redukovane su na regulativne i konstitutivne diskurzivne ili psiho-diskurzivne prakse koje predstavljaju „konvencionalne, kolektivne i socijalne procedure kroz koje se karakter, jastvo, identitet, psihološko, emotivno, motivi, namere i verovanja izvode, kroz koje su formulisani i konstituisani“ (Wetherell, 2008, p. 80). Zbog toga, ovom radu više odgovara umereni, a ne radikalni socijalno-konstrukcionistički pristup, koji uzima u obzir da su psiho-diskurzivne prakse situirane unutar šireg istorijskog, socio-kulturnog i materijalnog konteksta koji ograničava te prakse (Vilic, 2016).

### ***Teorijska problematizacija „identiteta“ u kontekstu studija o etnicitetu i nacionalnosti***

Vratimo se sada na pojam identiteta koji se javlja u svim teorijama o nacionalnosti i etnicitetu u psihologiji, u meri koja sprečava drugačije vrste razumevanja ovih pojava. Ontološki status identiteta u socijalnoj psihologiji takav je da on predstavlja poveznicu između uma i stvarnosti (Potter et al., 1993), dok se u istraživanjima zapravo ispituju iz konteksta apstrahovani, u umu reprezentovani procesi identiteta. Međutim, to kako ću ja videti sebe u datoj situaciji ne zavisi samo od toga da li je grupna pripadnost istaknuta, već i toga šta se dešava u toj situaciji, kakav je širi kontekst koji uokviruje to dešavanje, šta je aktuelno u interpretativnom prostoru datog konteksta, šta je dostupno od interpretativnih repertoara, i kako se drugi ljudi ponašaju. Drugim rečima, za socijalno-konstrukcionističke psihologe, socijalni identitet ne temelji se na reprezentaciji grupe u umu pojedinca, već se dešava u prostoru *između* osobe i društva – u kom se odvija produkcija „kolektivnih

individualnosti“ (Shotter, 1986). U svakoj datoj situaciji, sva tri domena (um-identitet-stvarnost) funkcionišu istovremeno, pa distinkcija između njih postaje neodrživa (Potter et al., 1993).

Reći da je identitet socijalna konstrukcija već je postao truizam, ili pak floskula kojom se za potrebe političke korektnosti, kako bi izbegli optužbe za esencijalizam, služe pojedini društveni teoretičari. Ovaj pojam nesrećan je koliko i neophodan, ako ni zbog čega, makar da se distanciramo od njega (Brubejker i Kuper, 2003; Hall, 1996). Identitet kao socijalna konstrukcija predstavlja oblik istorijski relativne prepoznatljivosti (eng. *inteligibility*) koja za potrebe kontinuiranog održavanja zahteva čitav niz zajedničkih razumevanja ili konvencija (Shotter & Gergen, 1989, p. x). Različiti autori bave se različitim aspektima konstrukcije identiteta u okviru socijalnog konstrukcionizma (Harré, 1979, 1983; Gergen, 1985, 1988; Gergen & Davis, 1985; Shotter, 1984), mada se svi slažu da su sredstva te konstrukcije simboličkog porekla. Među poznatijim teorijskim pravcima izdvajaju se narativna psihologija (Bruner, 2003; Sarbin, 2000), teorija pozicioniranja (van Langenhove & Harré, 1999) i teorija dijaloškog sopstva (Hermans et al., 1992).

U kontekstu društvenih nauka, identitet se pre svega tiče prepoznatljivosti u sistemu socijalnih odnosa, s obzirom na njegovu tesnu vezu sa politikama identiteta (Butler, 2004; Brubaker, 2002; Hall, 1996; Wetherell, 2009). Kao takav, on je jedna vrsta praznog označitelja, kome je potrebna određena simbolička suština kako bi dobio značenje. Zbog toga u socijalnom konstrukcionizmu nailazimo na stav da je identitet višestruk, fragmentaran, promenljiv, od konteksta i diskurzivnih praksi zavistan i konfliktan, budući da je i sam kulturno, istorijski i jezički posredovan. Međutim, identitet kao pojam nije slobodno lebdeći, te ljudi označeni različitim identitetima nemaju punu slobodu konstruisanja i delanja. Identitet se uvek zasniva na *logici razlike*, na kojoj se konstituišu različite socijalne kategorije, poput rase, roda, nacionalnosti, etniciteta, seksualnosti (Wetherell, 2008). Ta logika, koja je u Zapadnoj tradiciji dominantna, omogućava da se sistem socijalnih odnosa i struktura, pa i odnosi između pojedinca i društva, i poedinaca između sebe, posmatraju kao sistem hijerarhijski uređenih binarnih opozicija ili dihotomija<sup>19</sup> (Sampson, 1989). Iz toga sledi da će neki identiteti uvek biti više povlašćeni od drugih u datom društvu, i da je borba za sebe i svoja prava uvek borba za određeni društveni identitet, što je zapravo osnova politike identiteta, odnosno politike prepoznavanja (Taylor, 1994). Tako, različiti teoretičari „identiteta“, zapravo doprinose centrističkoj i harmonijskoj ideji sopstva i odnosa između sopstva i društva (npr. Erikson, 2008), kao i kompeticijskoj ideji odnosa između različitih društvenih identiteta. Nasuprot tome, za ovaj rad je važna u odnosu na identitet decentristička perspektiva, koja se zasniva upravo na traženju kontradiktornosti unutar onoga što se smatra jednim identitetom i sprečavanje konsolidovanja kako socijalnih kategorija, tako i binarno-opozicionih i hijerarhijskih odnosa među njima (Adorno, 1979). Ovu perspektivu omogućile su dekonstrukcija i kritička teorija, koje su za ovaj rad jednako važne koliko i socijalni konstrukcionizam, jer dovode u pitanje odnose moći koji stoje u osnovi procesa prepoznavanja (zasnovanom na procesu označavanja), pa samim tim i posledica po moć delovanja pojedinaca. Presek ovih različitih perspektiva odredio je izbor metodologije u ovom istraživanju, pa će njihove konkretne implikacije biti predstavljene u sledećem poglavlju. Ipak, važno je napomenuti da one nisu dosledno sledene u

---

<sup>19</sup> O ovome je već bilo reči u sklopu kritike dominantnih psiholoških teorija etniciteta (str. 34-35).

celom istraživanju, već su korišćene u pojedinim delovima kao analitička oruđa. Zbog svega navedenog, reč „identitet“ u ovom radu koristiću samo tamo gde njegova upotreba odgovara njegovoj logici (razlike, svojstvenosti, kategorizacije, dihotomizacije), a u ovom radu ću se baviti kompleksnim, promenljivim, kontingentnim i protivrečnim procesima *identifikacije*, u odnosu između osobe i etničke kulture ili zajednice (Brubaker, 2002).

Dosadašnja razmatranja iz različitih disciplina, pored toga što nude raznovrsne odgovore, otvaraju brojna pitanja u vezi sa problematikom ovog rada. Kakav je odnos između osobe i društva? Kakav je status osobe, njene moći delovanja i ličnog iskustva? Kakva je uloga istorije, kulture, društvenih institucija u konstruisanju etničke identifikacije? U narednom odeljku, pozicioniraću predmet ovog rada u okviru kulturne psihologije, koju smatram najobuhvatnijim psihološkim pristupom koji uvažava socijalnu, istorijsku i kulturnu dimenziju ljudskog postojanja. Ona se naslanja na socio-konstrukcionističku i kritičku perspektivu, mada je produkt posebne linije razvoja. S obzirom da ne postoji koherentni skup teorijskih stavova u odnosu na temu ovog rada, pokušaću da ih za tu svrhu izvedem iz pojedinih relevantnih pravaca kulturne psihologije.

## Kulturna psihologija etničke identifikacije

*“In a sentence, cultural psychology examines how people, working together, using a vast range of tools, both physical and symbolic – tools which have been developed over time and which carry with them the intelligence that solved specific problems – make meaningful the world they find, make meaningful worlds and, in the course of doing all these things, construct themselves as types of person and self who inhabit these worlds.”*

C. Benson (2001, p. 11)

### Opšta razmatranja

Kulturna psihologija predstavlja alternativni pristup razumevanju i mogućnostima istraživanja socio-psiholoških oblika života, kroz sagledavanje njihove kulturno-istorijske uslovljenosti i praktično se javlja paralelno sa dominantnim naučnim shvatanjima u psihologiji (Barbu, 1960; Benson, 2001; Cole, 1996; Shweder, 1991; Valsiner, 2007; Vigotski, 1996). Alternativnim ga čini pre svega interpretativni pristup, koji je suprotstavljen dominantno pozitivističkom pristupu u psihologiji, pa se ovaj pravac teorijskog promišljanja i empirijskih istraživanja takođe odlikuje paradigmatiskim kvalitetom. Njegovi koreni sežu do *Völkerpsychologie* Vilhelma Vunta (*Wilhelm Wundt*), kada istovremeno nastaju jedna formalno prepoznata i jedna marginalizovana istorija psihologije, kao interpretativne i kritičke nauke (Jovanović, 2019).

Osnovni domen koji ovu vrstu psihologije razgraničava od drugih jeste *socijalni kontekst*, a ne kultura u užem smislu, pa se ona ne može poistovetiti sa kros-kulturnom psihologijom, već pre sa



antropološkom psihologijom. Njen naglasak na socijalnom kontekstu, kulturnim praksama i socijalnoj interakciji inspirisan je radovima kulturnih i socijalnih antropologa, a kao što smo videli, i značajne figure u istoriji eksperimentalne socijalne psihologije prepoznavale su njihov značaj i smisao za psihološka istraživanja (Tajfel, prema Reicher & Hopkins, 2001a). Pored svog zanimanja za kontekst, kulturna psihologija se od svojih početaka bavi *kulturnim razvojem*, odnosno razvojem čoveka u živoj interakciji sa socijalnom sredinom (Vigotski, 1996). Ta interakcija, pa samim tim i čitav razvoj jedne osobe dešava se kao proces dinamičkog prilagođavanja<sup>20</sup>, koji se odlikuje kompleksnošću, nelinearnošću, prekidima i kontradikcijama koje rezultiraju kvalitativno novim formama ljudskog funkcionisanja, na višim stupnjevima razvoja. Ključnu ulogu u podsticanju razvoja ima *jezički i objektima posredovana socijalna interakcija* kroz koju odrasle osobe (kompetentni drugi) uče dete smislenom socijalnom ponašanju (Rogoff, 2003). Postepeno, ponašanje i govor koji su najpre smisljeni detetovoj socijalnoj okolini, postaju deo njegovog ličnog sveta, odnosno dobijaju i lični smisao. Ovi procesi nazivaju se *posredovanje i prisvajanje značenja* (eng. *mediation and appropriation*) i, zapravo, predstavljaju dve strane istog razvojnog procesa u kome dete istovremeno postaje socijalizovana i jedinstvena osoba (Rogoff, 2003; Vigotski, 1983; Wertsch, 1985). Iz ovog osnovnog stava sledi da je osoba aktivno uključena u sopstveni socio-kulturni razvoj, te da je istovremeno konstruisana i konstruktivna (Valsiner, 2012). Stoga, svaka osoba jeste deo zajedničke društvene kulture, ali je i jedinstvena, jer ne postoje dva identična procesa razvoja u sadejstvu između dve osobe i kulturnog okruženja (Zittoun, 2012), niti se kulturno okruženje odlikuje jednom jedinstvenom kulturom, već sintezom različitih kulturnih okvira i niša. Pored toga, isto kulturno značenje može imati različiti smisao za različite osobe (Vigotski, 1983), u čemu se sadrži specifičnost psihološke u odnosu na antropološku perspektivu.

Kulturna psihologija zainteresovana je za kompleksnost ljudskog života, a ne samo za njegove pojedine procese ili ponašanje, pa se kao meta-teorijski okvir odlikuje heterogenošću (Valsiner, 2012). Osnovni filozofski uticaji na kulturnu psihologiju jesu simbolički interakcionizam, pragmatizam i semiotika (Bakhtin, 1982; Dewey, 1922; Mead, 1934; Wittgenstein, 1958). Na osnovu toga koji pravac je poslužio kao glavna inspiracija, izdvajaju se načelno tri škole kulturne psihologije (prema Ratner, 1999): simbolički pristup, teorija delatnosti i individualni pristup. Ratner (*Carl Ratner*) kao ujedinjujuće za sve škole izdvaja četiri opšta i međusobno uslovljavajuća principa, koji su podrazumevani i u ovom istraživanju:

1. *Psihološke pojave su suštinski kulturne*. One se formiraju kroz učešće pojedinaca u društvenom životu, otelovljuju karakteristike tog društvenog života i generišu ponašanja koja reflektuju socijalne odnose. Ovaj princip udružuje sociologiju i psihologiju i predstavlja osnovnu premisu kulturne psihologije.

---

<sup>20</sup> Ono po čemu se kulturna psihologija razlikuje od evolucionarne psihologije jeste što smatra da je kulturni razvoj kvalitativno drugačiji od evolucionog razvoja. Ono što čoveka kao vrstu odvađa od životinja jeste život u kulturi koja se transgeneracijski prenosi i koja se menja na biološki nepredvidive načine, pa je i prilagođavanje čoveka socijalnoj sredini samim tim promenljivo i nepredvidivo, a svakako ne podleže prirodno-naučnim zakonomernostima. Prema Vigotskom (*Lev Vygotsky*), ključna odlika kulturnog razvoja je revolucionarnost, a ne tek evolucionarni napredak (Vigotski, 1996).

2. *Kulturna suština psiholoških pojava sastoji se od praktičnih društvenih delatnosti.* Pojedinci su pre svega uključeni u društveni život preko učešća u društvenim praksama, a one predstavljaju kulturno i institucionalno organizovana ponašanja koja ljudi osmišljavaju kako bi ostvarili praktične potrebe: igranje, obrazovanje, rad, lečenje, upravljanje... Naglasak na delatnosti, umesto na opštim psihološkim procesima, dopušta da se psihološki život pojavi na mnoštvo različitih načina, preko različitih misli, oseća, osećanja, doživljaja, koji su uvek ograničeni i uređeni određenim socijalnim poretom. Ovaj princip zasniva se na delima Džona Djujija (*John Dewey*), Majkla Kola (*Michael Cole*), Barbare Rogof (*Barbara Rogoff*) i Urija Engeštröma (*Yrjö Engeström*).
3. *Psihološke pojave su organizovane pomoću socijalnih pojmova i simbola.* Simboli, takođe, postoje na dva plana: najpre na socijalnom, a potom i na psihološkom, kroz proces simboličke medijacije. Među istaknutijim autorima čiji se radovi primarno tiču ovog principa su Kliford Gerc, Ričard Šveder (*Richard Shweder*), Džejms Verč (*James Wertsch*) i Tanja Zitun (*Tania Zittoun*).
4. *Pojedinci aktivno osmišljavaju socijalne delatnosti, pojmove i psihološke pojave.* Moć delovanja jeste na raspolaganju pojedincima, ali tek u okviru socijalnih delatnosti koje je ograničavaju i omogućavaju. Odnos između pojedinca i njegove moći delovanja u društvu primarno je okupacija društvenih teoretičara poput Pjera Burdijea (*Pierre Bourdieu*), Čarlsa Tejlora (*Charles Taylor*) i kulturnih psihologa poput Jana Valsinera (*Jaan Valsiner*).

Od početaka kulturne psihologije razvijaju se različiti pravci istraživanja koji su orijentisani na različite aspekte, s obzirom na:

- jedinicu analize (praktična aktivnost, udružena delatnost, simboličko posredovanje, interakcija, ko-konstrukcija, diskurzivno pozicioniranje, kulturni artefakti, narativi, itd.)
- nivo analize (vertikalni: mikro, mezo, makro nivo; horizontalni: kretanja osobe kroz različite kontekste)
- tip razvoja (ontogeneza, filogeneza).

Opšti problem je problem sinteze, jer nije moguće obuhvatiti sve značajne aspekte u jednoj analizi, ali je opšti cilj pristupanje istraživačkim fenomenima kao kompleksnim celinama koje se sastoje iz smislenih jedinica koje stoje u dijalektičkom odnosu (Valsiner, 2012). Kulturni psiholozi se slažu da su kulturno-psihološki fenomeni holistički, relacioni, kompleksni, kontradiktorni, kontekstualni i simbolički posredovani i da im kao takvim treba pristupati u istraživanju. Kulturnoj psihologiji, u dosadašnjim ostvarenjima, nedostaje koherentan skup relevantnih naučnih metoda koje su saobrazne kompleksnim kulturno-psihološkim fenomenima (Valsiner, 2009, 2012), kao i pravci istraživanja koji dovode u pitanje *status quo* i iniciraju promene (Engeström & Miettinen, 1999). Sa oba ova izazova suočila sam se i prilikom metodološkog osmišljavanja ovog istraživanja, pa je izbor metodologije bio vođen upravo njima (v. naredno poglavlje).

Problem etničke identifikacije iskrsava iz odnosa između kulture i sopstva. Da bi se taj odnos razumeo, najpre ću predstaviti određenja jednog i drugog, koja sam usvojila za potrebe ovog rada,

zatim artikulaciju procesa identifikacije u njihovoj relaciji, a potom ću opisati teorijski model koji sam koristila u razumevanju etničke identifikacije u ovom radu.

## Kultura i sopstvo

U kulturnoj psihologiji, kulturni svetovi se shvataju kao *intencionalni svetovi*, oni koji su nastanjeni i duboko protkani ljudskim značenjima i svrhama (Shweder, 1991). Ovi svetovi su produkti ljudske moći delovanja, koja je dinamički i konstruktivno shvaćena – ona učestvuje u produkciji kulture kroz svakodnevne interakcije, ali je i sama konstituisana u kulturnim okvirima. Nasuprot shvatanju kulture kao *entiteta* (homogene, stereotipne, u sebi zatvorene celine; Adams & Markus, 2004), u ovom radu usvojena je definicija kulture kao one koja se sastoji „od eksplicitnih i implicitnih obrazaca istorijski izvedenih i izabranih ideja i njihovih utemeljenja u institucijama, praksama i artefaktima, gde kulturni obrasci mogu, s jedne strane, biti smatrani kao produkti aktivnosti, a s druge kao uslovljavajući elementi za buduću aktivnost“ (Kroeber & Kluckhohn, 1952, p. 357). Tako se kultura tiče ne samo svesnih i reflektovanih, po pravilu institucionalizovanih obrazaca, već i onih koji prožimaju svakodnevne aktivnosti, koji ih strukturiraju i omogućavaju. Ti obrasci su akumulirani, sedimentirani produkti ljudske istorije, koji su shvaćeni ne samo kao produkti *kolektivnih* napora, već i koji su *istorijski kontingentni* (a ne vanvremeni i aistorijski). Svet koji ljudi nastanjuju je, dakle, već kulturno *uobličen* (eng. *patterned*) i ti obrasci su vazda prisutni i konstituišući za ljudsku psihu. Međutim, fokusiranjem samo na subjektivne elemente u kulturi promovise se *ekskluzivan* pogled na kulturu kao nešto što dolazi odozgo i što uređuje život kao prekulturna, a ne kulturna realnost (Adams & Markus, 2004; Bruner, 1990). Nasuprot tome, kulturni obrasci odnose se i na mentalne i na materijalne elemente koji nisu jasno razgraničeni (svet objekata prožet je psihološkim značenjima, a mentalni svet posredovan je materijalnim objektima). To nisu, dakle, samo ideje, već i njihove *objektifikacije* u određenim društvenim strukturama, praksama, institucijama i artefaktima, sa kojima se susrećemo u svakodnevnom životu.

Sada kada smo definisali status kulture pogodan za psihološku analizu, postavlja se pitanje statusa sopstva, pogodnog za socio-kulturnu analizu. U ovom radu sopstvo se definiše kao situaciona *pozicija* koja funkcioniše kao referentni okvir ili centar, odakle osoba može da deluje u sredini u skladu sa promenljivim doživljajem moći delovanja, i kao manje ili više koherentna i stabilna pozicija u odnosu na narativne mogućnosti koje proizvode određene verzije autobiografije koje odgovaraju zahtevima određenog konteksta i vremena (Bakhurst & Shanker, 2001; Benson, 2001; Harré, 1979). Takvo sopstvo je koncipirano kao *varijabilno, fluidno i nestabilno, ali koje ima mogućnost delovanja u okolini i čije mogućnosti samointerpretiranja (refleksije) i konstruisanja zavise od određenih sredstava koja su mu dostupna u okviru određenih socio-kulturnih mogućnosti*. Ta sredstva ili oruđa produkti su kulture i oni određuju i uređuju mogućnosti sopstva. Primarna funkcija sopstva je da nas *locira* i orijentiše u različitim poljima iskustva i svakodnevnih životnih situacija (Benson, 2001). Takvo sopstvo je shvaćeno kao *dijaloško* (Hermans, 2001), ekstenzivno u smislu da se proteže na aspekte koji nisu samo unutrašnji ili definisani granicom tela, već u čije poimanje su uključeni drugi ljudi, lične stvari, određene prakse, rutine itd. (Benson, 2001; Hermans, 2001; James, 1890). Svi ovi aspekti

nisu izvan sopstva već su *konstitutivni* za njega (Mead, 1934). Dijaloško sopstvo, tako, predstavlja potencijal osobe da se konstruiše kroz dijalog svojih različitih pozicija (Hermans et al., 1992) u okviru različitih kulturnih praksi i kroz različite priče (narrative). Tu se vraćamo na starogrčko poimanje sopstva kao performativnog, dijaloškog naratora koji je po prirodi socijalan, otelovljen u prostoru i koji je sposoban da zauzima višestruke pozicije, koje mu donose različite mogućnosti (du Toit, 1997; Hermans, 2001). To ujedno znači i da je nužno političan i potencijalno transformativan.

### ***Identifikacija u socio-kulturnom ključu***

Usvajanjem kulturno-psihološkog okvira, nastojimo da razumemo kako se ljudi identifikuju pozicioniranjem u diskurzivnim interakcijama (Wortham, 2001) i da obuhvatimo procese kulturnog oblikovanja takvih pozicioniranja kroz simboličke i materijalne artefakte koji posreduju proces identifikacije (Holland et al., 1998). Mi nismo osobe sa određenim „identitetom“; mi učestvujemo u aktivnostima i pričama koje nas oblikuju na određeni način. Socio-kulturni okvir interpretacije pruža perspektivu pomoću koje se može razumeti mesto osobe kao socijalnog aktera u kulturnim svetovima i u odnosu na različite druge osobe, događaje i interakcije u tim svetovima (Vagan, 2011; Wertsch, 1993; Wortham, 2001). To mesto delimično je definisano i ograničeno kulturnim elementima ili medijatorima koji su dostupni u kulturi i koji oblikuju naše identifikacije kroz proces simboličkog posredovanja (Wertsch, 2007). Prisvajanjem kulturnih elemenata, oni postaju simbolički resursi na našu samokonstrukciju (Zittoun et al., 2003). Mnogobrojni kulturni artefakti ljudima omogućavaju osećaj moći delovanja i „identiteta“. Oni proširuju i ograničavaju ljudsku aktivnost (Cole, 1996). Oni čine mogućim naša nastojanja da budemo određene osobe kroz podržavanje aktivnosti i priča u kojima se kao takve osobe pozicioniramo. Dakle, to ko smo ili kako doživljavamo i razumemo sebe zavisi od praktičnih aktivnosti i socijalnih interakcija u kojima učestvujemo i od simboličkih resursa koje koristimo.

Šire gledano, biti pripadnik određene kulturne zajednice znači identifikovati se s njom, učestvovati u njenim praksama, aktivno je izgrađivati i konstruisati kroz korišćenje njenih različitih resursa i jezika (Vagan, 2011). Korišćenje resursa, međutim, najčešće nije svesno i reflektovano, jer se dešava u svakodnevnom životu kroz podrazumevane prakse i rituale. Kulturni medijatori su ti koji određuju stepen slobode prilikom samokonstrukcije (Wertsch, 2007). Ne postoji beskonačno mnogo načina da se u jednom društvu identifikujemo, jer u njemu nema beskonačno mnogo artefakata koji posreduju različite identifikacije, niti su svi oni podjednako dostupni svim ljudima. U osnovi naše definicije toga ko smo stoje potencijalni kulturni svetovi toga ko *možemo da budemo* u određenom društvu, određenom istorijskom periodu, određenoj situaciji, sa određenim ljudima (Bruner, 1986; Vagan, 2011). Domen potencijalnog određuju dostupni načini u društvu da se bude u određenoj društvenoj poziciji i odnos ljudi prema tim načinima (Taylor, 1985). Ova diskusija tiče se dvojne prirode kulturnih artefakata (Cole, 1996). Sa jedne strane, svet obiluje sredstvima pomoću kojih se oblikujemo u međusobnim interakcijama. Ta sredstva su unapred data, već konstruisana, „u svetu“ rasuta, ali ih mi selektivno prisvajamo u procesu samokonstrukcije. Prisvojeni ili konzumirani artefakti su sredstva koja postaju organski neodvojiva od nas, koja urastaju u naše aktivnosti i čine

njihov integralni deo (Vigotski, 1996; Wertsch, 1993, 2007; Zittoun et al., 2003). Ovi artefakti su, dakle, istovremeno kulturna i individualna oruđa konstituisanja. Najrasprostranjenije od svih oruđa (mada svakako ne jedino) jeste jezik, koji na eksplicitan način artikuliše i konstruiše naše iskustvo i nas kao određene ljude. U procesu identifikovanja koriste se različita lingvistička sredstva (Hermans, 2001), ali je primarni *dijalog*, jer tek kroz njega učimo kako da koristimo ostala jezička sredstva (Nelson, 2003). Da bismo razumeli šta se postiže određenim iskazima o sebi, potrebno je da zađemo izvan verbalnog izraza, u polje pretpostavljenog i podrazumevanog znanja (implicitnih, laičkih teorija) koje leži u osnovi diskurzivnog pozicioniranja i praksi i konstituiše određene identifikacije (Bruner, 1986). Koji su referentni okviri, dimenzije značenja ili teorije uzeti zdravo za gotovo u procesu identifikovanja? Da bismo razumeli narative i socijalne aktivnosti ljudi kroz koje se oni identifikuju, moraju nam biti poznate karakteristike uobličениh (eng. *figured*) svetova prizvanih u njihovim pričama (Vagan, 2011). Ti svetovi su socijalno konstruisane ravni interpretacija u kojima su određeni akteri i pozicije prepoznati, određene aktivnosti imaju veći značaj i određeni ishodi se više cene od drugih (Holland et al., 1998). Između ostalog, uobličени svetovi su kulture čije jezike i interpretativne repertoare koristimo u verbalizovanju iskustva. Kroz učešće u njima, mi dobijamo sredstva da konceptualizujemo to ko smo, koja je naša uloga, koje su naše težnje i namere, da to osvestimo i potencijalno da menjamo sebe (Haug et al., 1999; Wertsch, 1993).

Jezik je nesumnjivo osnovno simboličko oruđe konstrukcije individualnih pozicija u socijalnim aktivnostima, ali se različiti jezici koriste u okviru različitih socijalnih zajednica (Hermans, 2001). Svaka osoba pripada velikom broju zajednica i raspolaže njihovim sredstvima i jezikom kako bi konstruisala ličnu priču ili subjektivno iskustvo. U tom smislu, kada govorimo, mi uvek govorimo jezikom određene zajednice i tako, zapravo, kolektiv govori kroz nas (Bakhtin, 1973, prema Hermans et al., 1992). Značaj grupe u pojedincu ne ispoljava se kroz postojanje „socijalnog identiteta“ nego kroz kolektivni jezik koji nam grupa pruža kao sredstvo artikulacije u procesu identifikovanja sa zajednicom (jedan vrlo moćan takav jezik je upravo jezik identiteta). Naše sopstvo je dijaloško u smislu da govori mnoštvo socijalnih jezika koji oblikuju ono što govorimo (Hermans, 2001). Svako Ja u društvu nije izraz jedinstvenog unutrašnjeg „identiteta“, već poliglota koji može zauzeti mnoštvo pozicija, koji nije samo nosilac ličnog glasa već i glasa kolektiva čijim jezikom govori (Hermans et al., 1992). Kulturni svetovi, kao i artefakti, nisu samo pretpostavljeni u ideološkoj sferi, već se stalno odigravaju i konstruišu u praksama i socijalno su organizovani oko pozicija moći, statusa, uticaja (Holland et al., 1998). Uvek su „na delu“, stavljeni u službu ljudi kao socijalnih delatnika koji ih promovišu ili diskredituju, slave ili obezvređuju, ali u svakom slučaju neprestano i bespoštedno eksploatišu.

Ova razmatranja u prvi plan ističu radikalno antidualističku perspektivu kulturne psihologije, i njenu orijentisanost na socijalni kontekst unutar kog se dešava interakcija između društvenog i ličnog. Kao takva, ona odgovara interakcionističkom pristupu etnicitetu i nacionalnosti (Bart, 1997), ali nije ograničena samo na procese prepoznavanja/označavanja/kategorizacije koji se dešavaju na marginama različitih grupa, već pre svega na procese simboličkog prodiranja kulturnog u individualno. Iako se socijalni kontekst može ispitivati na makro, mezo i mikro nivou, i pomoću različitih jedinica analize, u ovom radu fokus je na mikro-genetičkoj analizi u konkretnom socijalnom

kontekstu, gde se na primeru situacije iz svakodnevnog života ispituje kompleksni odnos između šireg socijalnog konteksta, implicitnog kulturnog znanja, konkretne kulturne prakse, konkretnih društvenih interakcija i ličnog iskustva, kroz analizu simboličkog posredovanja/prisvajanja. Za razliku od prethodnih psiholoških teorija etničkog „identiteta“, koje generišu znanje o razvoju i odlikama etničkog „identiteta“ kao opštem psihološkom (tj. individualističkom) procesu, u ovom istraživanju nastojimo da dođemo do kontekstualno specifičnog znanja o tome *kako* se dešava etnička identifikacija, u *odnosu* između osobe i datog okruženja. Procesi ili aktivnosti prisutne u tim situacijama jednako su važne koliko i sadržaj koji se koristi (kulturni resursi), pa prilikom interpretativne analize dolazi do poravnanja opšteg i partikularnog nivoa (Geertz, 1993), što je ujedno i ključna razlika ovog u odnosu na druge psihološke, i pozitivističke, pristupe. U nastavku će ova opšta teorijska formulacija odnosa između kulturnog i ličnog biti primenjena specifično na problem etničke identifikacije. Neka dodatna teorijska razmatranja koja se tiču pozicioniranja ovog istraživanja proističu iz odabira metodologije, pa će biti predmet narednog poglavlja.

## **Etnička identifikacija: nastajuća subjektivnost u socio-kulturnom kontekstu**

### ***Etnička kultura***

Da bih *bila*, moram biti *negde* (Benson, 2001). Biti znači pozicionirati sebe u različitim okvirima – telesnom, kosmičkom, socijalnom, mentalnom, ličnom, spiritualnom, semantičkom, virtuelnom... koji predstavljaju moje „mesto u svetu“. Mesto je lični prostor koji me definiše. Ono nije apstraktna pozicija, već je određeno koordinatama u sistemu fizičkih i simboličkih relacija. Svaki pokušaj definisanja značenja te pozicije, odgovor na pitanje *ko sam ja?*, zahteva minimalnu distancu od nje same (Zittoun, 2012). Dakle, minimalni uslov postojanja je mesto. Minimalni uslov identifikacije je simboličko distanciranje od tog mesta, tj. simboličko posredovanje.

Kao pojedinci mi smo uronjeni u promenljive socijalne mreže značenja i snalaženje u njima je olakšano ako postoje mreže koje su poznate, u kojima smo odrasli, kojima osećamo da pripadamo (Bourdieu, 1977). Etnička kultura se pojavljuje kao jedna takva mreža, koja se uspostavlja na *liminalnosti* između doslovnog i metaforičkog, realnog i imaginarnog, prolaznog i trajnog, aktuelnog i mogućeg. Ona predstavlja sistem značenja, organizovan prema određenim centralnim principima i vrednostima, odakle se izvodi veliki broj više ili manje eksplicitnih pravila o tome kako živeti dobar život (cf. Dahinden & Zittoun, 2013, p. 5)<sup>21</sup>. Ta pravila uređuju i regulišu odnose sa različitim grupama drugih ljudi (muškarcima, ženama, mlađima, starijima, pripadnicima onoga što se smatra drugim etničkim grupama), sa objektima (poput narodne nošnje, zastave, hrane, religijskih predmeta), simbolima (himna, grb, pismo, simbolički gestovi), praksama (rituali prelaza, religijske prakse, učešće

---

<sup>21</sup> Ova pravila i norme mogu biti institucionalizovani u okviru države, naročito etno-nacionalizovane države poput Srbije, pomoću Ustava i drugih zakonskih i vanzakonskih odredbi koje se tiču etničke pripadnosti građana države i koje definišu njihov status. Kako ne bih domen istraživanja ograničila na te formalne aspekte, već pre svega na svakodnevne, odabrala sam da se bavim specifično *etničkom* identifikacijom, u smislu svakodnevnog konstituisanja etničke pripadnosti. Uprkos tome, učesnicima je tokom istraživanja bilo dopušteno da pregovaraju o odnosu između nacionalnog i etničkog, kada je u pitanju njihov lični doživljaj.

u takmičenjima za reprezentaciju, učešće u ratu), ali uređuju i odnos osobe prema samoj sebi. Kako ta pravila ne bi bila apstraktna (npr. šta čini dobrog Srbina), etnička zajednica kreira priče, anegdote, narodna verovanja, izreke i mudrosti kako bi obezbedila sadržaj i date vrednosti i norme učinila dostupnim i razumljivim „narodu“, te budućim generacijama. Na primer, *metafora porodice* podstiče razumevanje etniciteta u terminima zdravlja, razvoja, snage, odbrane ili srodstva, bliskosti, proksimalnosti, predaka, potomaka, suseda i susedskih odnosa, prijatelja i neprijatelja, porodičnog imena, kroz uspostavljanje odnosa afekcije i brige unutar, i distance i neprijateljstva izvan porodice (Benson, 2001). Konkretniji primer relevantan za lokalni kontekst je vidovdanski narativ, iz kog se vidi „ko je vera, a ko nevera“, i koji vodi razumevanje srpstva u terminima hrabrosti naspram izdajništva (Čolović, 2014).

Međutim, kultura se uspostavlja ne samo na normativnim idealima, već i praksama tj. praktičnim odigravanjima (eng. *enactment*) (Harré, 1998). Kroz praktični simbolički i materijalni angažman u svakodnevnom životu ljudi (re)aktiviraju ove principe i norme, narative i mudrosti (Dahinden & Zittoun, 2013). Na primer, mladić na društvenim mrežama može osuđivati drugog mladića koji se javno ograđuje od Ratka Mladića, zbog toga što to ograđivanje tumači u terminima izdajništva. Mobilizacija i upotreba etničkih elemenata može se odigravati bez svesti osobe o pozadinskom značenju u okviru šireg sistema značenja i za nju može imati isključivo lični smisao. S druge strane, osoba može koristiti etničke elemente i samo sa funkcijom javnog izražavanja ili odigravanja, bez obzira na nesaglasnost sa ličnim značenjima, ili čak bez ikakvog reflektovanja značaja i posledica te upotrebe – na čisto praktičnom nivou. Iz ovog određenja etničke kulture sledi da se ona u svakodnevnom životu nužno ukršta sa praksama i diskursima koji definišu druge pripadnosti osoba (eng. *intersectionality*). Drugim rečima, etnički narativi i prakse u direktnoj su vezi sa *rodnim* diskursima i praksama, sa *nacionalnim* definicijama i interesima, sa *uzrasnim* normama, sa *obrazovnim* obavezama i ulogama. Primera radi, u nacionalističkom narativu „Ona da rađa, on da brani“ ukrštaju se etnička i rodna dimenzija, čime se propisuje razlika i diferencijalne obaveze Srkinje i Srbina. Pored toga, ovakva vrsta etničkog pozicioniranja žene direktno je u vezi i sa njenim odnosom prema sopstvenom telu i njegovim reproduktivnim kapacitetom, što je takođe često predmet i formalnih populacionih politika. Drugi primer je, recimo, polemika oko pojedinih istorijskih tumačenja. Ukoliko neki učenik dovede u pitanje broj stradalih muslimana u Srebrenici i okolnim selima na časovima istorije, smatraće se da nije dobro naučio lekciju. Oponiranje etničkim normama, koje su institucionalizovane u okviru obrazovanja tako postaje deo reprezentacije lošeg učenika. Vidimo kako se sa pomeranjem kulturnog i institucionalnog okvira u konkretnoj situaciji pomera i određivanje i pozicioniranje etničkog.

### ***Etnička identifikacija***

Ako pođemo od prethodnih razmatranja, kako dolazi do etničke identifikacije? Već u ovom pitanju, pa i u odabiru termina identifikacija umesto nekih drugih (sopstvo, jastvo, identitet) implicirano je da to nije nešto što osoba *jeste*, pa čak ni nešto što osoba *postaje*, već nešto što se *dešava* u kontekstu. Drugim rečima, etnička identifikacija je složeni *akt* kreiranja značenja koji uzajamno

konfigurirše subjektivnost osobe i etničku kulturu. Ona je integrativna, relaciona i praktična, i tiče se transformisanja kulturnih resursa u izvedbe, performanse (Wetherell, 2008, p. 74). Identifikacija osobe kao pripadnice etničke zajednice nastaje kao ishod interaktivnog, ponekad i refleksivnog, diskurzivnog (Davies & Harré, 1990), ali i materijalnog pozicioniranja. Iz ovog određenja sledi da je etnička identifikacija nužno situaciona, možda i instrumentalna, ali to ne mora biti tako. Kao što je već navedeno, osoba može imati reprezentaciju ili narativ o sebi kao pripadnici etničke zajednice, što može smatrati centralnim za sopstveni identitet, ali to takođe zavisi od dostupnosti određenih kulturnih resursa. No, u ovom radu to nije predmet istraživanja, već kontekstualno zavisno i relaciono, kulturno i lično identifikovanje. Da li je ono instrumentalno, zavisi od situacije, a to da li će biti generalizovano izvan situacije ponovo je uslovljeno onim što je prethodilo situaciji, i time što se u kontekstu dešava – značajem događaja, značajem drugih ljudi koji su uključeni, kao i refleksivnim kapacitetom osobe.

Međutim, pored toga što je performativna i relaciona, identifikacija je i lična, moja. Iako uvek u sklopu relacionog simboličkog posredovanja, ili ko-konstrukcije (Valsiner et al., 1997), ona može ishoditi sasvim suptilnim, intimnim ličnim doživljajima, pa i telesnim senzacijama. Tako, određeni zvuci, mirisi ili ukusi mogu biti povezani sa etničkom kulturom i na posve implicitnom nivou inicirati afektivni doživljaj etničke pripadnosti. S druge strane, određeni narativi ili slike mogu izazivati odbojnost ili gađenje, suze i prestrašenost. Ponovo, mogućnost doživljavanja kao i kvalitet doživljaja određeni su kulturnim elementima u datoj situaciji, i mogućnost njihove refleksije i distance, pa i pregovaranja značenja onog što se događa, takođe dugujemo neposrednom kontekstu, kao i širim kulturnim značenjima i normama, ali nikad isključivo individualnom kapacitetu. U ratu, gde su dešavanja konstantno preteća po život, gde su uloge i obaveze jasno definisane u okviru rigidne hijerarhije i borbe protiv „neprijatelja“, mnogo je manje prostora za pregovaranje, nego u okviru diskusije sa prijateljem o tome da li je rat u Bosni bio građanski ili etnički zasnovan. Stoga, i posledice po lični doživljaj su potencijalno različite, a one mogu i izostati.

Iz prethodnih razmatranja možemo izvući zaključak da *kategorizacija, dihotomno mišljenje*, kao i „*priča o identitetu*“ jesu tek samo pojedini, primarno diskurzivni resursi za određivanje domena etničkog, kao i konceptualizaciju odnosa između osobe i etničke kulture ili zajednice. Kulturno-psihološkim okvirom omogućava se proširenje razumevanja tih međusobnih relacija i pozicioniranja, iz kojih slede različite i promenljive posledice po lično iskustvo i odnos prema drugim ljudima. Iako su u svetu oko nas spomenuti resursi verovatno dominantni i čine da verujemo da su inherentni etnicitetu i nacionalnosti, ovakvom teoretizacijom nastoji se otvoriti pitanje: da li je to jedina mogućnost? Sa eventualnim drugačijim mogućnostima dolaze i drugačije društvene i lične posledice.

### ***Rezovi i simbolički resursi***

Sada prelazimo na konkretna razmatranja: kakvi su to konteksti u kojima se konstituišu etničke identifikacije i šta se tu zapravo *dešava*? Etnička kultura je, kao i sve kulture, neposredno data, ali većinski implicitno. Naprosto, da bi se naše interakcije sa društvenim okruženjem odvijale nesmetano, većinu značenja koja su konvencionalno definisana, uzimamo zdravo za gotovo (Bourdieu, 1991;



Zittoun et al., 2003). Drugim rečima, nismo ih svesni, iako ih konstantno upotrebljavamo kao simboličke resurse u navigaciji društvenog života. Da bismo osvestili te svakodnevne upotrebe kulturnih elemenata potrebno je da se desi određeni *događaj*, koji prekida uobičajeni kontinuitet našeg iskustva i zahteva (re)interpretaciju. Takvi događaji kreiraju *rezove* u kontinuiranom procesu kreiranja značenja i uobičajenim socijalnim interakcijama (Zittoun et al., 2003). Oni se mogu desiti na nivou unutrašnjeg iskustva, u susretu sa drugom osobom ili nekim nepoznatim objektom, zbog fizičkog ili imaginarnog izmeštanja (ibid, p. 417). To je trenutak kada možemo da osvestimo sopstveni etnicitet, bez obzira na povod tog osvešćivanja. U svakom slučaju, rezovi postavljaju izazov za proces simboličkog osmišljavanja, ali i predstavljaju priliku za *prelazak* (eng. *transition*) u novi razvojni stadijum (Zittoun, 2006). Simbolički resursi pojavljuju se kao ključni medijatori tako podstaknutog razvoja, koji se koriste kako bi se postigao neki cilj u datom socijalnom, kulturnom i istorijskom kontekstu (Zittoun et al., 2003). To može biti nova interpretacija dešavanja, drugih ljudi ili sebe, ali je u svakom slučaju nova formacija koja podrazumeva bolju prilagođenost na okruženje. Sada, simbolička aktivnost osobe postaje posredovana tako da njene odlike reflektuju odlike resursa koji se koristi, i ona se upliće u interakciju sa stvarnim ili zamišljenim drugima (ljudima, institucijama, tradicijama) koji su projektovani na ovde i sada (ibid). Za razliku od socijalnih reprezentacija, koje nadilaze aktivnosti osobe (Moscovici, 2000), simbolički resursi imaju konkretnu, aktuelnu otelovljenost u socijalnoj aktivnosti i na nove načine regulišu emocionalna iskustva, razumevanje sebe i drugih ljudi. Ovaj razvojni aspekt ne znači da će osoba *više* prisvojiti etnička značenja ili se *više* etnički identifikovati, već da će njen odnos prema etničkoj kulturi i zajednici biti *izmenjen*, kvalitativno drugačiji u odnosu na prethodni i da će se ona drugačije *osećati i delati* u odnosu na tu promenu. Po tome se kulturna psihologija još razlikuje u odnosu na druge razvojne teorije etničke identifikacije. Podsećanja radi, to koje simboličke elemente će osoba upotrebiti i kako će oni transformisati njeno viđenje etničke kulture i zajednice ne zavisi samo od nje, već pre svega od ograničenja koja su joj u socio-kulturnom polju nametnuta od strane drugih ljudi (roditelja, učitelja, vršnjaka), od strane društvenih institucija (škole, države, medija), s obzirom na karakteristike samog kulturnog elementa (da li je to simbol, gest, određeni objekat, drugi jezik) i s obzirom na psihološke procese same osobe (Duveen, 2002; Zittoun et al., 2003).

### ***Kreiranje etničkih značenja***

Sledeće pitanje je šta ljudi *rade* kada koriste etničke resurse (Gillespie & Zittoun, 2010)? Najmanje je dva odgovora na to pitanje iz perspektive kulturne psihologije: kreiraju značenja i uspostavljaju granice kako bi svet oko sebe učinili čitljivim, vrednim i dostupnim upravljanju (eng. *readable, valuable, manageable*) (Bruner, 1990; Dahinden & Zittoun, 2013), odnosno da bi se u kompleksnim mrežama u kojima su pozicionirani lakše snašli i delovali, a pritom živeli dobar, vrednostima impregniran život. Individualno delovanje se, tako, kroz proces kreiranja značenja u konkretnim kontekstima javlja zajedno sa socio-kulturnom dinamikom. Taj proces omogućava trenutnu komunikaciju kroz prizivanje prošlih i zamišljanje budućih vremena i mesta (Dahinden & Zittoun, 2013). Realizacije etničkih značenja u dostupnim tekstovima, slikama, gestovima oko nas

prevode se u specifične simbolički posredovane oblike, boje, mirise i druge osete, koji omogućavaju da složen i haotičan svet oko sebe razumemo, da organizujemo i interpretiramo sopstveno iskustvo u njemu (Bruner, 1990; Valsiner, 1998; Vigotski, 1983). Tako, etnička kultura ili sistem značenja, koji predstavlja zajedničke i deljene konvencije u pogledu određenih normi i vrednosti, postaju prisvojeni u ličnom iskustvu. Osoba putem prisvajanja etničkih elemenata počinje da razume sebe kao pripadnicu etničke zajednice ili da razume sopstveno mesto u etničkoj kulturi. Taj proces *uvek* se dešava kao *socijalno vođeni* (eng. *guided*) proces (Rogoff, 2003; Valsiner, 1998) u okviru društvene ili kulturne prakse, a značenja koja time nastaju mogu biti suprotstavljena već ustaljenim, ali i katalizovana ili ograničena njima. Ishod procesa kreiranja značenja zavisi i od već pomenutog reza koji narušava interpersonalni ili intrapersonalni *status quo* (Dahinden & Zittoun, 2013).

Na širem planu, kreiranje etničkih značenja deo je procesa kreiranja istorije etničke zajednice, u kojoj osobe mogu imati različite uloge spram upotrebe etničkih elemenata. Subverzivna upotreba nekog simbola, na primer, pre će problematizovati nego osnaživati taj simbol. S druge strane, etnicitet je uvek upleten u širu igru političkih i socijalnih sila koje diktiraju mogućnosti i ograničenja upotrebe kulturnih elemenata, poput institucija, nacionalnih i međunarodnih propisa, političkih i ideoloških pokreta i medija koji svi zajedno učestvuju u produkciji simboličkih repertoara za promovisanje određenih interpretacija i delatnosti kao poželjnih i vrednih, a drugih kao nepoželjnih ili nemogućih (ibid). Dakle, kreiranje etničkih značenja dešava se u uzajamnoj igri između lične, interpersonalne i kulturne determinacije, u kompleksnim mrežama moći, kroz uspostavljanje granica u dinamičkom kretanju između toga *šta nije, šta može biti, šta ne može biti* (Valsiner, 2007). Etnička identifikacija je zauzimanje mesta u toj igri.

### ***Mesto subjekta***

Najzad, postavlja se pitanje kako se u tom sklopu etničke identifikacije pojavljuje osoba i lično iskustvo, odnosno kako misliti jedinstvenost svake osobe u zajedničkom socio-kulturnom prostoru. Ako zamislimo kulturnu i društvenu istoriju kao neprestano odvijajuće tokove produkcije i reprodukcije značenja i tenzija, u kojima pojedinci aktivno učestvuju kroz vođene kulturne prakse (Rogoff, 2003; Vigotski, 1996), jedinstvena subjektivnost osobe pojavljuje se kroz *mogućnost distanciranja* osobe od neposrednog konteksta, od *sada i ovde* (Zittoun, 2012). Ponovo, da bih odgovorila na pitanje *ko sam ja?*, moram zauzeti poziciju izvan neposrednog, implicitnog i podrazumevanog učešća u proizvodnji kulture i društva. Pojavljivanje takve pozicije podržavaju kulturni i društveni diskursi, kao i lično iskustvo, pa se razumevanje sebe i doživljavanje etničke pripadnosti konstituiše kao *proces pletenja* – kontinuiranog stvaranja ličnih obrazaca iz semiotičkih tokova društvene i lične istorije (ibid).

Dinamički model zvezde (ibid) predstavlja model objašnjenja aktuelnog nastanka subjektivnosti iz socijalnih i kulturnih konfiguracija u specifičnoj situaciji, i u ovom radu ga

primenjujem u interpretaciji etničke identifikacije<sup>22</sup>. Uzajamno konstituišući elementi zvezde jesu specifična situacija (orijentacija u konkretnom vremenu i prostoru), stvarni ili zamišljeni drugi ljudi, presek i uzajamna zavisnost ličnih nastojanja osobe i društvenih normi koje su aktivirane u datoj situaciji (što predstavlja odnos tenzije), zatim mogućnost da se tenzija razreši zauzimanjem distance u odnosu na situaciju i stvaranjem značenja iz nje i, najzad, aktivnost osobe koja ostavlja tragove sebe i svojih odnosa sa svetom, u čemu se konstituiše jedinstvena trajektorija njenog života. Delatnost osobe, bez obzira na to da li je reflektovana ili ne, u skladu ili u neskladu sa normama, predstavlja ekspresiju njene subjektivnosti (ibid, p. 268).

U jednom vremenu i na jednom mestu istovremeno se ukrštaju moja lična istorija, sazdana od niza događaja koji su međusobno povezani u moj autobiografski narativ, i istorija etničke zajednice, koja je data u vidu relevantnih kulturnih elemenata, aktera i institucija u datoj situaciji, ali koja se odvija i izvan te situacije. Moj doživljaj etničke identifikacije, kao jedan aspekt moje subjektivnosti, pojavljuje se u jedinstvenom načinu nošenja sa datom situacijom. Širi pregled niza takvih značajnih situacija omogućava uvid u razvojnu dinamiku odnosa između mene i etničke zajednice. Da podsetimo, ta dinamika određena je dijalektičkim odnosom između osobe i društva, koji se odlikuje napetošću i kontradikcijom, a ne linearnim kretanjem ka postizanju harmonije. Za razumevanje ove dinamike neophodno je uviđanje nepovratnosti vremenskog toka, koji čini da svaki naredni događaj ili iskustvo budu jedinstveni u svojoj poziciji u sadašnjem trenutku (James, 1890). Već u sledećem trenutku, taj događaj ili iskustvo više nisu neposredno dati ili doživljeni, već postaju predmet transformacije u skladu sa njihovom pozicijom u sklopu prethodnih, sadašnjih i zamišljenih budućih događaja i iskustava (Boyer & Wertsch, 2009). Ta transformacija neophodna je kako bismo u stalnom kretanju vremena pojмили društvo, druge ljude, kulture u kojima živimo i sebe kao *stabilne*. Nju omogućavaju resursi kulture, pomoću kojih obeležavamo događaje i iskustva, ostavljajući *tragove* – izreke, uspavanke, tetovaže, grafite, nakit, sećanja (Zittoun, 2012). Prevođenje različitih tragova, ali i kompleksnih sistema znakova kojima reprezentujemo kompleksnost života, u naše umove, omogućava da mislimo, osećamo, razumemo, stvaramo i delujemo, odnosno da *živimo* u društvu (Valsiner, 2007; Vigotski, 1996).

Prema Tanji Zitun, nastanak subjektivnosti predstavlja transformaciju osobe u *subjekta*, koji je istovremeno socijalno konstituisan i koji ima mogućnost distance od praksi konstituisanja kako bi mogao da se *priseća, reflektuje i zamišlja* (Zittoun, 2012). Prva nit stvaranja subjektivnosti, koju predstavljaju kulturni i društveni diskursi, zapravo su tragovi našeg odnosa sa svetom koji su nas u datim trenucima locirali u socio-kulturnom vremenu i prostoru. Druga nit je suma prošlih ličnih iskustava, onoga što smo kao pojedinci doživeli, uradili, propatili, sanjali, ono u šta verujemo i ono čemu se nadamo. Zaplitanjem ove dve niti nastaju obrasci sazdana iz jedinstvenih petlji. Jedinstvenim ih čini činjenica da ne postoje dve osobe sa istim susretima sa socio-kulturnim svetom, niti dve osobe sa istim životnim putem i iskustvima. Međutim, pletenje se ne odigrava po principu unutrašnjeg

---

<sup>22</sup> Ovo je model srednjeg obima, koji se može koristiti kao oblik teorijskog oruđa, a ne zarad uspostavljanja čvrstih kauzalnih relacija između različitih elemenata (Zittoun, 2012). Zbog toga, i zbog specifičnog odabira metodologije, nisam ga koristila kao iscrpni analitički okvir, već upravo kao resurs u razumevanju onih aspekata etničke identifikacije koji nisu mogli biti rasvetljeni pomoću analitičkog okvira metodologije koju sam primenila.

determinizma. Obrasci pletenja koji konstituišu jedinstvenu subjektivnost uspostavljaju se na petljama (socio-kulturnog i ličnog), ali i na *prazninama* koje omogućavaju vidljivost petlji (ibid). U ovim prazninama kriju se neaktuelizovane mogućnosti, ono što je potisnuto, ali je i dalje prisutno. Zbog toga, nastajuća subjektivnost jednako je produkt stvaranja koliko i neostvarenosti, aktuelizacije koliko i mogućnosti, repetitive koliko i originalnosti. Ova vrsta teoretizacije dopušta da razumemo sopstveni odnos sa etnicitetom kao odnos između lične i etničke istorije, ličnih i etničkih značenja, lične i etničke kulture, ali i sprečava konsolidovanje tog razumevanja. Svaka nova situacija u protoku vremena nosi potencijal promene samom činjenicom sopstvene neizvesnosti. Samim tim, ova vrsta teoretizacije sprečava konsolidaciju čvrstih teorijskih objašnjenja, jer se iz njihove povezanosti sa svakodnevnim iskustvom u datim socio-kulturnim kontekstima, artikuliše mogućnost opovrgavanja teorijskih hipoteza. To i fenomen etničke identifikacije i njeno teorijsko razumevanje drži u stanju nedorečenosti, ali i stalne transformacije.

Kako bih odgovorila na izazov adekvatnog metodološkog pristupa, koji ne bi svu složenost teorijskih razmatranja i samog fenomena preveo u jednostavne modele, za potrebe ovog istraživanja odlučila sam se za jednu donekle neuobičajenu, mada na sličnim premisama zasnovanu metodologiju. Pre nego što predstavim samo istraživanje, u narednom poglavlju daću kratak pregled istorije nastanka, premisa i pretpostavki, kao i različitih upotreba ove metodologije. Ona sa sobom nosi i specifična teorijska obaveživanja i metod analize, pa sam njih koristila za potrebe praktične izvedbe istraživanja i jednog dela analize, dok sam se u komparativnoj i opštijoj interpretaciji fenomena koristila prethodno opisanim interpretativnim repertoarima kulturne psihologije.

### 3

## Kolektivni rad sećanja

*“Memory-work makes it possible to put the agent, the actor, back into psychology – in both method and theory – without falling into psychological individualism.”*

J. Crawford et al. (1992, p. 53)

Kolektivni rad sećanja je kritička socio-konstrukcionistička metodologija koja se zasniva na kolektivnoj analizi tekstova ličnih sećanja (Onyx & Small, 2001). To je metodologija u usponu, a ujedno i ona koja izmiče naučnom radaru (Hamm, 2018). Razlog tome krije se u okolnostima njenog nastanka, koje su zapravo otvorile prostor njene primene, umesto da je ograniče na naučni metod. Najčešće se koristi u istraživanjima u oblasti obrazovanja, od strane feministički orijentisanih autora. Posebno se retko koristi među psiholozima, s obzirom na dominantnu struju koja privileguje kvantitativna istraživanja i eksperiment kao metodski ideal. Zbog toga što je marginalizovan i gotovo nepoznat ovdashnjoj publici<sup>23</sup>, najpre ću predstaviti istoriju i teorijske pretpostavke ovog metodološkog okvira, pre nego što opišem kako je konkretno primenjen u ovom istraživanju.

### Originalna ideja

Kolektivni rad sećanja osamdesetih godina razvila je grupa žena iz Nemačke, koje su formirale *Frauenformen* i pisale za marksistički časopis *Das Argument*. Prvobitna namena ove metodologije bila je sprovođenje feminističkog projekta u marksističkim okvirima, kroz kolaborativni participativni rad žena na sopstvenim iskustvima. Tema njihovog projekta bila je seksualna socijalizacija žena, kroz izučavanje svakodnevnih životnih praksi i življenog iskustva u kojima telo žena (njegovi različiti delovi) postaju seksualizovani. Ciljevi su bili jednostavni: uvećati lično blagostanje, ali je mehanizam bio složen: ispitati socijalnu produkciju sopstvenog ličnog iskustva kroz grupni rad na sećanjima (Haug et al., 1999). Krajnji ideal takvog istraživanja bio bi emancipacija i oslobođenje žena iz patrijarhalnog društva, kroz prikazivanje toga kako se individualno iskustvo i identitet konstituišu u diskursima koji su u isto vreme konstitutivni za postojeći socijalni poredak, u kome se kretanje i

---

<sup>23</sup> Prilikom izrade ove disertacije, tragajući za literaturom na temu kolektivnog rada sećanja i različitim primenama, na spisku učesnika jedne konferencije naišla sam na ime Zorane Antonijević, koja je predala apstrakt pod nazivom „*Collective memory-work in Serbia*“. Do tog momenta mislila sam da sam jedina u Srbiji i regionu koja koristi taj metod. Organizovala sam susret sa Zoranom, koji je bio veoma plodonosan i ohrabrujući za mene. Ovim putem joj se zahvaljujem na inspirativnoj razmeni, pozajmljenoj literaturi i podsticanju na razmišljanje o mestu iskustva u teoriji, o prevođenju određenih termina i o publici za koju pišem tezu.

produktivni kapaciteti pojedinaca odvijaju u kompleksnim mrežama poslušnosti i otpora, koherencije i kontradikcije (Haug et al., 1987).

Projekat je nastao kao odgovor na nezadovoljstvo tog kolektiva žena dominantnim teorijama socijalizacije u sociologiji i psihologiji, kroz kritiku strukturalističkih i determinističkih objašnjenja ljudske subjektivnosti, s jedne, i individualističkih objašnjenja, s druge strane. Marksizam je takođe podvrgnut kritici, zbog neprepoznavanja ženskog iskustva i rada u domaćinstvu (eng. *domestic work*) kao posebnog oblika društvene proizvodnje, na kojoj se temelji reprodukcija društva. Pomenuti pravci najviše su kritikovani zbog objektivizacije žena u ovim disciplinama, kao i zanemarivanja učešća žena u socijalizacijskim praksama. Drugim rečima, prema ovim teoretičarkama, žene takođe reprodukuju društvo koje ih potlačuje (patrijarhalno, heteronormativno), time što nereflektovano prisvajaju norme i učestvuju u praksama kojima su potlačene.

Uže gledano, feminističko nasleđe je usmereno na žene, ali je feminizam zajedno sa drugim okvirima razmišljanja (poststrukturalizam, kritička teorija) otvorio šire pitanje dominacije i mogućnosti koje društva nude svojim članovima. Ljudski životi odvijaju se u kulturnim okvirima, i individualno iskustvo razvija se unutar socijalnih odnosa. Načelno, postoje socijalno determinističke i socijalno konstrukcionističke perspektive na odnos između društva i pojedinca (Slocum-Bradley, 2008). Socijalno determinističke su teorije subjekcije, koje se temelje na razumevanju ljudi kao subjekata koji su diskurzivno konstituisani i to unutar određenih režima moći (Butler, 1997; Foucault, 1982). Subjekti nisu svesni ovih režima, pa ono što se predstavlja deluje kao stvar zdravog razuma. S druge strane je konstrukcionizam koji je više osnova za psihološke teorije, i on je predstavljen u prethodnom poglavlju. Kolektivni rad sećanja nalazi se između ova dva pola, jer smatra da su ljudi agenti sopstvene subjekcije, te da povratno učestvuju u izgradnji datih režima. Friga Haug (*Frigga Haug*) ovaj proces naziva *subjektifikacijom* i definiše ga kao „proces kojim pojedinci ugrađuju sebe u društvene strukture koje oni svesno ne određuju, ali kojima se podređuju“ (Haug et al., 1999, p. 59). Zbog toga, čini nam se da smo onakvi kakvi smo želeli da budemo, a ne kakvim nas je neki disciplinarni režim primorao da budemo. Mi aktivno prisvajamo socijalne strukture i odnose, „nosimo ih, osmišljavamo ih, zaplićemo se u njih, i kroz to postajemo ko smo“ (Stephenson, 2005, p. 35). Procesi socijalizacije i prisvajanja su uzajamni. Ova teorijska premisa kolektivnog rada sećanja potpuno je konzistentna sa opštim premisama kulturne psihologije o posredovanju i prisvajanju kulturnih oruđa u procesu konstruisanja sopstva, zbog čega sam ga isprva i prepoznala kao adekvatan metodološki okvir za ovo istraživanje. Iako društvo/kultura nastoje oblikovanju ljudske subjektivnosti kroz prakse socijalizacije/posredovanja, osoba je aktivna u procesu konstruisanja sebe kroz subjektifikaciju/prisvajanje kulturnih medijatora.

Osnivačice kolektivnog rada sećanja, takođe, polaze od premise da je ono što znamo i to kako dolazimo do tog znanja oblikovano društvenim odnosima i moći (Fuko, 2012). Naše znanje, pa i naše znanje o sebi, oblikovano je diskursima, čiji su oblici i sadržaji prilagođeni vrednostima dominantne kulture. Međutim, znanje o tome nama obično nije dostupno. Mi smo nesvesni toga kako smo oblikovani u datim društvenim okvirima, ko, kako i zašto nas je oblikovao. Dostupno nam je samo ono što znamo, ali ne i kako smo do toga došli (Kaufman et al., 2008). U knjizi *Female Sexualization*

(1987), u kojoj je kolektivni rad sećanja prvi put predstavljen, Friga Haug i njene saradnice socijalizaciju žena nazivaju „svakodnevnim treningom u normalnosti“ (Haug et al., 1987, p. 90). Nasuprot tome, rad sećanja možemo nazvati *treningom u odupiranju normalnosti ili denormalizaciji*, jer predstavlja praksu subjektivnosti, kroz učešće u zajedničkom projektu sa ciljem postizanja svesti<sup>24</sup> o procesima koji su oblikovali nas i naše znanje o sebi samima. Tokom rada sećanja, „identitet“ koji smo postigli (i koji doživljavamo autentično svojim) prisvajanjem moći koja nas reguliše (znaka, rituala, jezika, prakse) postaje vidljiv kao konstruisan i prestaje da bude toliko esencijalan, prirodan i dragocen. Rad sećanja, nasuprot tome, preispituje načine na koje su diskurzivne prakse zajednice oblikovale naša iskustva i samorazumevanje, kroz analizu društvenih mehanizama njihove produkcije i regulacije.

Tim načinima pristupa se kroz pisanje sećanja kao evidencije o procesima konstrukcije i samokonstrukcije osobe (Crawford et al., 1992; Haug et al., 1999). Prema rečima Barbare Šrac-Hedvič (*Barbara Schratz-Hadwich*), u kojima odzvanja eho narativne psihologije, „Sećanja, kako se pretpostavlja, nisu direktni citati iz iskustva, već se kontinuirano iznova obrađuju u formiranju identiteta, procesu u kom određeni događaji iz prošlosti dobijaju subjektivno značenje“ (Schratz-Hadwich, 1995, p. 43). Sećanja su uvek prisutna u narativima i diskursima, ali se retko prepoznaju kao materijali ili tragovi koji prate kako smo mi postali deo diskurzivnih i narativnih svetova koje izučavamo (Livholts, 2015), kao „arheološki artefakti“ (Kaufman et al., 2008, p. 7). Ona su, dakle, tragovi naše socijalizacije, koji ne podrazumevaju neminovnost toga ko smo sada, jer je prošlost podložna rekonstrukciji (Kaufman et al., 2008). Ipak, svaki događaj, pogotovo važni i izuzetni događaji, ostvaruju svoj uticaj na naše *sada*, ne kao determinante, već kao delovi slagalice ili zupčanici, bez čije uloge u celini naših ličnosti ne bismo bili to što osećamo da jesmo. Rad sećanja, stoga, ne znači prosto prisećanje, već aktivno upravljanje i nošenje sa prošlošću. Sećanje se ne fiksira tokom rada sećanja; ono se oživljava, promišlja, dekonstruiše, transformiše. Tokom analize onog što je zapamćeno, ključna su mesta tenzije i kontradikcije, kao metodološka oruđa koja komplikuju potragu za istinom, za onim što se „zapravo desilo“ (Haug, 2008b). Istina se ovde ne uspostavlja u odnosu između reči (konstrukcije sećanja) i prizvanog događaja/iskustva, već u odnosu između subjekta i procesa njegove konstrukcije. „Sećanja su stvarna, u smislu da nisu izmišljotine i fantazije. Ali pitanje preciznosti kojom ona predstavljaju prošlost nije relevantno za rad sećanja, već proces konstruisanja značenja tih događaja“ (Crawford et al., 1992, p. 51).

Sećanja se najčešće konstruišu u obliku narativa ili sadrže neke njegove elemente, kao npr. sled događaja, pripovedača, namenjenu publiku, reflektujući o značenjima i osećanjima koja su važna autoru teksta (Kaufman et al., 2008). Kroz pripovedanje, mi postajemo istoričari sopstvenog iskustva (Scott, 1991) i ono predstavlja veoma rasprostranjenu kulturnu formu konstrukcije identiteta (Bruner, 2004; Wertsch, 1997). Međutim, za Frigu Haug naročito je bilo važno ne posmatrati konstrukciju sopstva linearno i kauzalno, pa možemo reći da se ona protivila biografskoj i narativnoj

---

<sup>24</sup> U jednom članku u časopisu *Das Argument*, Friga Haug pisala je o razlici između kolektivnog rada sećanja i grupa za osveščivanje (eng. *consciousness raising*). Iako se naslanja na njih, kolektivni rad sećanja ne zasniva se samo na pisanju i deljenju priča, već ih podvrgava sistematskoj rigoroznoj naučnoj analizi (Haug, 1990, prema Hamm, 2018).

perspektivi u razumevanju ljudske subjektivnosti (Haug et al., 1987). Razlog tome je što je ona smatrala da konstrukcije identiteta pomoću narativa potiskuju složenost, raznovrsnost, kontradikcije i rezove<sup>25</sup> u ljudskom iskustvu, koji su upravo najbitniji za razumevanje odnosa između osobe i društva. Narativi su, pre svega, kulturne forme koje omogućavaju konstrukciju odnosa između sopstva i društva kao harmoničnog i oni izostavljaju pojedine momente, fragmente života, suočavanja koja naglašavaju tenziju između sopstva i društva. Ona ostaju u svojoj više sirovoj formi, kao ispadi iz narativa, kao rezovi, ono neočekivano, nejasno, čudno, što bi zahtevalo nove oblike osmišljavanja i nove narative (Haug et al., 1999). Obično su to kontrasti sa uobičajenim, koji sadrže kompleksnost našeg iskustva. Ova mesta su važna za pionirke rada sećanja, jer one u njima vide mogućnosti otpora i alternativne konstrukcije sebe. Zbog toga sećanja za potrebe kolektivnog rada sećanja ne treba pisati u punoj narativnoj formi, u smislu da poseduju linearnost i zapletanje. Ona *bi trebalo da* predstavljaju trenutke u životu, trenutke koji, između ostalog, oponiraju vazda konstruktivnoj formi našeg odnosa sa životom. Ono što je tu značajno nisu samo narativne konstrukcije, već lična iskustva kao mesta tenzije, kontradikcije, naročito značajna iskustva koja pamtimo (Haug et al., 1999).

Postavlja se, međutim, pitanje statusa iskustva u takvom istraživanju. Iako iskustva sadrže kompleksnost koja u narativima biva potisnuta, ona su uvek diskurzivno konstituisana (Haraway, 1991; Scott, 1992). Ona, naprosto otkrivaju, čine vidljivim ono socijalno, zajednicu, institucionalne vrednosti i realnosti koje nas svakodnevno oblikuju<sup>26</sup> (Livholts, 2015). Pitanje konstruktivne prirode iskustva, prema mišljenju istoričarke Džoan Skot, istorijski je zapostavljeno, jer je iskustvo tretirano kao prirodno i kontrastirano socijalnoj regulaciji (Scott, 1991). Misлити o iskustvu kao o nečemu što želimo da objasnimo, znači pristupiti iskustvu i identitetima koje ono konstituiše istorijski, uvideti načine na koji su nastali (ibid). Mi nismo ekskluzivni nosioci sopstvenih iskustava, već smo mi konstruisani diskursima kojima su konstituisana naša iskustva. Ali i mi učestvujemo u toj konstrukciji svojom refleksijom, osmišljavajući sebe (Shotter, 1984).

Važan aspekt kolektivnog rada sećanja je pitanje odnosa između iskustva i teorije. Znanje koje se proizvodi tokom rada sećanja je konkretno, situirano i zasnovano na življenom iskustvu, u skladu sa feminističkom kritikom tradicionalne muške epistemologije, zasnovane na distanci, objektivnosti i kontroli (Harding, 1991). Rad sećanja je iskustven i samoreferencijalan, jer u njemu koristimo sopstveno iskustvo za analizu i ta analiza se reflektuje na nas (Hamm, 2018). Iskustvo je istovremeno osnova saznanja i osnova izgradnje teorije (Barber et al., 2016; Haug et al., 1999), budući da se kroz sopstveno iskustvo jedino može razumeti i tumačiti tuđe (Kaufman et al., 2008). Neki autori, a čini se i Friga Haug, smatraju da je u odnosu između življenog iskustva i njegovih diskurzivnih artikulacija

---

<sup>25</sup> Rezovi su u okviru kulturne psihologije prepoznati kao podsticajni za razvoj (v. prethodno poglavlje).

<sup>26</sup> Možda je za ovu diskusiju značajno pomenuti britanskog istoričara Edvarda Palmera Tompsona (*Edward Palmer Thompson*), koji je upravo u *iskustvu* video sponu između strukturalnog i psihološkog, u kome struktura postaje proces, življena realnost socijalnog života kroz afektivne i simboličke dimenzije ekspresije (Thompson, 1978). U ljudskom iskustvu, koncepti poput klase, rase, nacije, preoblikuju se u afektivne doživljaje – osećanja, koja istovremeno nose kulturne norme i vrednosti, i u kojima postoji mogućnost izlaza iz njih. Ujedinjujući aspekti iskustva, zajednički imenitelj, su odnosi produkcije dominantne kategorije. Za Tompsona to je bila klasa; u ovom radu za takvu kategoriju uzimam etnicitet.



prisutna tenzija, jer iskustvo nije u potpunosti svodljivo na jezik (Widerberg, 2008). Upravo ta tenzija, kao i tenzije prisutne u sećanjima, predstavljaju osnovu kritičke refleksije i mogućnosti promene (ibid, p. 130). Iskustvo se kroz povezivanje sa teorijom artikuliše na određene načine, ali to istovremeno znači da se može artikulisati i drugačije – pomoću drugih diskurzivnih sredstava. Ovde je važno biti oprezan i ne pretpostavljati da je iskustvo odvojeno od diskursa, ili da mu prethodi. Na taj način iskustvo se naturalizuje i ponovo stavlja van tokova istorije (Scott, 1991). Za Frigu Haug i gotovo sve teoretičarke rada sećanja izrazito je važno suprotstaviti se naturalizaciji (ženskog) iskustva. One su prepoznale da o svojim iskustvima govore i da ih konstruišu jezikom dominantno patrijarhalne kulture, koja ih otuđuje od sopstvenog iskustva i tera da osećaju stid i sramotu na mestu gde bi trebalo da osećaju bes (Haug et al., 1999). Kultura, dakle, ima primarnu ulogu u konstituisanju iskustva kroz jezik, što je potpuno saglasno sa perspektivom kulturne psihologije. Društvo u kome živimo obično je takvo da snažno potkrepljuje i nagrađuje stare, ustaljene i često tradicionalne ideje i prakse. Naprosto, društvo i kultura održavaju *status quo*, težeći balansiranju i obeshrabrujući suviše ekscentrična individualna iskoračenja. Ovakav, pesimističan pogled na kulturu može se naći i kod Frojda, koji tvrdi da je kultura represivna za ljudsku sreću (Frojd, 1973)<sup>27</sup>, ali i kod nekih kulturnih psihologa, poput Valsinera (Valsiner et al., 1997). Međutim, za učesnice rada sećanja, nije svaka kultura, pa samim tim ni svaki jezik, represivan. Rad sećanja upravo služi da učini vidljivim ono što nije bilo vidljivo, i da ono što je poznato, utabano, zdravorazumski, a ipak represivno, učini nepoznatim, stranim (Kaufman et al., 2008). To se radi analizom svakodnevnih i teorijskih diskursa koji nad iskustvom dominiraju. Ali cilj nije osloboditi iskustvo diskursa, jer to nije moguće. Kolektiv tu služi kao katalizator novih i drugačijih perspektiva na vrednosti i ideologije koje su oblikovale naša iskustva, budući da smo kao pojedinci sa ograničenim perspektivama u tome sprečeni. Drugim rečima, rad sećanja „uzdrma granice diskursa“ (Davies, 2000, p. 13), tako da možemo početi da istražujemo alternative. Kao što je gore navedeno, cilj je pronaći alternativna diskurzivna sredstva za konstrukciju sopstvenog iskustva, koja nisu opresivna (takva da proizvode negativna osećanja prema sebi), već ona koja su oslobađajuća (u smislu postizanja zadovoljstva). Zbog toga Friga ne valorizuje iskustvo kao mesto slobode, već pisanje kao proces oslobađanja (Haug et al., 1999). Pisanje, na neki način, zaleđuje nove forme iskustva – slično fotografijama, koje podstiču selektivno pamćenje onoga što je na njima, a time i neselektivno zaboravljanje svega ostalog (Widerberg, 1999).

Rad sećanja, u osvit poststrukturalizma, bori se protiv velikih narativa, linearnog poimanja vremena, rascepa između subjekta i objekta sećanja (Livholts, 2015, p. 164). Namera je spojiti praksu i teoriju, svakodnevno iskustvo i njegovu ulogu u širim društvenim obrascima učiniti javnim i dostupnim, a cilj je videti sopstvena i tuđa iskustva na takav način da promena postane moguća (Haug, 1999; 2008b). Dakle, iako narativizacija iskustva podrazumeva konstruktivni pristup sopstvenoj

---

<sup>27</sup> Međutim, da li je sva kultura represivna za ljudsku sreću ili samo određeni, dominantni oblici kulture? To je pitanje koje je i Fuko dotakao baveći se različitim oblicima dominacije socijalnog nad ličnim (Foucault, 1982). Friga Haug se ne bi složila sa Frojdom, jer nije sva kultura represivna za ljudsku sreću i nema iskustva izvan kulture (odnosno opasno je naturalizovati ga na taj način, kao što tvrdi i Džoan Skot; *Joan Scott*). Poststrukturalističke autorke ovo rešavaju baveći se različitim vrstama odnosa između ličnog i socijalnog kroz prepoznavanje i odupiranje načinima na koje smo podređeni (subjektovani) i uspostavljanje novih vrsta odnosa sa socijalnim (Davies & Gannon, 2006).

istoriji i identitetu, rad sećanja kroz pisanje i analizu napisanog služi tome da se odupre dominantnim oblicima narativizacije i diskurzivnog konstituisanja sopstvenog iskustva – odnosno istovremeno je „destruktivno za kulturu“ (Haug et al., 1999, p. 38). Kroz nove oblike narativizacije, pojedinac može da rekonstruiše sebe uz pomoć dostupnih diskurzivnih sredstava.

Međutim, naše samo-konstrukcije najčešće figuriraju u okviru zajedničkih implicitnih, zdravorazumskih teorija, tako da sa drugim ljudima kroz kulturu delimo i način na koji doživljavamo i tumačimo jedni druge i sebe. Taj svakodnevni hermeneutički kapacitet ljudi se u kolektivnom radu sećanja koristi kao resurs, umesto da se otpisuje kao pristrastan i zakrivljujući. Zdrav razum (ili zajednički smisao, *common sense*) je upravo ono što najčešće predstavlja poslednji bataljon diskursa moći unutar kojih smo konstituisani. Jezik, kroz upotrebu klišeja i toposa, je osnovni resurs kroz koji kultura ustaljuje zdravorazumske implicitne teorije (Haug et al., 1999). Bez razumevanja konstrukcije zdravog razuma, ne možemo u potpunosti razumeti ni sebe, ni društvo u kome živimo. Rad sećanja dekonstrukciju zdravog razuma i iskustva temelji na istovremenoj dekonstrukciji implicitnih (laičkih) teorija koje stoje u njegovoj osnovi, ali se tu ne završava. Znanje dobijeno analizom poredi se sa postojećom teorijskom građom u svetlu nove evidencije i primenom novih oblika teoretizacije – ali i novih oblika lične refleksije. Osnovni stub naučnosti ove metodologije predstavlja uzajamni odnos između svakodnevnog i teorijskog znanja, kao i kolektivno reflektovano povezivanje obe ravni sa prethodnim i nastajućim (eng. *emerging*) uvidima.

To, na kraju, pokreće i pitanje statusa osobe, toga kako osoba prisvaja određene norme ponašanja i odnošenja, i kako razvija određene potrebe i stremljenja, a ne neke druge. U kolektivnom radu sećanja, pojedinac nije predmet istraživanja, već određena tema (za *Frauenformen* to je bila seksualnost). Lično se konstruiše prisvajanjem socijalnog i, stoga, sva lična iskustva koja se dešavaju u istom socio-istorijskom kontekstu moraju imati nešto zajedničko. Zbog toga osoba nije u fokusu (čak se sećanja analiziraju kao anonimna, ne povezuju se sa autorom tokom analize). Kolektivni rad sećanja teži preispitivanju i kritici socijalnih okvira, za razliku od terapije koja je usmerena na pojedinca i njegovu korekciju kako bi se bolje prilagodio socijalnom (Kaufman et al., 2008). Analiza se fokusira na socijalnu konstrukciju osobe, na socijalna značenja i prakse, a ne na osobu, i zbog toga empatija predstavlja prepreku koja podržava (metaforički – tapše po ramenu) i prikriva, umesto da uzurpira, destabilizuje i razotkriva (Haug et al., 1999). Ipak, potencijal za ličnu promenu postoji – kroz kontinuirani rad na sećanjima, osoba osvešćuje svoju povezanost sa represivnim kulturnim i socijalnim reprezentacijama i nastoji da ih se oslobodi.

Mišljenja sam da status iskustva i status osobe nisu dovoljno razrađeni u originalnoj zamisli kolektivnog rada sećanja. To će otvoriti neke diskusije u odeljku o različitim pristupima i pravcima rada sećanja, ali one neće biti razrešene na taj način, zbog toga što je istraživanje uvek konkretna društvena praksa, koju sprovode osobe sa različitim partikularnim interesima i teorijskom pozadinom, i tek njihova kombinacija dopušta reflektovanje o statusu iskustva i osobe u tom konkretnom istraživanju. Stoga će ova pitanja biti dotaknuta na mestu gde budem refletovala o procesu ovog istraživanja.

Kao primarno feministički projekat sa marksističkim teorijskim zaleđem, kolektivni rad sećanja za osnovni cilj ima uspostavljanje kvalitativnog metoda u kome postoje izrazito nepozitivistički odnosi produkcije znanja i, istovremeno, metoda koji problematizuje ono što se smatra prirodnim i podrazumevanim (eng. *taken-for-granted*), kroz učešće zajednice u interpretaciji (Widerberg, 1999). Može se reći da je kolektivni rad sećanja vrsta participativnog akcionog istraživanja, jer uključuje istraživače i učesnike koji zajedno rade na razumevanju i promeni određene kontekstualno specifične društvene problematike, u skladu sa potrebama te zajednice. Međutim, on je više specifičan, jer se isključivo fokusira na tekstove sećanja kao materijal za analizu i refleksiju. Takođe, obuhvata elemente autoetnografije i etnometodologije. Za razliku od prvog, ne fokusira se samo na istraživačeva lična značenja, iskustvo i anegdote iz života u generisanju teorijskih saznanja i refleksiji društvenih značenja u njihovoj osnovi, već na sećanja svih prisutnih učesnika. Za razliku od drugog, kolektivni rad sećanja ne bavi se načinom na koji se socijalna značenja konstruišu kroz upotrebu svakodnevnog jezika u društvenoj interakciji, već i pitanjem ličnog iskustva i samorefleksije u procesu konstruisanja značenja. To je psihološki koliko i sociološki metod.

### **Osnovne pretpostavke**

Prethodna razmatranja sažeta su u osnovnim premisama i pretpostavkama kolektivnog rada sećanja (Haug et al., 1999; Haug, 2008a), koje većina autora sledi u svojim radovima. Premise su zasnovane na socijalnoj epistemologiji i glase:

1. subjekat i objekat istraživanja su jedno
2. istraživanje je kolektivni poduhvat

Pretpostavke, koje su konzistentne sa pretpostavkama kulturne psihologije, su sledeće:

1. *Konstruisanje ličnosti.* Ljudi aktivno konstruišu sebe u već postojećim socio-kulturnim okvirima. Oni pripisuju značenje sebi i sopstvenoj prošlosti, nastojeći da se orijentišu u sadašnjim i budućim mogućnostima. Ova pretpostavka podrazumeva da su ljudi istorijska, ne (samo) prirodna bića, koja aktivno učestvuju u kreiranju sopstvene istorije i koja imaju kapacitet za delanje.
2. *Tendencija za eliminacijom kontradikcija.* U konstruisanju sebe ljudi teže da izostave sve ono što se ne uklapa, što je kontradiktorno, čudno i što ne podržava njihovu verziju sebe u sadašnjem trenutku. Ova pretpostavka, kao i prethodna, potpuno su saglasne sa osnovnim premisama narativne psihologije (Sarbin, 2000). Međutim, u toku rada sećanja, dekonstrukcija se upravo i oslanja na potcrtavanje kontradikcija i preloma u iskustvu. Upravo je to ono što je zanimljivo i što, često, podstiče suštinske uvide, destabilizujući polje podrazumevanog i koherentnog, unoseći nemir u „zonu komfora“.
3. *Konstruisanje značenja.* Proces konstruisanja značenja o svetu i ljudima oko sebe, kao i o sebi odvija se neprekidno. Konstrukcija značenja se odigrava kroz jezik, gestove, ponašanje. Ova pretpostavka počiva na osnovnim premisama simboličkog interakcionizma (Mead, 1934) i svih iz njega nastalih škola.

4. *Političnost jezika*. Jezik nije neutralno kulturno oruđe koje ljudi slobodno koriste u nastojanjima da razumeju sebe i socijalni svet. U jezicima koje koristimo sadržana je političnost, koja govori kroz nas i reguliše proces konstruisanja značenja. Najčešće govorimo jezikom dominantne kulture u kojoj živimo, jer su značenja te kulture najviše dostupna u diskurzivnom prostoru oko nas. Značenja dominantne kulture, zdravorazumske teorije, narodne izreke i klišeji, takva su da nas konstruišu kao normalne, prosečne osobe. Ova pretpostavka saglasna je sa kritičkom diskurzivnom psihologijom, zasnovanom na poststrukturalizmu (Davies & Harré, 1990; Henriques et al., 1984; Potter & Wetherell, 1987).

### Različiti pravci i pristupi rada sećanja

Od svojih početaka, kolektivni rad sećanja našao je svoje mesto u mnogim kontekstima: učenje i obrazovanje, istraživanje i razvoj teorije, eksperimentalno pisanje, politika, podizanje svesti (prema Barber et al., 2016). Do 2001. godine, objavljeno je 63 studije sa kolektivnim radom sećanja, od kojih je većina (čak 58) rađeno u Australiji i na Novom Zelandu (Onyx & Small, 2001). Novu sistematizaciju literature, sa oko 300 radova u kojima se pojavljuje kolektivni rad sećanja, obavio je Robert Ham (*Robert Hamm*, 2019<sup>28</sup>). Čini se da tek u poslednjih nekoliko godina kolektivni rad sećanja dobija vidljivost – 2020. godine objavljen je posebni temat u časopisu *Other Education: The Journal of Educational Alternatives*, a 2021. godine u Irskoj planiran je simpozijum o ovoj metodologiji.

Lista istraživanih tema pomoću kolektivnog rada sećanja veoma je iscrpna i uglavnom se tiče subjektivnosti, roda, seksualnosti, zdravlja, učenja, starenja (prema Small, 2001a). Metodologija je pogodna i za istraživanje osetljivih tema, ali s obzirom na to da predstavlja naučnu metodologiju, a ne psihoterapijski metod, nije pogodna za previše osetljive teme (Farrar, 2001). Naročito su značajne studije koje se bave kritikom ili evaluacijom rada sećanja kroz analizu različitih emergentnih problema i dilema (serija radova *Memory-work: A critique*, 2001). Osim konkretnih iskrsavajućih dilema, postavlja se pitanje kako je metodologija korišćena u ovim studijama i da li sve one imaju nešto zajedničko, zbog čega se legitimno mogu pozvati i osloniti na tradiciju kolektivnog rada sećanja.

Iako je Friga Haug objavila vodič za korišćenje rada sećanja<sup>29</sup> najpre na svojoj veb stranici, a potom i u poglavlju jednog zbornika (Haug, 2008a), retko ko je primenjivao analizu po ovim uputstvima. Većina zapravo odstupa od procedure analize pojedinačnih sećanja i više se zadržavaju na uporednoj analizi i deljenju iskustva sa ciljem podizanja svesti. Neki su čak i individualno koristili rad sećanja (*Karin Widerbeg, Mona Livholts*). Jedan razlog za to nalazi se u različitim domenima primene, ali, pre svega, u različitim ciljevima. Primera radi, sprovođenje kolektivnog rada sećanja u svrhe izrade doktorske disertacije transformiše ovaj proces kako bi se uklopio u zahteve školskog rada, što često znači pravljenje kompromisa sa osnovnim premisama metodologije (budući da autor mora dokazati originalnost i samostalnost izvođenja istraživanja<sup>30</sup>). Karin Viderberg (Widerberg, 1999,

---

<sup>28</sup> Link ka izvoru: <http://www.roberthamm.net/wp/wp-content/uploads/2019/09/bibliography-chronological-by-year.pdf> (pristupljeno 20.9.2020.)

<sup>29</sup> Ovaj vodič koristili smo tokom istraživanja, i o konkretnim koracima biće reči prilikom opisa procedure.

<sup>30</sup> O ovome će više biti reči prilikom reflektovanja o konkretnom procesu ovog istraživanja.

2008) argumentuje da su nam za nove vrste razumevanja subjektivnosti i identiteta ljudi potrebne metode koje omogućavaju da fenomene koje istražujemo vidimo i razumemo na drugačije, ali i neočekivane načine. Sama Friga Haug piše da rad sećanja nije i ne može biti jedinstveni metod koji se uvek isto primenjuje. Prema njenim rečima, „ono što nam je potrebno je imaginacija“ (Haug et al., 1999, p. 71). Takav odnos prema metodologiji potpuno je u skladu sa kritikom narastajuće metodolatrije u kvalitativnoj psihologiji (Chamberlain, 2012). Drugi razlog je što su se u polju rada sećanja izdvojila dva „kampa“ ili dve tradicije istraživanja, sa drugačijim zaleđem, što je u uskoj vezi sa proliferacijom istraživanja zasnovanih na ovoj metodologiji u Australiji. Naime, teoretičarka Bronvin Dejvis (*Bronwyn Davies*) i čitava generacija istraživača zasniva kolektivni rad sećanja na poststrukturalizmu, umesto na feminističkom marksizmu (Davies, 2000, 2008; Davies & Gannon, 2006). One smatraju da rad sećanja dekonstruiše binarni odnos između pojedinca i kolektiva, otvarajući prostor različitih mogućnosti njihovog odnosa (Davies, 2008). Glavno polje konflikta između ove dve tradicije odigrava se na polju razumevanja statusa iskustva – koji Friga Haug i njene saradnice nisu dovoljno elaborirale u svojoj knjizi<sup>31</sup>. To je poststrukturalističkim teoretičarkama ostavilo slobodu da povezivanje originalne verzije rada sećanja sa marksizmom tumače kao uspostavljanje veridličkog odnosa između priča (sećanja) i iskustva, čemu se one protive. Nasuprot realističkom i humanističkom razumevanju iskustva, poststrukturalistički okvir pomera se ka razumevanju njegove diskurzivne produkcije koja je primarno interakcionog tipa: ono što se može saznati se pomera zajedno sa prostorom u kome se odvija interakcija, trenutkom u kome se ona odigrava i njenom svrhom (Davies, 2008). S obzirom na ove izmene i kako bi jasno uspostavile distinkciju u odnosu na kolektivni rad sećanja, autorke ovu metodologiju nazivaju *kolektivna biografija* (Davies & Gannon, 2006). Njihov cilj nije ispitivanje konstrukcije iskustva, kako bi ono postalo mesto otpora postojećim strukturama, već postizanje drugačijih uvida u *odnose* između nas samih i diskurzivnih procesa koji nas konstituišu.

Međutim, tokom sprovođenja kolektivne biografije, autorke se itekako oslanjaju na iskustvo, i korporalnost sećanja kojim se to iskustvo priziva (pozivajući se na stav Virdžinije Vulf da sećanje nije intelektualna već otelovljena aktivnost). Pisanje razumeju kao prizivanje otelovljenog momenta, poravnanje reči i iskustva, oživljavanje trenutka, mesta, diskursa i sopstva<sup>32</sup> (Davies, 2008). Krafordova i njene saradnice ovo uočavaju na primeru svojih sećanja: „osećale smo snažnu distinkciju između kvaliteta različitih sećanja: ona koja su bila neposredna (eng. *immediate*) i ona koja su delovala mnogo više dorađena, kao da su proizvod iskustva koje se desilo nakon prizvanog događaja ili epizode“ (Crawford et al., 1992, p. 50). Za obe grupe autorki, validnost i istinitost napisanog nisu relevantni, već smatraju da „istina“ sadržana u nekom tekstu više ima zajedničkog sa umetničkom, nego sa realističkom tradicionalnom Istinom: „To je istina koja rizikuje, koja razbija repetitivnost i kliše

---

<sup>31</sup> Budući da nisu eksplicitno zauzele nijednu poziciju, već se pozicija njihovog istraživanja uspostavlja na kritici već postojećih i nedovoljnih konceptualnih okvira, deluje da se istovremeno zalažu za radikalno feministički pristup, koji se temelji na kritici i istovremeno na „upisivanju“ feminizma u marksizam (Haug et al., 1999, p. 23), ali i na poststrukturalizmu, s obzirom da su tekst i jezik glavni analitički fokus.

<sup>32</sup> Videćemo kako se neka sećanja u ovom istraživanju pojavljuju u ovoj formi (iskustvenoj), dok su druga više distancirana i konstruisana (da li su, samim tim, i više „normalna“, više kliše?).

kojima se obično konstruišu priče o nama. To je istina momenta kada prepoznamo sebe u nečemu što neko drugi govori“ (Davies, 2008, p. 47). Ovo veoma liči na pristup Frige Haug i njenih saradnica, pa se postavlja pitanje da li kritika od strane Bronvin Dejvis i njenih saradnica preoštira.

Druga tačka u kojoj Dejvisova prepoznaje razilaženje između kolektivnog rada sećanja i kolektivne biografije je pitanje tipa otpora koji se inicira istraživanjem: ona kolektivni rad sećanja vidi kao otpor dominaciji patrijarhalne kulture, a kolektivnu biografiju kao otpor procesima subjekcije (zasnovano na Foucault, 1982<sup>33</sup>). Ipak, s obzirom da je za Frigu i saradnice, pitanje subjektifikacije (ugrađivanje sebe u društvene okvire) takođe važno, koliko i prepoznavanje načina na koji smo oblikovani subjektima, deluje da i njihovo istraživanje ima za cilj odbacivanje ograničavajućih i opresivnih formi subjekcije.

Konačno, ne smatram se dovoljno kompetentnom da razaznam obrise tačaka susreta i separacije ovih dvaju škola, ali mi se čini da je Dejvisova, za razliku od Haugove, eksplicitnije i elaborisanije uvezala svoju teoretizaciju u postojeću filozofsku građu, ali da se ne razilazi od originalne prakse rada sećanja u suštinskim pitanjima. Primera radi, veoma je zanimljiv i koristan koncept „*mo(ve)menta*“ (Davies & Gannon, 2006), u kome ona i njena bivša doktorantkinja Suzan Genon (*Susan Gannon*) povezuju fukoovsko pitanje postojanja u sadašnjem trenutku („ko smo mi sada“) i delezijansko pitanje pokretanja iz sadašnjeg, kroz mišljenje izvan onoga što je sada misljivo. Kolektivna biografija, ali rekla bih i kolektivni rad sećanja, izučavaju polje razlika kao potencijalnih mogućnosti, kroz rad (dekonstrukciju) polja aktuelnog.

### ***Kolektivni rad sećanja u psihologiji***

Iako nema mnogo smisla disciplinarizovati metodologiju koja je nastala kao kritika disciplinarnih ograničenja u pogledu izučavanja određenih fenomena, smatram da bi pregled pitanja koje pokreće jedno uticajno psihološko istraživanje, koje je zajedno sa istraživanjem Haugove i njenih saradnica utrlo put uspostavljanju i naučnoj utemeljenosti kolektivnog rada sećanja, bio koristan za čitaoce, i osvetljujući za psihološku publiku koja bi mogla otpisati ovu metodologiju kao sociološku i socijalističku. Kroz ovaj odeljak trudiću se da sažeto predstavim osnovne probleme koje za psihologiju uopšte i za moje istraživanje konkretno ovo spomenuto istraživanje pokreće.

Džun Kraford (*June Crawford*) i njene saradnice su 1992. godine objavile knjigu o svom kolektivnom projektu rada sećanja, iako nisu isprva imale nameru da to urade (Crawford et al., 1992). Istraživanje je osmišljeno kao kritika tradicionalne psihologije emocija, uz oslanjanje na konceptualne kapacitete socijalnog konstrukcionizma. Autorke smatraju da se tek u okviru konstrukcionističkog okvira može razumeti odnos između osobe i društva, kao i načini na koje društvo proizvodi osobe

---

<sup>33</sup> Iako ova diskusija nije mnogo relevantna na ovom mestu, važno je napomenuti da postoje različite vrste otpora, kojima se primarno bavio Fuko. Glavno pitanje u navedenoj diskusiji je da li se radom sećanja pruža otpor dominaciji kulture nad pojedincem ili se otpor pruža onim aspektima sopstva koji su već pod uticajem dominantnih opresivnih oblika kulture (dakle, onim što je prisvojeno iz kulture, a što ipak proizvodi patnju kod ljudi). Na teorijskom planu mnogo se lakše uspostavljaju ove distinkcije, nego što se mogu uvideti na primeru samog istraživanja.

kroz diskurse. One se pridružuju kritikama tradicionalne psihologije zasnovane na kognitivizmu, koji ne uspeva da prepozna društvenu dimenziju ljudske subjektivnosti, izvan socijalne interakcije pojedinaca (Kippax et al., 1988). Osoba je u okviru socijalnog konstrukcionizma koncipirana kao delatna i konstruktivna, u smislu da nastoji da razume i izgradi sebe kroz aktivne pokušaje da razreši kontradikcije prisutne u socijalnom okruženju (Harré, 1983; Shotter, 1984). Taj pristup odnosu između osobe i društva autorke prepoznaju kao „zapanjujuće sličan“ kolektivnom radu sećanja, kako ga je osmislila Friga Haug sa saradnicama (Kippax et al., 1988, p. 22). Sećanje se u ovom istraživanju definiše kao aktivan proces koji podrazumeva odnos sa samim sobom koji je sličan odnosu sa drugim. Pozivajući se na simbolički interakcionizam Džordža Mida (*George H. Mead*, 1934), autorke prepoznaju inherentnu dualnost sopstva u odnosu između osobe sada i osobe tada (Crawford et al., 1992). Naprosto, dok se prisećamo, mi (učimo da) sebe u prošlosti posmatramo kao drugu osobu (Haug, 2008a). Taj zadatak je praktično zahtevan (više reči o tome u opisu procesa ovog istraživanja), ali je podstičući za razumevanje sebe kao istorijskog i konstruisanog/konstruktivnog bića. „Rad sećanja treba da suprotstavi nove oblike razumevanja starim oblicima, kroz osvetljavanje konstruktivnog procesa koji stoji u osnovi“ (Crawford et al., 1992, p. 40). Hermeneutički odnos između iskustva i teorije iz kog iskrsava znanje generisano tokom rada sećanja autorke suprotstavljaju empirističkom stavu o samodovoljnosti opazivih činjenica, kao i pozitivizmu koji ih koncipira kao date. Psihološka saznanja u ovom istraživanju emaniraju iz humanističkog odnosa između istraživača i istraživnog, kao odnosa između dva subjekta. Svi učesnici istraživanja ujedno su istraživači koji zajedno učestvuju u produkciji teorije i iskustva kroz njihovo kritičko iščitavanje, diskusiju ponuđenih interpretacija, razmatranje njihove plauzibilnosti (Crawford et al., 1992). Drugi su jedini „kontrolori“ subjektivne pristrasnosti, budući da objektivnih mogućnosti saznanja nema. Jedina objektivnost koju u ovom istraživanju prepoznajem jeste laturovsko dozvoljavanje objektu da prigovara (eng. *allowing the object to object*) (Latour, 2000).

Dodatni filozofski aspekt prisutan i oblikujući za rad sećanja, a koji je posebno tematizovan u istraživanju Krafordove i saradnica, jeste intersubjektivnost. Kolektiv koji zajedno generiše i analizira iskustva u svetlu iskrsavajuće teorije, konstitutivan je ne samo za uvide koje postigne već i za individualne procese refleksije koji se odigravaju. Sve može biti javno i sve može biti predmet diskusije. S obzirom da je u osnovi ovako osmišljenog istraživanja opšti simboličko-interakcionistički stav da intersubjektivnost prethodi subjektivnosti (Mead, 1909; Shotter, 1984; Vigotski, 1996), kolektivni rad sećanja predstavlja mesto na kome se lako može prepoznati komunalna priroda naših najintimnijih iskustava (Haug et al., 1999). Rad sećanja prevazilazi suprotstavljenost između individualističke pristrasnosti u tradicionalnoj psihologiji i strukturalnih društvenih teorija, koje ljudima ne priznaju moć delovanja. On preispituje (zdravo-za-)gotovost ljudskog znanja i mobilise ljudsku sposobnost za refleksivnost kao osnovu njihove moći delovanja (Shotter, 1984). S obzirom da čovek nije sam, njegova moć delovanja omogućena je, ali i ograničena u okviru socijalnog (Harré, 1979, 1983).

*„Značenja aktivnosti ne nalaze se u glavi aktera, već u zajedničkim značenjima koje on pregovara u interakciji sa drugima – kako tada, u trenutku epizode, tako i sada, u refleksiji. Sećanja na događaje se u kolektivu ponovo promišljaju. Rad sećanja omogućuje vraćanje*

*agensa, aktera, nazad u psihologiju – kako u metod tako i u teoriju – bez zapadanja u psihološki individualizam.*“ (Crawford et al., 1992, p. 53)

Novi socijalni konteksti u kojima se nalaze nova značenja (kroz jezik, gestove, ponašanje) imaju kapacitet da podstaknu nove mogućnosti za ljude. Da li, stoga, kolektivni rad sećanja može postati mesto na kome novi oblik intersubjektivnosti inicira nove oblike subjektivnosti? Predstavljeno istraživanje je prilog kritici individualističke psihologije i značaju kolektivnog rada sećanja u izučavanja tradicionalno psihološkog naučnog domena, što ga čini relevantnim i za ovo istraživanje koje se bavi kompleksnim socio-psihološkim fenomenom.

### **Kriterijumi evaluacije kolektivnog rada sećanja**

*„ključna vrednost metoda, zaista, jeste dijalog različitih perspektiva u odnosu na značenje sećanja, dijalog koji (ako može opstati) naglašava razlike u okviru grupe koja čita/istražuje, denaturalizuje samo pripovedanje, čini neobičnom poznatu uobičajenost naših života i izaziva kod pisca dalju samorefleksiju“* (Clare & Johnson, 2000, p. 203).

Rad sećanja predstavlja metod koji je alternativan u odnosu na tradicionalne na kvantifikaciji zasnovane metode koje razdvajaju subjekat i objekat saznanja, sprovode distancu između njih, tretiraju subjekta saznanja kao svemoćnog ekspertskeg saznavaoa (Johnston, 2001). Pored toga, takve metode, naročito u psihologiji, individualističke su, odvojene od svakodnevnog životnog iskustva, od ljudske delatnosti i posvećenosti društvenoj pravdi. U psihologiji, to je dovelo do „depulacije“, budući da su ljudi kao delatna bića i njihove aktivnosti prognane iz nauke (Raeff, 2019). Najčešće, one naginju realističkim i strukturalnim objašnjenjima, naspram kojih stoje pristupi zasnovani na simboličkoj interpretaciji i delatnosti. Učesnici rada sećanja odbijaju da se priklone bilo kojoj strani opštih društveno-naučnih dihotomija (sistem vs. pojedinac, simbolizam vs. materijalizam), urušavajući granicu između subjekta i objekta, između znanja i moći. Kroz ovu istraživačku praksu, cilj je povratak subjekta saznanja društvenoj zajednici, ulaženje objekta saznanja u zajednicu koja sazna, omogućavanje slobodnog toka između teorije i iskustva, između istraživača i istraživanog, i podsticanje delatnosti ljudi zasnovane na proširenoj moći saznanja.

Kako možemo razviti nove kriterijume evaluacije ove metodologije?

Jedan oblik evaluacije tiče se *doslednosti* u oslanjanju na teorijske premise kolektivnog rada sećanja. Friga Haug i saradnice zasnivaju ovu metodologiju na premisama marksističke kritike klasnog društva. Ipak, retko kada u istraživanjima u kojima se koristi rad sećanja postoji pozivanje na marksizam ili citiranje Marksa (*Karl Marx*) (Johnston, 2001). Međutim, i sama osnova kolektivnog rada sećanja istovremeno je ugrađena u marksizam i osmišljena kao njegova kritika, što ostavlja više pitanja nego što daje odgovora na ovu problematiku. Kakav je odnos između pojedinca i društva? Rad sećanja problematizuje individualnost, ali ne na isti način na koji to rade poststrukturalistički autori. Naime, subjekat nije „nestao“, već je takav da je istovremeno konstruisan i da sam sebe konstruiše tako da se uklapa u socijalni poredak (Ingleton, 2001). Kolektivni rad sećanja je istovremeno destruktivan i konstruktivan za sećanje i iskustvo osobe (Haug, 2008a), i kroz njega se kritikuje pre-



determinisanost socijalnog (u smislu *over-determination*, eng.). Odnos između ličnog i socijalnog je uzajaman, stalno recipročno produkujući, ali uvek u korist socijalnog u kome obitava moć. Zbog toga je rad sećanja optimistički projekat – njegovi učesnici i učesnice znaju da se odnos između društva i njih samih može uspostaviti drugačije. Ljudi tokom istraživanja analiziraju i saznaju na koji način su socijalizovani unutar dominantnih oblika normalnosti. Slično poststrukturalizmu, partikularni pojedinci jesu produkti kulturne socijalizacije, ali su istovremeno i nosioci tih procesa produkcije. Osoba je mesto, gde se dominantna normalnost *završava* (u oba smisla – ishodi, ali i prekida). Dakle, teorijska doslednost nije glavni cilj pa ni odlika kvalitetno sprovedenog istraživanja, već pre svega *preispitivanje* postojećih teorija u svetlu ličnih iskustava.

Drugi oblik evaluacije tiče se *odnosa između teorije i prakse* kolektivnog rada sećanja. Iako je feministička, marksistička i poststrukturalistička kritika društvenih nauka izazvala velike teorijske i meta-teorijske promene, postavlja se pitanje da li se one sa jednakom progresivnošću reflektuju u istraživačkoj praksi (Widerberg, 1999). Naprosto, kao korisnici kolektivnog rada sećanja, koji ispituju način na koji socijalne strukture i odnosi, značenja i ideologije ulaze u nas kako bi nas normalizovali, moramo se pitati i kakvu „normalnost“ podstiče rad sećanja i da li u njemu ima kapaciteta za samorefleksiju (Johnston, 2001). S obzirom da je rad sećanja alternativna metoda, učesnici bi trebalo da stalno razmišljaju o načinima na koje upotrebljavaju rad sećanja i šta time rade. „Nijedno pravilo nije apsolutno“, navodi Friga Haug (Haug, 2008a, p. 24). Ali da li je to praktično održivo, i da li se stalnim pregovaranjem i pravljenjem kompromisa oko pravila rada narušava „naučnost“ ove metodologije? Primera radi, iako se pretpostavlja ravnopravnost učesnika, u istraživanju najčešće učestvuju ljudi koji nisu ravnopravni, ljudi sa različitim ciljevima i znanjima. Negde su to profesori i studenti, negde ljudi koji su više eksperti i oni koji nisu eksperti u korišćenju rada sećanja, nekada su to studenti master i doktorskih studija koji sprovode istraživanje samostalno, pozivajući druge ljude da učestvuju u samo pojedinim fazama. U takvim okolnostima, osnovne premise kolektivnog rada sećanja postaju narušene, kako bi se istraživanje uklopilo u institucionalne okvire. Da li to onda znači da ne treba koristiti rad sećanja u situacijama kada te uslove nije moguće ispuniti? To bi veoma ograničilo mogućnosti i domet istraživanja, budući da najčešće ljudi koji imaju više moći, resursa i bolje su pozicionirani, imaju mogućnosti da iniciraju ovakvo istraživanje sa ljudima koji tu moć nemaju. S druge strane, insistiranje na čvrstom pridržavanju pravila metoda narušilo bi ideju kolektivnog rada sećanja kao otvorenog procesa produkcije i razmene sa potencijalom za osveščivanje i emancipaciju. Zapalo bi se u zamku standardizovanja procedure, koje bi podrazumevalo i određenu vrstu regulacije i normalizacije učesća (Johnston, 2001). Zar nisu regulacija i standardizacija upravo protivni cilju rada sećanja? Insistiranjem na poštovanju pravila, urušila bi se osnovna svrha metodologije. Jedino rešenje za ovaj problem jeste eksplicitno i stalno *reflektovanje* i diskutovanje značaja svakog od pravila i insistiranje na nenametanju nijednog.

Najzad, postavlja se i pitanje teoretizacije *tokom* rada sećanja (tim otvorenim pitanjem zatvaram krug odeljka o evaluaciji). Ljudi učestvuju u radu sećanja, ali i u svakodnevnom životu kroz procese kreiranja značenja, pričanja, interpretacije i, u tom smislu, teoretizovanja sopstvenog iskustva (Ingleton, 2001). Iskustvo se tokom rada sećanja koristi kao resurs za izgradnju teorije, što može pospešiti razvoj problema u fokusu, razvoj teorije i razvoj metoda. Međutim, to stalno otvara i drži

otvorenim pitanje nošenja sa subjektivnošću tokom rada sećanja, u čije se racionalne kapacitete sumnja u tradicionalnim naučnim okvirima. Iako na ovom mestu možemo pomenuti kritiku racionalne nauke kao muške nauke i zauzeti stranu epistemologije zasnovane na perspektivi (eng. *standpoint epistemology*; Harding, 1991), većina istraživača, zapravo, uvek iznova stupa pred izazov opravdavanja naučnosti i akademske kredibilitnosti saznanja zasnovanog na kolektivnom radu sećanja (Ingleton, 2001). Kao što je rečeno u početnom odeljku o refleksivnosti, tokom kolektivnog rada sećanja mi smo konstantno ne samo obavezani na refleksivnost, već je to ono što nužno radimo kako bi istraživanje „uspelo“. Nošenje sa sopstvenim procesima i paralelno reflektovanje o metodološkom procesu, procesima drugih ljudi, uz stalno povezivanje iskustva sa drugim iskustvima, iskustva sa teorijom, veoma je naporno, ali istovremeno neophodno kako bi se opravdala *korisnost* istraživanja kao konačni kriterijum njegove evaluacije.

Dakle, ne postoje unapred dati i obavezujući kriterijumi evaluacije kolektivnog rada sećanja, jer on zavisi od namene i od ljudi koji u njemu učestvuju. Pored sleđenja osnovnih premisa ove metodologije (subjekat je i objekat istraživanja, i istraživanje je bar u pojedinim fazama kolektivni poduhvat), osnovni resursi za evaluaciju metodologije su stalno *postavljanje pitanja, reflektovanje* o procesu istraživanja, njegovih teorijskih i praktičnih aspekata, kao i *korisnost*, odnosno upotrebna vrednost istraživanja. Ovi kriterijumi ne mogu služiti kao spoljašnja merila vrednosti metode, jer se jedino mogu (re)artikulisati kroz konkretno istraživanje i analize. Kako je ova metodologija primenjena ili kreativno prilagođena potrebama ovog istraživanja – predmet je narednog poglavlja.

## 4

# Metodološki okvir istraživanja

### Opšti pristup istraživanju

*“intertwining meta-theory, theory and method proved both necessary and fruitful to prove that there are other things to be known through other ways of knowing.”*

K. Widerberg (2008, p. 113)

Epistemološka razmatranja u društveno-humanističkim naukama ne tiču se samo toga šta se i kako može saznati, već i toga šta želimo da saznamo o nečemu i kako će to saznanje uticati na nas. Čovek je deo sveta koji istražuje, pa su, shodno tome, ljudsko interesovanje i interes za taj svet nužni konstituenti istraživanja (Habermas, 1975). U ovom poglavlju, pokušaću da reflektujem o procesu koji je oblikovao osnovne teorijske i metodološke postavke ovog istraživanja.

U dominantno pozitivističkom okviru razumevanja, koji sa sobom nosi i određeni domet za misao, reprodukuje se podvojeni odnos između istraživača i istraživanog fenomena. To podvajanje sa sobom nosi dve implikacije u psihološkim istraživanjima: 1) s obzirom da su predmet psihologije ljudi i njihovi mentalni procesi, podvojenost postoji i između istraživača i učesnika u istraživanju; 2) sa druge strane, ovaj odnos podrazumeva privilegiju istraživača nad znanjem o istraživanom. Nekada se ta privilegija s pravom ograničava na prepoznavanje posedovanja određenih teorijskih i metodoloških resursa, takozvane naučne ekspertize, a nekada se ona preterano generalizuje i preoblikuje u puku dominaciju istraživača nad takozvanim subjektima. Pitanje je kako se moć, zasnovana na naučnoj ekspertizi, može podeliti sa osobama o kojima generišemo saznanja, na takav način da to znanje predstavlja njih i njihove glasove (Stephenson, 2005). Jedan od načina je napuštanje iluzije da je istraživanje objektivni proces otkrivanja saznanja, i uviđanje načina na koje situiranost istraživača oblikuje istraživanje i saznanja o ljudima (Haraway, 1991).

Podvajanje, i prateća joj distanca od osoba nad kojima se rade istraživanja, dodatno su omogućena metodološkim oruđima kvantifikacije i statističke obrade podataka. Istorija psiholoških eksperimenata pokazuje koje i kakve sve etičke probleme to sa sobom nosi. Pored navedenog, međutim, postavlja se i pitanje kvaliteta, pa čak i validnosti saznanja o ljudima dobijenim kvantitativnim istraživanjima. Prema oceni kritičke teoretičarke psihologije Vendi Holvej (*Wendy Hollway*) „briga za masovnu generalizaciju i zahtev za korišćenjem velikih brojeva za statističku manipulaciju, zajedno proizvode znanje koje ne adresira složene uslove ljudi i njihovog ponašanja, bilo u pogledu njihove jedinstvenosti, bilo u pogledu onog što im je zajedničko (eng. *commonality*)“ (Hollway, 1989, p. 15). Jan Valsiner, vodeći kulturni psiholog, ističe da je kvantifikacija nužno

reduktivna za složeno ljudsko iskustvo, jer je kvantitet derivat primarnog kvaliteta, zbog čega on smatra da je dihotomija između kvantitativnih i kvalitativnih metodologija lažna (Valsiner, 2012). Dakle, ne samo da „naučna ekspertiza“ koja se navodi kao osnova naučnog autoriteta može da dovede do zloupotrebe odnosa moći istraživača nad učesnicima u istraživanju i različitim oblika isključivanja (Rose, 1996), nego i znanje koje se u takvim istraživanjima generiše ne reprezentuje na adekvatan način celokupno ljudsko iskustvo. Zbog toga, kvalitativna analiza predstavlja „empirijsko jezgro“ (Valsiner, 2012, p. 12) ovog rada, koje se oslanja na teorijski okvir kulturne psihologije.

Kao specifičan metodološki pristup u ovom istraživanju koristila sam kolektivni rad sećanja (Haug et al., 1999), koji uzurpira podvajanje istraživača i istraživanog, istraživača i učesnika. Ova metodologija je osmišljena kao izazov privilegovanosti istraživača, jer ih pozicionira kao osobe koje su deo socijalnog sveta i odnosa, koliko su to i učesnici. Istraživači, takođe, jesu subjekti društvenih praksi, u smislu da su i oni socijalizovani u određenim socijalno-kulturnim okolnostima. Ovo ne znači, naprosto, da istraživač ima potpuno jednak status kao i ostali učesnici u istraživanju, već da je on višestruko pozicioniran. U ovom istraživanju u kome se bavimo temom srpske etničke identifikacije, to da li se i kako ja identifikujem kao Srkinja jeste deo istraživanja, ali suštinski oblikuje i moju ulogu kao istraživačice. Kako možemo razumeti i kako se možemo izboriti sa kompleksnošću ovih procesa, a ne dozvoliti da subjektivnost potpuno preplavi istraživanje i zakrivi proces saznanja?

U kvalitativnoj psihologiji, subjektivnost istraživača prepoznaje se kao konstitutivna za istraživanje, što istraživača obavezuje na *refleksivnost* – kritičko preispitivanje sopstvene pozicije u istraživanju i načina na koje lični i teorijski okvir oblikuju čitav proces (Viligi, 2016). U kolektivnom radu sećanja, istraživač se koncipira kao osoba koja je deo socijalnog sveta i deo istraživanja. Pošto se ta dva preklapaju, istraživač je takođe i učesnik u istraživanju. Zbog toga, refleksivnost predstavlja sržni proces, koji se ne tiče samo jednokratnog prepoznavanja lične motivacije i odnosa između teorije i metodoloških odluka, već istraživača obavezuje na stalno prepoznavanje i upotrebu višestrukih pozicija koje zajedno konstituišu njegov<sup>34</sup> pogled na istraživani fenomen, druge učesnike, to šta će prepoznati kao važno ili vredno analize, kako će se odnositi prema sebi, šta veruje da mu istraživanje može doneti. Pored toga, istraživača tretira kao subjekta ne samo kulturnih i socijalnih praksi koje su ga oblikovale kao određenu osobu, već i onih koje su ga oblikovale kao istraživača. Istraživanje je takođe društvena praksa, konstituisana u okviru specifične istraživačke zajednice (Habermas, 1975). Drugim rečima, koristeći kolektivni rad sećanja, ja treba da preispitujem ne samo to kako sam oblikovana kao Srkinja, već i kako me je konkretna istraživačka zajednica oblikovala kao istraživačicu.

---

<sup>34</sup> Kako tekst ne bi bio dodatno opterećen, prilikom opštih formulacija korišću muški gramatički rod, pri čemu podrazumevam da datu konstrukciju ili poziciju može zauzeti osoba bilo kog roda.

Tokom izrade master rada 2015. godine, radila sam eksperimentalno istraživanje u oblasti socijalne kognicije, sa fokusom na socijalne identitete (Đorđević, 2020a). Ovo istraživanje praktično me je suočilo sa dve činjenice: time koliko malo ili nimalo ne poznajem učesnike u svom istraživanju i sa time koliko malo saznanja sam zapravo dobila, potvrdivši jedne, a opovrgnuvši druge hipoteze. To me je navelo na temeljno preispitivanje sopstvenih nastojanja da se bavim psihologijom i, specifično, socijalnom psihologijom. Drugi važan uvid u vezi sa master radom desio se na njegovoj odbrani, kada sam suočena sa krucijalnim premisama na kojima je počivalo moje istraživanje, a koje su se toliko podrazumevale, da sam bila potpuno nesvesna njihovog postojanja, kamoli mogućih posledica. Jednostavno pitanje koje se ticalo statusa identitetskih kategorija koje sam koristila u istraživanju (mi-Srbi, oni-Hrvati)<sup>35</sup>, navelo me je da se zapitam nad time šta uopšte znamo o etničkom „identitetu“ kao fenomenu, o tim *osobama* za koje podrazumevamo da su Srbi i njihovom *doživljaju identifikacije*, o njihovom *odnosu prema „drugima“*, u specifičnom *istorijskom kontekstu* istraživanja.

U to vreme još jedan značajni istraživački angažman opredelio je moj fokus u ovom istraživanju. Naime, učestvovala sam u međunarodnom projektu *Oral history*, radeći intervjue sa porodicama širom Srbije o najvažnijim društveno-političkim događajima koji su oblikovali njihov identitet. Slušajući priče učesnika, budući prisutna dok su plakali ili gutali knedle dok pričaju o ratu, shvatila sam da je pitanje etniciteta mnogo kompleksnije nego što je to predstavljeno u preovlađujućim psihološkim istraživanjima. Drugim rečima, nije mi bio potreban samo drugačiji metodološki pristup problemu etniciteta, već drugačija konceptualizacija – koja bi podrazumevala da ono što je za taj fenomen bitno nisu samo opšte pravilnosti u grupnim procesima, odnosi između varijabli i njihovi složeni međusobni uticaji, već i značenje koje neka kategorija ili pripadnost imaju za tu osobu i način na koji se pojavljuju u njenom ličnom svetu. Čitajući literaturu o kulturnoj i kritičkoj psihologiji, zainteresovala sam se za načine na koje je moja dotadašnja istraživačka radoznalost bila ograničena dominantnim naučnim okvirom u psihologiji i time šta sve zbog toga nisam bila u mogućnosti da vidim. Može se reći da je moje zanimanje za ono što je u psihologiji zapostavljeno došlo kako sa empirijskog tako i sa teorijskog nivoa, potpuno podržavajući moja nova istraživačka nastojanja prilikom izrade istraživanja za doktorat.

Sa kolektivnim radom sećanja prvi put sam se susrela 2017. godine u Kopenhagenu, na jednom kursu o višestrukim psiho-političkim pozicijama istraživača u psihološkim istraživanjima. Friga Haug, jedna od osnivačica ove metodologije, držala je predavanje, a ja sam bila na početku formulisanja teme za doktorsku disertaciju. U to vreme, već sam bila opredeljena za kulturno-istorijsku perspektivu, ali mi je nedostajao metod koji bi bio adekvatan za istraživanje fenomena onako kako sam ga zamišljala – celovitog, dinamičnog, kompleksnog u svojoj socio-personalnoj konstituisanosti. Tamo sam,

---

<sup>35</sup> Zahvaljujem se profesoru Zoranu Pavloviću na tom, čini se sada, konstitutivnom pitanju za ovu disertaciju.

međutim, prvi put suočena sa samom sobom kao delom istraživanja, time kako se ja pojavljujem u njemu i šta nastojim da tim istraživanjem postignem u društvenoj i naučnoj oblasti koja me zanima. Naprosto, šta će istraživanje doneti meni, šta psihologiji, a šta razumevanju etniciteta i etničkih odnosa ljudi u Srbiji (i regionu). Što je još važnije, tamo saznajem da postoji metod koji temeljno menja istraživanje kao društvenu praksu i proces saznanja, kroz otvaranje pitanja transparentnosti i etičke obzirnosti kao stalne obaveze, proširivanje subjektivnosti i moći delovanja učesnika kroz istraživanje, osveščivanje procesa socijalizacije i kritičko reflektovanje o ograničenjima, ali i različitim mogućnostima u društvu. Istraživanje, umesto pozitivističkog otkrivanja znanja, postaje proces produkcije i razmene, kroz koje uviđamo raznolikost subjektivnih i sličnost društvenih svetova, kroz koje se borimo za legitimnost i glas učesnika, za mogućnost promene kao kolektivnog, a ne ličnog poduhvata. Istraživanje postaje, ili se prepoznaje kao, politički projekat. Nove istraživačke strategije postaju dostupne (Swartz, 2011). Pošto sam tamo izlagala i neke svoje ideje za doktorsku disertaciju, o kojima je grupa zajedno sa Frigom Haug reflektovala, navodim i originalne beleške koje sam tada napravila<sup>36</sup>:

*„način na koji se identitet menja kroz prostor (možda raditi sa ljudima na različitim prostorima), nalaženje identiteta na različitim mestima i kroz različite oči. Identitet u ratu – kompleksnost i kontradikcije. Opasnosti pojedinačnih (jednih) istorija, naspram mogućnosti dijalektičkih istorija. Sličnosti i razlike. Na koju definiciju kolektiva ja referišem (preispitati termin „grupa“)? Kolektivna krivica – blagoslov 'biti rođen kasnije'. Apropo toga, biti odgovoran za zemlju (ili zajednicu) kako bismo je promenili... Kolektivno distribuirana agensnost, potencijal za akciju, mogućnosti i odgovornosti umesto odlika i entiteta. Subjekti -> učesnici. Davanje glasa onima koji su potlačeni.*

*Pitanja: Da li kreiram predrasudu time što se borim s njom? Da li produkujem nacionalnost ili nacionalizam pretpostavljajući ga? Zašto kažem MI kada referišem na Srbe, a ONI na Bosance? Odakle mi kolektivna krivica, da li iz mojih koncepcija kolektiva i pojedinca? JA I TI naspram MI I ONI.*

*Ne možeš nešto razumeti dok ga ne promeniš... Nacionalnost- umesto zaglavljenosti u prošlosti, nada za budućnost. Kolektivni rad sećanja i anticipatorni KRS: zamisli 1 dan u tvom životu za 10 godina! Otvorena pitanja, otvaranje rada i pozivanje drugih da učestvuju. Kreiranje promene ZAJEDNO, a ne sprovoditi promenu za nekoga ili nad nekim. Razvijanje agensnosti kroz kolektivni rad sećanja.“*

Očigledno je da je kolektivni rad sećanja ostavio veliki utisak na mene, zajedno sa Friginim predavanjem. Pored toga, čitanje o ovoj metodologiji za taj kurs pomoglo mi je da složim svoje ideje za doktorat i odlučim da ovaj metod koristim u izučavanju etničke identifikacije, s obzirom na njegovu kongruentnost sa osnovnim pretpostavkama kulturne psihologije.

---

<sup>36</sup> I ovom prilikom se srdačno zahvaljujem svima koji su tada učestvovali u refleksijama: Mortenu, Line, Tine, Frigi, Flaviji, Tijaši, Kejt i Snežani. Nadam se da nikoga nisam izostavila.

S druge strane, prominentni faktor u podsticanju moje lične radoznalosti za ovu temu bilo je upoznavanje Amara (kako bih sačuvala njegov identitet, koristim pseudonim), jednog momka islamske veroispovesti iz Sarajeva, i zasnivanje ljubavnog odnosa sa njim. Iako sam prethodno čitala literaturu i lična svedočanstva osoba o ratovima tokom devedesetih i bila teorijski motivisana da shvatim šta se to desilo sa socijalnim identitetima naroda Jugoslavije, tek je veza sa Amarem doprinela shvatanju dubine problematike etniciteta i međuetničkih odnosa, osvetlivši da se i nas dvoje nalazimo na toj pozornici, da su nam dodeljene neke uloge i značenja i da, možda, učestvujemo u predstavi za koju se nismo prijavili. Nekada formalne i podrazumevane kategorije „mi“ i „oni“, transformisale su se u kompleksan, ličan i jedinstven odnos između „ja“ i „ti“, zapleten u širu igru koja diktira mogućnosti za našu budućnost. Tada sam počela intenzivnije da uočavam nacionalističke signale i simbole oko sebe, manifestovane kroz grafite i krilatice, rehabilitaciju i slavljenje ratnih zločinaca, javnu politiku koja se zasniva na očuvanju srpske tradicije i „genetskog koda“, kao i očekivane minisukobe na mestima gde se susretnu Hrvati, Bošnjaci, Srbi... Sve je to, od društvene prakse koju sam i ranije doživljavala kao štetnu i opasnu, postalo pretnja za nas dvoje, problemi kojima se moramo baviti kako bismo sačuvali naš odnos. Takođe, pogađalo me je što sam uočavala da postoje pojedinci koji su u stanju da bez ikakve osnove, bez ikakvog znanja o nekome, sude o drugome ili ga mrze, samo zato što je pripadnik drugog naroda. Tačnije, da reprodukuju diskurs mržnje. Možda je suvišno reći, ali sa tim pojedincima, koji su poput mene označeni kao Srbi, nisam osećala ništa zajedničko. Tako sam počela da preispitujem značenje i značaj etničke pripadnosti za sebe i ljude oko sebe, da se pitam na osnovu čega osećamo zajedništvo sa narodom kome pripadamo, šta i na osnovu čega osećamo prema drugim narodima i odakle dolaze prakse koje sam gore navela. Ko i kako neguje i razvija etnička osećanja kod nas?

## Sprovođenje istraživanja

*“Adopting such an intentionally disruptive research methodology in academic disciplines which are unused to such methods can be read as dangerous, but it is also liberating, a literal ‘breath of fresh air’ in the suffocating halls of power.”*

K. Cadman et al. (2001, p. 8)

Ono što je Friga Haug smatrala posebnim kod kolektivnog rada sećanja je njeno kolaborativna priroda i teorijska zasnovanost (Haug, 2008a). Što se tiče druge dimenzije, svaka teorija koja se primenjuje u radu sećanja služi da se eksplicira i preispituje u svetlu iskustva, pa tako sama metodologija dopušta kritičko reflektovanje i proširenje teorijske osnove. U ovom istraživanju nisam mnogo odstupala od osnovnih teorijskih pretpostavki kolektivnog rada sećanja (datih u prethodnom poglavlju), koje sam smatrala konzistentnim sa osnovnim pretpostavkama kulturne psihologije. Istraživanje sam osmislila kao metodološku artikulaciju ovog pristupa i ono predstavlja prilog raznolikosti fenomena na koje ova metodologija može da se primeni, a ujedno i raznolikosti metoda

koje mogu da se koriste u izučavanju etničkih identifikacija. Vodila sam se time da je rad sećanja proces koji je istovremeno jedan put i „početna tačka, impuls za promenom“ (Haug, 2008a, p. 41). Predmet ovog odeljka je osvrst na načine na koje je opisani metodološki okvir primenjen u ovom konkretnom istraživanju. Pokušaću da kroz refleksiju predstavim osnovna pitanja koje kolektivni rad pokreće za ovo istraživanje, organizaciju i proces istraživanja, metodološke aspekte i odluke koje sam donosila. Istraživanje zasnovano na kolektivnom radu sećanja nije i ne može biti uvek isto sprovedeno, već se ono mora prilagođavati specifičnoj svrsi istraživanja (Haug et al., 1999). Prema logici kvalitativnih istraživanja, heterogenost i kompleksnost ljudskog iskustva zahtevaju fleksibilno korišćenje postojećih metoda, pa i upotrebu mašte i kreativnosti (Camic et al., 2003). Rečima Frige Haug, „upravo heterogenost svakodnevnog života zahteva slično heterogene metode, kako bi se moglo razumeti“ (Haug et al. 1987, pp. 70–71). Ipak, prilikom sprovođenja istraživanja oslanjala sam se na eksplicitna uputstva za primenu kolektivnog rada sećanja (Haug, 2008a). Svako odstupanje od tako osmišljenog istraživanja biće naznačeno i obrazloženo na odgovarajućim mestima.

### **Izmeštanje problema<sup>37</sup>**

Istraživačko pitanje na osnovu kog sam osmišljavala i započela istraživanje, bilo je široko i glasilo je *Šta znači biti Srbin/Srпкиnja?*. To pitanje bilo je dovoljno otvoreno da dopusti da se novim empirijskim pristupom ovoj temi dođe do novih teorijskih uvida, zasnovanih na konstrukcionističkom razumevanju etniciteta. Razume se, izgradnja obuhvatne teorije preambiciozni je cilj. Ali generisanje drugačijih saznanja, kroz postavljanje drugačijih pitanja i korišćenjem drugačijih metoda – nije. Da bih odgovorila na to pitanje, najpre je bilo neophodno da istraživački problem „izmestim“ iz naučnih okvira koji ga okupiraju (Haug et al., 1999; Jansson et al., 2008).

U prethodnim poglavljima već je diskutovana problematičnost diskursa identiteta u kontekstu studija o etničkoj pripadnosti i definisan teorijski status predmeta istraživanja, etničkih identifikacija. Međutim, kao što smo videli u prethodnom poglavlju, i kolektivni rad sećanja podstiče određenu vrstu razumevanja fenomena koji je u fokusu. Etnička identifikacija kao proces jeste specifičan, ali kao problem nije (kao što nije ni problem ženskosti ili bilo koji drugi psihološki problem – mentalna bolest, samoubistvo, roditeljstvo, odrastanje, adolescencija...). Kulturna psihologija omogućuje saznanje načina na koje se taj proces konstituiše kroz kulturnu medijaciju, kao socijalni proces koji postaje deo ličnog sveta, pritom ne gubeći ništa od svog socijalnog porekla. Kolektivni rad sećanja, međutim, omogućava da se istovremeno razume i proces kojim osoba učestvuje u toj konstrukciji – proces subjektifikacije. Novi oblik razumevanja fenomena, drugačiji teorijski okvir poziva ili čak obavezuje na nove metode, a one posledično dovode do drugačijih saznanja (Widerberg, 2008). Rad sećanja je metodološko oruđe da se složenom procesu razvojne transformacije u kojoj kulturni proces etničke identifikacije postaje ličan, osoban, a osoba učestvuje u generisanju kulturnog procesa,

---

<sup>37</sup> Izmeštanje problema predstavlja dvostruki proces: *prenošenje* teme/problema u određeni kontekst ili situaciju i *dislociranje* i udaljavanje teme/problema iz njegove prvobitne teorijske formulacije (Jansson et al., 2008, p. 232, originalni kurziv). Izmeštanje se, konkretnije, tiče odnosa između istraživačkog problema i teme na koju se pišu sećanja. Autorke argumentuju da od načina izmeštanja problema zavisi i način na koji će se problem dalje analizirati i interpretirati.



pristupi celovito. Osnovna jedinica analize, koja sadrži integrativno jedinstvo ličnog i socijalnog u konstituisanju etničkih identifikacija, pružajući uvid u način na koji se uzajamno konstituišu, ali i odvajaju, jesu lična sećanja, data u tekstualnoj formi.

Prvo pitanje koje se postavlja je na koju temu pisati sećanja, odnosno kako metodološki formulirati predmet istraživanja, tako da odgovara njegovoj teorijskoj formulaciji? U istraživanju sa sličnom tematikom, autorke upućuju da se nacionalnost može izučavati izmeštanjem iz osnovnog fokusa na identitet, u druge domene kojima je nacionalna pripadnost konstituisana, kao što su zastava, himna, i drugi za nacionalna osećanja podstičući simboli (Jansson et al., 2008). To bi bilo potpuno izmeštanje, slično onom koje su primenile Friga Haug i saradnice, izmeštajući predmet istraživanja (seksualnu socijalizaciju žena) iz domena seksa, u domen tema koje su povezane sa različitim delovima tela (Haug et al., 1999). U ovom istraživanju, međutim, nisam želela da izađem iz domena etničke identifikacije, već da ispitam načine njegove socijalne i lične konstrukcije. Umesto da podrazumevam da etnicitet postoji i da se različito ispoljava i doživljava, ja sam se pitala *kako uopšte dolazi do toga da se osećamo kao Srbi, šta konstituiše proces identifikacije osoba kao Srba*. Ne želeći da se bavim formalnim aspektima nacionalnosti, koja nema veze samo sa pripadnošću određenom „narodu“, već i sa građanskom pripadnošću određenoj državi, odabrala sam da tema bude etnicitet, etnička pripadnost, a ne nacionalna. Zbog toga, između ostalog, nisam koristila znakove za navođenje sećanja koji konstituišu nacionalnost, kako to preporučuju gorenavedene autorke, već etničku identifikaciju, a prostor konstitutivnih aspekata etničke identifikacije sam ostavila otvorenim (ne podrazumevajući da je bilo koji simbol relevantan). Tema na koju smo pisali sećanja bila je „*Najviše sam se osećao/osećala kao Srbin/Srpkinja...*“. Time sam nastojala da teorijski problem etničke identifikacije prenesem u konkretne svakodnevne situacije i iskustva osećanja pripadnosti srpskom narodu, ali je i istraživački problem i tema za sećanja ostao u domenu konstruisanja *doživljaja* etničke pripadnosti, a ne nečeg drugog (kao što bi to bili, na primer, „zastava“, „himna“ ili „srpstvo“). Sama sećanja su zato produkti više artikulisanih procesa samorazumevanja i razvoja etničke pripadnosti, nego što evociraju naturalizovane i podrazumevane etničke prakse (Jansson et al., 2008). Istraživanja o tome kako se osećamo kao pripadnici određene socijalne kategorije pomoću rada sećanja u isto vreme dekonstruišu tu socijalnu kategoriju i obogaćuju njeno razumevanje, tako što je pozicioniraju u konkretne situacije i prakse, u okviru kojih osobe doživljavaju konkretna osećanja.

Dakle, nije me zanimalo kako se etnička *kultura* ili etnička *zajednica* konstituiše kroz različite kulturne prakse i simbole, već kako se razvija i socijalizuje doživljaj etničke identifikacije i kako dolazi do toga da pripadnost Srbima postaje podrazumevan ili reflektovan proces. Nisam želela da ispustim *osobu i lična značenja* iz istraživanja, mada razumem zašto bi jednom antropologu ili sociologu bilo zanimljivije istraživati svakodnevne prakse i procese konstituisanja etniciteta ili nacije. Zbog toga su se pitanja na koja smo odgovarali prilikom analize ticala oba nivoa (i konstitutivnog i konstruktivnog): Kako se kod ljudi u Srbiji socijalizuje doživljaj etničke identifikacije? Koje to svakodnevne teorije i akteri, narativi i simboli, konteksti i diskursi konstituišu etničku identifikaciju? Kako mi učestvujemo u tom socijalnom procesu?

Važno je i da napomenem da sećanja koja smo generisali i analizirali nismo smatrali jedinim ili najvažnijim za datu osobu u njenom doživljaju etniciteta, niti smo ih smatrali krajnjim efektima etničke socijalizacije. Svakako se osobe menjaju i verovatno su sada drugačije u odnosu na svoja sećanja. Ali, ipak, tekstovi sećanja ostaju kao materijal za analizu, jer predstavljaju dobru integrativnu celinu, kao nešto što pripada osobi koja aktivno osmišljava svet oko sebe (Bruner, 2004), ali i tom svetu koji nudi značenja – pa, stoga, i drugim osobama koje taj prostor nastanjuju. Zbog toga sam ishode analize sećanja zvala *studijama sećanja*, a ne studijama slučaja, jer ono jedino što je u ovom radu „slučaj“ jeste sećanje, a ne nekakva generalizacija o osobi na osnovu jednog njenog sećanja.

### **Politički potencijal istraživanja**

Kolektivni rad sećanja sprovodili smo oslanjajući se na tradiciju pragmatičke socijalne epistemologije koja podrazumeva da znanje nije odvojeno od socijalne prakse i da uslove saznanja određuje društvena zajednica kojoj pripada i sam istraživač, kao i kritičke teorije koja temeljno preispituje odnose između pojedinca i društvenih struktura i odnosa koji ga proizvode (Habermas, 1975). U skladu sa duhom konstrukcionizma, dominantnu ulogu u konstituisanju društvene „stvarnosti“ i ljudskog iskustva rad sećanja dodeljuje jeziku, koji smo koristili i kao predmet i kao instrument analize (ispitujemo jezičku produkciju i koristimo jezik u tom ispitivanju). Osim što predstavlja metodologiju koja se epistemološki podudara sa osnovnim teorijskim okvirom ovog rada, kolektivni rad sećanja dopušta da se znanje preispita, a ne samo generiše. U ovo istraživanje nisam krenula samo sa željom da dođem do novih oblika saznanja o etničkim identifikacijama, već i da drugim učesnicima i sebi ponudim jedan novi resurs ili oruđe u razumevanju sopstvene subjektivnosti ili upravljanja sobom. Zanimalo me je kakve sve subjektivnosti možemo podstaći, a ne samo saznati istraživanjem. Činom učešća u kolektivnom radu sećanja, mi se angažujemo u novim oblicima subjektivnosti, koji za svakog od nas mogu doneti neke nove uvide ili bar formu za ličnu refleksiju. Zbog toga je kolektivni rad sećanja bio jedinstveni metodološki izbor – jer omogućava učesnicima istraživanja da budu istraživači, a ne samo objekti naučnog saznanja.

Šta to konkretno znači?

S obzirom da je identifikacija aktivan proces povezivanja sa etničkom zajednicom, ona je samim tim i promenljiva. Metodološkim izmeštanjem problema iz znanja koje je uglavnom dato i podrazumevano, znanje postaje ono koje je konstruisano i koje je, samim tim, podložno preispitivanju. U skladu sa praktičnim i političkim ambicijama istraživanja, kolektivni rad sećanja odabrala sam kao metodologiju koja uzdrma etnički „identitet“, kao ono što nam je najčešće potpuno podrazumevano, poznato, što deluje prirodno i nepromenljivo i, ponekad, esencijalno za to ko smo. Načini razumevanja sebe u terminima dominantnih oblika racionalnosti, takvi su da nam se doživljaj sopstvenog identiteta, navika, osećanja povezuje sa idejom pravog ili esencijalnog sopstva (Davies, 2008). Ova metodologija radi ono što je našem svakodnevnom iskustvu najmanje blisko, a to je da nas otrgne od te ideje (Clare & Johnson, 2000) i omogući razumevanje sebe u terminima socijalne produkcije, kroz različite oblike upravljanja i samoupravljanja u društvu (Foucault, 1991; Fuko, 2010). Mi nismo identifikovani niti se identifikujemo kao Srbi zato što smo Srbi, već zato što su

naša iskustva oblikovana diskursima koji našu etničku pripadnost uređuju na takav način da nam se ona čini prirodnom, esencijalnom. Naša intimna iskustva i osećanja kroz rad na sećanjima postaju izložena kao istorijski specifična, kontingentna i diskurzivno proizvedena, pa, samim tim, i neautentična i ne samo naša sopstvena. Ne samo da sam ovaj aspekt rada sećanja prihvatila kao izazov, nego sam želela da zajedno sa drugim učesnicima u istraživanju razumem način na koji smo konstituisani, kako bismo uvideli načine na koje možemo da se menjamo (Haug et al., 1999). To znači zajedničko zauzimanje kritičke diskurzivne ili „konstitucionalističke“ perspektive na ljudsko iskustvo: da su naši životi oblikovani kroz proces interpretacije iskustva u kontekstu priča u koje smo uvučeni i u koje se konstantno uvlačimo (Ingleton, 2001). Kroz analizu sećanja osoba može uvideti ograničenost medijatora koje je prisvojila i usvojiti nove (Stephenson, 2005). Konačni cilj nije uvid u hegemonu diskurse koji su upisani u ljudsko iskustvo, već razumevanje dostupnih, iskrsavajućih i promenljivih procesa *prisvajanja* pojedinih diskursa (ibid, p. 38, kurziv A.Đ.). Teoretizovanje iskustva ima za cilj da istakne njegovu istoričnost i promenljivost, nasuprot podrazumevane „prirodnosti“ i nepromenljivosti.

Međutim, uprkos pretendovanju na destabilizaciju socijalnog polja unutar kog se konstituišu naši doživljaji etničke identifikacije, ovo istraživanje nema nameru da umesto postojećih nudi neke druge opcije kao bolje. Zbog toga ga smatram i nastojala sam da ga sprovedimo kao politički, ali ne i ideološki projekat. Upravo bi se nametanjem određenih alternativa bilo kome kao poželjnijih, ugrozio jedan od osnovnih ciljeva istraživanja – a to je podsticanje autonomije umesto heteronomije (Haug et al., 1999). Osnovni metod kolektivnog rada sećanja je postavljanje pitanja i refleksija. Zbog toga ovo istraživanje smatram intervencijom u društvenu i psihološku praksu identifikovanja. Efekti takve intervencije ostaju na svima nama ponaosob, i zajedno. To je veoma važno napomenuti, jer se ovakvoj postavci istraživanja može zameriti implicitno reprodukovanje socijalne kategorije koju nastoji dekonstruisati, kroz podsticanje na etnička osećanja i osnaživanje dominantnih nacionalističkih diskursa. Pomeranjem fokusa sa strukturalnog na nivo psihološkog, rizikuje se da iskustvo postane nova ontološka osnova etniciteta, a ne njegova kritika i alternativa (Scott, 1991).

*„Želimo da istaknemo da osoba mora biti ekstremno pažljiva i svesna kako bi izbegla reprodukciju uspostavljenih kategorija i konvencionalnog znanja. Pukotine i ambivalencije, potencijalno nova i osnažujuća razumevanja treba da budu pažljivo upravljana kako ne bi bili preuzeti uspostavljenim diskursom, onim što (smo sigurni da) već znamo“* (Jansson et al., 2008, p. 235).

To je problem na koji sam konstantno bila osetljiva, ali i na koji su mi pojedini učesnici-istraživači skretali pažnju.

## **Organizacija istraživanja**

U okviru rada na doktoratu, tokom 2018. i 2019. godine sproveda sam istraživanje zasnovano na kolektivnom radu sećanja sa dve odvojene grupe, a nakon godinu dana još jedno istraživanje sa ciljem provere teorijskih saznanja generisanih tokom prethodnog istraživanja. U nastavku ću ukratko izložiti

dinamiku i seting oba istraživanja, uz iznošenje najvažnijih metodoloških uvida i elaboraciju istraživačkih odluka koje sam donosila. Nakon toga ću integrativno predstaviti učesnike, konkretne faze prvog istraživanja, dalje korake u analizi nakon rada sećanja i refleksije.

### ***Odabir grupā za prvo istraživanje***

Uloga grupe je veoma značajna u uspostavljanju i preispitivanju zdravorazumskih objašnjenja, konsenzusa u argumentaciji, kontrastnih iskustava za poređenje, neophodne fantazije i imaginacije koje pokreće kolektivni rad sećanja. Pomoću grupne diskusije i konsenzusa omogućava se da generisano znanje bude više validno i pouzdano, zato što ga svako preispituje u svetlu sopstvenog iskustva i znanja, ali i zato što sopstveno iskustvo i znanje sami bivaju preispitani u grupi. U grupi se postiže visok nivo svesnosti i preispituju se samostalna istraživačka tumačenja. Nema udobnih pozicija u kolektivnom radu sećanja.

Prvi praktični problem sa kojim sam se suočila prilikom planiranja istraživanja je bio odabir grupe za kolektivni rad. U uobičajenim grupama za rad sećanja, grupa je ta koja se konstituše oko neke relevantne teme, tj. ona ne biva birana u uzorak od strane jednog istraživača, kao što je to slučaj u drugim vrstama kvalitativnih istraživanja. Međutim, s obzirom da nisam ovaj rad počela kao članica već postojeće istraživačke grupe, već samostalno i za potrebe doktorata, morala sam da osmislim kriterijume na osnovu kojih da okupim učesnike za prvo istraživanje. Kriterijumi koje sam postavila bili su minimalni i svodili su se na posedovanje srpskog državljanstva i formalno deklarisanu pripadnosti Srbima. Pored toga, trebalo je da u jednoj grupi obuhvatim pripadnike različitih generacija, različitog roda, iz različitih delova Srbije, i sa različitim obrazovnim zaleđem, kako bih omogućila da generisano znanje o etničkim identifikacijama bude što više raznovrsno i novo (Crawford et al. 1992; Haug et al. 1987). Posebno mi je bilo važno da u grupi ne budu učesnici koji su ideološki istomišljenici, već da i u pogledu političkih uverenja, ideoloških orijentacija i vrednosti budu heterogeni. Drugi važan cilj bio je da to bude funkcionalna grupa, u smislu da grupna dinamika, odnosi, debate, iznošenje i opravdavanje ličnih stavova ne ugroze osnovni cilj celokupnog istraživanja, a to je analiza procesa konstruisanja etničkih identifikacija. Trebalo je da to bude grupa koja će biti motivisana, ali koja će skladno funkcionisati i biti dovoljno kompetentna da se usmeri na zajednički cilj. Sa sledbenicima ekstremno polarizovanih ideoloških orijentacija znala sam da to neće biti moguće, pa sam od tog cilja odustala. S druge strane, budući da nikada nisam koristila metod, bilo mi je potrebno da njime ovladam, uvežbam osnovne korake, uvidim osnovne dileme i probleme u sprovođenju istraživanja i da pokušam da ih sa narednom grupom predupredim.

### ***Prvo istraživanje: kolektivni rad sećanja sa studentima psihologije***

U to vreme jedna grupa studenata psihologije izdvojila se jer je želela da radi kvalitativno istraživanje u vezi sa nacionalnim identitetom. Nakon nekoliko sastanaka, tokom kojih smo diskutovali različite moguće pravce zajedničkog rada, predložila sam im da učestvuju u ovom istraživanju za moj doktorat. Smatrala sam ih dovoljno motivisanim, spremnim da se posvete i

kompetentnim da razumeju i primene osnovna pravila metode. Uputila sam ih u ciljeve istraživanja, šta se od njih očekuje i dala sam im vremena da razmisle da li žele da učestvuju. Nakon što su pristali, zajedno smo sprovedli istraživanje. Bilo nas je ukupno šestoro: tri mladića i tri devojke, uključujući i mene (više u delu o predstavljanju učesnika).

Iako sam isprva mislila da ćemo čitavo istraživanje obaviti u sklopu vikend-seminara, ispostavilo se da sam potcenila vreme i resurse potrebne za sprovođenje ovakvog istraživanja. Istraživanje je trajalo dva meseca, sa dinamikom viđanja jednom nedeljno (ukupno osam susreta). Svaki susret dogovarali smo unapred, u skladu sa mogućnostima i obavezama svakog od nas. Za potrebe istraživačkih sesija koristili smo dostupne prostorije na drugom spratu Filozofskog fakulteta. Na taj način, ostajali smo u institucionalnim okvirima koji su imali prednost u pogledu dostupnih resursa za potrebe zajedničkog rada (kompjuter, projektor, tabla, marker), raspored stolica koji je mogao lako da se prilagodi za potrebe grupne diskusije (okrugli sto), privatnost koja je omogućavala da se sesije lako snimaju (i kasnije transkribuju) i da podaci budu poverljivi. Sve sastanke sam snimala telefonom, i kasnije samostalno transkribovala uz izmenu za identitet učesnika otkrivajućih informacija. Na prvom sastanku sprovedli smo fokus grupu. Između prvog i drugog susreta smo pisali sećanja, a nakon toga smo svake nedelje analizirali po jedno sećanje u trajanju od minimalno 111 do maksimalno 195 minuta. Nisu svi učesnici-istraživači bili prisutni u svakom radu sećanja. U odnosu na to ko je dostupan, birali smo naredna sećanja, s obzirom da je jedino bilo neophodno da ja budem prisutna i autor sećanja koje se analizira. U toku nekih analiza pojedini učesnici su morali da odlaze ili su dolazili kasnije, u odnosu na druge obaveze. To se nije moglo strogo kontrolisati niti izbeći. Bilo je važno analizirati svako sećanje onoliko koliko je potrebno da se u potpunosti dekonstruiše. Nevolja je što najvažniji aspekti analize dolaze na kraju, kada smo, po pravilu, najviše umorni ili u nepotpunom broju. Na poslednjem sastanku, koji nisam snimala, reflektovali smo o čitavom procesu i tražila sam im povratne informacije koje su mi bile značajne za istraživanje sa narednom grupom.

Iako sam mislila da će rad sa grupom studenata psihologije imati preliminarni karakter, zbog velike količine materijala i analitičkih uvida, odlučila sam da ga tretiram kao deo glavnog istraživanja, ali da pored njega sprovedem još jedan rad sećanja, zbog veće raznovrsnosti. Drugu grupu odabrala sam na osnovu uvida koje sam postigla tokom rada sa prvom grupom, a koji mi pre toga nisu bili dostupni:

1. Već tokom fokus grupe obraćala sam pažnju na način na koji drugi učesnici-istraživači upotrebljavaju zamenicu „mi“. Dosta često kao objedinjujući faktor za okupljenu grupu i ono što „nas“ se tiče, ponavljala se sintagma „naša generacija“. I onda kada bismo se složili oko nekih opštih aspekata koji konstituišu „srpstvo“ u nekom konvencionalnom, kolokvijalnom smislu, relativizacija se najčešće uspostavljala u odnosu na generacijsku pripadnost. To me je navelo da odbacim prvobitni cilj da u uzorak uključim pripadnike različitih generacija i fokusiram se na generaciju koju smo nazivali „našom“. Budući da smo svi rođeni devedesetih godina, tokom najkriznijeg perioda u novijoj istoriji zemlje (ratovi, smene režima, sankcije, hiperinflacija) i da nemamo sećanja na te događaje, već tek postajemo svesni svog socijalnog okruženja kada nova država nakon raspada počinje da se konsoliduje, odlučila sam da drugi glavni zajednički uslov

za uzorak, pored srpskog državljanstva, bude generacijska pripadnost: mladi rođeni devedesetih godina. Iz perspektive kulturne psihologije, i nema smisla istraživati određeni fenomen bez uvažavanja njegove istorijske specifičnosti. S druge strane, s obzirom da se upravo u toku rada na istraživanju, naša generacija nalazi u razvojnem periodu u kome su naglašeno prisutni procesi refleksije i istraživanja sopstvenih vezanosti i identifikacija (Erikson, 1976), smatrala sam da nas to čini još adekvatnijim za istraživanje koje podstiče refleksiju i postavljanje pitanja. Najzad, istraživanje zasnovano na kolektivnom radu sećanja ima smisla jedino ako je glavni istraživač pripadnik zajednice koja radi istraživanje. Iako to deluje egocentrično, iz druge perspektive gledano – ja mogu da učestvujem u istraživanju kao subjekat jedino ako sam i sama objekat zajedničkih socio-kulturnih praksi koje oblikuju jedan istorijski specifičan fenomen.

2. Iako smo svi pripadnici iste generacije, studenti psihologije na različitim nivoima i godinama studija, ne činimo tako homogenu grupu kako mi se isprva činilo. Glavni aspekti koji su figurirali kao objedinjujući elementi bili su: generacijska pripadnost, relativno visoka verbalizovanost, reflektovanost i kompetentnost da se angažujemo u analizi psiholoških iskustava iz drugačije perspektive od uobičajene. U odnosu na predmet istraživanja (etničke identifikacije) imali smo potpuno različita iskustva, različiti odnos prema kulturnom/simboličkom, istorijskom, različita uverenja o patriotizmu/nacionalizmu. Sve nas je zanimala istorija i odnos između kolektivnih sećanja i identiteta, ali osim tog generalnog interesovanja, koje nas je umnogome i konstituisalo kao istraživačku grupu, ostali relevantni aspekti su nam bili različiti i predstavljali su plodno tlo za veoma bogate i elaborirane diskusije.
3. Međutim, delovalo je da nedostaje perspektiva radikalnije desno orijentisanih mladih osoba. Samo jedan učesnik u prvoj grupi otvoreno se deklarirao kao nacionalista, mada su svi mladići imali istoriju nacionalističkih uverenja. Devojkama je uglavnom bila važnija lokalna kulturna pripadnost, kao i porodične spona sa Srbima koji su stradali tokom rata. Zbog toga sam zamolila tog nacionalistički orijentisanog učesnika da me poveže sa osobama koje zna, koje su pripadnici „naše generacije“ i koje su, takođe, nacionalistički opredeljene.
4. Na poslednjem sastanku u okviru istraživanja sa prvom grupom, dobila sam povratnu informaciju od saradnika, koja se ticala bolje i čvršće strukture rada, obezbeđivanja užine i razmišljanja o insentivima za saradnike u drugoj studiji. Razmatrali smo vreme provedeno u istraživanju, koje je bilo dugo i naporno. Iako istraživanja zasnovana na kolektivnom radu sećanja mogu trajati od nedelju dana (Davies, 2000) do 13 godina (Barber et al., 2016), pa i ceo život, u dugotrajnom procesu rada na sećanjima, zainteresovanost, živa radoznalost i produktivna aktivnost ustupaju mesto gladi, iscrpljenosti, zasićenosti (Haug, 2008a). Najvažnija refleksija učesnika sa tog poslednjeg sastanka ticala se mog privilegovanja sopstvenih uvida i interpretacija tokom tumačenja sećanja. Delovalo im je da više insistiram na participaciji, nego što je sprovodim i da bi trebalo da pažljivije slušam druge učesnike. Trudila sam se da u narednom istraživanju to korigujem. Ovaj aspekt biće detaljnije obrađen prilikom reflektovanja o procesu istraživanja.

### ***Prvo istraživanje: kolektivni rad sećanja sa studentima istorije***

Uz pomoć jednog učesnika (Luke) i podršku ostalih, regrutovala sam drugu grupu za kolektivni rad sećanja. Osim što je bilo važno da ispune prethodna dva uslova, da su državljani Srbije i rođeni devedesetih godina, bilo je važno i da im ova tema bude značajna i lično podsticajna, kako bi bili intrinzički motivisani za istraživački angažman. Iako je poziv na učešće prosleđen većem broju Lukinih poznanika, uglavnom studenata istorije, na početnom sastanku su se pojavila njih trojica i oni su ostali kao moji saradnici u ovom delu istraživanja. Za razliku od prve grupe, ova grupa se sastojala od tri prijatelja, sa istorijskom, a ne psihološkom ekspertsom perspektivom, i sa izraženijim osećanjem patriotizma. Dakle, činili su prethodno formiranu grupu, a ne formiranu za potrebe istraživanja, i više lično, ali svakako i teorijski motivisanu grupu. Ovo je bilo značajno, jer prema nekim istraživačicama koje koriste kolektivni rad sećanja, grupe prijatelja su zgodnije za kolektivni rad sećanja, zbog već formiranih odnosa poverenja i otvaranja ličnih tema jednih pred drugima (Kippax, 1990; Koutroulis, 1993). Njihov međusobni odnos bio je značajno različit od odnosa u prethodnoj grupi (razmenjivali su interne šale i povremeno diskutovali na sebi svojstven i uhodan način), ali ne tako da se to reflektuje u kvalitativno drugačijim analizama sećanja. I za njih je metod bio nov koliko i za prethodnu grupu, s tim što sam ja imala drugačiji status u odnosu na njih. Osim što sam jedina ženskog roda i nemamo isto obrazovno zaleđe, sa njima sam imala više ekspertske i distanciranu ulogu nego u prethodnom radu sećanja, jer se nismo poznavali od ranije.

Nas četvoro sprovedi smo rad sećanja u ukupno pet susreta. Ponovo, na prvom sastanku detaljnije sam ih uputila u proces rada, predložila dinamiku, pobrinula se da im budu jasna etička načela poverljivosti, anonimnosti i prava na odustajanje. Nakon što su usmeno pristali da učestvuju i bili vidno zainteresovani za pristup, otpočeli smo fokus grupu. Naredne četiri nedelje, sastajali smo se u unapred dogovorenim terminima u prostorijama Filozofskog fakulteta, kako bismo analizirali sećanja napisana između prvog i drugog sastanka. Grupne sesije su trajale kraće nego u prethodnoj grupi (od 72 do 101 minut), jer sam nastojala da ih bolje strukturisem i jer je bilo manje učesnika. Ovog puta obezbedila sam užinu i trudila se da im više prepuštam reč. Ispostavilo se da im je bilo potrebno više podsticanja, jer se nismo prethodno poznavali i nisu bili sigurni kako da se ophode prema meni. Odlučila sam da sopstveno sećanje ponovo analiziram sa drugom grupom, iz dva razloga: 1) kako bih i sa njima bila ravnopravni učesnik; 2) kako bih imala mogućnost da analiziram razlike u procesima rada sećanja između dve grupe, kao oblik validacije metode. Analiza u dve grupe ne bi smela da dovede do potpuno suprotnih tumačenja, ali bi svaka specifičnost mogla biti adekvatno tumačena u kontekstu grupnih procesa, i predstavljala bi povod za promišljanje same metodologije. Budući da je koristim prvi put, i prvi put pristupam ovom fenomenu, takvi uvidi su i više nego korisni.

Sećanja se nisu značajno razlikovala na nivou istraživačkih grupa (studenti psihologije naspram studenata istorije), mada sam prilikom analize sa studentima psihologije značajno više vremena provodila diskutujući određena značenja u pokušaju da dođemo do konsenzusa nego sa studentima istorije. Ipak, s obzirom da je i među njima samima bilo razlike u pristupu analizi (neki su značajno više uzimali reč i problematizovali određene aspekte, dok su drugi bili više odsutni i manje tražili reč), ne može se izvesti zaključak da istoričari imaju potpuno drugačiji pristup, samo zato što su istoričari.

To se može uvideti po načinu na koji smo analizirali moje sećanje, jer tu, ipak, nije bilo suštinski različitih uvida između jedne i druge grupe, mada je sama analiza bila nešto više kritički orijentisana u grupi istoričara nego u grupi psihologa.

### ***Drugo istraživanje: projekat „Ispričaj mi priču“***

Nakon kolektivnog rada sećanja, trebalo je da sprovedem drugu etapu studije, sa idejom da se produkti analize u vidu tipičnih narativa ponude većem broju ljudi da se u odnosu na njih pozicioniraju, kroz izražavanje slaganja ili neslaganja sa njima, i da se mapiraju socijalni identiteti datih narativa kroz pozicioniranje relevantnih grupa u odnosu na njih (Baucal, 2018). Ova faza trebalo je da bude kvantitativna, zasnovana na metodi analize grupisanja. Međutim, nakon dve grupe rada sećanja, uz logiku koja podrazumeva ne samo drugačiji metod, već i drugačiji pristup produkciji znanja, smatrala sam da bi opisana etapa predstavljala udaljavanje od prvobitne ideje istraživanja: da otvori prostor generisanju novih teorijskih uvida o procesima etničkih identifikacija. Ipak, odlučila sam da radi provere dometa uvida iz prvog istraživanja i bolje zasnovanosti zaključaka sprovedem drugo istraživanje, odnosno novi krug generisanja podataka. Očekivano je da veći uzorak sećanja bude i raznovrsniji. Ovog puta, istraživački cilj kojim sam se vodila je bio utvrđivanje da li se neki procesi i aspekti koji se pojavljuju u narativima učesnika u prvom istraživanju ponavljaju na širem uzorku sećanja mladih sa srpskim državljanstvom rođenih devedesetih godina ili se pojavljuju novi procesi i aspekti. Težila sam teorijskom zasićenju (Glaser & Strauss, 1967). Zbog toga sam odlučila da sprovedem drugi krug prikupljanja podataka kroz kvalitativno istraživanje u okviru projekta koji sam nazvala „Ispričaj mi priču“. Taj naslov sam iskoristila kako bih podstakla što veći broj mladih da odvoje vreme za pisanje sećanja, jer autobiografsko pripovedanje predstavlja uvreženu kulturnu delatnost u Zapadnim društvima (Nelson, 2003). Ovaj projekat sprovela sam onlajn, u *google forms* formatu. Link ka upitniku prosledila sam članovima porodice, prijateljima i poznanicima koji su, takođe, rođeni devedesetih godina, ali koji su različitih obrazovnih nivoa i zaleđa, roda i socijalnih vrednosti i uverenja. Njih sam zamolila da link ka upitniku okače na svoje društvene mreže, kako bi njihovi kontakti zapravo bili učesnici u istraživanju. Oni su bili potpuno anonimni i dali su samo osnovne informacije o mestu rođenja, stanovanja, nacionalnoj opredeljenosti, državljanstvu, uzrastu i rodu. Pitanja o rodu, državljanstvu i obrazovanju su bila zatvorenog tipa, dok su ostala bila otvorena<sup>38</sup>. Smernice za pisanje sećanja prilagodila sam smernicama koje smo koristili u okviru rada sećanja (Prilog A):

*„Sada bih te zamolila da se prisetiš jedne konkretne situacije kada si se najviše osećao/la kao Srbin/Srpkinja. Pokušaj da se uživiš u to sećanje i prizoveš što je moguće više detalja, odgovarajući na sledeća pitanja:*

*Gde i kada je to bilo?*

---

<sup>38</sup> Pitanje o nacionalnoj opredeljenosti je bilo otvoreno, kako bi učesnici u ovom istraživanju imali veću slobodu izražavanja nacionalnosti i kako bi bili više ravnopravni sa učesnicima prvog istraživanja, koji su imali mogućnost da o tome detaljnije pričaju na uvodnom sastanku.



*Šta se dešavalo?*

*Šta si radio/la?*

*Šta si želeo/la da uradiš?*

*Kako si se tada osećao/la?*

*Da li je bilo specifičnih mirisa, zvukova, boja...?*

*Ko je još bio tu?*

*Kako su se drugi ljudi ponašali i osećali?*

*Važna napomena: Napiši sećanje kao da pišeš o nekom drugom, a ne o sebi (npr. 'ona je tada išla...' umesto 'ja sam tada išla...'). Neka dužina teksta bude oko 500 reči.*

Analizu ovih sećanja/priča sam radila samostalno, uz pomoć analitičkih uvida do kojih sam došla u prvom istraživanju.

### **Učesnici-istraživači**

Pre početka istraživanja, radila sam na osmišljavanju strategije uzorkovanja, u okviru logike teorijskog ili selektivnog uzorkovanja (Strauss, 1987). U ovom radu, relevantna jedinica na koju sam primenjivala dobijene zaključke nisu osobe, već procesi etničkih identifikacija, zbog čega je njih trebalo da uzorkujem (Mason, 1996). S obzirom da je ovaj proces dostupan kroz tekstove sećanja kao empirijski materijal, bilo je važno da dođem do što više različitih sećanja. Prilikom određivanja broja sećanja za analizu, vodila sam se logikom teorijskog zasićenja, gde je cilj postići zamišljeni minimum jedinica u uzorku koji je potreban kako bi se postigao maksimum saznanja o fenomenu. Onda kada više dodavanje novih jedinica ne doprinosi izgradnji teorije, tada se prestaje sa selekcijom. Međutim, sećanja uvek pripadaju određenim ljudima, pa uzorkovanje sećanja direktno zavisi od procesa odabira učesnika-istraživača (v. prethodni odeljak)<sup>39</sup>. Proces kojim sam došla do konačnog uzorka je bio drugačiji nego što sam isprva planirala, budući da je neposredno zavisio od toga koliko dobro jedna grupa učesnika može da funkcioniše kao istraživačka grupa. Iako sam strategiji uzorkovanja pristupila ciljano, na osnovu definisanih kriterijuma, tek su određeni uvidi iz prve grupe kristalisali konačne kriterijume za izbor. To znači da sam do konačnog uzorka došla induktivnim, a ne deduktivnim putem, odnosno da je prvi bio plodonosniji. U nastavku ću ukratko obrazložiti kriterijume za izbor učesnika, a potom i predstaviti učesnike. Tom prilikom korišću pseudonime i eliminisati sve informacije kojima bi njihov identitet bio otkriven, kako bih omogućila da anonimnost bude očuvana.

Kao što je već navedeno, primarni opšti uslov za priključenje grupi bilo je posedovanje srpskog državljanstva. Vežanost za srpski narod nije bio relevantan kriterijum, zbog toga što sam želela da ostavim prostor da se etničke identifikacije, navedene u množini u naslovu rada, pojave kao mnogostruke, heterogene, lične i socijalne, a ne samo definisane na osnovu psihološke vežanosti.

---

<sup>39</sup> Prilikom analize sećanja, važno je ne tumačiti ih u odnosu na neke inherentne i opšte karakteristike osoba kojima pripadaju, već u odnosu na relevantnost za predmet istraživanja (Mason, 1996).

Jednostavnijim rečima, smatrala sam da je etnička identifikacija širi pojam od proste vezanosti za etničku zajednicu, i da možemo biti identifikovani kao Srbi i onda kada se tako ne osećamo.

Što se tiče drugog, emergentnog kriterijuma, odabir određene uzrasne grupe važan je primarno zbog socio-istorijske situiranosti istraživanja, a ne zbog razvojne specifičnosti određenog uzrasnog perioda. U okviru tradicionalne pozitivističke psihologije, uzrast je smatran nezavisnom varijablom koja utiče na psihološke procese i ponašanja, a pitanje istorijske i kulturne specifičnosti znanja, kao i njegove povezanosti sa korišćenim metodama nije tematizovano (Small, 2001b). U ovom radu, koji polazi od premisa socijalnog konstrukcionizma i kulturne psihologije, etnička identifikacija je proces koji je istorijski, kulturno i socijalno specifičan. To znači da on nije samo promenljiv u zavisnosti od uzrasta i psihološke zrelosti osoba, već i od istorijskog perioda u kome one žive i od socio-političkih okolnosti. Biti Srbin nije isto danas i pre 20, 30, 40 godina u Srbiji, naročito uzevši u obzir političke, teritorijalne, socijalne i ekonomske promene u poslednjih 30 godina. Samim tim, ne možemo etničku identifikaciju ispitivati kod različitih generacija kao da je ista, niti smatrati da je ona samo razvojno promenljiva, već poći od određene generacije koja je odrastala u sličnim socio-političkim, kulturno-istorijskim uslovima.

U ovom istraživanju, generacija je, pored spontano prepoznatog relevantnog kriterijuma, uzeta kao, pre svega, sociološki kriterijum (Kuljić, 2009; Mannheim, 1952; Schuman & Scott, 1989). Kao definicija generacije, koja je uvek sazdana na interakciji između lične i socijalne istorije, uzima se kontingentno preklapanje između relevantnih socio-političkih događaja i mladosti jedne uzrasne kohorte. Generacija je *zajednica sećanja* (Kuljić, 2009). Nju čine oni ljudi čiju svest oblikuju isti socio-politički događaji i koji dele ne samo lična, već i kolektivna sećanja na te događaje. Pored toga, reč generacija potiče od latinske reči *generāre*, koja znači stvarati, proizvoditi, generisati, što implicira da mi nismo samo grupa koja je definisana zajedničkim socio-političkim i istorijskim uslovima odrastanja i socijalizacije, već i ona koja je sposobna za generisanje novih uslova. To mi se naročito čini saglasnim sa kolektivnim radom sećanja, koji učesnicima i učesnicama pristupa kao generativnim, delatnim bićima. Zbog toga mlade ljude rođene tokom devedesetih godina u Srbiji smatram *generacijom* koju definišem u odnosu na uslove u kojima su odrastali, istovremeno uzimajući u obzir i da je adolescencija ili rano odraslo doba period kada je pitanje identiteta najrelevantnije (Erikson, 1976). Već je u uvodnom poglavlju naznačeno kakvi su to istorijski, društveno-politički događaji koincidirali sa našim odrastanjem i uz pomoć kakvih kontingentnih narativa i resursa za formiranje identiteta smo socijalizovani. S obzirom da naši roditelji čine generaciju koja je bila mlada u vreme raspada Jugoslavije, mi, učesnici istraživanja, spadamo u onu generaciju na kojoj se prelamaju efekti etno-nacionalizacije države, pre svega kroz socijalizaciju etno-nacionalnih identifikacija. Sada ću predstaviti učesnike-istraživače iz obe grupe sa kojima sam sprovela rad sećanja<sup>40</sup>. Prvih petoro je učestvovalo u prvoj, a ostala trojica u drugoj grupi; na kraju sam predstavila i sebe kao učesnicu obe grupe.

---

<sup>40</sup> Iako sam i za projekat „Ispričaj mi priču“ selektovala samo narative učesnika koji ispunjavaju oba kriterijuma, o osobama koje su ih pisale znam tek opšte informacije koje ću predstaviti u odeljku o analizi tih narativa sećanja.

*Luka* je student psihologije, koji u trenutku istraživanja ima 22 godine. Odrastao je u gradu u Južnobanatskom okrugu, a trenutno stanuje u Beogradu. Veći deo njegove porodice je srpskog etničkog porekla, iz Raške oblasti, mada je deo mađarskog porekla i iz Vojvodine. Svoje učešće u ovom istraživanju temelji na radoznalosti za raspad Jugoslavije, kontra-komunističku revoluciju i buđenje nacionalizma kroz prizmu socio-psiholoških objašnjenja. Evo i ključnog pitanja koje postavlja: „*Zašto jugoslovenski identitet nije bio dovoljno jak da obuhvati sve narode, zašto je morao da bude bitan taj osećaj da mi nismo isti kao oni, bez obzira ko smo to mi, bez obzira ko su to oni, iako su razlike u identitetima između Bošnjaka, Srba i Hrvata vrlo minimalne kada se pogledaju generalno, i zašto je bilo bitno da se to nekako rasparča, zašto je bilo držano na okupu to vreme koje je bilo držano i tako dalje*“. U par navrata sebe je okarakterisao kao „zastupnika desnih interesa“ i na samom kraju istraživanja rekao da smatra sebe „nacionalistom, ali ne komercijalnim“.

*Lazar* je mladić uzrasta 22 godine, student psihologije, iz jednog gradskog naselja u okolini Beograda. Iako njegovo etničko poreklo nije u potpunosti srpsko, već je delom i hrvatsko, on se oseća kao Srbin, najviše zbog zajedničkih iskustava sa drugim Srbima. Značajan uticaj na njega imao je otac, ali i nastavnica istorije u srednjoj školi, koja je bila nacionalistički opredeljena. Kasnije je razvio kritički odnos prema izučavanju istorije i predstavljanju istorijskih interpretacija kao činjenica. To čini okosnicu njegove motivacije za učešće u istraživanju.

*Dunja* je psihološkinja koja ima 24 godine, rođena je i živi u Beogradu. Familija joj potiče iz raznih mesta Južne, Zapadne i Centralne Srbije. Ona se oseća vezanom za srpski narod, i važno joj je da živi u poznatoj sredini, gde su poznati ljudi i poznat jezik. Njena motivacija u istraživanju potiče od zanimanja za kulturne identitete mladih i socio-kulturno-psihološki pristup.

*Vuk* je student psihologije, rođen u jednom gradu u Šumadiji i ima 22 godine. Stanuje u Beogradu tokom studija. Cela porodica mu je srpske etničke pripadnosti. Otac je bio mobilisan na Kosovo tokom rata devedesetih. Tokom adolescencije bio je izraziti nacionalista, što koincidira sa fazom njegovog vatrenog navijanja za Partizan i odlascima na utakmice. Svoju nacionalnost opisuje kao „identitet nekog ko je iz Srbije“, ali ne u smislu deklarativne pripadnosti, već na osnovu zajedničkih iskustava sa drugim Srbima, misleći na ratove, uslove odrastanja, način funkcionisanja sistema. U međuvremenu je razvio pro-jugoslovenske stavove i vrednosti i postao aktivni levičar. Njegova motivacija za učešće u istraživanju dolazi iz zanimanja za istoriju, naročito kroz kritički pristup istorijskom revizionizmu. Kritičkoj perspektivi je, za razliku od ostalih učesnika, bio podučavan na časovima istorije u gimnaziji.

*Teodora* je studentkinja psihologije, i sa 21 godinom najmlađa je učesnica-istraživačica. Svoje etničko poreklo opisuje kao „srbijansko-hercegovačko-vlašku“ mešavinu kultura, mada je rođena i živi u Beogradu. Ona smatra da je pitanje etničkog „identiteta“ kompleksno i da se ne može jednostavno identifikovati kao Srпкиnja. Jedan od razloga za to vidi u uticaju Zapadnih kultura i globalizacije na njeno odrastanje. Njena porodica nije nacionalistički nastrojena niti religiozna, a značajan uticaj na nju ima brat koji je kritički nastrojeni istoričar. Motivaciju za učešće u istraživanju temelji na sličnim pitanjima kao Luka, tj. „*kako smo od bratstva i jedinstva došli do toga da se gledamo preko nišana jer sam ja pravoslavac, ti si musliman, a ti katolik*“.

*Filip* je student istorije na Filozofskom fakultetu, ima 22 godine, rođen je u većem gradu u Vojvodini i trenutno stanuje u Beogradu. Njegova porodica srpskog je etničkog porekla, ali iz prečanskih krajeva (Banat, Slavonija, Bosna, delom Crna Gora). Očevom i majčinom ocu je familija stradala tokom Drugog svetskog rata, a oni su bili primorani na izbeglištvo. Filipov otac je bio mobilisan u ratu u Vukovaru tokom devedesetih, kao vojnik JNA. Njegova motivacija za učešće u istraživanju dolazi iz zanimanja za istoriju, kao i za temu nacionalnog „identiteta“ koja mu je lično veoma važna, čak „primordijalna“. Iako deluje čvrsto vezan za srpski narod, on ističe da je potraga za identitetom „celoživotno putovanje“. On je patriota (voli srpski narod), ali ne i nacionalista (ta vezanost nije osnova njegovog političkog delovanja). Odlučno se protivi heteronomiji u pogledu značenja srpstva („*Svaki Srbin Radovan*’ *Ja nisam Radovan. Prosto neću da mi niko propisuje šta to znači za mene da budem Srbin*“).

*Viktor* je student istorije, ima 22 godine i poreklom je iz jednog sela u centralnoj Srbiji. Živi u Beogradu tokom studija. Njegova porodica nastanjena je u Šumadiji i legenda je da su se borili za stvaranje srpske nacije od Prvog srpskog ustanka, preko svih ratova na ovamo. Otac je tokom devedesetih učestvovao u ratu u Vukovaru. Oni se smatraju potomcima porodice čoveka koji je ubio Karađorđa, pa je kolektivna krivica zbog izdaje Karađorđa oblikovala njihovu porodičnu istoriju i etnički „identitet“. Viktor navodi da mu je „srpstvo od malena utkano“ i da oseća da ga ta legenda povezuje sa srpskim etnosom. Izrazito se identifikuje kao Srbin, i smatra sebe ponosnim nacionalistom. On iskazuje radikalnije stavove od svog oca, žaleći što nije rođen u mestu gde je bilo ratova, i „gde je srpski živalj patio“. Izražava žaljenje i zbog toga što u Srbiji ima sve manje nacionalista, i sve manje je Srbe briga za druge Srbe. S obzirom da je ova tema veoma važna Viktoru i da se gotovo celog života bavi time šta za njega znači srpstvo, delimično i kroz izučavanje srpske istorije, on je bio među najmotivisanim učesnicima-istraživačima.

*Andrej* je student istorije, takođe ima 22 godine i trenutno stanuje u Beogradu. Odrastao je u jednom gradu u Podunavskom okrugu, u radničkoj porodici za koju kaže da je autohtona – da potiče iz najjužeg dela tog mesta. Njegov deda je učestvovao u antifašističkoj borbi, ali je njemu to bilo više lično važno nego kao pripadniku srpske nacije. On se oseća kao lokal-patriota, a u detinjstvu je doživljavao ljude iz različitih gradova jednako stranim koliko stanovnike drugih zemalja. Sve do studija, nacionalnost i nacionalizam za njega nisu predstavljali relevantne teme. Kao neko ko se trenutno nalazi u procesu traganja za značenjem sopstvenog identiteta i ko se druži sa ljudima kojima je ta tema veoma važna, on je pristao na učešće u istraživanju. On je postmodernistički orijentisan, kritički nastrojen i skeptičan prema svim, a pogotovo velikim „istinama“.

*Ja* (u istraživanju sam koristila pseudonim Maja, kako bi mi bilo lakše da se distanciram za potrebe analize) sam psihološkinja, studentkinja doktorskih studija psihologije i u trenutku istraživanja imam 27 godina. Stanujem u malom gradu u okolini Beograda. Moja porodica je srpskog etničkog porekla, i potiče iz selā u Rasinskom, Kosovskom i Topličkom okrugu. Moja motivacija za iniciranje i sprovođenje istraživanja navedena je na početku ovog poglavlja.

Kao što se može uočiti, učesnike-istraživače u obe grupe činile su osobe iz različitih mesta porekla, sa različitim istorijskim i porodičnim zaleđem, sa različitim odnosom prema fenomenu

etničkih identifikacija i različitim ličnim osećanjima i uverenjima. Bilo je ukupno tri devojke, različitih godišta i šest mladića koji su svi isto godište, mada je u obe grupe bilo predstavnika različitih godišta i oba roda, tako da saznanja nisu generisana samo na osnovu određene kategorije osoba.

Kakav je bio moj status kao glavnog istraživača u istraživanju?

Friga Haug u definisanju uloge glavnog istraživača u istraživanju pozajmljuje Gramšijev termin „organski intelektualac“ (Haug, 2008a). Ovaj pojam potiče iz Marksove teorije i podrazumeva razvijanje teorije unutar određenih pozicija, a ne izvan njih. Znači, organski intelektualac je osoba koja jeste obrazovana i ima teorijsko-metodološke resurse da uvidi određene društvene obrasce, ali to radi unutar određene grupe, kao njen sastavni deo, a ne izvan, kao neutralni istraživač. S obzirom da sam odabrala kolektivni rad sećanja kao metodologiju koja podrazumeva da je istraživač istovremeno učesnik, a učesnici i istraživači, te da se distinkcija između subjekta i objekta istraživanja na taj način suspenduje ili makar relativizuje, činjenica da sam i sama pripadnica odabrane generacije, u kojoj sam odgajana kao Srпкиnja, nije slučajna. Naprotiv, smatram da sam jedino pozvana da ravnopravno učestvujem u istraživanju ako sam slično kao i ostali učesnici pozicionirana u odnosu na istraživani fenomen. Dakle, ja koristim (ili problematizujem) svoje iskustvo Srпкиnje kako bih razumela način na koji se srpstvo socijalizuje i subjektifikuje u društvu i sa kojim posledicama. „Intelektualac“ je član grupe koju istražuje i, u tom smislu, je sâm učesnik istraživanja, a ne samo posmatrač i teoretičar. Iako nikako ne doživljam sebe više „intelektualnom“ u odnosu na druge učesnike, veoma mi je blisko određenje „organski“<sup>41</sup>. Pre svega zbog toga što podrazumeva moj živi odnos sa predmetom istraživanja, koji me zbližava i sa ostalim učesnicima, i ne dopušta mi distancu u odnosu na njih. Da nisam pripadnica iste generacije i pozicionirana kao Srпкиnja, verovatno bi mi balansiranje odnosa moći i ravnopravno učešće bili teže izvodljivi. Sa aspekta metoda, to ne bi ni imalo smisla.

### **Pitanje generalizacije znanja**

Uopštivost saznanja u ovom istraživanju smatra se garantovanom time što učesnici sebe obično prepoznaju u sećanjima drugih učesnika (prepoznaju ono što im je zajedničko) i retko koje sećanje je toliko jedinstveno da je svima nepoznato. To znači da su sećanja generisana tokom rada sećanja najčešće kredibilna i reprezentativna za fenomen, pa prema tome i generalizabilna (Crawford et al., 1992). Autorke se pozivaju na poznatu maksimu *verum ipsum factum* Đambatiste Vikoa (*Giambattista Vico*) – da možemo razumeti samo ono što smo sami stvorili. Prema analogiji sa time, ono što su ljudi zajednički stvorili, jedino mogu zajednički i razumeti. Tokom kolektivnog rada sećanja, zajedništvo predstavlja osnovnu bazu na kojoj se dodatno izgrađuju procesi povezivanja i prepoznavanja sebe u iskustvima drugih ljudi ili u odnosu na međusobne razlike. Prema rečima Frige Haug: „Ljudska bića konstruišu svoje živote kolektivno. Tek u okviru domena kolektivne produkcije individualno iskustvo postaje moguće. Ako je, stoga, određeno iskustvo moguće, ono je takođe

---

<sup>41</sup> Zbog visoke asociranosti sa nekim ideološkim učitavanjima u predmet istraživanja (ideologija krvi i tla), važno je napomenuti da se termin „organski“ u ovom istraživanju ni u kom slučaju ne dovodi u vezu sa naturalizmom. Jedino što se njime označava je da je istraživač konstitutivni deo sveta koji istražuje, a ne da je njegov odnos sa tim svetom biološke prirode.

podložno univerzalizaciji. Ono što mi opažamo kao 'lične' oblike adaptacije socijalnog su istovremeno potencijalno uopštivi oblici apropijacije" (Haug et al., 1999, p. 44). Izučavanjem različitih oblika konstrukcije procesa etničke identifikacije kroz prisvajanje ograničenog repertoara kulturnih oruđa i diskursa, možemo postići uvid u ograničene mogućnosti socijalizacije mladih u kontekstu savremene Srbije. Znanje na osnovu kolektivnog rada sećanja gradi se stalnim poređenjem različitih iskustava datih u sećanju i njihovim pozicioniranjem u šire teorijske okvire. Što više različitih iskustava nekog fenomena, to ona više konvergiraju u već prepoznate obrasce i tako se postiže opšte znanje o fenomenu. Zbog toga sam sprovela dodatni krug prikupljanja i analize sećanja, kako bih istovremeno proverila i osnažila teorijske uvide do kojih sam prethodno došla, u težnji za teorijskim zasićenjem.

## **Faze istraživanja**

Tradicionalna upotreba metoda (u šta spadaju Crawford et al., 1992; Haug, et al., 1999; Kaufman et al., 2008) podrazumeva dugotrajni proces pisanja i kolektivnog analiziranja sećanja u jednoj ili više okupljenih grupa. U ovom istraživanju, držala sam se procedure u najvećoj mogućoj meri, ali istraživanje nije bilo kolektivno od početka do kraja, kako ne bih narušila načelo originalnosti i samostalnosti u oblikovanju doktorske disertacije.

Obe grupe prilikom rada sećanja pratile su sledeće tri faze (zasnovano na Haug, 2008a):

1. Definisanje teme istraživanja i formulisanje istraživačkog pitanja
2. Pisanje sećanja i kolektivna analiza sećanja
3. Dalja teoretizacija i povezivanje sa širom teorijskom građom.

### ***1 Definisane teme istraživanja i formulisanje istraživačkog pitanja***

Prema uputstvima za sprovođenje rada sećanja, kolektiv bi trebalo da učestvuje u svim fazama istraživanja: formulisanju teme, domena, pristupa, konkretnom istraživanju i pisanju (Crawford et al., 1992; Haug, 2008a). Međutim, s obzirom da sam istraživanje radila u formatu dokorskog rada, temu, teorijski pristup i metod sam odabrala samostalno. Ipak, u obe grupe na prvom sastanku sproveli smo fokus grupu, sa ciljem da se podstakne razmišljanje, mapiraju neki dominantni diskursi, dogovore pravila i dinamika rada (Haug, 2008a). Najpre se svako od nas predstavio drugima, kroz dva aspekta relevantna za učešće u istraživanju: lično/porodično etničko poreklo i značajna iskustva u vezi sa etničkom pripadnošću (ratovi, mobilizacija, iseljavanje...), kao i motivaciju za učešće u istraživanju i lični ulog. Obično se u istraživanjima zasnovanim na kolektivnom radu sećanja to podrazumeva, ali za nas je ovo upoznavanje bilo još važnije, budući da nismo bili prethodno okupljeni kao grupa oko teme i metoda istraživanja. Smatrala sam da je potrebno da postavimo temelje zajedničkoj posvećenosti temi i procesu istraživanja, pre nego što se u njega upustimo.

U okviru rada sa prvom grupom, diskusije na temu srpskog etniciteta u svrhu zagrevanja i otvaranja teme nameravala sam da podstaknem pomoću dva pitanja: *šta je to što nas čini Srbima* i *na osnovu čega se osećamo kao Srbi*. Kao što je i bilo očekivano na osnovu originalne primene metoda,

ova diskusija nije dala zanimljive rezultate, budući da pitanja nisu bila svima jasna, odgovori su bili uopšteni i stereotipni i gotovo da ni u jednom momentu nismo dotakli lične teme. Tokom većinskog dela ove sesije diskutovali smo o različitim problemima, koji su ponudili okvir i kontekst za razumevanje teme srpskog etniciteta za našu generaciju, ali nisu bili psihološki supstantivni:

- uloga obrazovanja istorije u razumevanju procesa raspada Jugoslavije
- da li u društvu, posebno među mladima, vlada polarizacija radikalnih ideoloških pozicija ili politička apatičnost
- srpski ili balkanski „hibridi“ ili „šizoidni“ narativi, oličeni u mešavinama komunizma, nacionalizma, monarhizma, karakterističnih za društvo u tranziciji
- na osnovu čega se uspostavlja zajedništvo jednog naroda i doživljaj identiteta
- uloga kulture i, specifično, umetnosti u oblikovanju etniciteta nakon raspada Jugoslavije (npr. serije *Bolji život* i *Srećni ljudi* tokom devedesetih, naspram *Korena*, *Ravne gore*, *Nemanjića*, i *Selo gori a baba se češlja* tokom dvehiljaditih)
- ideološki aspekti kulturnih simbola: da li su određeni kulturni resursi i simboli poput ćirilice i tri prsta ideološki oblikovani ili njihova vrednosna konotacija zavisi od upotrebe
- uloga etnocentričnih interpretacija istorije i nacionalnih mitova u konstrukciji savremenog srpskog „identiteta“ (svetosavski mit, kosovski mit)

Fokus grupu u okviru rada sa drugom grupom organizovala sam drugačije nego prvu, s obzirom na ono što smo diskutovali i do čega smo došli u prvoj. Pošto smo već dovoljno mapirali aktuelne društvene probleme u vezi sa konstrukcijom etniciteta za mlade u savremenoj Srbiji, zanimalo me je kako studenti istorije, i saradnici u ovom istraživanju, konstruišu određene relevantne kategorije poput „patriotizma“, „nacionalizma“, „Srbina“. Ova fokus grupa je bila više diskurzivno orijentisana i ciljala je na diskurzivne konstrukcije. Osim što sam nameravala da ih senzitivisem za konstrukcionistički način razmišljanja koji ćemo primenjivati u analizi sećanja, zanimalo me je i kakve diskurse mobilisu i smatraju relevantnim prilikom socijalnog konstruisanja. Ukratko iznosim najrelevantnije aspekte analize:

- istorijski diskurs (srpstvo i srpski nacionalizam u srednjem veku, tokom 19. veka, tokom 21. veka)
- prostorni diskurs (Srbi u Srbiji i Srbi van Srbije; Srbi kao drugost u Evropi; lokal-patriotizam)
- ekonomski diskurs (srpstvo u kontekstu komunizma/kapitalizma, crkva kao „privatna firma“, odnos između „mafije i vlasti“ od raspada Jugoslavije do danas, uloga značajnih kapitalista u izgradnji nove srpske nacije)
- porodični diskurs (povezanost porodičnog i nacionalnog porekla, učešće porodičnih predaka u značajnim istorijskim događajima koji su gradili savremenu naciju)
- psihološki diskurs (doživljaji povezanosti, prirodnosti; odnos između privatnih i javnih uverenja i osećanja; vezanost za granice države vs. vezanost za sve Srbe, a pogotovo one van granica → građanski vs. etnički „identitet“)

U obe fokus grupe, trudili smo se da kritički pristupamo svim generisanim i novoformiranim temama i došli smo do mnogih značajnih uvida. Ipak, ovakve diskusije nisu potpuno oslobođene

ideološkog opravdavanja i ličnih vezanosti, a najčešće prikrivaju umesto da razotkrivaju načine na koje smo oblikovani u kulturi, jer podrazumevaju da je ono što se pojavljuje u diskusiji datost (Haug, 2008a). Na primer, jedan od učesnika je naveo da je lokal-patriota i da mu ljudi koji ne žive u njegovom mestu, bez obzira na etničku pripadnost, nisu važni. Ali, mi nismo analizirali kako dolazi do toga da on bude vezan za mesto odakle potiče, i kako je konstituisano njegovo lokal-patriotsko iskustvo. Zbog toga što ne pruža suštinske uvide u konstitucione i konstruktivne odnose koji omogućuju formiranje određenog iskustva ili razumevanja, uobičajena fokus grupa nije produktivna i psihološki zanimljiva za istraživačke poduhvate ovog tipa (ibid). Iz istih razloga navedeni problemi i diskursi neće biti predmet dalje detaljnije analize. Kao što je na početku odeljka navedeno, cilj je bio podsticanje zajedništva koje je značajno za kolektivni rad sećanja, otvaranje teme i zagrevanje.

## **2.1 Pisanje sećanja**

Pisanje sećanja predstavlja proces generisanja primarnog empirijskog materijala koji će se potom grupno analizirati. Iako neki autori praktikuju momentalno pisanje sećanja u grupi, jer smatraju da i pisanje predstavlja važnu zajedničku aktivnost (Crawford et al., 1992; Widerberg, 1999), u ovom istraživanju sledili smo uputstva Frige Haug, da svako piše sećanja u sopstvenom aranžmanu, između prvog i drugog okupljanja grupe (Haug, 2008a). Smatrala sam da je neophodno da se za proces prisećanja i pisanja ostavi dovoljno vremena, kako bi se ovom zadatku pristupilo sa pažnjom i posvećenošću, i kako sećanja ne bi bila produkt nečega što je trenutno u fokusu. Tema na koju smo pisali sećanja je „najviše sam se osećao kao Srbin“ ili „najviše sam se osećala kao Srkinja“. Iako su Friga i saradnice pisale o najranijim sećanjima, u ovom istraživanju važnije je bilo kada je osećanje etničke identifikacije bilo najviše istaknuto (eng. *salient*), bez obzira na period u kome se javilo. Preduslovi za pisanje sećanja koje smo sledili su sledeći (Prilog A):

### *1. sećanje na specifično iskustvo, scenu, situaciju*

Pisanje sećanje tokom rada sećanja zapravo je povezano sa kritikom ličnog identiteta i onih teorija subjektivnosti koje pretpostavljaju jedinstvenost i koherentnost pojedinca (Stephenson, 2005). Zbog toga se u radu sećanja podstiče pisanje sećanja koja su specifična i konkretna, kako bi se izbegli autobiografski narativi, koji po pravilu podržavaju određene (prethodno izgrađene i stabilizovane) konstrukcije sebe. Kada pišemo o jednoj situaciji, onda diskusija može da se vodi oko te situacije, a ne oko cele osobe čije je to sećanje. Osoba u ovom istraživanju, kao nešto konstruisano i dovršeno, nije bila predmet istraživanja, već proces etničke identifikacije. Zbog toga je bilo važno identifikovati jedno iskustvo, jednu situaciju, jednu scenu koja je konstitutivna za takvo iskustvo i koja je pogodna za analizu tog iskustva. Upravo je fokus na socijalnim odnosima koji konstituišu iskustvo ono što metod čini plodnim i drugačijim. Uvek je tema, a ne 'Ja' ono što je fokus analize. Sećanja nisu sećanja na činjenice, već sećanja na to kako zamišljamo i konstruišemo činjenično.

### *2. u trećem licu jednine*

Pisanje sećanja je proces identifikacije i produkcije sebe, kroz korišćenje jezika za uokviravanje i osmišljavanje sopstvenog iskustva. Prisećajući se, ujedno se i identifikujemo kao određene osobe,



identifikujemo sopstvenu prošlost, i to šta za svakog od nas znači srpstvo. Međutim, iako je subjekat sa sopstvenim konstruktivnim kapacitetima neophodan u istraživanju, on može biti smetnja ukoliko je previše reflektovan i ima „spremne“ diskurse i narrative o sebi. Zbog toga je važno pisati sećanje u trećem licu jednine. Ono podstiče „pogled odozgo na sebe“, kako bi se izbegla uobičajena potreba ljudi da opravdavaju svoje postupke, racionalizuju, budu odgovorni za ono što su tada radili. To je tehnika distanciranja koja omogućava da sebi u prošlosti pristupimo kao drugoj osobi (Crawford et al., 1992). Umesto da sećanje ide uz određenu konstrukciju sebe, pisanjem u trećem licu udaljavamo se od tih konstrukcija i sve što je u međuvremenu odbačeno, što se nije uklapalo dobija mogućnost da se ponovo pojavi u svesti. Takođe, pisanjem u trećem licu podstičemo sebe da se sećamo više otelovljeno, emocionalno, nego kada pišemo u prvom licu, iz kog su najčešće sećanja više linearna i interpretirana (Jansson et al., 2008).

Neki autori, i učesnici kolektivnog rada sećanja, pak, smatraju da je bolje pisati u prvom licu upravo zbog zauzimanja za sebe, davanja glasa sebi i sopstvenom iskustvu (npr. Mona Livholts)<sup>42</sup>. Smatraju da distanciranje podrazumeva i objektivizovanje sebe. Međutim, pisanje u trećem licu korisno je isključivo zarad lakše distance od sebe sada, čija je jedina svrha bolje razumevanje sebe. Naprosto, da bismo bili istovremeno objekti i subjekti istraživanja, potrebno je da razvijemo mehanizme nošenja sa sopstvenom subjektivnošću na takav način da se njeni različiti aspekti, lično i društveno u konstruisanju sebe, lakše razdvoje prilikom analize. Dolaženje do novog znanja o sebi zahteva i privremeno udaljavanje od sebe.

Za psihologe u ovom istraživanju, ova tehnika bila je značajna ne samo zbog metodološke rigoroznosti, već i zbog udaljavanja od uobičajenih individualističkih objašnjenja nečijeg ili sopstvenog ponašanja, namera, osećanja (Jansson et al., 2008) ili kvazi-psihoanalize, kako to smatra Friga Haug (Haug et al., 1999). S obzirom da smo u okvirima psihologije disciplinovani da o određenom iskustvu razmišljamo dajući objašnjenja zasnovana na individualnim procesima, a ne društvenim diskursima, normativima i odnosima koji takvo iskustvo produkuju, ovaj zadatak je predstavljao instrument podjednako metodološke koliko i lične distance.

### 3. *sa što više detalja i opisa*

U pisanju sećanja naročito je bilo važno prizvati sve što pripada situaciji, ma koliko irelevantno delovalo, jer se posebno u konstrukciji nacionalnog identiteta strukture moći potkradaju u onome što nam se čini očiglednim i „prirodnim“ (Billig, 1995; Jansson et al., 2008; Smith, 1987). Fokusiranjem na banalno, opipljivo svakodnevno iskustvo i prakse kroz pisanje i rad sećanja mogu se lakše uočiti duboko naturalizovane strukture koje se u korišćenju drugih metoda poput intervjuja ili fokus grupa čine nevažnim i neproblematičnim (Jansson et al., 2008, p. 236).

### 4. *ograničenje na jednu kucanu stranu*

Ova smernica postavljena je kako bi se donekle standardizovao proces generisanja podataka za analizu i kako bi sva sećanja bila do slične mere elaborirana i detaljna. Ujedno, praktični razlog je što

---

<sup>42</sup> Drugi autori su primenjivali tehniku pisanja u različitim licima kako bi se podstakla svest o različitim mogućnostima konstrukcije sećanja (npr. Karin Widerberg).

to treba da bude tekst koji je pogodan za analizu koja ne traje duže od dva sata, jer nakon toga grupa bude suviše iscrpljena i neproduktivna (Haug, 2008a).

Iako su uputstva bila takva da se sećanja pišu instinktivno, bez izmena i preoblikovanja i bez svesne narativizacije, pisanje po sebi predstavlja ciljanu aktivnost koja zahteva vreme i traženje prave reči i zato iziskuje više refleksije. S obzirom da se tražilo jedno sećanje kada smo se najviše osećali kao Srbi, prizivanje takvog sećanja podrazumeva određenu ličnu refleksiju, svesno i usmereno traganje i odabir jednog sećanja, u nizu onih koji su takođe konstitutivni za etničku identifikaciju. Zbog toga su sećanja po pravilu bila generisana oko problematičnih mesta, zglobova u iskustvu, izazova, nečeg što je odstupalo od uobičajenog, što je čvornovato i što podstiče naše kapacitete za osmišljavanje i refleksiju. Za kolektivni rad sećanja, upravo fragmenti sećanja, kao tragovi socijalizacije, imaju privilegovan status u razumevanju konstrukcije sebe, u odnosu na gotove narative, autobiografiju, studije slučaja. Oni su važni ne samo kao otpor ličnom identitetu, već i kao tragovi otpora osobe određenim društvenim normativima. U kontradikcijama sadržani su elementi desinhronizacije, odstupanja ličnih od kulturnih značenja.

U nekom smislu, može se reći da smo se najviše osećali kao Srbi onda kada smo najviše bili svesni toga. Upravo trenutke najveće svesnosti sopstvene etničke pripadnosti prizivali smo u sećanjima. Tek u manjem broju slučajeva, sećanja su generisana oko situacija koje su bile uobičajene, podrazumevane i predstavljale jednu u nizu mnogih sličnih životnih situacija. Moguće je da zbog toga gotovo ni u jednom sećanju nije bilo ekskluzivnih nacionalističkih konstrukcija i osećanja (Lazarevo sećanje je jedina odstupnica od tog pravila). Pisanje sećanja, uprkos pravilima, proces je koji podstiče povišenu svest o sebi, jer se kroz taj proces povezujemo sa značajnim delovima svoje istorije i svesni smo da nas određena konstrukcija tog sećanja konstruiše na određene načine. Verujem da je većini učesnika, pored eksplicitnih uputstava da ne razmišljaju o konstruisanju i opravdavanju sebe, bilo važno da ne predstave sebe kao nacionaliste u lošem smislu. To je bilo očito i u sećanjima generisanim u drugom krugu prikupljanja podataka, iako su osobe koje su ih pisale bile potpuno anonimne.

## **2.2 Kolektivna analiza sećanja**

U centralnoj fazi istraživanja, koja predstavlja ključnu novinu u odnosu na druge slične metode, poput fokus grupa, sećanja se kolektivno analiziraju. Iako postoje različiti pristupi i smernice za analizu sećanja (v. Crawford et al., 1992), u ovom istraživanju vodili smo se smernicama koje je predložila Friga Haug, kao najsistematičnijim i najdetaljnije elaborisanim (Haug, 2008a). Ta analiza zasniva se na *dekonstrukciji*.

Na svakoj istraživačkoj sesiji, analizirali smo po jedno sećanje. Najpre bismo pročitali sva sećanja i diskutovali izbor sećanja za analizu. U prvoj grupi doneli smo odluku da analiziramo sva sećanja i te odluke smo se držali i u drugoj grupi. Iako se obično za detaljnu dekonstrukciju biraju samo najdetaljnija, najzanimljivija za analizu i najrelevantnija sećanja, za razliku od drugih istraživanja, mi smo pisali sećanja samo na jednu temu. S obzirom na eksploratorni karakter studije,

sva su delovala značajno i zanimljivo i pokretala različita pitanja u vezi sa datom temom. Pored toga, delovalo nam je da bi odbacivanje bilo čijeg sećanja (a pritom se podrazumevalo da ta osoba učestvuje u analizi tuđih sećanja) bilo nefer i na štetu istraživanja.

U obe istraživačke grupe generisana sećanja bila su veoma raznovrsna, čak i raznorodna, i pokretala su važna pitanja već na nivou prvog čitanja. Najzad, ispuštanje nečijeg sećanja iz analize bi verovatno demotivisalo i obeshrabrilo tu osobu, a cilj metoda je da svi budemo uključeni, motivisani, željni saznanja i, možda najvažnije, da svakom od nas istraživanje donese nešto. Iskustvo je bilo novo za sve i, samim tim, veoma dragoceno. Nakon što smo doneli odluku da analiziramo sva sećanja, proces odlučivanja o tome kojim redosledom ćemo ih analizirati je bio dosta lakši i kraći. To čije će se sećanje analizirati na konkretnoj sesiji nije bilo toliko relevantno i više je zavisilo od mogućnosti autora određenog sećanja da prisustvuje sesiji, dostupnosti odštampanih sećanja i želje autora da njegovo sećanje bude predmet analize. Procedura za analizu svakog sećanja je bila sledeća (Prilog B, prema Haug, 2008a):

Kada odaberemo sećanje, čitamo ga naglas (svako drži kopiju u rukama). Zatim zasebno analiziramo sledeće aspekte, pišući ishode diskusije na tablu ili na monitoru tako da svi mogu da vide:

- 1) *Značenje teksta.* Šta autor želi da saopšti, šta pokušava da nam kaže? Trudimo se da se usaglasimo oko glavnog značenja kroz sumiranje glavnih izrečenih stvari i postizanje konsenzusa.
- 2) *Izreka, poslovice, narodna mudrost.* Da li postoji nešto što je svima poznato, a što predstavlja značenjski okvir sećanja? Reflektujemo o funkciji date mudrosti u osnovi teksta koji analiziramo (značenje koje se prenosi). Nekada je baš suprotnost neke izreke ono što tekst komunicira. Potom se diskutuje o *zdravorazumskoj teoriji* koja stoji u osnovi takvog iskaza, a koja je u vezi sa temom i kontekstom pisca sećanja. To su obično nesvesne teorije koje su deo svakodnevnog života i pomoću kojih se orijentišemo.
- 3) *Analiza jezičkih elemenata.* Udaljavamo se od autora i uticaja teksta na nas, ovog puta pitajući se *kako* autor želi da prenese određeno značenje pomoću reči. Koje reči i oblike, i kako koristi, da bi podržao osnovno značenje teksta? Fokusiramo se na osnovne gramatičke elemente: subjekat, objekat, radnja, prilog. Oni govore ko je uključena osoba, koja su njena osećanja, motivi, njene aktivnosti i ko su druge osobe. Tragamo za načinima na koje osoba konstruiše sebe, druge ljude, svoju aktivnost, značenje i koherentnost sećanja. Zapisujemo na tablu i analiziramo jedan po jedan sledeće jezičke elemente:
  - *Glagole* koji se odnose na subjekt narativa. Diskutujemo koji i kakvi glagoli se odnose na aktivnosti subjekta sećanja.
  - *Jezičke specifičnosti.* Pitanja koja postavljamo su sledeća: u kom stepenu je narativ napisan pomoću bezličnih glagola? Da li subjekt ima moć delovanja ili mu druge stvari, likovi omogućavaju moć delovanja? U kom stepenu su prisutni negativni glagoli? Da li se isti glagol ponavlja, čega je to posledica? I tako dalje.

- *Reči koje se odnose na osećanja.* Da li se osećanja uopšte pojavljuju u tekstu i kako su konstruisana, pomoću kojih reči?
  - *Reči koje se odnose na motivaciju.* Da li iza određenih aktivnosti stoje određeni interesi i želje subjekta? Koje? Kojim rečima su konstruisane? Ako nema reči, započinje se interpretacija, konceptualna analiza, ne reči, nego pretpostavljenih motiva i želja koje vode tekst.
  - *Drugi akteri.* Prezentacija drugih osoba u narativu. Kako se referiše na druge u sećanju? Koje su njihove aktivnosti, motivi, interesi, ako ih ima? Šta je o njima izostavljeno, ignorisano? Koliko im autor odobrava pravo na sopstvene živote, na nezavisnost od njegovih ličnih stremljenja?
  - *Praznine i kontradikcije.* Šta je izostavljeno iz teksta, a očekivali bismo da je tu, kako bi priča bila plauzibilna, saglasna? Koji elementi se pojavljuju u priči, a ne bismo ih očekivali?
- 

Nakon završetka ovog dela analize, okrećemo se onome što je napisano na tabli ili monitoru, a ne samom tekstu sećanja. Potreban je novi prazan prostor za pisanje, ali tako da stari bude vidljiv. U ovom delu nije bitno *šta* autor piše, već *kako ostavlja utisak na nas*. U odnosu na izdvojene jezičke elemente, analiziramo sledeće ključne konstrukcije:

- *Konstrukcija „Ja“.* Kako autor konstruiše sopstvenu subjektivnost, sebe kroz tekst? Kakvu konstrukciju sebe ovaj tekst, i njegovi elementi, podržavaju? Kakva samo-reprezentacija je implicirana u načinu na koji je sećanje konstruisano? Kako reči koje se odnose na osećanja/aktivnosti/motivaciju subjekta konstruišu njegovu subjektivnost, moć delovanja, doživljaj identifikacije? Autor se i dalje drži po strani, trudimo se da se distanciramo od konkretne prisutne osobe.
  - *Konstrukcija „Mi“.* Ovaj aspekt nije prisutan u originalnom vodiču za analizu sećanja. Dodala sam ga samostalno, zbog toga što mi se činilo važnim da se za istraživanje etničke identifikacije, kao osećanja koje je u vezi sa zajedništvom i pripadnošću etničkoj grupi, ispita i konstrukcija domena „Mi“, koje je konstitutivno za ono što se tradicionalno smatra socijalnim identitetom.
  - *Konstrukcija „Drugih“.* Kako su konstruisani drugi ljudi u tekstu? Da li se pojavljuju u vezi sa načinom na koje je „Ja“ konstruisano? Da li su oni odvojeno predstavljeni od subjekta ili samo služe da podrže određenu ulogu subjekta? Da li imaju zasebne živote, misli, osećanja ili ne?
- 4) Na samom kraju tragamo za *rekonstruktivnim značenjem ili porukom* teksta, na osnovu prethodne kolektivne analize teksta i latentnih veza sa praksama koje su u njemu prisutne. Ta poruka treba da bude rezultat novih uvida na osnovu analize i ne mora da odgovara autorovim nameravanim značenjima (onim koje smo identifikovali na početku analize), već treba da je zasnovana na konstrukcijama „Ja“ („Mi“) i „Drugi“, kao i prazninama i kontradikcijama – na onom što nije rečeno, ali je autor želeo da kaže, implicitno. Taj rekonstruktivni iskaz i značenje poredimo sa inicijalnim.<sup>43</sup>

---

<sup>43</sup> Posle analize može da usledi ponovno pisanje sećanja, njegove druge verzije, na osnovu analize koja bi trebalo da kod autora sećanja podstakne povišenu svest o sebi i procesima koji su konstruisali njega i njegov doživljaj etničke identifikacije. Za pionirke rada sećanja ova faza bila je značajna, ali za mnoge druge autore nije (npr. Crawford et al., 1992). S obzirom na praktične razloge (iscrpljenost i zalaženje u ispitni rok), u obe grupe smo odustali od ove faze.

*Pristup analizi.* Kao glavna istraživačica, samostalno sam moderirala diskusije, vodila analizu i trudila se da se uvek vraćamo na pravi kolosek, prateći proceduralne smernice. To je zahtevalo da postavljam dodatna pitanja, uključujem one koji su više povučeni i trudim se da svaki ishod analize koji ćemo zapisati bude postignut konsenzusom. Ipak, kako su analize sećanja odmicale, sve smo više bili uvežbani i sve nam je bilo jasnije šta treba da se radi, tako da je sve manje bilo potrebe za čvrstom koordinacijom istraživačkog procesa. Od autora sećanja eksplicitno se tražilo da pokuša da analizi svog sećanja pristupi kao da je tuđe, i da se što više odalji od sopstvenog iskustva. Tekst je predstavljao glavni empirijski materijal, u odnosu na koji smo stalno poredili i proveravali validnost sopstvenih tumačenja. U ovoj fazi nije bilo bitno da li se nešto stvarno desilo, već da li i kako u tekstu nešto piše i kakve su implikacije onoga što piše. Drugim rečima, nismo analizirali činjenice, već reči kao činjenice. To se ispostavilo kao naročiti izazov, jer je svako od nas bio u višestrukim pozicijama tokom istraživanja: glavni akter sećanja, autor sećanja, analizator sećanja. U svakom trenutku neka od ovih pozicija je bila aktivirana, ali su tokom analize sopstvenog sećanja uvek istovremeno aktivirane sve tri. Neki od učesnika-istraživača su razvijali različite tehnike nošenja sa ovim. Više reči o tome biće u odeljku o refleksiji procesa istraživanja.

Kroz analizu reči, smisla i značenja koje one prenose i njihovog porekla, težili smo postizanju većeg znanja o sebi i socijalizacijskim praksama koje su nas oblikovale kao pripadnike srpske etničke zajednice. Umesto individualističkih objašnjenja u terminima stvarnih namera i osećanja subjekta sećanja, težili smo generisanju diskurzivnih objašnjenja u terminima socio-kulturnih praksi i značenja koji su u tekstu dostupni (i koji su odsutni), a koji podržavaju konstrukciju osećanja, namera, delanja subjekta teksta. Zalazili smo iza onog što je neposredno dato, pa smo u tom smislu primenjivali *sumnjičavu*, a ne empatičnu vrstu interpretacije (Ricoeur, 1996). Na primer, to znači uvideti da su žene odsutne iz sećanja koje „srpstvo“ konstruiše na tradicionalan način ili prepoznati da je odnos prema konstrukciji Srba u narativu ambivalentan i da se ne može jednostavno smestiti u kategoriju „Mi“.

Analiza je podrazumevala *induktivni* pristup, odnosno stalno je bila informisana empirijskim materijalom i preispitivana u svetlu postojećih zdravorazumskih (a povremeno i formalnih) teorija. To znači da je bila otvorena za interpretaciju (Jansson et al., 2008). Problem sa analizom ovog tipa je što podstiče suviše detaljnu analizu partikularnog iskustva, a manje je usmerena na zajedničke elemente i sličnosti. Zbog toga znanje koje osoba o sebi postiže nije potpuno, jer nije pozicionirano u šire teorijske okvire. Međutim, potencijal za osveščivanje u istraživanju dolazi i od učešća u analizama sećanja drugih učesnika i u stalnom spontanom poređenju sa sopstvenim. Drugim rečima, nije samo teorija ta koja omogućava da sopstveno iskustvo bude bolje reflektovano i shvaćeno, već i iskustva drugih ljudi. Zbog toga istraživanja u kojima se analiza konstantno vrši kroz poređenje svakodnevnog iskustva, zdravorazumskih teorija i formalnih teorija, pruža više resursa za refleksiju nego istraživanja gde je svakodnevno iskustvo odvojeno od procesa teoretizacije, stavljeno u ruke ekspertskeg istraživača, kao jedan od mnogih u nizu primeraka koji mogu da potvrde ili opovrgnu teorijske hipoteze. Na iskustvu zasnovane teorijske konstrukcije „mogu biti izvedene i doterane samo kroz

interakciju između istraživača i učesnika“ (Guba & Lincoln, 1994, p. 111), ili rečnikom primerenijim kolektivnom radu sećanja – učesnika-istraživača.

### **3 Poređenje sećanja i povezivanje sa širom teorijskom građom**

Tokom faze grupne analize delovalo je da svako sećanje doprinosi sopstvenom jedinstvenošću i različitošću, ali da se istovremeno već pojavljuju aspekti po kojima ih je smisleno porediti – komunalnost (eng. *commonality*). Međutim, povezivanje sa nekim sličnim ili drastično različitim sećanjima bilo je sporadično i na nivou utiska pojedinih učesnika-istraživača. Trudili smo se da konstantno budemo fokusirani na ono što je trenutno predmet analize, kako bi ona bila iscrpna i detaljna, ali i ujednačena kod različitih sećanja. Zarad veće sistematičnosti i rigoroznosti, u ovom istraživanju sam odvojila fazu analize pojedinačnih sećanja i fazu njihovog poređenja i dalje teoretizacije. Pored praktičnih razloga, bilo mi je važno da kontrolišem proces produkcije teorijskih objašnjenja, kako bih mogla da opravdano tvrdim samostalno autorstvo nad pojedinim fazama istraživanja.

U trećoj, poslednjoj fazi istraživanja, cilj je da se sećanja pozicioniraju u neke šire teorijske okvire i dodatno prorade i elaboriraju. Međutim, ova faza nije tako oštro odvojena od prethodnih (budući da su se neke relevantne teorije pojavljivale i u prethodnoj fazi istraživanja). S druge strane, mnoge autorke cirkularno pristupaju procesu analize i teoretizacije empirijskog materijala, pa se sećanja analiziraju uvek u odnosu na teorijske uvide dobijene iz analiza prethodnih sećanja (Crawford et al., 1992).

Ovoj fazi, dakle, pristupila sam samostalno i tek nakon oko godinu dana od prethodne grupne faze istraživanja. Pored praktičnih razloga, činilo mi se da bi ova distanca bila korisna i kako bih mogla da bolje reflektujem o čitavom procesu, upoznam se sa relevantnom teorijskom građom i razmislim o načinima na koje da pristupim ovoj fazi analize. Ni u jednom istraživanju zasnovanom na kolektivnom radu sećanja nema detaljnih uputstava kako se radi dalja teoretizacija, jer to direktno zavisi od istraživačkih pitanja, koja su uvek specifična za istraživani fenomen.

Prvi korak bio je transkribovanje svih grupnih seansi iz prethodnih faza. To sam radila koristeći slobodniju formu transkripcije, bez sistematičnih transkripcionih notacija (samo verbalni sadržaj, bez paralingvističkih znakova). S obzirom da tema koju smo istraživali nije bila osetljiva, nije bilo neverbalnih indikatora psiholoških stanja koji bi bili značajni za analizu. Dok sam transkribovala, imala sam utisak da su obe grupe za rad sećanja sprovedene načelno u pozitivnoj atmosferi, jer je bilo dosta šala i smeha kako je proces istraživanja odmicao. Nakon što sam transkribovala sve sesije, sav materijal koji mi je bio na raspolaganju sastojao se iz četiri seta kvalitativnih podataka:

- Tekstova sećanja (ukupno 9)
- Ishoda grupnih analiza sećanja (neposredne beleške sa sesija, u skladu sa vodičem za dekonstrukciju sećanja; ukupno 10, jer je moje sećanje analizirano dva puta)
- Transkripata fokus grupa (ukupno dve)
- Transkripata grupnih analiza sećanja (ukupno 10)

Najpre sam detaljno iščitavala sve transkripte kako bih se bolje upoznala sa njima i razumela svaki proces u skladu sa njegovom specifičnošću. Uvidela sam da je svako sećanje nametalo sopstvenu strukturu i značenja diskusijama tokom kojih smo ih analizirali, iako smo sledili iste korake. Neka su bila više, neka manje kompleksna; neka više, neka manje uobičajena. Transkripti fokus grupa i grupnih analiza su bili izrazito složeni, obimni i preplavljujući, pa sam zbog toga analizu radila u nekoliko koraka:

### 1. Analiza fokus grupa

Prvu fokus grupu analizirala sam metodom *tematske analize*, a drugu uz pomoć *analize diskursa*, budući da je prva bila više orijentisana na realne probleme koje uočavamo u vezi sa etnicitetom, a druga na relevantne konstrukte (Vilig, 2016). Sažete ishode ovih analiza navela sam u odeljku „Definisanje teme istraživanja i formulisanje istraživačkog pitanja“, budući da one neposredno pripadaju procesu generisanja teme istraživanja i doprinos ostalih učesnika-istraživača ovoj fazi, koju sam prethodno samostalno osmislila. Ovi podaci neće biti korišćeni u daljim faza analize, već samo kao značenjski kontekst za razumevanje pojedinih aspekata etničkih identifikacija.

### 2. Sažimanje transkripata grupnih analiza sećanja

Cilj ovog analitičkog koraka bio je da se izborim sa ogromnom količinom različitih uvida i generisanih analiza tokom sesija, kroz svođenje na najvažnije uvide. Tom prilikom poredila sam transkripte grupnih sesija sa beleškama napravljenim na svakoj od njih, kako bi mi bilo jasno šta je u svakoj diskusiji bilo najrelevantnije. Praktično, to sam radila deskriptivnim prepričavanjem diskusija uz minimalna odstupanja od onog što je izgovoreno. Trudila sam se da zadržim tok analize kroz predstavljanje značajnih interakcija i razmimoilaženja u mišljenjima, a ne samo ishoda diskusije. Ovaj korak je bio važan, ali prelazni korak u snalaženju kroz materijale, pa njegovi rezultati neće biti prikazani u rezultatima.

### 3. Studije sećanja

S obzirom da su i sažeti transkripti grupnih analiza sećanja bili dosta teški i naporni za čitanje, budući da sam se trudila da zadržim i tok i ishode analize, odlučila sam da se u narednom koraku fokusiram samo na glavne ishode analize, imajući u vidu analitičke kategorije kojim smo se vodili prilikom dekonstrukcije sećanja (Prilog B): značenja i implicitna teorija; konstrukcija aktivnosti subjekta; konstrukcija osećanja subjekta; konstrukcija drugih; konstrukcija subjektivnosti; praznine i kontradikcije; jezičke specifičnosti (ukoliko ih ima). Na taj način sam integrisala prvi, drugi i četvrti set podataka, tj. sav materijal prikupljen tokom sesija, sa izuzetkom početne fokus grupe. Iz studija sećanja sam ciljano izostavila referisanje na pojedine učesnike-istraživače i predstavila sam ih kao rezultat zajedničkog kolektivnog rada. Pored toga što insistiranje na autorstvu nad sećanjem ili pojedinim interpretacijama u kolektivnom radu sećanja nije uobičajeno, uvažene interpretacije su gotovo po pravilu rezultat konsenzusa dobijenog diskusijom u kojoj učestvuje više osoba, pa je stoga teško ili nemoguće izdvojiti

jednog autora. Rezultati ovog koraka u analizi biće predstavljeni u narednom poglavlju, kao ishod kolektivnih analiza sećanja, uz minimalne naknadne izmene i bez dodatnih interpretacija.

#### 4. Analiza procesa samorefleksije tokom rada sećanja

Svaka osoba tokom rada sećanja istovremeno je objekat i subjekat istraživanja. U prethodnom koraku analize i u prethodnoj fazi istraživanja, trudili smo se da se od sebe udaljimo onda kada se analiziraju naša sopstvena sećanja. Međutim, mi smo u taj proces bili uključeni i kao subjekti, kojima rad na sopstvenim i tuđim sećanjima nešto znači. Angažovanje u ovom novom obliku analize sopstvenih podataka, pa i samih sebe, trebalo bi da ishodi i određenim oblicima samorefleksije ili onoga što Friga Haug naziva ličnom i kolektivnom promenom kroz istraživanje. Prolazeći ponovo kroz transkripte grupnih analiza sećanja, u ovom koraku fokusirala sam se isključivo na momente u *konverzaciji* kada osoba čije se sećanje analizira *eksplicitno referiše na sebe*, ili na određene metodološke aspekte istraživanja koji su u vezi sa konstrukcijom njene subjektivnosti (korišćenje trećeg lica u pisanju sećanja, pokušaji distanciranja tokom analize i sl.). Cilj ove analize bio je identifikovanje emancipatorskih potencijala istraživanja, koji bi se mogli izvesti iz novih uvida i svesti o sebi koje osoba postigne u toku rada sećanja. S obzirom da ova analiza nije iznedrila konkluzivne uvide u tom pravcu, njeni rezultati neće biti predstavljeni u narednom poglavlju, mada sam ih koristila kao izvor informacija za pisanje odeljka „Emancipatorski potencijali istraživanja“.

#### 5. Poređenje studija sećanja

U ovom koraku analize, poredila sam studije sećanja s obzirom na istraživačko pitanje, i konsultujući se sa širom teorijskom građom. Ovaj korak je, tako, podrazumevao jednu dodatnu (meta)kvalitativnu analizu koja je vršena na ishodima analize iz prethodnih faza (specifično na studijama sećanja). Najpre sam koristeći MAXQDA softver za organizaciju kvalitativnih podataka kodirala sve studije sećanja s obzirom na najvažnije prakse/medijatore/aktere/osećanja etničke identifikacije. Potom sam kroz interpretativnu analizu integrisala te različite aspekte u diskusiji procesa etničke identifikacije u okviru zajedničkih/deljenih (eng. *shared*) načina govorenja (ili diskurzivnih praksi) i socio-kulturnih delatnosti (v. Shotter, 1986), oslanjajući se na *dinamički model zvezde* nastao u okviru socio-kulturne psihologije (Zittoun, 2012). Cilj ove analize bio je da odgovorim na istraživačko pitanje *kako etnička identifikacija nastaje u datom kontekstu, kroz interakciju različitih praktičnih i simboličkih procesa, i kako su konstruisani različiti aspekti njenog pojavljivanja*. Njeni rezultati predstavljaju centralni doprinos ovog istraživanja i oni će biti predstavljenu u narednom poglavlju.

#### 6. Interpretacija sećanja iz drugog istraživanja

Najzad, pomoću uvida dobijenih u prethodnoj fazi, analizirala sam sećanja koja su pristigla onlajn. Na taj način, proveravala sam da li su rezultatima kolektivnog rada sećanja obuhvaćeni svi značajni aspekti za razumevanje procesa etničkih identifikacija mladih u Srbiji. To sam radila koristeći *umereni socio-konstrukcionistički pristup* (Viligi, 2016). Cilj kojim sam se vodila je bio



poređenje i proširenje interpretacija etničkih identifikacija iz prethodnog istraživanja i mapiranje novih aspekata koji bi bili povod za buduća istraživanja. Rezultati ove analize takođe će biti predstavljeni prilikom diskutovanja rezultata istraživanja.

### **Refleksije procesa istraživanja**

Kritička refleksija predstavlja osnovni vid evaluacije kolektivnog rada sećanja, pa i garancije njegovog kvaliteta. Mnogi autori svoja istraživanja podvrgavaju detaljnoj kritičkoj analizi i evaluaciji (dobar kritički osvrt može se naći u Kaufman et al., 2008). Ključna pitanja su: kako proceniti da li je metod adekvatno primenjen? Koji su kriterijumi? Da li je to trajanje procesa? Da li je to mogućnost i prilika za sve učesnike da teoretišu svoje iskustvo i reflektuju? Šta se dešava ako to ne žele, povlače se, nisu u stanju da reflektuju, rigidni su? Pitanja su mnoga. U ovom odeljku dotaći ću i reflektovati o onim pitanjima koja su iskrsla iz ovog istraživanja: proceduralni aspekti primene metodologije, grupni odnosi, moja uloga kao glavne istraživačice i pitanje ravnopravnosti, emancipatorski potencijal istraživanja, etika. Neke od važnih refleksija već su navedene u prethodnim odeljcima, s obzirom da su bile konstitutivni deo procesa istraživanja, poput sprovođenja istraživanja u okviru doktorskog rada i odstupanja od proceduralnih smernica.

### ***Proceduralni aspekti***

Iako kolektivni rad sećanja može poslužiti kao metodologija u obrazovne svrhe i za podsticanje osveščivanja, u ovom istraživanju primarno sam je koristila kao naučni metod. Zbog toga sam osmišljavanju, planiranju i organizaciji istraživanja pristupila na više formalizovan, a manje fleksibilan način. Istraživanje sam sprovodila u prostorijama zgrade fakulteta, u što je moguće više strukturiranoj dinamici rada. Tokom kolektivnog rada stalno sam se trudila da poštujemo uputstva za sprovođenje rada sećanja i za tu svrhu odabrala sam najdetaljnija i najsistematičnija dostupna uputstva (Haug, 2008a). Tokom diskusija, insistirala sam da se pridržavamo pravila za pisanje i analizu sećanja, kao i da se tokom analize ne fokusiramo na osobu i realni događaj, već na tekst i značenja dostupna u njemu. Za mnoge učesnike, to je bio veliki izazov, a povremeno i povod za smeh. Ipak, čini mi se da smo ispunili cilj da niko ne doživljava lično bilo čiju interpretaciju, jer niko nije bio uvređen, niti je pokazivao ljutnju ili negodovanje u vezi sa analizom. Ponekim učesnicima-istraživačima, poput Viktora, distanciranje gotovo da nije išlo, ali se ni on nije osećao napadnuto, čak i usled mojih povremenih provokacija sa ciljem da ga podstaknem na kritičku refleksiju.

Međutim, sprovođenje participativnog istraživanja podrazumeva da se ne može sve u potpunosti predvideti, kontrolisati i sistematizovati, jer istraživač nije samostalan i odluke i proces zavise i od drugih učesnika. Tamo gde je fleksibilnost bila neophodna za postizanje osnovnih ciljeva istraživanja, trudila sam se da izađem u susret. Uglavnom se to ticalo dogovora oko grupnih sastanaka, poštovanja tuđih obaveza i dopuštanja da diskusije odu dalje od glavnog fokusa. Takođe, poneka sećanja konstruisana su uz svesno ili nesvesno zaobilaženje pojedinih smernica za pisanje sećanja, ali smo o svakom od tih odstupanja diskutovali i reflektovali.

Čitav proces, pogotovo prve grupe u okviru prvog istraživanja, trajao je veoma dugo i bio veoma naporan. Povremeno smo ostajali do kasno na fakultetu, ulazeći u treći sat konstantnog rada. Nismo pravili pauze, osim što su pojedini učesnici samostalno ustajali kada im je bilo potrebno osveženje. Na poslednjem sastanku rekli su mi da je za tako naporan proces potrebno doći do izrazito intrinzički motivisanih osoba (kao što su oni) ili razmisliti o insentivima. Zatim, da je potrebno obezbediti neki oblik osveženja i dobro strukturisati sesije tako da ne traju duže od dva sata. Te sugestije usvojila sam u istraživanju sa drugom grupom. Na poslednjem sastanku druge grupe, nisam dobila komentare koji su se ticali iscrpnosti, dužine i težine procesa, već su svi komentari bili pozitivni. Ticali su se svežine drugačijeg pristupa od očekivanog od strane psihologa (pošto se tradicionalno od studenata uvek očekuje da popunjavaju neke ankete), kao i njihovo vrednovanje mogućnosti da učestvuju u takvom istraživanju i na malo drugačiji način pričaju o temi koja ih zanima, u odnosu na način na koji to rade „na slavama“.

### ***Grupni odnosi i pitanje ravnopravnosti***

Generalno, ovakvo istraživanje namenjeno je preispitivanju i relativizaciji odnosa moći između različitih pozicija u istraživanju, ali praktično to je teško izvodljivo – neko mora da vodi, facilitira i moderira proces. To, međutim, ne mora značiti istovremeno umanjivanje moći i agensnosti drugih članova kolektiva, jer dobro vođenje procesa može čak podstaći osnaživanje pozicija drugih učesnika u istraživanju (Farrelly, Stewart-Withers, McLennan & Gibson, 2017, p. 87-88). Vođenje i moderiranje procesa, ujedno, znači i preuzimanje odgovornosti za proceduralne i socijalne aspekte istraživanja (socijalnu interakciju i grupnu dinamiku). Iako to može zvučati tradicionalno i neravnopravno, na kraju, „ja sam bila ta koja treba da piše tezu u svrhe postizanja akademske titule“ (Cadman et al., 2001, p. 4). Odgovornost za naučnu zasnovanost istraživanja bila je isključivo moja.

Što se tiče oblika saradnje između mene i ostalih učesnika-istraživača, a s obzirom na institucionalni okvir istraživanja, čini mi se da grupe nisu bile motivisane samo lično i teorijski, već su zaista solidarisale sa mnom i teškoćama nalaženja adekvatnih učesnika i saradnika u ovako aranžiranom istraživanju. Svi su bez izuzetka potpuno dobrovoljno, bez ikakve naknade dolazili kad god su mogli na grupne sesije, učestvovali sa izrazitim žarom i posvećenošću i pritom su izuzetno vodili računa o pravilima i poštovanju svih saradnika. U radu sa drugom grupom to je bilo još vidljivije budući da se nismo prethodno poznavali i da su mi u početku persirali. Međutim, što smo dalje odmicali s radom, to je više odnos bio izgrađen na poverenju. To sam najjasnije shvatila kada mi je Luka u jednom trenutku uputio sarkastičnu opasku, iako sa osećajem transgresije odnosa uloga u kojima smo bili, i kada je Vuk na poslednjem sastanku kritički izjavio da sam češće privilegovala sopstvene, nego uvide ostalih i da bi trebalo da razmislim o tome kako sprovodim ravnopravnost, a ne samo da je verbalno podstičem.

Što se tiče ravnopravnosti, iako metod suspenduje tradicionalnu podelu istraživačkih pozicija (na učesnike i istraživače), u ovom istraživanju postojale su razlike u pozicijama između mene i svih ostalih učesnika, koje je bilo teže balansirati. Glavni razlog je što nismo zajedno osmislili istraživanje, kao što je uobičajeno u kolektivnom radu sećanja i što su, naposljetku, oni meni pomogli da uradim

istraživanje za doktorat, za koje je očito teško naći kvalitetne sagovornike i adekvatno motivisane učesnike. Naprosto, nismo imali isti ulog. Vuk mi je i na to skrenuo pažnju.

S obzirom da sam bila i učesnica, a ne samo istraživačica, ovo istraživanje od mene je zahtevalo da u njemu budem prisutna više nego što su istraživači tradicionalno prisutni u istraživanjima, da se izložim na načine na koje se istraživači retko izlažu (Tenni et al., 2003). To je proces istraživanja učinilo više komplikovanim, budući da moje sumnje, dileme, nesigurnosti, preispitivanja nisu bili prisutni samo u odnosu između mene i teksta, već i u odnosu između mene i drugih učesnika. Održavanje metodoloških standarda dok analiziramo sećanje koje ne samo što je moje, već i koje me pred grupom reprezentuje na određeni način, postavilo se kao najteži zadatak. U isto vreme, želela sam da budem ravnopravna sa ostalima, ali i da ipak ne izgubim legitimnost koju sam osećala da imam u njihovim očima (kao starija istraživačica, neko ko bi trebalo da je ekspert u kvalitativnim metodama i u određenoj oblasti istraživanja). Kao što mi je Vuk skrenuo pažnju, vrlo često sam privilegovala sopstvene uvide i tumačenja, mada do nekih od njih ne bih ni došla da nije bilo uvida od strane drugih učesnika. Razlog za to je osećaj da ipak nisam ravnopravna, onako kako su to bile Friga i njene koleginice, jer je u pitanju moj doktorat, jer sam više čitala i duže se bavila temom, a i svakako sam bila više upućena u kolektivni rad sećanja. Dosta često, ostali učesnici-istraživači su čekali na moje smernice i sagledavali sopstvena tumačenja u odnosu na moje (ne)odobravanje. Ipak, moj zadatak je bio da balansiram između samostalnosti koja je neophodna u radu na disertaciji, i participativnosti, kao i ravnopravnosti između različitih učesnika.

Na kraju, to povlači pitanje koliko je kolektivni rad sećanja prilagođen za svrhe izrade doktorske disertacije. I druge istraživačice koje su primenjivale metodologiju za potrebe doktorata reflektovale su o ovom problemu: „kako ja, kao postdiplomski student, zadovoljavam zahteve akademske institucije da ovo istraživanje bude moj sopstveni rad, a u isto vreme poštujem šta to znači biti član kolektiva? Da li je metod nekompatibilan sa istraživanjem u visokom obrazovanju? Da li sama činjenica da predajem ovo istraživanje akademskoj instituciji na procenu ugrožava metod?“ (Koutroulis, 1993, p. 93). Da li to znači da ne treba da koristimo ovaj metod za svrhu izrade bilo kog završnog rada? Svakako da je odgovor ne, s obzirom da institucionalni okviri ne treba da budu razlog za nekorišćenje određene metodologije, već pre svega njegovi potencijali za doprinos određenoj naučnoj temi. Doprinos ovoj temi biće predstavljen u narednim poglavljima i na čitaocima je da procene njegovu saznavnu i upotrebnu vrednost.

### ***Emancipatorski potencijali istraživanja***

Iako sam metodologiju primarno primenjivala u naučne, a ne u političke svrhe, postavlja se pitanje toga da li je i kako ovo istraživanje podstaklo sve nas na samorefleksiju i, možda, na određene promene. Rad sećanja je kritički i refleksivan. Novo znanje o procesima konstrukcije dolazi iz dva izvora: refleksivnih procesa svakog istraživača (priče sa samim sobom) i priče sa drugim istraživačima i njihovim iskustvima (Crawford et al., 1992). Lične refleksije dolaze od osveščivanja značenja koja su tada i tamo (u sećanju) bila dostupna i onih koja su dostupna sada, kada teoretizujemo (ibid). One su obično dostupne kroz pisanje druge verzije sećanja, koje za osobu donosi (novi) smisao. U ovom

istraživanju, iz navedenih mahom praktičnih razloga<sup>44</sup>, nismo pisali druge verzije sećanja. Uostalom, jedan od ciljeva istraživanja je da produkuje rezove, kontradikcije, prelome i da proces smatra nedovršenim i nedovršivim (Haug, 2008a). S obzirom na ogromnu količinu uvida do kojih smo došli tokom procesa rada na sećanjima, novi krug pisanja i novi krug refleksija nije delovao onoliko koristan i delotvoran (eng. *beneficial*) koliko bi bio dodatno naporan za izvođenje. Značaj i produktivni kapacitet pisanja druge verzije sećanja već je preispitan od strane prethodnih autorki i retko ko dosledno sprovodi ovaj korak u istraživanju (npr. Crawford et al., 1992).

Ipak, lične refleksije dostupne su i tokom rada sećanja, kada neko eksplicitno govori o sebi i tome kako mu znači određeni grupni uvid. Međutim, za razliku od formalno-naučnih aspekata istraživanja, procesi refleksije ne mogu da se vode, moderiraju i usmeravaju, sistematski beleže. Niti treba. Refleksija svakog učesnika i, posledično, značaj čitavog istraživanja za njega lično, ili za njegovo društveno angažovanje u odnosu na temu istraživanja, na raspolaganju je njegovoj volji da li će o tome pričati i šta će raditi sa tim. Pored toga, osoba, kao delatno biće, prepoznatljiva je i u otporu procesima osveščivanja, a ne samo u kapacitetu za osveščivanje. Osoba može da ne reflektuje o konstruisanoj prirodi svog identiteta, jer ona je ta na kojoj se prelamaju potencijali rada sećanja za emancipaciju i promenu. Čak i kada joj istraživanje donese neku promenu, osoba može da ne podeli svoj proces osveščivanja i značaja zajedničkog rada. Rad sećanja ne odvija se samo kroz ono što je rečeno, već i kroz ono što je mišljeno i zamišljeno, tokom i nakon rada sećanja.

Zbog toga, analiza procesa lične refleksije u ovom istraživanju nije dala sistematične i konzistentne rezultate. Pojedini učesnici referisali su na sebe samo prilikom upućivanja na određene metodološke aspekte istraživanja (pisanje u prvom licu, distanciranje prilikom analize, sleđenje uputstava), dok je drugima, među koje ubrajam i sebe, istraživanje donelo uvide o sebi koji su bili izrazito značajni za novo razumevanje sopstvene etničke pripadnosti. Međutim, očekivanje da će lična promena nastupiti već u toku samog istraživanja preveliko je očekivanje za istraživanje koje traje nekoliko meseci. Zbog toga bih, kada se kolektivni rad sećanja primarno koristi u naučne svrhe i za potrebe vremenski ograničenih akademskih ciljeva kakvo je izrada doktorske disertacije, njegov potencijal da podstakne ličnu i društvenu promenu shvatila kao jedan višak, nadgradnju nad istraživački proces.

### ***Etička razmatranja***

Osnovne etičke smernice u kvalitativnom istraživanju tiču se prava učesnika na informisanu saglasnost, anonimnost, poverljivost, pravo na odustajanje, na to da ne budu obmanuti i na debriefing. Međutim, zastupnici kritičke nauke postavljaju temeljnija pitanja u vezi sa društvenom nejednakošću, odnosima moći i nepravdom koja se često reprodukuje kroz istraživanja (van Dijk, 1987). U tom smislu, postavlja se pitanje načina na koji etički obziri iskrsavaju i prate čitav proces istraživanja, pa

---

<sup>44</sup> Dužina trajanja procesa i ulaženje u period kada je svim učesnicima-istraživačima počinjao ispitni rok razlozi su što nismo pisali druge verzije sećanja i što nismo dodatno reflektovali o ličnim procesima. Tako, partikularni procesi razrešenja, potencijali promene i emancipacije, ostali su na svakom od nas i za svakog od nas, a ne kao deo zajedničkog rada i procesa.

se o ovoj vrsti etičnosti govori kao o relacionoj etici ili razvijanju kontinuirano etičnog istraživačkog ponašanja (Brinkman & Kvale, 2008).

U ovom istraživanju težila sam stalnoj pozornosti u odnosu na etička razmatranja, konsultovanju sa drugim učesnicima-istraživačima, proveravanju da li im je lagodno tokom procesa, osetljivosti za odnose moći između nas, slušanju njihovih refleksija i uvida, težnji konsenzusu i iskrenoj brizi za to kako se osećaju tokom istraživanja. Sasvim nenamerno sam tokom rada sa prvom grupom prenebregnula to da bi nam značile pauze, kao i neki vid osveženja. Takođe, nisam bila svesna da suviše privilegujem svoje uvide, dok mi Vuk nije ukazao pažnju. Trudila sam se da uvažavam njihove stavove i idiosinkratičnosti i da podstičem one koji su povučeniji da aktivnije učestvuju. Što se tiče opštih etičkih smernica, nisam im tražila pisanu informisanu saglasnost iz nekoliko razloga. Prvi je taj što sam se vodila logikom *kontinuirane saglasnosti*, koja podrazumeva da saglasnost za učestvovanje nije jednoročni događaj, već nešto što je stalna obaveza tokom istraživanja (Brinkman & Kvale, 2008). Drugi razlog je što sam osećala da bih kroz insistiranje na pisanoj saglasnosti doprinela njihovom konstruisanju kao učesnika, a ne istraživača. Cilj mi je bio da se osete jednako legitimnim istraživačima koliko sam to ja i pozvanim da o određenim aspektima rada na sećanjima pregovaraju. To se ispostavilo kao značajno, budući da su mnogi učesnici-istraživači problematizovali i reflektovali o određenim pravilima i smernicama. Takođe, nisam želela da naš odnos bude formalan, već da odnose poverenja, brige i međusobnog uvažavanja gradim na temelju zajedničkog rada. Najzad, nisam imala nameru da ih nekakvom ugovornom obavezom primoravam da prisustvuju analizama i onda kada nisu u mogućnosti i za to nemaju volje, što smatram da se sukobljava sa osnovnom idejom etičnog istraživanja. Ta mogućnost izbora za mene je bila jedan od načina da se oduprem definisanju našeg odnosa u terminima moći i kontrole (Koutroulis, 1993), naročito s obzirom da već dovoljno „kontrolišem“ situaciju time što se staram o procesima/proceduri i što ću ja na kraju koristiti podatke. Zbog toga sam obe grupe pre početka rada informisala usmeno o procesu i okviru istraživanja onoliko detaljno koliko mi je u tom trenutku bilo dostupno. Prvoj grupi sam dala vremena da o tome odluče pre dolaska na fokus grupu, a drugoj grupi je Luka već objasnio kako izgleda proces i oni su došli podrazumevajući sopstvenu saglasnost u učestvovanju. Ipak, i njima sam detaljno objasnila dinamiku i sistem rada, ovog puta bolje informisana nego prilikom istraživanja sa prvom grupom. Obe grupe su, dakle, usmeno dale saglasnost za učestvovanje.

Što se tiče poverljivosti i anonimnosti, svima je saopšteno da ću u istraživanju koristiti pseudonime i da ću njihovim podacima imati pristup samo ja (i oni). Takođe, tokom pisanja rada trudila sam se da sve informacije koje su potencijalno otkrivajuće za učesnike izostavim. Na kraju rada sa obe grupe sprovela sam debriefing koji nisam snimala i tokom kog su imali priliku da mi kažu sve što im je godilo/smetalo u toku istraživanja i u vezi sa mnom. One komentare koje sam mogla da usvojim, usvojila sam tokom rada sa drugom grupom i prilikom predstavljanja rezultata grupnog rada<sup>45</sup>. Takođe, svim učesnicima-istraživačima sam poslala studije njihovih sećanja na uvid i konačnu saglasnost, u sklopu *učesničke ili komunikacione saglasnosti* (Mason, 1996; Vilig, 2016). Ovo je, pored

---

<sup>45</sup> Tokom transkribovanja sam mogla da čujem neke uvide i tumačenja, koja možda isprva nisam i da naknadno razmislim o validnosti pojedinih uvida drugih učesnika-istraživača, koje sam možda na samoj sesiji odbacila.

kritičke refleksije, dodatni kriterijum za evaluaciju kvaliteta istraživanja, jer predstavlja proveru validnosti interpretacija, s obzirom na to koliko rezonuju sa iskustvima učesnika.

Što se tiče drugog, onlajn istraživanja, prilikom uvoda u upitnik učesnicima sam, na uobičajeni način pozivanja na učešće u naučnom istraživanju, predstavila sebe, svrhu i okvir istraživanja, cilj faze u koju se uključuju i to šta će se od njih očekivati. Zamolila sam ih da ne ostavljaju lična imena niti kontakt kako bi njihova anonimnost bila sačuvana. Smatrala sam da su time dovoljno informisani o istraživanju da bi mogli da donesu odluku o učestvovanju. Ipak, s obzirom da se vrlo lako „odustaje“ od istraživanja, klikom na dugme, pitanje saglasnosti i obavezanosti na učešće nisu toliko problematična kao u prethodnom istraživanju.

## 5

# Analiza i diskusija rezultata istraživanja

*“the point of modern politics is no longer to liberate the subject, but rather to interrogate the mechanism through which subjects are produced or maintained.”*

J. Butler (1997, p. 32)

Rezultati istraživanja biće predstavljeni kroz tri odeljka. Prvi se direktno odnosi na ishode kolektivne analize svakog sećanja ponaosob, onako kako smo to radili tokom praktičnog dela prvog istraživanja. Drugo se odnosi na poređenje studija sećanja kroz teorijsku analizu procesa konstrukcije subjektivnosti u različitim socio-kulturnim kontekstima i kroz praktično-simboličku aktivnost. Ovaj deo analize oslanja se na teorijske resurse kulturne psihologije i njega sam izvela samostalno. Treći deo tiče se validacije prethodnih nalaza o konstrukciji etničkih identifikacija i predstavlja analizu rezultata drugog istraživanja koje je sprovedeno onlajn.

### Studije sećanja

*“how and with what means and constructions of self and others is a certain meaning and sense of the world produced? What contradictions were taken along, what was ignored in silence, and what kind of ability to act was achieved?”*

F. Haug (2008b, p. 540)

Rezultate kolektivne analize sećanja nazvala sam studije sećanja (iz obrazloženja navedenog na kraju odeljka „Izmeštanje problema“) i one su napisane u prvom licu množine kako bi čitaocima bilo jasno da je ovo rezultat analize koja je u svakoj od tačaka ishodila konsenzusom. Moj glas se tu ne izdvaja od ostalih, iako sam uglavnom samostalno vodila i usmeravala diskusiju i najviše uzimala reč (Prilog C). Pored toga, ovi nalazi predstavljaju obrađene i sažete duge i digresivne diskusije različitih jedinica analize i kao gotov proizvod predstavljaju ishod moje samostalne transkripcije i obrade transkripata. Trudila sam se da zadržim autentičnost interpretativnog karaktera kolektivne analize, ali sam na nekim mestima naknadno intervenisala iz potrebe da rezultate predstavim jasnije i konzistentnije nego što je to bilo tokom zajedničkog rada. Sećanja nisu analizirana na identičnom nivou teorijske elaboracije, zbog različitih predznanja i interesovanja učesnika, kao i samog sadržaja sećanja.

Prvih šest studija je nastalo u okviru prve grupe, a preostale tri u okviru druge, i poređane su hronološki onako kako smo ih analizirali. Moje sećanje bilo je analizirano u obe grupe, ali sam nakon detaljne analize oba procesa zaključila da se većina uvida ne razlikuje suštinski i da bi odvojeno predstavljanje tih analiza suviše opteretilo tekst. Zbog toga je studija mog sećanja predstavljena kao agregat ishoda oba procesa, pri čemu je jasno naznačeno koji uvidi su nastali u drugoj grupi sa kojom sam radila istraživanje. Svaka studija će počinjati tekstem sećanja datog učesnika, koje je korišćeno kao materijal za analizu. Podnaslovi predstavljaju jedinice analize, prema vodiču koji smo koristili (značenja i implicitna teorija<sup>46</sup>; konstrukcija aktivnosti subjekta; konstrukcija osećanja subjekta; konstrukcija drugih; konstrukcija subjektivnosti; praznine i kontradikcije; jezičke specifičnosti<sup>47</sup>), a metod analize bio je kritička diskurzivna analiza (Haug, 2008a) izvedena prema smernicama koje su detaljno opisane u metodološkom delu.

### **Studija sećanja 1: Luka**

*Mali dečak od nekih 6-7 godina prvi put je išao u inostranstvo. Kao i svako malo dete imao je prilično iskrivljenu sliku o tome kako izgleda inostranstvo. Sve što je očekivao bilo je zasnovano na televiziji, pa je stoga mislio da će tamo biti ljudi različite boje kože i kose, koji pričaju jezikom koji on ne razume i pišu slovima koja mu nisu bliska. S obzirom da je išao iz Srbije u Hrvatsku, šokirao se, a malo i razočarao kada je video sasvim slične ljude kao i kod svoje kuće. Svi su isto pričali i izgledali, saobraćajni znaci su bili isti, imena gradova su mu zvučala poznato i slično. Dečak je išao sa svojim roditeljima i babom kod svoje porodice koji su isto izgledali i pričali o istim stvarima kao kod kuće i to na isti način. Dečak je utvrdio da je inostranstvo, makar ono gde se ide kolima, isto kao Srbija, samo što ima more.*

*Ubrzo su mu predočena neka pravila i neke izmene kojih je morao da se drži. Trebao je da ćuti kad se priča sa nekime van kuće, da ne govori „bre“ i „hleb“, kad se ne jede kući da tiho traži hranu i pribor i slično. Saznao je i da je njegovo ime malo problematično, jer se niko tako ne zove u inostranstvu. Raspitivao se zašto je to tako i zašto ne sme da se ponaša kao što se i uvek ponaša. Ubrzo je drugačije posmatrao situaciju, gledao je šta se kako kaže i primetio da ljudi drugačije pričaju i o drugim stvarima. Na osnovu toga kako su njegovi roditelji reagovali na poglede prolaznika koji bi ih čuli kada se dovikuju na plaži, shvatio je ili je mislio da je shvatio, da u njima ima neke negativnosti. Saznao je da je Srbin i da to treba da se nekada krije jer neko drugi može da shvati i da ga ne voli zbog toga. Čak i ako on nije ništa loše nikome [uradio]. Izgleda da iako su mnoge stvari slične, zapravo postoje neke stvari koji su mnogo bitne i koje razlikuju ljude u državama. Takva je jednostavno bila situacija.*

---

<sup>46</sup> Rekonstruktivna poruka teksta nije odvojeno predstavljena u analizi studija sećanja, već je pripojena onim delovima analize gde se najviše uklapala, odnosno na kojima se najviše zasnivala.

<sup>47</sup> Jezičke specifičnosti su aspekt analize koji je pokriven prilikom analize svakog sećanja, ali sam odabrala da predstavim samo one koje su dale značajne rezultate za razumevanje analize drugih aspekata, i to na mestu gde mi se činilo da najviše odgovara (negde pri početku, negde pri kraju studije sećanja).



## Značenja i implicitna teorija

Kao osnovno značenje koje tekst nosi izdvojili smo *disonancu* između iskustva deteta koje je glavni akter i pravila ponašanja koja mu nameću roditelji. Lično iskustvo deteta, prisutno u prvom delu sećanja kroz radoznalost i očekivanje egzotičnog inostranstva i razočaranost usled susreta sa sličnim ljudima koji „*isto pričaju i izgledaju*“, u drugom delu sećanja biva potisnuto nakon intervencije roditelja kojom njegovo opažanje biva preoblikovano. Tamo gde je dete isprva videlo sličnost – sada počinje da opaža razlike („*Ubrzo je drugačije posmatrao situaciju, gledao je šta se kako kaže i primetio da ljudi drugačije pričaju i o drugim stvarima*“).

Pored toga što smo prepoznali da su *razlike artificijelne za dete*, one su u tekstu konstruisane kao *značajne*, iako ih dete ne razume. Ovo tumačenje se zasniva na poslednjem delu narativa gde on kaže „*Izgleda da iako su mnoge stvari slične, zapravo postoje neke stvari koji su mnogo bitne i koje razlikuju ljude u državama. Takva je jednostavno bila situacija.*“ Sećanje opisuje *prvo iskustvo etničke različitosti*, kao osnovu za identifikaciju deteta sa srpstvom. To iskustvo je, međutim, *kulturno oblikovano*, s obzirom da je dete počelo da opaža razlike između sebe i drugih tek nakon što su mu predočena pravila o tome kako da se ponaša, šta da govori i šta treba da prećuti.

U specifičnom socijalnom kontekstu Srba na moru u Hrvatskoj neposredno nakon raspada Jugoslavije, smatrali smo da upotreba specifično srpskih reči ne predstavlja puku jezičku distinkciju, već nosi negativnu političku konotaciju. Deo tog diskursa detetu je dat u vidu pravila koje treba da sledi, uz naglašavanje potrebe za *podozriivošću*, zbog zamišljene potencijalne štete koju dete može pretrpeti od strane drugih, iako samo nije ništa loše uradilo („*...u njima ima neke negativnosti*“, „*neko drugi može da shvati i da ga ne voli zbog toga*“). Postojanje „negativnosti u njima“ sugerise da su roditelji tim razlikama pridodali određenu vrednost, zbog čega govorimo o prisustvu vrednosti u konstruisanju razlika. Za razliku od relativno nasumičnih reči i ličnog imena koje direktno upućuje na nacionalnost, dete nije naišlo ni na kakve negativne posledice zasnovane na toj razlici. Ipak, osećaj potencijalne ugroženosti ulazi u proces njegove identifikacije.

Iako dete u socijalnom polju zatiče kako sličnosti, tako i određenu podelu između ljudi, uvideli smo da ono ne razume situaciju u kojoj se od njega očekuje da se ponaša na određeni način, kao ni razloge koji stoje u osnovi pravila ponašanja. Njegovo iskustvo možemo razumeti pomoću *metafore igre*: situaciju kada igrač igra čija pravila ne razumeš, ali se očekuje da ih poštuješ. Tu metaforu povezali smo sa izrekom „Kada si u Rimu, ponašaj se kao Rimljanin“, budući da predstavlja odnos između date društvene situacije i očekivanog ponašanja. Stoga smo kao temu narativa sećanja formulisali: „Kada si u Hrvatskoj, *ne ponašaj se kao Srbin*“, u nameri da istaknemo značaj potiskivanja markera srpskog etniciteta u kontekstu Hrvatske.

Najzad, tumačili smo ovo sećanje kao konstrukciju *prvog iskustva srpstva* kao *procesa saznanja*, a ne procesa lične identifikacije zasnovanog na osećanjima. Dete u kontekstu sećanja doslovno saznaje da je Srbin, samim tim usvajajući i *kontingentnu definiciju srpstva*: da ljudi koji izgledaju slično kao on, koji pričaju istim jezikom, imaju slična imena, ipak nisu Srbi, i da se ono što ga definiše Srbinom

nalazi u malim razlikama između njega i ljudi koji žive u inostranstvu<sup>48</sup>. Zbog toga smo nakon dekonstrukcije teksta ipak preoblikovali naziv teme u: „Kada si u Hrvatskoj, *shvatiš da si Srbin*“. Tako postaje eksplicitna osnovna implicitna teorija u tekstu, a to je da se proces etničke identifikacije najistaknutije odigrava u kontekstu susreta sa onim što je konstruisano kao drugo/različito.

Određene jezičke formulacije, koje su nam zvučale kao da su zaista dečije („*inostranstvo, makar ono gde se ide kolima/isto kao Srbija, samo što ima more*“) konstruišu inostranstvo kao ono koje je *blizu i slično*, odnosno upućuju na blizinu, bliskost, zasnovanu između ostalog i na tome što je išao kod svoje porodice, gde svi „*isto izgledaju, pričaju o istim stvarima i na isti način*“. Drugačiji način govora u Hrvatskoj mogao je da bude konstruisan od strane roditelja kao nešto što je zanimljivo, a ne kao razlika koja demarkira njegov etnicitet i koja ga može ugroziti.

### **Konstrukcija aktivnosti subjekta**

Rad na glagolima pokazao je da čitav tekst dvojako konstruiše aktivnost deteta kao subjekta teksta. Prvi pasus konstruiše dete kao veoma aktivno, što je izraženo kao *težnja za istraživanjem* novog mesta u koje dete ide. Ta težnja zasnovana je na očekivanju, odnosu prema situaciji i inostranstvu kao nekoj pojavi, koja je, međutim, opovrgnuta. Dete se šokiralo i razočaralo onim što je zateklo.

Drugi deo narativa potpuno drugačije konstruiše aktivnost deteta, kao onog *od kog se očekuje da sledi društvenu normu* („*morao da se drži/trebalo da ćuti/da ne govori/da tiho traži*“), da se ponaša u skladu sa pravilima igre koju ne razume. U središnjem delu narativa vidimo da dete ulazi u *interakciju sa pravilima* koja su mu nametnuta („*raspitivao se zašto je to tako*“). Ovog puta, njegova aktivnost i radoznalost postaju *usmerene* („*ubrzo je drugačije posmatrao situaciju/gledao je/primetio/shvatio/saznao*“). Jednostavno, dete počinje da opaža svet oko sebe u skladu sa pravilima. To znači da razlike, ipak, na neki način, postaju stvarne za dete, nakon što je uvedeno pravilo razlike. Bilo nam je zanimljivo to što se detetu od strane rodbine i roditelja nije ponudilo da počne da koristi hrvatske reči dok je u Hrvatskoj (što bi bila akomodacija u novom okruženju), već da potiskuje sopstveni način izražavanja koji ga identifikuje kao Srbina (što smo nazvali *negativnom asimilacijom*).

### **Konstrukcija osećanja subjekta**

Ustanovili smo da postoji upadljivo *odsustvo reči osećanja* glavnog subjekta teksta. Prisutna osećanja *šoka i razočarenja* imaju kognitivnu komponentu, budući da se odnose na neko znanje i očekivanje koje je iznevereno. Još je više upečatljivo odsustvo osećanja, kada se uzme u obzir da je zadata tema bila „Najviše sam se *osećao* kao Srbin“, te da bismo očekivali da su određena osećanja nužan konstituent procesa identifikacije, kao emocionalnog poistovećivanja. Ovaj nalaz možemo

---

<sup>48</sup> Ovu interpretaciju ponudio je Lazar, oslanjajući se na Frojdiv (Sigmund Freud) pojam *narcizma malih razlika* (Frojd, 1973, p. 321).

pripisati uzrastu glavnog subjekta teksta, koji još uvek nije usvojio bogat rečnik osećanja za elaboraciju doživljenih iskustava ili rodnoj socijalizaciji dečaka u pravcu uzdržanijeg emocionalnog izražavanja<sup>49</sup>.

### **Konstrukcija drugih**

Analizom drugih aktera utvrdili smo da se roditelji i baba najpre pojavljuju kao saputnici, da bi kasnije dobili ulogu *kompetentnih drugih* koji usmeravaju ponašanje i opažanje deteta kroz učenje putem socijalnog referisanja („Na osnovu toga kako su njegovi roditelji reagovali na poglede prolaznika koji bi ih čuli kada se dovikuju na plaži, shvatio je...“) i uvođenja pravila/norme. Od svih drugih aktera, jedino se pravila pojavljuju kao *bezlična* (ona „su mu predočena /trebalo je da čuti“).

Dete najpre ne konstruiše ljude koje sreće u inostranstvu kao Hrvate, već kao „slične ljude“, nasuprot njegovom očekivanju da oni budu različiti. Međutim, nakon socijalne intervencije, drugi u inostranstvu konstruisani su kao *oni koji bi mogli da mu naude*, čime se osećaj implicitne pretnje proširuje na bilo koga koga ono ne poznaje u datom okruženju, tj. „neko drugi [ko] može da shvati i da ga ne voli zbog toga“ što je Srbin. Hrvati se pounutruju kao potencijalni hostilni drugi, u kojima „ima neke negativnosti“. Ipak, diskutovali smo da se ova negativnost za dete ne pojavljuje kao opravdana (jer njemu niko nije zaista naudio), već kao *potencijalno reaktivna* u odnosu na reči i ponašanja kojima „otkriva identitet“ Srbina.

### **Konstrukcija subjektivnosti**

Na osnovu prethodnih elemenata, uvideli smo da isprva *radoznalo i agensno*, dete biva *usmereno* na određeni način opažanja i razumevanja okoline, na osnovu norme implementirane od strane kompetentnih drugih. Prisutna naivna neposrednost deteta u pristupu ljudima za koje očekuje da budu „različiti“ a pojavljuju se kao „slični“, preokreće se u opažanje različitosti koja ima negativnu funkciju (njihovi pogledi se percipiraju kao „negativni“ i oni „mogu da ga ne vole“). Iako se ne oponira pravilima igre koja mu se nameću, ono je i dalje aktivno u pokušaju da ta pravila razume („raspitivao se“).

Etnicitet se pojavljuje kao nešto što *treba kriti*, jer može dovesti osobu u problem (što dete pripisuje imenu, npr. pa je ime problematično) i kao nešto *manifestno, simptomatično* (što se može odigravati kroz jezik i ponašanje), dok latentna značenja detetu nisu dostupna (zato se očekuje da dete igra igru po pravilima koja zna, ali ne razume). Identifikacija kao Srbina detetu se kognitivno javlja (kao *spoznaja, saznanje*), ali ne i doživljajno (nema osećanja). U tome uviđamo *spoljašnju vezu* sa etnicitetom kao pozicijom u socijalnim odnosima – „biti Srbin“ nije deo ličnog identiteta.

---

<sup>49</sup> Postoji nekoliko značajnih studija u Srbiji o rodnoj socijalizaciji (npr. Babović i sar., 2016; Čeriman, 2019).

## **Praznine i kontradikcije**

Tokom analize došli smo do uvida da u tekstu nedostaje opis neke *konkretne situacije* koja se desila, gde bismo jasno mogli videti šta je detetu rečeno u pogledu toga kako i zašto da se ponaša, pa je Luka tokom rada sećanja ispričao događaj koji smo nazvali „Epizoda u plićaku“: „*Jako ti je prirodno kad si ti u vodi, a neko drugi na plaži i između vas ima 20ak metara, da mu nešto kažeš, 'stani bre' ili šta god, i kad vidiš da tu nekako saseklo atmosferu, da se sad nešto op!, šta je sad, razumeš, ti blejiš u plićaku i onda sad odjednom su svi nekako... kao oni merkati kad stanu, pa kao 'je l' sve okej?' i onda ti posle kažu 'nemoj to sad dok smo ovde da pričaš, kao, okej nisi ti ništa loše uradio' i da, onda ti kao 'aha, znači sad igram neku igru' u kojoj sad ti ne znaš pravila i sad ih kebaš, kao šta se dešava, šta priča. I onda ti pričaš, razumeš? Ti si odma' izvalio da tvoja tetka kaže 'žlica', da ne kaže 'kašika' i razumeš kao hahaha, i to je to. A onda sad odjednom to su kao postala pravila igre, koju ti nisi bio svestan da se igra, a još kao i koja su sve pravila, znaš. To je to. I najsigurnije ti je bilo da ideš stert, da ono, ćutiš i ono, plivaš i to je to.*“ Smatrali smo da ovaj događaj predstavlja potvrdu *metafore igre* kao osnovni kontekst identifikacije, jer je dečaku najpre bilo smešno kako tetka upotrebljava jezik, a potom ta „igra“ postaje ozbiljnija i zahteva prilagođavanje ponašanja. Dodatno, bilo je zanimljivo zapaziti da dečak ovde koristi reč „prirodno“ prilikom upotrebe maternjeg jezika u Hrvatskoj, dok deluje da je „sasecanje atmosfere“ bila opšta pojava u datom kontekstu. Ostalo je nejasno kako su reagovala druga deca.

Takođe, kao prazninu komentarisali smo i nedostatak osećanja, što se u odnosu na temu sećanja „Najviše sam se osećao kao Srbin“, može shvatati i kao kontradikcija. Tumačenje toga išlo je u pravcu rodne socijalizacije (v. gore).

## **Studija sećanja 2: Maja<sup>50</sup>**

*Jedan jun u Sarajevu, njen prvi. Ona i Sofija šetaju od hostela do Fakulteta gde imaju predavanja. Dugačka ulica, Maršala Tita, glavna, prolazi kroz ceo grad. Kucajuća žila puna ljudi. Sunce je, veoma je toplo, miran je dan, čuje se žamor ljudi koji hodaju, automobila i tramvaja; buka drugačija od beogradske. Pogled na okolne planine pobuđuje mir, priroda je izuzetna, čista i svetlucava pri dodiru sunčevih zraka sa staklenim prozorima kuća obasutih po planinskim strminama. Vazduh je svež i najavljuje promenu vremena... ona pušta da joj Sofija priča o gradu [...]<sup>51</sup>, vraćajući je dvadeset godina unazad na isto, ali ipak različito, mesto na kome su sada.*

*Prolazi pored grafita „Pazi snajper“ na zgradi, samo jednoj u dugom nizu, koje su izbušene granatama, mecima od snajpera i okreće glavu na suprotnu stranu, na one svetlucave planine na kojima se pojavljuju senke ljudi koji pucaju... ona zna da su to Srbi ... oni su kao i tada nevidljivi. Ali njihovi tragovi su tu, istorija bode oči bolnim ožiljcima na zgradama, koji prkose vremenu ponosno opstajući.*

---

<sup>50</sup> Zadržala sam treće lice tokom predstavljanja ishoda kolektivnog rada sećanja, zbog toga što sam se i tokom pisanja sećanja i tokom analize prema svom liku odnosila kao prema nekom drugom, kako bih se lakše distancirala od sopstvenih aktuelnih značenja, za razliku od onih koja su prisutna u sećanju (to je bio zadatak za sve učesnike). Želela sam da čitaocu verno prenesem taj aspekt procesa, koji me je, pored toga, činio ravnopravnom sa ostalim učesnicima.

<sup>51</sup> Naknadno je izostavljen mali pasaż zbog zaštite Sofijinog identiteta.

U tom momentu, gazi na petougao na trotoaru na kome je udubljenje nepravilnog oblika, obojeno crvenom bojom. Sarajevska ruža. Poetično ime za mesto na kome je obeleženo stradanje troje ili više ljudi odjednom. Mnogo je takvih mesta po gradu, najupečatljivija je ona Ruža u Ferhadiji, ulici sličnoj Knez Mihajlovoj, gde ljudi hodaju, pričaju jedni sa drugima, piju kafe i jedu sladolede, hiljade puta gazeći po tom mestu gde su pre dvadeset godina stradali nečiji roditelji, nečije ljubavi, nečija deca.

Dalje prolazi pored Parka deci, gde u jednom velikom krugu na kom su utabana u glini skamenjena stopala dece, stoji fontana. U sredini je veliki kamen, simbol majke, koji se naginje ka manjem kamenu, simbolu deteta, koje ona štiti, za razliku od mnogih majki koje tokom rata nisu uspele da zaštite svoju decu. Njoj srce ubrzano lupa, postaje svesna šta se sve dešavalo kada je ona imala samo par godina, nekoj drugoj deci njenog uzrasta, i naviru joj suze. Ona je za opsadu Sarajeva znala samo deklarativno, kao i za rat u Bosni, za nju su to bile samo reči koje označavaju neke nepoznate, istorijske događaje, od nje daleke. A sada se pojavljuju, bolno prisutni, u njenoj svesti i u njenim osećanjima, kao ogroman teret i kao narastajući bes i stid zbog svog neznanja. Kako mi Srbi možemo da ne znamo za ove događaje i sve ove ubijene ljude ispisane na tablama i kako možemo da o njima ne učimo i ne slušamo u školama, pita se. Ubrzo postaje svesna da je preplavljena krivicom.

### Značenja i implicitna teorija

Među glavnim značenjima u tekstu istakli smo *kontrast* između poetične lepote grada Sarajeva i stradanja koja su se u njemu desila. Budući da se kao agresori pojavljuju senke Srba u planinama oko Sarajeva, jedan od osnovnih motiva o kome saznajemo na samom kraju teksta je *osećanje krivice* glavnog subjekta teksta. To osećanje *izranja iz konteksta* koji je predstavljen i dolazi kao jedna *nepobitnost, neminovnost* izazvana time što se desilo, time što se o tome ne zna dovoljno i/ili upravo kontrasta koji oblikuje ceo tekst. Na primer, opisi grada u prvom pasusu kod nas kao čitaoca podsticali su osećanja spokoja, mira, lepote, čime se zapravo pojačava efekat sudara sa neprijatnom realnošću u drugom pasusu. Moguće je da je takva vrsta implicitno prisutne narativne logike *nesvesni pokušaj* autorke da šokira i prodrma čitaoca (to tumačenje smo imali u obe grupe). Dodatno značenje u tekstu, čime smo smatrali da se takva diskurzivna strategija može objasniti, jeste *suočavanje* glavnog subjekta sa zločinima koji su počinjeni od strane naroda sa kojim se ona identifikuje („*mi Srbi*“). Budući da je sama suočena sa onim što je učinjeno i što se zaboravlja, pišući sećanje pokušava da suoči i čitaoca. Na samom kraju teksta, suočavanje uzima formu *pozivanja na odgovornost* čitalaca koji bi se prepoznali kao Srbi („*Kako mi Srbi možemo da ne znamo za ove događaje i sve ove ubijene ljude ispisane na tablama i kako možemo da o njima ne učimo i ne slušamo u školama*“).

Kako bi se na neki način izborila sa preplavljenošću koju je doživela u toj prvoj šetnji kroz Sarajevo, narativ sećanja tumačili smo kao pokušaj autorke da, zajedno sa čitaocem, *proživi iskustvo* na osnovu rekonstrukcije događaja u Sarajevu kroz spomenik i priču. Tako tekst ima oblik *galerije sećanja* grada Sarajeva, u kome su istorijski zanemareni i zaboravljeni („*nevidljivi*“) agresori bili Srbi. A s obzirom da se kao glavno osećanje u tekstu javlja krivica, temu teksta formulisali smo kao „*Kriva za masakr u raju*“. Time je naglašen i *kontrast između lepote i užasa* kojim tekst obiluje.

U drugoj grupi smo takođe prepoznali *suočavanje i krivicu* kao glavna značenja, ali smo naznačili da tekst deluje kao opis *prvog susreta ili upoznavanja* sa zločinima sopstvenog naroda i, ujedno, sa *sopstvenim neznanjem*. Nasuprot otporu prema prikazanim zločinima Srba, koji bismo očekivali na osnovu etnocentričnih uverenja, u tekstu nailazimo na *osudu* sopstvenog naroda i *samoosudu* zbog neznanja. Zato smo implicitnu teoriju izrazili preko hrišćanske mudrosti „(Ne) vidi se brvno u svom oku, a u oku svog brata vidi trn“.

### **Konstrukcija aktivnosti subjekta**

U tri različita dela narativa prepoznajemo tri različite vrste aktivnosti subjekta u tekstu. U prvom, ona je pasivna, *vođena* od strane Sofije kroz šetnju („*pušta da joj Sofija priča*“). U drugom se ona *orijentiše spram istorije* koja je bila nevidljiva, a sada je „*bolno*“ prisutna („*prolazi, okreće, zna, gazi, prolazi*“). Međutim, bez Sofije, prethodno nevidljiva istorija možda ne bi bila u prvom planu, što znači da je Sofijina uloga u tekstu ključna, uloga kompetentnog drugog koji subjekta uvodi u poredak sećanja (više o ovome u odeljku „Konstrukcija drugih“). U trećem delu dominira *osveščivanje* glavnog subjekta (tri puta se ponavljaju reči koje se na to odnose), *osećanje šoka i neverice*, kao i *zapitanost nad neznanjem i zaboravljanjem zločina*, koji su ključni za njen odnos prema kolektivu čiji oseća da je deo. *Mobilizaciju kolektiva, pozivanje na odgovornost* tumačili smo kao momente najveće aktivnosti i motivisanosti subjekta u tekstu.

Aktivnost glavnog subjekta pozicionirana je u odnosu na aktivnost (ili neaktivnost) kolektiva kome pripada i na neki način je *oblikovana kolektivnim delima i amnezijom*. Određeni pripadnici grupe učinili su zločine, ali čitava grupa „*ne zna, ne uči, ne sluša o tome*“. Kolektivnim zaboravljanjem podržava se ono što je učinjeno i to je ono što subjekta šokira i protiv čega se buni. Međutim, na osnovu teksta delovalo nam je da kod subjekta nije bilo prethodnog znanja o događajima („*samo deklarativno*“), te da je ona *naivna* u pogledu dešavanja u Bosni tokom devedesetih. Ipak, vidimo da ona *prisvaja deo krivice* za dela i zaboravljanje od strane kolektiva, ali deo odgovornosti možemo pripisati i činjenici da se taj deo istorije (posebno događaji oko raspada Jugoslavije) ne obrađuje u školama („*kako možemo da ne slušamo u školama*“), već samo kroz javni diskurs. Izostavljanjem određenih događaja iz nastavnih kurikuluma, isti se ostavljaju bez mogućnosti da budu naučeni, ali i diskutovani, problematizovani. Time se konstituiše *nemogućnost subjekta da formalno obradi* neke događaje i on ostaje sa dominantnim narativima u društvu, koji mahom glorifikuju Srbe i srpske žrtve, a izostavljaju događaje koji ih definišu kao agresore.

U drugoj grupi smo, takođe, komentarisali pasivnu, *recipijentsku ulogu subjekta* teksta u odnosu na Sofiju i *nepreispitivanje znanja* koje dolazi od nje („*ona zna da su to Srbi*“); delovalo nam je da je ona mogla i da ne prihvati Sofijinu priču. To implicitno znanje koje se ne preispituje, prema Srbima kao agresorima i Muslimanima kao žrtvama, dolazi od činjenice da su srpske vojne jedinice okupirale Sarajevo tokom prve polovine devedesetih. Najistaknutija aktivnost je *optuživanje i okrivljavanje kolektiva*, koje je prisutno i *u odnosu subjekta prema samoj sebi*. Posledica toga je kolektivna krivica kao glavni kompleks u narativu.

### **Konstrukcija osećanja subjekta**

Pored toga što su vrlo *intenzivna* (šok, bes, stid, krivica, preplavljenost), delovalo nam je da su osećanja konstruisana kao da se *dešavaju subjektu* teksta, a ne da ih subjekat oseća („*suze naviru, srce lupa, postaje preplavljena*“), kao da su nametnuta. S jedne strane, ona su *indukovana kontekstom* i opisima u tekstu, kroz koje autorka teksta poziva čitaoca da osećaju zajedno sa njom. Drugim rečima, vrlo su involvirajuća. S druge strane, ona se mogu razumeti kao posledica *stavljenosti u određenu poziciju* na osnovu grupne pripadnosti i, u njoj, primoranosti subjekta da oseća. Prvobitni bes i stid zbog neznanja, kulminiraju znatno komplikovanim osećanjem krivice, koja predstavlja osnovni motiv sećanja.

*Dekonstrukcija krivice.* Krivica u tekstu nije konstruisana kao lična, već kao *kolektivna*, i to kao posledica neznanja o zločinima koji su učinjeni stanovnicima Sarajeva, a koja se ne pripisuje nedovoljnoj ličnoj, već kolektivnoj angažovanosti („*Kako mi Srbi možemo da ne znamo...*“). Kroz konstrukciju onoga što je dato, prisutno (na nekim mestima čak indeksično, ne samo simbolički<sup>52</sup>; Valsiner, 2007), sa čime se susrela ili suočila prvi put, prepoznamo da isto nije bilo prisutno ranije, da je bilo *potisnuto, izostavljeno, zaboravljeno*. Možemo reći da se krivica za subjekta javlja jer je iz gotovo potpune ignorancije uletela u nešto što je fizički vrlo prisutno, pa samim i *nepobitno, neminovno* – ne može se dalje negirati i ne znati. Iako krivica u tekstu potiče iz neznanja subjekta (tačnije, samo deklarativnog znanja), pozivanje kolektiva na odgovornost u poslednjem delu pasusa delovalo nam je kao da upućuje čitaoca da ona i nije imala prilike da nauči i sluša o tim događajima, pa, samim tim, se možda i ne može držati krivom. Ona shvata da je to kolektivna krivica i odgovornost, koju ona delom *oseća kao pripadnica kolektiva*, a delom i *odbacuje* (konstruišući čitav tekst, pa i sopstvena osećanja kao nešto što joj se dešava, što joj je nametnuto). Moguće je da se ta krivica pojavljuje kao rezultat toga što nema kolektivne krivice: baš zato što MI „*možemo da ne znamo, ne učimo i ne slušamo*“, i da ne osećamo krivicu – ONA postaje preplavljena. Zbog toga smo preplavljenost krivicom tumačili kao oblik kompenzacije za to što kolektiv bira da ne obrađuje događaje u Bosni i ne preuzima odgovornost.

U drugoj grupi osećanja subjekta smo tumačili kao više *fiziološki* nego psihološki konstruisana, što upućuje da je ona bila šokirana. To se može povezati sa uvidom da su ona indukovana kontekstom sećanja (dolaze od spolja), ali i da su involvirajuća, da podstiču čitaoca na uživljavanje (što dolazi iz teksta). Sam tekst, i bez poslednje rečenice, svedoči o preplavlivanju subjekta usled suočavanja sa činjenicama koje joj ranije nisu bile dostupne. One sada nisu samo prisutne već su *intruzivne*, direktno ulazeći u psihološki prostor subjekta, indukujući fiziološke reakcije.

Malo intenzivnije nego u prethodnoj grupi, diskutovali smo o diskurzivnim ciljevima teksta, pa je izražen i *skepticizam prema autentičnosti* osećanja subjekta teksta i posebno njihovog intenziteta. Grupi je delovalo da je iskustvu te šetnje kroz Sarajevo moralo prethoditi nešto podsvesno i lično,

---

<sup>52</sup> Na primer, sarajevska ruža je indeks mesta gde je u tlu ostala rupa od granate koja je ubila troje ili više ljudi odjednom. Kako bi se to mesto i simbolički obeležilo, rupa je obojena crvenom farbom i oivičena petougлом.

spram čega je sve to doživljeno toliko intenzivno. Njima nije zvučalo ubedljivo da je neznanje i šok dovoljan povod za tako snažnu emocionalnu reakciju. Jedna od hipoteza bila je da je poseti Sarajevu prethodio kritički odnos prema sopstvenom narodu, jer bi bilo koja druga vrsta prethodnih uverenja (npr. etnocentričnih) dovela do bar nekog otklona od onog što je prisutno.

Dakle, u prvoj grupi je uloga subjekta sećanja na osnovu osećanja tumačena kao *naivna*, a u drugoj kao *kritički nastrojena* u odnosu na sopstveni narod.

### **Konstrukcija drugih**

Glavnu ulogu kao *kompetentnog drugog*, doslovno vodiča, prepoznali smo u Sofiji kojoj je dopušteno da priča o gradu i čija se priča ne preispituje nigde u tekstu („*ona pušta da joj Sofija priča...*“). Ona je konstruisana kao neko ko očigledno ima pravo da priča, data joj je legitimnost od strane subjekta. U svakom slučaju, ona je neko ko usmerava percepciju i iskustvo grada koje će Maja doživeti. U drugoj grupi o Sofiji smo govorili kao o *avataru grada*, i utisku da joj je data *privilegija nad znanjem* o gradu. To čitavo sećanje oblikuje kao *vođeno sećanje*.

Druga figura su „*ljudi koji hodaju*“, koji su najpre predstavljani kao *uobičajeni stanovnici* grada ili turisti, a kasnije konstruisani kao oni koji *skrnave* mesta sećanja na stradanja („*hiljade puta gazeći po tom mestu gde su pre dvadeset godina stradali nečiji roditelji, nečije ljubavi, nečija deca*“). U drugoj grupi njihovu ulogu tumačili smo kao *kontrast* između živih ljudi koji hodaju i mrtvih spomenika (koji sećaju na žrtve). Oni predstavljaju uobičajen život u gradu koji se nastavlja i koji ne bi bio moguć kada bi svaki put neko zastao pred spomenikom i uživljavao se u događaj koji on obeležava, ljude koji su stradali i čiji su to „*roditelji, ljubavi, deca*“ bili. Životi stradalih ljudi u tekstu su *uvaženi, učinjeni vidljivim* kroz pisanje o njima i detaljne opise spomenika. U drugoj grupi smo konstrukcije stradalih tumačili kao *romantizovanje žrtava*, sa ciljem da se i kod čitaoca podstakne saosećanje.

Srbi kao narod konstruisani su dvojako: kao *prikaze*, nevidljive, ali prisutne senke koje pucaju i kao „*mi Srbi*“<sup>53</sup> koji ne znamo, ne učimo, ne slušamo. U nekom smislu, kao da postoji ambivalencija oko definisanja Srba („*ti Srbi*“, naspram „*mi Srbi*“, koji su jedni od drugih razdvojeni 20 godina). S obzirom da je tokom rata bila dete, deluje da se u tekstu ne poistovećuje sa senkama Srba koji pucaju, već sa onima koji to zaboravljaju. Tu senku možemo razumeti i kao metaforu, kao deo nas, tamnu stranu našeg naroda, čija dela ne možemo da promenimo, ali možemo da ne zaboravimo.

U drugoj grupi uvideli smo da je opozicija žrtve-agresori konstruisana kao *ljudi-Srbi*, s obzirom da se žrtvama ne pripisuje etničko obeležje, za razliku od senki ljudi koji pucaju („*ona zna da su to Srbi*“). Kao dodatnog aktera u tekstu tumačili smo grad Sarajevo i interakciju između onoga što grad nudi od svojih sećanja i onoga što recipijent bira da opazi i doživi. Taj odnos smo tumačili *metaforom posete galeriji slika*, gde je svaka slika data zajedno sa nekim svojim kontekstom, istorijom, ali gde svaka osoba koja prolazi kroz tu galeriju unosi nešto svoje u to i prima nešto svoje iz toga. Način na koji je nešto predstavljeno, van onog što je narativizovano ili verbalizovano, može pozivati na

---

<sup>53</sup> U drugoj grupi smo apoziciju bez zareza „*mi Srbi*“ tumačili kao emocionalnu ekspresiju koja naglašava ritam i povisuje ton teksta, pre nego kao pravopisnu omašku.



određenu vrstu komunikacije sa tim sadržajem i pobuđivati snažna osećanja kod onog ko obrati pažnju, poput razlike u veličini između kamena koji simbolizuje majku i onog koji simbolizuje dete ili crvene farbe koja asocira na krv, za koju se zna da je zbilja bila prisutna na tom mestu.

### ***Konstrukcija subjektivnosti***

Svi prethodni aspekti konstruišu lik u tekstu kao nekog ko je *vođen i nekritički nastrojen* prema ulozi Sofije kao kompetentnog drugog. Sofijin narativ, koji ona prisvaja bez pogovora, u interakciji sa načinom na koji su u Sarajevu organizovana i izložena kolektivna sećanja kroz memorijale i spomenike, u potpunosti oblikuju njeno iskustvo. Srbi, kao grupa kojoj pripada, predstavlja treći činilac koji definiše njenu poziciju kao pripadnicu grupe agresora. Ona je preplavljena krivicom, možemo reći, upravo zato što je kolektiv ne oseća (pitanja kojima poziva na kolektivnu odgovornost za zaboravljanje, javljaju se neposredno pre iskaza o preplavljenosti). Međutim, iako je ona oblikovana *socijalnom pozicijom* u koju je stavljena, vođena ulogom Sofije i kontekstom grada, diskutovali smo da se ne bi osećala krivom da se sama ne oseća kao deo tog kolektiva – da nije prisvojila deo kolektivne odgovornosti. U tekstu nema nikog ko njoj eksplicitno nameće krivicu, do nje same koja je proživljava. Zbog toga smo zaključili da autorka samu sebe pozicionira kao nekog ko trpi zbog toga što kolektiv nije dovoljno odgovoran da obradi tu krivicu. Glavno značenje teksta nakon rekonstrukcije postalo je „*oni su krivi, mi zaboravljamo, a ja podnosim krivicu*“.

Dakle, zaključili smo da se u tekstu proces etničke identifikacije javlja kroz kompleks ličnog proživljavanja kolektivne krivice, koja se prepoznaje kao posledica kolektivnog neznanja, odnosno zaboravljanja učinjenih zločina nad Muslimanima u Sarajevu. U takvom procesu sržnu ulogu imaju *lična identifikacija* sa kolektivom, *dela* učinjena od strane kolektiva i način na koji se on nosi sa njima (kroz *potiskivanje tog dela istorije*), *reprezentacija i konstrukcija spomenika* koji podsećaju na opsadu Sarajeva tokom devedesetih i *Sofija*, kao neko ko uokviruje te različite aspekte kroz priču koja prati Majinu šetnju kroz Sarajevo. Najistaknutiji aspekt identifikacije predstavljaju *deca kao simbol nevinosti u ratu*.

U drugoj grupi, istakli smo da tekst ovog sećanja subjekta konstruiše kao *osveščenu Srpkinju* koja *preuzima odgovornost* (za razliku od onih koji je nisu preuzeli, a jesu krivi), onu koja *empatiše* za žrtvama rata koje su predstavljene na human način i kao onu koja je u vreme rata bila dete, pa se stoga ne može kriviti za zločine koje nije počinila. Dakle, kao dete tokom rata ona je *nevina*, ali kao odrasla osoba koja učestvuje u neznanju o događajima tokom rata, ona je *kriva*. Stoga, iako je tekst eksplicitno konstruiše kao krivu, implicitno je *oslobađa krivice*.

### ***Praznine i kontradikcije***

U obe grupe prepoznali smo izostanak *kritičkog odnosa* subjekta prema Sofijinoj priči, kao i eventualni *dijalog* koji bismo mogli očekivati. S tim u vezi, nedostaje i *prethodno znanje i stavovi subjekta*. S obzirom na uzrast (o čemu svedoči poseta fakultetu), nije ubedljivo da je bila politički naivna.

Ono što bismo takođe očekivali na osnovu javnog diskursa jeste *poređenje* sa kolektivnim stradanjima Srba ili pominjanje istaknutih mesta stradanja srpskog naroda u Beogradu, budući da se u nekom delu porede Beograd i Sarajevo. Moguće je da bi takav ekskurs skrenuo pažnju sa glavne političke poruke teksta – a to je da se žrtve opsade Sarajeva učine vidljivim kroz tekst i da se kolektiv Srba pozove na odgovornost za zanemarivanje tog dela istorije.

Kao značajna kontradikcija u tekstu delovalo nam je to što je glavna eksplicitna poruka da ljudi treba da znaju i budu informisani o dešavanjima u Sarajevu, dok se implicitno šalje poruka o *epistemičkoj privilegiji doživljenog iskustva*, uronjenosti u kontekst, naspram pukog deklarativnog znanja.

*Jezičke specifičnosti.* Konstrukciju „isto, ali ipak različito, mesto na kome su sada“ možemo razumeti kao kliše koji služi da grad predstavi kao mesto koje je *zaleđeno u sećanju* na opsadu. Ta vrsta prisutnosti prošlosti u sadašnjosti prati ceo tekst („oni su kao i tada nevidljivi. Ali njihovi tragovi su tu, istorija bode oči bolnim ožiljcima na zgradama, koji prkose vremenu ponosno opstajući/ljudi hodaju, pričaju jedni sa drugima, piju kafe i jedu sladolede, hiljade puta gazeći po tom mestu gde su pre dvadeset godina stradali nečiji roditelji, nečije ljubavi, nečija deca“). Konstruisanje ličnog sećanja kroz pozivanje prošlosti u sadašnjost možemo razumeti kao pokušaj da se ta nevidljiva istorija, nepravedno zanemarena u narativima Srba, sada učini vidljivom i prisutnom. Možda je to posledica nemogućnosti da se sada zanemari ono čega je subjekat postao svestan. U kontekstu sopstvene osvešćenosti o sakralnosti mesta stradanja, gaženje po njima konstruisano je kao nepristojno. Na takav utisak podstiču romantičarske konstrukcije žrtava, kojima su one ujedno humanizovane („nečiji roditelji, nečije ljubavi, nečija deca“).

Dalje, specifično je i poređenje Sarajeva sa Beogradom, koje smo tumačili upućivanjem na *sličnost dva grada*, ali i na *zajedničku prisutnost dva naroda* u toj intenzivnoj šetnji kroz Sarajevo. To poređenje, naznačivanje sličnosti i razlika, podstiče utisak o sameravanju dva grada, u kojima je sopstveni narod prisutan na različite načine. Time se i subjektivnost osobe konstruiše na različite načine: u šetnji kroz Sarajevo, ona je turista, ali joj sam grad nameće agresorsku ulogu (bilo u pogledu nasilja nad njegovim stanovnicima ili nasilja nad sećanjem). Ta uloga je tu došla 20 godina pre nje.

### **Studija sećanja 3: Lazar**

*Јако национално осећање он је имао у току протеста против проглашења независности Косова. Сећа се да су били опсежни преноси овог догађаја и да је на ТВ-у могао да види читаву реку људи која иде улицама Београда. Мисли да је прича била да има више од 100.000 људи, што га је тада запањило. Та сама бројка га је на неки начин помало и застрашила, јер је тада по први пут био свестан размере таквих догађања, иако је на неки начин знао и за немуре 2000.*

*Мисли да је била ноћ кад је гледао тај пренос и такође мисли да му није пало на памет да оде тамо. Тад је имао 12 година и на неки начин му је изгледало да он ту не може ништа. Иако је у тим моментима имао осећање страхопоштовања и задивљености, не сећа се баш детаља,*

на пример, не може да се тачно сети реакције родитеља. Уопштено они су око тих националних питања увек били некако пасивни и пре свега југоносталгичари.

Оно што је допринело да на тај начин доживи овај догађај јесте то што је управо оформљен око конкретног циља, за разлику од немира 2000., који су му више изгледали као чисто рушење и улична туча.

Најјасније се сећа гласа одређеног говорника, који мисли да је био Тома Николић. Тај глас је одјекивао на неки језив начин и доприносио је томе да доживи атмосферу овог догађаја као нешто посебно, као нешто што може да донесе промене. Тај глас га је такође подсећао на нешто што је чуо у филму *Лепа села лепо горе*, који је оставио веома јак утисак на њега и кога ће памтити целог живота. Ова сличност је наравно појачала поменућу хаотичну атмосферу, уносећи ту неку дозу трагикомичног, лудог српства.

Мржња према Шиптарима је свакако била присутна. Овај догађај је само распламсао слике које је раније виђао, из погрома Срба који су се дешавали након бомбардовања, а поготово слику човека који се попео на цркву и покушава да развали крст. Оно што га је код ове сцене највише погађало је то што се крст на неки начин није дао и издржавао је упркос упорним покушајима рушитеља.

Најзад, инцидент који се десио у Америчкој амбасади је дао овом догађају већ неку насилну ноту, неку врсту искорака ка акцији, изгледало му је као да ће се нешто битно десити<sup>54</sup>.

### **Značenja i implicitna teorija**

Osnovni utisak koji je tekst ostavio na nas je da dete *prvi put svedoči* događaju koji predstavlja izraz kolektivne borbe za srpstvo. Sam događaj konstruisan je kao *masovan* („*vidi reku ljudi; 100000 ljudi*“), *konkretan* („*oformljen oko konkretnog cilja; predstavlja neku vrstu iskoraka ka akciji*“) i *izrazito važan* („*nešto posebno, kao nešto što može da donese promene; nešto će se bitno desiti*“). Međutim, najupečatljivije značenje je da se dete *oseća povezanim* sa tim događajem, kao *da prisustvuje*, iako nije bio u mogućnosti da učestvuje. To značenje pojačava se u narativu pominjanjem *roditelja* koji su predstavljeni kao *pasivni i odsutni*. Konstrukcija roditelja kao „pasivnih jugonostalgičara“ ujedno konstruiše *Srbe kao one koji su aktivni*. Međutim, iako je dete visoko identifikovano sa događajem („*osećanje strahopoštovanja i zadivljenosti; mržnja prema Šiptarima*“), njegov odnos prema tom događaju tumačili smo kao potpuno *posredovan* načinom na koji je *predstavljen preko televizije i asociran sa fragmentima drugih sećanja*, takođe posredstvom medija (glas Tome Nikolića, film „*Lepa sela lepo gore*“, slika pogroma Srba, metafora krsta, utisak o nemirima 2000.). Zbog toga sećanje i osećanja koja su u njemu prisutna možemo smatrati oblikovanim *medijskim reprezentacijama*.

---

<sup>54</sup> Sećanja koja su napisana ćirilicom sam ostavila u tom pismu, jer smatram da je to značajni izbor s obzirom na temu istraživanja.

S obzirom da su kontekstu samog sećanja pridruženi mnogi drugi konteksti, govorili smo o prisustvu *interkontekstualnosti* koja oponira linearnoj i epizodičkoj prirodi sećanja. Hibridu sećanja dodate su i *naknadne interpretacije* („*tragikomično ludo srpstvo; oformljenost oko konkretnog cilja, za razliku od nemira 2000.*“), što podstiče utisak o *uplivu subjekta koji se seća*, zbog čega smo sumnjali u autentičnost sećanja deteta.

Osnovna tema teksta oko koje smo se saglasili je da se protest protiv proglašenja nezavisnosti Kosova tumači kao *akcija spasavanja napadnutog srpstva* („*to što se krst na neki način nije dao i izdržavao je uprkos upornim pokušajima rušitelja*“), ali koja *mora početi na ulici* da bi dovela do neke važne promene („*ovaj događaj jeste to što je upravo oformljen oko konkretnog cilja; doživi atmosferu ovog događaja kao nešto posebno, kao nešto što može da donese promene; dao ovom događaju već neku nasilnu notu, neku vrstu iskoraka ka akciji*“). Implicitna teorija je da je „konkretna cilj“ opravdanje za „nasilnu notu“. Taj konkretna cilj jeste *srpstvo* i po njemu se demonstracije 2000. („*čisto rušenje i ulična tuča*“) konstruišu kao različite od ovog događaja.

### ***Konstrukcija aktivnosti subjekta***

Rad na glagolima potvrdio je prisustvo dva subjekta u tekstu, čije su aktivnosti različite: jedan je subjekat sećanja koji se *identifikuje sa događajem* (mali Lazar), a drugi subjekat koji se *seća* (veliki Lazar). Kriterijum na osnovu kog smo razdvajali ta dva je da li pretpostavljamo da bi dete od 12 godina to moglo da misli i napiše, kao i prisustvo refleksivnih glagola u sećanju („*imao, seća se, je bio svestan, mu je izgledalo, mislio je*“). Nedovoljno detalja o događaju i *nemogućnost aktivne participacije* („*on tu ne može ništa*“) ostavljaju utisak da sećanje nije lično, koliko predstavlja svedočenje jednom društveno-istorijskom događaju, za koje dete zna ili je kasnije saznalo da je važno.

Doživljeni i reflektovani aspekti sećanja se prepliću zbog toga što dete i nije učestvovalo u događaju, već u jednoj interpretaciji događaja, kroz prizmu medija. Interpretaciju smo tokom rada sećanja tumačili kao neodvojivi deo procesa sećanja, ali i samog iskustva, koja je u ovom slučaju vidljivija nego kod drugih sećanja.

### ***Konstrukcija osećanja subjekta***

U zapanjenosti, strahopoštovanju i zadivljenosti deteta vidimo da se ono *identifikuje sa događajem* koji gleda na televiziji i da oseća da svedoči važnom istorijskom događaju. Kroz proces identifikacije i uživanja, osećanja koja su *deo konteksta* postaju i njegova osećanja („*nacionalno osećanje; mržnja prema Šiptarima*“). Dete se *oseća kao deo mase* koju posmatra i *želi da bude deo nje*. Deluje da kroz proces pojačane identifikacije i frenetičnosti (zadivljenost, strahopoštovanje) kompenzuje nemogućnost da učestvuje u događaju. U oblikovanju samog doživljaja dečaka medijska reprezentacija ima ključnu ulogu.

## **Konstrukcija drugih**

Značajni element narativa jeste masa ljudi koja je bila prisutna, konstruisana kao „reka ljudi, 100000 njih“, što doprinosi utisku da je događaj *istorijskih razmera* i da je *izrazito značajan*. To može biti posledica načina na koji su ti događaji predstavljeni na televiziji, omogućujući dečaku perspektivu i sagledavanje obima i razmera događaja koji mu ne bi bili dostupni kao direktnom učesniku. Okupljeni ljudi su *Srbi* koji su konstruisani kao *napadnuti*, ali i *jaki, izdržljivi* (simbol crkve), oni koji *protestuju sa razlogom* i konkretnim ciljem, i koji su *opravdano nasilni*. Dete se izrazito identifikuje sa njima. Šiptari u narativu predstavljaju klasičnu „oni“ konstrukciju, ljude koji „nas“ napadaju (simbol rušitelja), od kojih moramo da se branimo i koje mrzimo.

Naspram ove grupe ljudi, u narativu se pojavljuju roditelji, kao neko ko je praktično *odsutan, pasivan i nije nacionalistički opredeljen*. Oni predstavljaju *kontrast* aktivnim protestantima, koji se bore za jasne ciljeve i kojima je dete zadivljeno. U neku ruku deluje da ga njihova nacionalna neopredeljenost obavezuje da se opredeli.

Različiti glasovi kojih se dete seća i koje priziva iz drugih kontekstā daju dubinu i ozbiljan ton čitavom narativu, naglašavajući tinjajuću neizvesnost i osećanja koja su zasnovana na strahu i zadivljenosti u iščekivanju „posebnog“ događaja.

Medije smo tumačili kao najvažnijeg aktera sećanja koji *strukturiše i suštinski oblikuje* ne samo način na koji dete razume, doživljava i pamti ovaj događaj, već i kako će kasnije *razumeti srpstvo i sebe kao Srbina*.

## **Konstrukcija subjektivnosti**

Zaključili smo da iako dete *ne može da učestvuje* u događaju, ono se *oseća kao da učestvuje*, kroz proces izrazite *identifikacije* sa dešavanjem koje prati i okupljenom masom. U osnovi narativa figurira *razumevanje* toga šta motiviše ljude da protestuju (simbol napadnutog srpstva koje mora da se brani), pojačano stalnim poređenjem, povezivanjem različitih motiva i događaja. To razumevanje verovatno potiče od velikog Lazara i naknadnih interpretacija, ali i načina na koje su događaji oko proglašenja nezavisnosti Kosova bili predstavljeni na televiziji.

Iako druge osobe nisu fizički prisutne i deluje da je sam, dečak nije usamljen u doživljaju – naprotiv, on se *oseća kao deo mase*. Ključnu ulogu u tome imaju mediji, koji verovatno pojednostavljaju reprezentacije ljudi, grupa i problema. Posledica toga su jednostavne reprezentacije Srba i Šiptara kao „nas“ i „njih“ u tekstu, zadivljenost prema Srbima/mržnja prema Šiptarima, kao i interpretacija o ugroženom srpstvu koje treba braniti. One *direktno ulaze u detetovo razumevanje*, bez kritičke distance i osvešćenosti uticaja izvora informacija na način njihovog predstavljanja. Možemo zamisliti da će do momenta razvijanja punih refleksivnih kapaciteta, dete već biti oblikovano kao Srbin, čije vrednosti (crkvu) napadaju Šiptari rušitelji, od kojih se treba braniti.

## **Praznine i kontradikcije**

Uvideli smo da nedostaje ono što bismo mogli nazvati *materijalom sećanja*, više deskriptivnih i emocionalnih detalja koji obično sačinjavaju lične narative. Takođe, nedostaje *brat od strica* u narativu, za kog je Lazar slušao kako je kao beba nošen na demonstracije 2000. godine (naknadnim prisećanjem smo došli do njega). To što se kao dete osećao isključenim iz velikih događaja, sada pojačava njegovu želju i utisak da učestvuje.

Važna kontradikcija u tekstu je to što se nasilje povezano sa demonstracijama 2000. diskredituje („*čisto rušenje i ulična tuča*“), dok se nasilje prilikom ovog protesta ističe upravo kao potvrda važnosti i svrhe događaja („*incident koji se desio u Američkoj ambasadi je dao ovom događaju već neku nasilnu notu, neku vrstu iskoraka ka akciji, izgledalo mu je kao da će se nešto bitno desiti*“). To smo tumačili kao *upliv ideologije* – u osnovi konstrukcije cilja kao „konkretnog“ stoji to da je ovog puta „dobar“. Napad na crkvu pojačava utisak o legitimnosti nasilja. Osnovna implicitna tema teksta, nakon rekonstrukcije glasila je: „*Mi imamo dobar cilj i imamo prava da se branimo nasiljem*“.

Možda i više od toga, kontradiktorno je što se pominje „doza tragikomičnog ludog srpstva“ koja pojačava utisak o „haotičnoj atmosferi“, iako neposredno ispod toga događaj biva konstruisan kao onaj sa jasnim, konkretnim ciljem. Sve kontradikcije tumačili smo u kontekstu odnosa između velikog i malog Lazara, te pokušaja da se naknadnom interpretacijom obrazloži značaj ovog sećanja za Lazara, ali i značaj ovog događaja za Srbe.

## **Studija sećanja 4: Dunja**

*Najviše<sup>55</sup> sam se osećala kao Srpkinja kada sam u trećem razredu srednje škole bila na ekskurziji u Grčkoj. Bili smo na Krfu i posetili smo Srpski muzej. Sećam se da je muzej bio veoma mali i da je to zapravo bila kuća na nekoliko spratova. Sobe su bile male i kružne i nizale su se jedna iznad druge. Unutra je bilo krcato ljudima, drugim učenicima iz moje škole sa kojima se družim ili koje poznajem. Muzej nije preterano očuvan. Španski zidovi su delimično prekriveni tamnim drvetom. Podseća na neku kafanu u Srbiji, to tek sada shvatam, i to mi je zanimljivo. Po zidovima u prizemlju su bile mape, ali to nije važno. Ono što je najveći utisak ostavilo na mene bile su fotografije. Bilo ih je na stotine i stotine i prekrivale su zidove u potpunosti. Hodala sam polako, pravila sam male korake, stajala sam veoma blizu zidu i posmatrala sam fotografije sa pažnjom, jednu po jednu. Mislim da su se mnogi oko mene slično ponašali i to je doprinelo do pojačanja osećaja zajedništva koji sam u tom trenutku imala. Naime, dok sam gledala fotografije doživela sam jedan od onih osećaja sa kojim se ne susrećem često, ali koji mi je veoma zanimljiv i značajan. Osetila sam se u potpunosti uronjeno, povezano, uživljeno u živote ljudi koji su pretrpeli strašnu sudbinu. Bila sam duboko pogođena užasima rata i mogla sam u potpunosti da se prepustim i uživim u zamišljanja kako je tim ljudima tada bilo, kroz šta su oni sve prošli i koliko rat može destrukcije da donese. Videla sam te ljude kao žrtve, videla sam sve ljude, žene, decu, mlade, stare, vojnike kako pate. Iz ove pozicije mislim o užasima rata generalno, ali tada sam u*

---

<sup>55</sup> Žao mi je ali mislim da ovo sećanje neću moći da opišem iz trećeg lica, to mi se čini previše usiljenim. Umesto toga potrudicu se da svoje sećanje opišem što detaljnije i preciznije. (originalna fusnota)

potpunosti bila fokusirana na ono što se desilo tim konkretnim ljudima koji su na fotografijama i njih sam doživela kao svoje, jer to se desilo mom narodu. Zbog toga mislim da je ovaj osećaj bio dodatno pojačan time što sam bila okružena prijateljima i poznanicima koji su takođe odakle sam i ja, i verovatno osećaju nešto slično kao i ja. Sećam se da sam plakala, toga se jasno sećam. Mislim da sam plakala samo u muzeju, i možda dok smo bili u mauzoleju na ostrvu Vido, ali u to nisam sigurna. Ali se jasno sećam da su me te crno-bele fotografije rasplakale. Malo je čudno što ne mogu da opišem neku konkretnu fotografiju, znam da je bilo i običnih na kojima su samo bili fotografisani ljudi, u grupama ili postrojeni, kao na godišnjim [izložbama] školskih fotografija, bilo je nekih na kojima su oni nešto radili, neke svakodnevne stvari, a bilo je i onih užasnih, nalik fotografijama iz koncentracionih logora. Mislim da su sve ostavile sličan utisak na mene. Sećam se da je muzej bio u jednoj strmoj kaldrmisanoj ulici i mislim da sam osetila olakšanje kada smo izašli napolje. Poseta ostrvu Vido je takođe ostavila snažan utisak na mene ali nemam prostora da to opišem.

### **Značenja i implicitna teorija**

Glavno značenje koje smo prepoznali u tekstu je susret sa ogromnom patnjom Srba u Prvom svetskom ratu, koje Dunja vidi u punom intenzitetu i pokušava da prenese čitaocu. S obzirom da se nekoliko puta pominju fotografije, utisak je da je njihova uloga ključna u oblikovanju iskustva i osećaja bliskosti sa fotografisanim, jer one doslovno dokumentuju patnju na način koji podstiče gotovo senzorno uživanje u neki kontekst, i osveščivanje stvarnosti, realnosti nečijeg ličnog iskustva. U tom smislu, kada kaže „Videla sam te ljude kao žrtve“, imamo utisak da ih nije samo videla očima, nego dušom, humanošću, te da istinski empatiše sa njihovom patnjom. U tekstu je naglašen osećaj povezanosti i zajedništva koje podstiču fotografije svog naroda koje gleda, ali i grupa poznanika i prijatelja koji prolaze kroz to iskustvo zajedno sa njom („verovatno osećaju nešto slično kao ja“). To smo nazvali dvostrukom kolektivnošću. Takođe, deluje da se autorka oseća ponizno (eng. humbled) pred svedočanstvima tolikog stradanja sopstvenog naroda. Značajan aspekt njenog iskustva je i to što se nalazi u Srpskoj kući, koja već samim svojim imenom i izgledom sličnim srpskoj kafani, oblikuje iskustvo kao „srpsko“. Zbog toga je tema teksta „Kada si u Srpskoj kući, osećaš stradanje Srba“. Uopšteno, narativ je koherentan i ispeglan, što znači da je iskustvo prilično verbalizovano i konstruisano.

### **Konstrukcija aktivnosti subjekta**

Radom na glagolima uvideli smo da tekst obiluje rečima koje se odnose na aktivnosti subjekta (oko 40 glagola), ona je potpuno prisutna i aktivna kako u tekstu, tako i u samom sećanju. Različiti tipovi glagola odlikavaju različite vrste uključenosti akterke: senzorni („osećala, videla, gledala“), kinetički („hodala, stajala“), fenomenološki („osetila sam se uronjeno, povezano, uživljeno, bila sam duboko pogođena, mogla sam da se prepustim i uživim“), reflektivni („sećam se, mislim da sam bila okružena, mislim da sam plakala, nisam sigurna, jasno se sećam, nemam prostora da opišem“). Glagoli upućuju da se u tekstu javlja i aspekt nadnarativnosti ili dvostruki subjektivni kontekst (senzorni

naspram refleksivnih glagola), odnosno subjektivnost Dunje koja doživljava i subjektivnost one koja pripoveda, pri čemu su obe čvrste strukture, visoko elaborirane i koherentne. Nema kontradikcija, preloma, zastoja, dilema. To smo tumačili kao posledicu pisanja u prvom licu, što je Dunja radila iz osećaja da je ona *ista osoba kao i tada*, da se živo seća svih detalja, zbog čega je pisanje u trećem licu smatrala neprirodnim. Dunja kao glavna akterka u potpunosti *vlada i sećanjem i narativom sećanja*.

### **Konstrukcija osećanja subjekta**

U tekstu nismo našli implicitna osećanja jer su sva *eksplicirana i elaborirana*. Glavna osećanja koja prate identifikaciju sa Srbima u tekstu jeste *osećaj zajedništva i povezanosti*, kao i *apsorbovanost* istorijskim kontekstom koji je prisutan u sećanju („*uronjeno, povezano, uživljeno, duboko pogođena, prepustim i uživim*“). Doživljaj identifikacije ostvaruje se kroz *saosećanje* sa pripadnicima sopstvenog naroda i *viđenje njih kao žrtava rata*. Duboka povezanost sa sopstvenim narodom kulminira u susretu sa njihovom patnjom. Osećaj *olakšanja* koji akterka doživljava pri izlasku, dopušta tumačenje da je taj susret bio tegoban i klaustrofobičan.

### **Konstrukcija drugih**

U tekstu smo evidentirali dve skupine drugih ljudi: oni koji su stradali i oni koji su sa Dunjom u Srpskoj kući. Prva skupina je *gradacijski konstruisana*, od najveće do najmanje distance od glavne akterke: ljudi koji su pretrpeli strašnu sudbinu-> ljudi kao žrtve-> svi ljudi, žene, deca, mladi, stari, vojnici kako pate-> ti konkretni ljudi koji su na fotografijama-> koje sam doživela kao svoje-> moj narod. Postupno konstruisanje ovih ljudi, pre nego što ih nazove svojim narodom, podupire utisak o *postupnom shvatanju i osveščivanju veze* između sebe i ljudi čijoj patnji svedoči, o jednom procesu kroz koji je akterka prolazila dok je gledala fotografije. Taj proces sada je dostupan čitaocima, da se zajedno sa njom užive u fotografije i shvate duboku sponu koju ona oseća sa ljudima koji su stradali pre stotinu godina. Na osnovu toga, rekonstruktivni iskaz formulisali smo kao „*Vidim te ljude koji pate – oni su naš narod*“.

Konstitutivnu ulogu u tome imaju prijatelji i poznanici iz škole koji su *na sličan način prisutni* sa njom, što je kod akterke pospešilo osećaj zajedničkog, gotovo *ritualnog, učestvovanja u kulturnoj praksi sećanja* („*slično ponašali; takođe odakle sam i ja, i verovatno osećaju nešto slično kao i ja*“). Oni kao da predstavljaju most između nje i fotografija, podstičući osećaj bliskosti i povezanosti sa iskustvima ljudi koja bi se inače mogla doživeti dalekim i stranim.

Dodatnu i važnu ulogu ima sam *muzej*, slično gradu Sarajevu u mom sećanju, koji svojim izgledom i načinom na koji je organizovan (sve je malo i skućeno, kuća je stara, sobe su kružne, stotine fotografija preko celih zidova, od „svakodnevnih“ do „užasnih“) *ne dopušta prostor za distanciranje od onog što predstavlja*. Osoba je primorana na potpuni intenzivni kontakt sa slikama patnje i stradanja, zajedno sa mnoštvom drugih ljudi koji stvaraju gužvu i koji moraju da se kreću na sličan način. Kolektivno iskustvo susreta sa stradanjima Srba, podržano je kontekstom „Srpske kuće“ kao enklave srpske kulture i istorije na Krfu.



Zbog toga smo iskustvo koje je u potpunosti predstavljeno kao lično doživljeno, tumačili kao *vođeno iskustvo*<sup>56</sup>.

### ***Konstrukcija subjektivnosti***

Zaključili smo da je akterka je veoma *aktivna*, ona koja *doživljava* i ona koja *konstruiše* narativ. U njenom doživljaju važan je osećaj povezanosti i bliskosti sa ljudima koji je okružuju i koji reprezentuju zajednicu pri susretu i identifikaciji sa teškim kolektivnim iskustvima onih pripadnika zajednice koji su postradali tokom rata. Ona je *agensna*, ali i *vođena* kroz iskustvo strukturom muzeja, *zajedno sa* drugim ljudima. Osnovno osećanje na kome se konstituise njen osećaj zajedništva jeste *empatija*.

### ***Praznine i kontradikcije***

Za razliku od nekih drugih sećanja (Luka, Lazar), ovo sećanje je veoma konkretno, deskriptivno i zasićeno, školski primer ličnog narativa. Zbog toga, ne možemo uočiti da nešto nedostaje niti da je kontradiktorno, kada je reflektovano i ono što bismo smatrali kontradikcijom (npr. to što ne može da se seti nijedne fotografije, iako su one ostavile najjači utisak). To smo tumačili kao posledicu pisanja u prvo licu, što nam govori o opravdanosti metodološkog zahteva da se piše iz perspektive trećeg lica.

Kao specifičnost celog teksta istakli smo *strukturu narativa u formi rama*, gde je doživljaj koji su podstakle fotografije, smešten između dva deskriptivna dela. Na taj način, iskustvo glavne realizacije i kulminacija narativa („*to je moj narod*“) ugnježdjeno je unutar dva opisa konteksta i doživljenih osećanja. Čitav opis doživljaja podseća na dramu, pa i osećaj olakšanja na kraju kod čitaoca izaziva katarzični momenat.

### **Studija sećanja 5: Vuk**

*On je u tom trenutku bio na srednjoškolskoj razmeni učenika. Ispunjavao je jedan od zahteva programa, predstavljao je svoju zemlju svom odeljenju. Pre toga je spremio palačinke s obzirom da u Americi mnogi nisu probali francuske a praktične su za pripremu (kao da su one tradicionalno jelo). Bio je ponosan i nervozan. Lepo se obukao s obzirom da je to poseban dan a razmišljao je i da li da se obrije kako bi bolje izgledao. Krenuo je sa pripremom kasno u noć i završio par sati pre škole kako bi bio zadovoljan. Na početku je bio dosta nervozan ali se sigurnost brzo vratila nakon početka izlaganja. Bio je ponosan na svoju zemlju, kao i ubeđen u njenu superiornost. Jer, kako to da on iz te male zemlje za koju oni nikada nisu čuli bolje prolazi u školi na njihovom maternjem jeziku, bolje se snalazi, bolje igra košarku a i bolje izgleda. Naglasio je u prezentaciji dugovečnost postojanja i bogatstvo istorije svoje zemlje. Naglasio je da bi im pokazao koliko je ona stara u odnosu na njihovu državu koja postoji tek*

---

<sup>56</sup> Tokom rada na sećanjima Dunji i meni je već bila bliska kulturno-psihološka perspektiva, pa se analiza povremeno oslanjala na kulturno-psihološke termine i teoretizaciju (v. Valsiner, 1998).

nekoliko vekova. Tako kratko postoje a ubeđeni su u svoju superiornost koja se ispoljava kroz otvorenu nadobudnost. Pričao je o velikim piscima, pokazao stare manastire i citirao Momo Kapora. Čini mu se da su svi bili pozitivno iznađeni bogatstvom istorije tako male zemlje. Naglasio je da država postoji još iz 10. veka, možda pomenuo i Nemanjiće. Bio je ispunjen ponosom i osećajem sopstvene izrazite vrednosti. Nije razmišljao o tome da su Srbi bolji za vreme prezentacije. Želeo je da utisak o prijemčivosti i pozitivnosti prenese na svoju zemlju. Bilo mu jako drago zbog nekih par pitanja koje je dobio. Na prezentaciji je naravno imao zastavu svoje zemlje. Tu su bile i fotografije [značajno istorijsko mesto]<sup>57</sup> iz njegovog rodnog grada. Bio je stvarno zadovoljan i ispunjen, bio je ubeđen da obavlja ulogu ambasadora koju je dobro odigrao. Imao je osećaj da radi nešto važno, da za njegovu zemlju treba mora da se zna zbog njene istorije i uspešnih ljudi. Bio je ponosan i na palačinke jer ih je spremio treći put u životu. Palo mu je na pamet kako bi trebalo da uradi prezentaciju i u lokalnoj crkvi iako ih ne voli, kako bi mogao da dobije što veću publiku.

### **Značenja i implicitna teorija**

Glavno značenje koje smo smatrali da autor želi da isporuči je da je on *dobro odigrao ulogu predstavnika svoje zemlje* i da je zbog toga veoma *ponosan*. Ta uloga od njega se očekivala na osnovu zahteva programa („*Ispunjavao je jedan od zahteva programa, predstavljao je svoju zemlju svom odeljenju*“), ali je i on sam osećao *dužnost* da to uradi dobro (bio je nervozan, dugo se pripremao, lepo se obukao, „*imao je osećaj da radi nešto važno*“). Kao temu teksta odabrali smo opšte mesto, koje, čini se, najbolje artikuliše ovaj narativ: *predstavljanje sebe i svoje zemlje u najboljem mogućem svetlu*. Iako je osećaj *izrazite lične vrednosti* bio prisutan, jedno od značenja u tekstu je i da *nije želeo da ostavi utisak superiornosti* („*Nije razmišljao o tome da su Srbi bolji za vreme prezentacije. Želeo je da utisak o prijemčivosti i pozitivnosti prenese na svoju zemlju*“), za razliku od Amerikanaca u narativu koji su konstruisani kao nadobudni.

Deluje da je čitav narativ, i performans, jedna *demonstracija* da je „*mala Srbija možda ipak bolja od velike Amerike*“ (ili „*ko to kaže, ko to laže – Srbija je mala*“<sup>58</sup>) kako smo artikulisali implicitnu teoriju. U osnovi te teorije stoji mini-teorija o „*liku koji nije favorit*“ (eng. *underdog*), ali onda uspeva da zaseni publiku („*bolje prolazi u školi na njihovom maternjem jeziku, bolje se snalazi, bolje igra košarku a i bolje izgleda*“). Paradoksalno, upravo ta implicitna teorija čitavom narativu daje strukturu scenarija klasičnog američkog filma za tinejdžere. Deo utiska o sopstvenoj superiornosti (i naglašene kompetencije) subjekat pokušava da *prenese i na svoju zemlju*, kao njen predstavnik, ali deluje da cilj nije uspostaviti dominaciju, već ih očarati, kupiti („*Želeo je da utisak o prijemčivosti i pozitivnosti prenese na svoju zemlju*“).

Komparativnost koju prepoznajemo u tekstu kao osnovu implicitne teorije (ko je bolji), možemo tumačiti kao komunikaciju subjekta sa *dominantnim diskursom o superiornosti američke*

---

<sup>57</sup> I ovde je izostavljen deo teksta na osnovu kog se može saznati dovoljno informacija o učesniku da njegova anonimnost bude ugrožena.

<sup>58</sup> Ova pesma mogla se čuti kao „neslužbena himna“ Srba okupljenih na Gazimestanu prilikom govora Slobodana Miloševića 1989. (Čolović, 2014, p. 42).

nacije („Tako kratko postoje a ubeđeni su u svoju superiornost koja se ispoljava kroz otvorenu nadobudnost“). Ta komunikacija najevidentnija je kada se pita „kako to da on iz te male zemlje za koju oni nikada nisu čuli bolje prolazi u školi na njihovom maternjem jeziku, bolje se snalazi, bolje igra košarku a i bolje izgleda“, što deluje kao njegova artikulacija njihovih predrasuda o njemu. Čitava prezentacija predstavlja pokušaj subjekta da tu *predrasudu ogoli*, uz *element provokacije* „nadobudnih Amerikanaca“.

### **Konstrukcija aktivnosti subjekta**

Glavni nalaz rada na glagolima pokazao je centriranost narativa na glavnog aktera; on je *protagonista sopstvenog performansa i glavni subjekat narativa*, o čemu svedoči veliki broj glagola (preko 40). Doslovno nijedna druga osoba nije predstavljena u narativu osim publike koja je u potpunoj funkciji performansa (pa se na kraju planira i proširiti na posetioce crkve). To konstruiše Vuka kao izrazito *aktivnog, dominantnog lika* u narativu, koji je jedino podređen želji i osećaju dužnosti da dobro predstavi svoju zemlju. Takođe, u prilog tome govori i to što su sve aktivnosti subjekta *u funkciji prezentacije* i ispunjavanja uloge „ambasadora“: od pripremnih radnji („*je spremio, se obukao, je razmišljao da li da se obrije kako bi bolje izgledao, krenuo, završio, je bio nervozan*“), preko demonstrativnih glagola, sa funkcijom ukazivanja („*naglasio, naglasio, pričao, pokazao, citirao, naglasio, pomenuo, je spremio*“), do ciljeva i evaluacije prezentacije („*čini mu se, želeo je da prenese, bilo mu je drago, je dobio, je imao, je zadovoljan, ispunjen, bio ubeđen, dobro odigrao, imao je osećaj, bio je ponosan*“). To ukazuje na veliku *praktičnu angažovanost* aktera oko prezentacije, ali i na *njegovu emocionalnu investiranost* u tu ulogu („*bio je ponosan, nervozan, zadovoljan, nervozan, ponosan i ubeđen, ispunjen, bilo mu je drago, bio je zadovoljan i ispunjen, ubeđen, imao je osećaj, bio je ponosan*“).

Pored teorije o „liku koji nije favorit“, što smo tumačili implicitnom „amerikanizacijom“ narativa, i to što je narativ izrazito *individualistički konstruisan*, orijentisan na jednog lika i njegove pokušaje i uspehe, takođe smo tumačili kroz prisustvo američkog individualizma u njegovoj strukturi.

### **Konstrukcija osećanja subjekta**

Kao što smo već istakli, akter je veoma *emocionalno investiran* u svoju ulogu, u čemu se očituje značaj koji on pripisuje situaciji predstavljanja svoje zemlje i tome da je on jedina osoba na koju pada dužnost za tako važan zadatak („*osećaj da radi nešto važno*“). Određeni *inat* prisutan u *tonu* teksta (kao da im poručuje „sad ću ja vama da pokažem“) ima *funkciju ubeđivanja* i tako deluje na čitaoca. On je potpuno *identifikovan, saživljen sa ulogom* (toliko da nema osećanja u tekstu koja nisu u vezi sa prezentacijom), što se javlja zajedno sa *osećajem velike lične vrednosti i ponosa* (četiri puta se ponavlja ta reč). Do kraja narativa, identifikacija se toliko pojača, da glavni akter poželi da izađe iz okvira onoga što bi inače radio („*...da uradi prezentaciju i u lokalnoj crkvi iako ih ne voli*“), sve u funkciji postizanja većeg auditorijuma.

U ovom sećanju *najizrazitije je prisutna motivacija i namere* glavnog aktera, budući da je sve što narativ predstavlja u funkciji prezentacije (od najsitnijih odluka tipa da li da se obrije, do

najkrupnijih koje se tiču sadržaja o istoriji i uspešnim ljudima), čiji uspeh je glavni motiv aktera. Uspehom prezentacije, adekvatno su reprezentovani i Vuk i njegova zemlja. U tome možemo prepoznati sliku etniciteta kao socijalne pozicije ili slike o jednoj zemlji i narodu, koja naglašava spoljašnje aspekte identifikacije, za razliku od ličnih, unutrašnjih (uslovno rečeno).

### ***Konstrukcija drugih***

Već je navedeno da smo sve druge prisutne u narativu tumačili u funkciji uloge koju obavlja Vuk i uspeha njegove prezentacije. Publika je *konstitutivni deo performansa* glavnog aktera, neko ko se *zamišlja nadobudnim*, čije se *reakcije predviđaju* („*jer kako to da on iz te male zemlje...*“), koga treba *isprovocirati, naučiti* i ko se na kraju preobraća u jednu „pozitivno iznenađenu“ publiku. Takođe, oni su konstruisani kao *gori od* aktera. Nastojanje da publiku *proširi*, možemo tumačiti kao nastojanje da pojača osećaj sopstvene vrednosti.

Ipak, članovi njegovog odeljenja *nisu konstruisani kao politički „neprijatelji“*, što bi moglo da bude očekivano s obzirom da su SAD bile agitatori NATO bombardovanja Srbije 1999. godine. To smo razumeli kao posledicu *konteksta*, odnosno načina na koji je program osmišljen, i koji od učenika zahteva kulturološku, ali ne i političku prezentaciju svoje zemlje i naroda.

S druge strane, tu su *akteri i simboli Srbije* (zastava, palačinke, Momo Kapor, bogata istorija) *ispred ili u ime čega* stoji Vuk. Pored toga, njegova superiornost reprezentuje superiornost njegove zemlje, jer su i njegove *lične kompetencije* (u školi, u košarci, u izgledu) u funkciji predstavljanja zemlje. One su *nadograđene na simbolički kapital* koji Vuk crpi iz toga što se Srbija smatra „inferiornom“, što daje osnovu za pozitivnu iznenađenost publike (ne samo da nije „*underdog*“, nego je *bolji* od njih). To smo nazvali *nadkompenzacijom*, koja podupire Vukov osećaj izrazite vrednosti. Ovaj aspekt prisutan je i u rekonstruktivnom iskazu, gde smo više nego u početnoj temi istakli njegovu ulogu, prezentaciju i ponos „*Ponosno predstavljam svoju malu zemlju i mnogo sam dobar u tome*“.

### ***Konstrukcija subjektivnosti***

Za razliku od svih drugih narativa, Vuk je jedini koji je *sam* glavni akter i pisac svog narativa. Iako *lično angažovan i veoma motivisan*, on je u tekstu u funkciji *personifikacije svoje zemlje*, konstruisan kao *performer*, ali i *uživalac uloge* ambasadora (iz koje crpi osećaj vrednosti, ali i kroz koju sopstvenu vrednost pozajmljuje i pripisuje svojoj zemlji). Njegova lična identifikacija sa Srbijom kao zemljom „bogate istorije i uspešnih ljudi“ manje je važna od toga da *od strane drugih bude identifikovana* kao takva, zajedno sa njim kao njenim pripadnikom. Najzad, u tekstu je prisutna i konstrukcija aktera kao *izrazito kompetentnog i uspešnog*.

## **Praznine i kontradikcije**

Ovaj narativ specifičan je i po tome što u njemu *nema političkog i istorijskog konteksta*, kao ni ratova, teških iskustava, kolektivnih sećanja... što smo već tumačili kao posledicu neposrednog socijalnog konteksta razmene i načina na koji je taj program osmišljen.

Kao kontradikciju pominjali smo i to što *Amerikance kritikuje za nadobudnost, a i sam je nadobudan*. Međutim, eksplicitnim pokušajima da se predstavi skromno, da ostavi utisak „pozitivnosti i prijemčivosti“ (za šta takođe postoji američki pandan: „kill them with kindness“) demonstrira stav „mi nismo kao vi“, jasno demarkirajući međusobne razlike („*Bio je ponosan na svoju zemlju, kao i ubeđen u njenu superiornost. Jer, kako to da on iz te male zemlje za koju oni nikada nisu čuli bolje prolazi u školi na njihovom maternjem jeziku, bolje se snalazi, bolje igra košarku a i bolje izgleda. Naglasio je u prezentaciji dugovečnost postojanja i bogatstvo istorije svoje zemlje. Naglasio je da bi im pokazao koliko je ona stara u odnosu na njihovu državu koja postoji tek nekoliko vekova. Tako kratko postoje a ubeđeni su u svoju superiornost koja se ispoljava kroz otvorenu nadobudnost*“).

Dodatna kontradikcija je to što su *francuske palačinke predstavljene kao tradicionalno jelo*. Iako je navedeno da su „*praktične za pripremu*“, to smo tumačili i kao demonstraciju *truda i umešnosti* (jer nije doneo neki gotovi proizvod), ali i *prefinjenosti* ili kao *simbol Evrope* naspram Amerike (gde su palačinke drugačije nego u Evropi). Implicitno (i više spekulativno), time se komunicira *predstava Srbije kao dela Evrope*.

## **Studija sećanja 6: Teodora**

*Bilo je to leto 2011. godine, početak jula, ona je te godine sa roditeljima letovala na Krfu. Kao i većina drugih turista koji dolaze iz Srbije i ona je sa svojim roditeljima jedan dan letovanja odvojila za obilazak „Srpske kuće“ u glavnom gradu ostrva i ostrva Vido do koga se dolazi brodićem. Postavka u „Srpskoj kući“ ju je prilično potresla, posmatrala je slike iz perioda Prvog svetskog rata koje su se nalazile na zidovima sa prilično izraženim osećajem straha, sve je za nju bilo nekako i suviše potresno, na neke momente i mučno, kada je gledala slike ljudi koji umiru od iznemoglosti i gladi, ipak nikakvog drugog osećaja tu nije bilo, te slike u njoj nisu pobudile neki posebno izraženi osećaj patriotizma, potrešenost koju je osećala nije bila uzrokovana time što gleda slike stradanja vojnika i civila koji su Srbi, verovatno bi se isto osećala i da su na tim slikama prikazani ljudi bilo koje druge nacionalnosti. Na ostrvu Vido se možda najviše osećala kao Srpkinja, više nego ikada pre. Obilazila je spomen kompleks i od vodiča slušala priču o istoriji ovog ostrva, nekako je paradoksalno paralelno sa tom pričom čula i specifičnu tišinu, gledala je natpise na zidovima hodnika na kojima su bile ispisana imena ljudi koji su poginuli i to zlatnim slovima na belo pozadini, koja izgleda kao mermer. I miris je bio neobičan, jeste to bio miris muzeja, starih stvari, ali je bio nekako posebno težak. Iako je bilo toplo tamo se osećala hladnoća verovatno zbog vetra koji je duvao neprestano. Sunce je bilo jako pa je sve izgledalo bledo. Osim mora koje zbog sunca bilo izrazito plavo. Tada je osećala jak osećaj zajedništva, pripadanja nekoj grupi, osetila je da je deo nečega. Osetila je da je jako povezana sa ljudima o kojima je slušala. Koliko se seća nije osećala prezir i ljutnju, već više sažaljenje. Sa mamom je tražila natpis sa imenom pradede, tako da je pažljivo čitala svako ime, posebno su je zanimalo godine kada je neko bio*

rođen i koliko je dugo živeo. Toliko je bila obuzeta tim osećajem zajedništva i fascinirana tim ostrvom da je čak u knjizi žalosti napisala kratku pesmu, svega par stihova. Osećaj zajedništva nije toliko bio skopčan sa osećajem patriotizma, već više sa osećajem topline, osećajem da znate gde pripadate, osećaj neke posebne ispunjenosti.

### **Značenja i implicitna teorija**

U prvom delu teksta nije bilo posebnog osećaja pripadnosti (u Srpskoj kući) i njega smo tumačili kao šlagvort za drugi deo, gde je taj osećaj bio posebno izražen (na ostrvu Vido). Najistaknutije značenje teksta odigrava se u *dijalogu glavne akterke sa dominantnim diskursom patriotizma* (u tom trenutku, prema njenom viđenju). Čitavo sećanje možemo tumačiti kao pokušaj *rekonstruisanja toga šta znači biti Srпкиnja*, kroz *distanciranje od diskursa patriotizma*. Za nju patriotizam očigledno nije što i za većinu ljudi (ljubav prema otadžbini/sopstvenom narodu), pa se u tekstu ograđuje od njega, iako bismo rekli da njena osećanja upravo odgovaraju definiciji patriotizma („*Osećaj zajedništva nije toliko bio skopčan sa osećajem patriotizma, već više sa osećajem topline, osećajem da znate gde pripadate, osećaj neke posebne ispunjenosti.*“). Dodatnu potvrdu tome vidimo i u činjenici da je pradeda značajna figura u tekstu, a koren reči patriotizam je otac, ili deda, pa otud i ljubav prema dedovini kao značajni aspekt ovih osećanja.

Smatrali smo da je u osnovi nelagode sa imenovanjem pre svega *ideološka konotacija* koju reč patriotizam ili nacionalizam za nju tada nose. U tom periodu, za Teodoru su *patriotizam i nacionalizam bili nužno loš*<sup>59</sup>, pa je njen prvi osećaj povezanosti sa sopstvenim narodom došao zajedno sa tim otklonom od uobičajenog diskursa. Dominantno značenje nazvali smo *alternativnim patriotizmom* ili to da ona *zna gde pripada, ali nije patriota*.

Osnovna implicitna teorija je, stoga, da „*osećaj pripadnosti i zajedništva ne mora da bude u vezi sa dominantnim shvatanjem patriotizma*“. Međuodnos između stvarnog doživljaja i naknadnog odbijanja da se on imenuje artikulisali smo kao „osećam jak probadajući osećaj u nozi, ali nije bol“, ili „nepodnošljiva lakoća osećaja patriotizma“. U tom smislu je i uvod o „Srpskoj kući“ relevantan, jer je faktički predstavljao uvod u njeno iskustvo na ostrvu Vido, budući da oba deklarativno predstavljaju „srpsko iskustvo“, ali su doživljeni potpuno različito (prvo otuđujuće, a drugo povezujuće).

Šire gledano, tekst označava *sudar, sukob između nekih postojećih konstrukcija patriotizma i njenog prvog osećaja zajedništva i osećanja da negde pripada*. Ličnog i diskurzivnog. Iako su osećanja potpuno u skladu sa širom definicijom patriotizma, implicitna poruka teksta je da ne moraju biti tako konstruisana.

---

<sup>59</sup> Ova analiza je podstakla diskusiju o značenju patriotizma i nacionalizma koji su nam prenošeni, pa smo Luka i ja rekli da nama nacionalizam nije predstavljan kao nužno loša stvar i može prosto da znači „voleti svoju zemlju, svoj narod“. Za Teodoru, u uslovima njenog odrastanja (urbana sredina, roditelji antinacionalisti, brat kritički istoričar, slušanje Marčela, što sama ističe kao značajno), nacionalizam i patriotizam su negativno konotirani i poistovećeni.

### **Konstrukcija aktivnosti subjekta**

Uvideli smo značajnu razliku u načinu na koji je aktivnost subjekta konstruisana u prvom i drugom delu narativa, iako je u oba dela izrazit *doživljajni aspekt iskustva*, opisi i *pokušaji osmišljavanja* sopstvenih osećanja (*introspektivno i refleksivno*). U prvom delu, u Srpskoj kući, dominira *posmatranje i potrešenost* onim što se gleda, kao i *pokret od* tog iskustva, potreba da se *distancira* („*posmatrala je, bilo potresno za nju, mučno, je gledala, tu nije bilo osećaja*“). U drugom delu, na ostrvu Vido, ona se *stapa, spaja, povezuje* sa svim što je okružuje i što doživljava na neposredno čulnom nivou („*slušala, čula, gledala je, je osećala*“). Iskustvo je pre svega *lično* i kulminira *osećajem obuzetosti*, koji usleđuje nakon traženja pradedinog imena, što predstavlja najličniji deo narativa. Doživljaj sve većeg stapanja subjekta sa okolinom gotovo je opipljiv, i u tome značajnu ulogu igra mnoštvo opisa prirode na ostrvu Vidu, koji ostavljaju utisak prostranstva i širine, za razliku od skučenosti u Srpskoj kući. Iskustvo subjekta možemo razumeti *u odnosu između* načina na koji su *ostrvo i mauzolej organizovani* i putem *kog vode iskustvo* posetioca, i *aktivnog učešća subjekta* koja sluša priču i tišinu, obraća pažnju na sunce, vetar, izgled spomenika i koja *ciljano traži* ime svog pradede, kako bi se dodatno povezala sa tim mestom.

### **Konstrukcija osećanja subjekta**

Osećanja u Srpskoj kući znatno su *intenzivnija i intruzivnija*, dok je ostrvo Vido svojom pojavom nenametljivo, pa *osećanja dolaze sa onim što je prisutno* (priča vodiča, tišina, vazduh, mirisi, more, zlatna slova na belom mermeru). To možemo tumačiti u kontekstu *distance* od teškog iskustva, koja je potrebna da bi se osoba sa nečim mogla povezati, umesto da ga doživi kao ugrožavajuće. Fotografije u „Srpskoj kući“, koje svedoče ljudskoj patnji, telesnom propadanju i smrti, preterano su teške i potresne, da bi osoba na osnovu njih mogla da se poveže sa tim ljudima kao „svojim“<sup>60</sup>. Na ostrvu Vido subjekat ima dovoljno prostora da se distancira od teškog iskustva kako bi zapravo mogla da se oseti povezanom. S druge strane, „Srpska kuća“ je muzej, dok je ostrvo Vido faktički mesto stradanja, pa smo smatrali da možda otud dolazi i razlika u doživljaju.

Iako je *osećanje identifikacije sa Srbima* prisutno u uvodu opisa posete ostrvu, kasnije *osećanje povezanosti i zajedništva počinje da se proširuje i mistifikuje* („*pripadanja nekoj grupi, deo nečega, neke posebne ispunjenosti*“). Pripadnost, dakle, nije konstruisana isključivo kao nacionalna ili narodna, već je *mistična*, što je možda posledica želje da se ogradi od patriotizma, a možda i stvarnog osećaja. Mistifikacija je dodatno neobična kad se uzme u obzir da je na tom mestu obeleženo stradanje specifično *srpskih* vojnika. Osećaj *težine i sažaljenja* javlja se zajedno sa osećanjem *topline, pripadnosti, fasciniranosti i obuzetosti*, pa možemo reći da se identifikacija sa sopstvenim narodom zasniva na *povezanosti sa njihovom patnjom, empatiji*, kao i znanju da postoji *neko iz porodice* ko osobu spaja sa tim mestom i tim ljudima.

---

<sup>60</sup> Kod Dunje smo videli potpuno drugačije iskustvo.

## **Konstrukcija drugih**

Kao i u većini drugih sećanja, postoje ljudi u sećanju koji su prisutni i oni koji su odsutni. Roditelji, drugi turisti, vodič i majka pominju se usputno, mada pretpostavljamo da je njihova uloga u *usmeravanju* iskustva subjekta značajna. Odsutni ljudi, pripadnici sopstvenog naroda su, s jedne strane, *prikazani na fotografijama u umirućim mukama*, a s druge strane kao oni o kojima se zna da su stradali na mestu stajanja, ali *čije muke nisu vidljive*. Za razliku od Dunjinog sećanja, ovi prvi nisu konstruisani kao „moj narod“, nije došlo do realizacije tog aspekta povezanosti sa njima, mada su njihova iskustva deskriptivnije opisana (budući da su i opažena na fotografijama). Oni čija su imena napisana na belom kamenu i koji su sahranjeni u vodi koja okružuje ostrvo Vido izazivaju doživljaj povezanosti subjekta, i osećaj pripadnosti. Oni su, međutim, *opskurni, skriveni* („neka grupa, ljudi o kojima je slušala“). Ponovo, ta mističnost možda je posledica ograđivanja od imenovanja sopstvenih osećanja kao patriotskih, pa zbog toga ona deluju sveprožimajuće i neuhvatljivo.

Ključnu ulogu prepoznali smo u pradedi, kao nekom ko povezuje *ono tada i ovo sada*, ali i nekom ko čitavo iskustvo oblikuje kao *porodično*. Pradedi je direktna poveznica ili čak *krvna spona* subjekta sećanja sa stradalim ljudima, koji pruža osećaj *kontinuiteta* jednog naroda. Zbog toga je rekonstruktivni iskaz: „*Imam patriotska osećanja prema ljudima koji su poginuli i oni su grupa kojoj pripadam, kojoj pripada i moj pradedi*“.

## **Konstrukcija subjektivnosti**

Subjektat je konstruisan kao neko ko je *receptivan i emotivno angažovan* u isto vreme, neko ko *opaža i ko uranja* (eng. *immerse*) u iskustvo i doživljaj povezanosti, zajedništva, pripadnosti, gde se ukidaju jasne vremenske granice i granice između ljudi. Ona je neko ko *ima patriotska osećanja* (uloga pradede), ali i neko ko ih *ne želi nazvati takvim*, kako im ne bi oduzela autentičnost. Iako je u narativu sećanja ona prisutna i dominantna kao *introspektivni, refleksivni subjekat*, značajnu ulogu u konstruisanju njenog iskustva ima *ostrvo* i svi njegovi elementi, kao i *vodič i njeni roditelji*, čija je uloga potpuno implicitna.

## **Praznine i kontradikcije**

Jedino što nedostaje tekstu jeste *ishod potrage za pradedinim imenom*, što se može tumačiti kao posledica obuzetosti i fasciniranosti koje su sveprožimajuće i koje nisu isključivo u vezi sa porodičnom vezanošću za to mesto.

Kao glavnu kontradikciju istakli smo *izbegavanje autorke narativa da osećanja koja jesu patriotska nazove patriotskim*, mada smo to već tumačili u kontekstu njenog dijaloga sa diskursom patriotizma i kritičkog pristupa tome šta znači biti patriota.



## Studija sećanja 7: Filip

Филип је тада био у Билефелду на од Гете института стипендираном тронедељном учењу немачког језика. На истом програму налазило се још 80 људи из петнаестак држава, а он је био један од 6 представника Републике Србије. То је овом ђаку који је тек завршио прву годину гимназије био први интензиван контакт са Американцима, Африканцима, Азијатима, али и вршњацима из бивших југословенских и совјетских република. Из некаквих културолошких разлика, направила се клика Срба, Хрвата и Американаца, која је функционисала складно и без провокација.

Оно што Филип никада неће заборавити и што је на њега оставило снажан емоционални утицај био је догађај из собе доцимера из Ниша. Док су њих двојица седели и разговарали Филип је поменуо Србе из Хрватске и Босне и Херцеговине, на шта је Нишлија, који је тада завршио другу годину гимназије, рекао да то нису Срби и да не можеш бити Србин ако ниси из Србије. То је било толико далеко Филиповом светоназору да је он прво у шоку застао и поново приупитао мршавог, старијег колегу и питао га да ли се шали. Након што је Нишлија рекао да се не шали, Филип је поцрвенео схвативши да постоји овакав, по његовом тадашњем мишљењу, велеиздајнички став човека са којим је он сународник међу странцима. Побулазнио од беса и разочарења, тражио је сламку спаса. Истрчавши на ходник, угледао је колегиницу из Ниша којој је уз гађење рекао: „Замисли шта овај твој каже!“ Но, дочекао га је још један шок – она је била сагласна са ставом свог суграђанина. Филип је тада, на првом спрату омладинског дома у Билефелду, осетио жаоку различите, по њему на толико нивоа погрешне перцепције српства. Тада под утиском свих прича о НДХ и ратовима деведесетих, осетио је како су све жртве биле узалуд, јер неке тамо Нишлије ни не мисле да они могу да буду квалификовани као Срби. Не бих се кладио против тога да је тада заплакао од беса, што му није било странно до шеснаесте године.

Иако не знам какве је тада све мирисе осећао, поуздано могу посведочити о тој разочараности, шоку и усамљености коју је у том тренутку осетио. Двама колегама из Ниша обраћао се после тог догађаја у следећим данима минимално, само у пролазу (са Хрватима и Американцима је наставио нормалан и срдачан контакт). Филип је, чини се, највише осетио да је Србин тек када се осетио издано од Срба, који су порицали право на српство једном делу његових предака.

## Značenja i implicitna teorija

Kao osnovnu implicitnu teoriju i temu teksta izdvojili smo fragment iz Himne svetom Savi „Sa svih strana svi Srbi s mora i Dunava“. Ova tema artikuliše glavno značenje koje autor želi da prenese, a to je da *ima Srba i van Srbije*. To se može tumačiti odnosom nezavisnosti između koncepata građanske i etničke pripadnosti, za razliku od isključivosti koja se sreće kod Nišlija u narativu. Ta drugačija *percepcija srpstva* za glavnog aktera nije samo *pogrešna*, već ga *vređa* na ličnom nivou. U tom stavu on uviđa *neuvažavanje i nepriznanje kulture porekla* njegovim precima, ali i *neviđenje iskustava Srba* koji su tokom ratova devedesetih i za vreme Drugog svetskog rata ubijani van Srbije –

zato što su Srbi. Dakle, *odriču im pravo na ono za šta su dali svoj život*. Kao dodatno činjenično potkrepljenje za to da postoje Srbi van Srbije, u grupi smo diskutovali razne narode koji žive van granica matične zemlje, dokumenta iz 19. veka koja podrazumevaju postojanje Srba van Srbije, kao i primer Dejtonskog sporazuma, prema kom je Bosna i Hercegovina formalno prepoznata kao država tri konstitutivna naroda. Zbog toga, smatrali smo da je Filipov bes i revolt izazvan pre svega *neznanjem* Nišlija, a ne samo njihovom drugačijom percepcijom.

### ***Konstrukcija aktivnosti subjekta***

Analiza glagola pokazala je da je subjekat teksta veoma aktivan u njemu, pre svega kroz *emocionalnu investiranost* u dešavanje koje se opisuje (pet puta se ponavlja fraza „osetio je“, zajedno sa drugim referencama na osećanja). Na osnovu strukture narativa i konstrukcije aktivnosti, uočavamo da postoji *gradacijski tempo* u tekstu koji prati preokret u narativu zasnovan na novom, šokantnom saznanju: njegova isprva intenzivna reakcija („*je pocrveneo, pobulaznio*“) biva praćena pokušajem da se znanje opovrgne („*tražio je, istrčavši, ugledao je, je rekao, dočekao ga je*“), međutim dolazi novi talas šoka i razočarenja. Takav tempo teksta kod čitaoca pojačava utisak da je ono sa čim se subjekat u tekstu susreo bilo zaista *visoko razočaravajuće*. Međutim, s obzirom da nema dijaloga, rasprave, opovrgavanja onog što je zatečeno, deluje da je subjekat pasivan, *paralizovan osećanjima* pod uticajem tog „*veleizdajničkog stava*“, nadjačan brojčano i po snazi uverenja. Pošto je preplavljen osećanjima, njegov pokret ka aktivnosti, eventualnom dijalogu je zakočen.

### ***Konstrukcija osećanja subjekta***

Reči koje se odnose na osećanja ukazuju na *snažnu emocionalnu nabijenost* narativa, koji obiluje afektom. One su *nagle i probadajuće* („*šok, žaoka, pod utiskom*“), upućuju na veliki šok (tri puta se pominje ta reč), preplavljenost besom, razočarenjem, pa i gađenje. Ujedno, čitav tekst artikuliše emocionalnu reakciju izazvanu novim, neočekivanim iskustvom. Međutim, tumačili smo da nije samo iskustvo susreta sa takvim stavom ono koje je razočaravajuće, koliko činjenica da dolazi *od ljudi* od kojih se ne bi očekivao, *u kontekstu* gde se ne bi očekivao. Zbog toga to iskustvo nazivamo *unutrašnjom izdajom* („*osetio izdano od strane Srba; veleizdajnički stav*“), koja je time pojačana što se ne bi očekivala u kontekstu međunarodnog skupa („*sunarodnik među strancima*“). U Srbiji, kao političkoj areni sa više prostora za takve rasprave, unutrašnja izdaja možda ne bi bila tako relevantna, niti tako snažno doživljena. To što se pripadnici drugih naroda nazivaju „*strancima*“, podstiče utisak o *očekivanju subjekta o bliskosti* sa pripadnicima sopstvenog naroda. Izneveravanje takvog očekivanja nije samo *zapanjilo* subjekta, već ga podstaklo da se oseti *usamljenim*. Samim tim što njegovi sunarodnici ne vide njegove pretke van Srbije, kao da i njemu samom *odriču pravo da bude Srbin* (ovo smo izdvojili kao rekonstruktivno značenje). Zbog toga možemo reći da bes, revolt i usamljenost predstavljaju reakciju na *odbacivanje* koje on doživljava s njihove strane. S obzirom da u tekstu ne vidimo aktivni revolt i raspravu zasnovanu na poznavanju činjenica, deluje kao da Filip *implicitno dopušta pravo* Nišlijama da njega i njegove pretke pozicioniraju kao ne-Srbe, ujedno ostajući pri svojoj

ličnoj identifikaciji („najviše osetio da je Srbin tek kada se osetio izdano od Srba, koji su poricali pravo na srpstvo jednom delu njegovih predaka“).

Međutim, tek na kraju čitaocu postaje jasno odakle dolazi toliko snažna reakcija, pa razotkrivajući završetak narativa *poziva čitaoca na empatiju* sa glavnim subjektom. Ključno osećanje, konstitutivno za identifikaciju sa srpstvom, za subjekta je *osećaj izdanosti* od strane Srba, „*sunarodnika među strancima*“, odnosno unutrašnja izdaja.

Specifičnost teksta predstavlja i dodeljivanje *uzrasne odrednice prihvatljivim osećanjima za mladića* („*Ne bih se kladio protiv toga da je tada zaplakao od besa, što mu nije bilo strano do šesnaeste godine*“), što tumačimo društveno-kulturnim rodnim stereotipom, ali i specifičnim obrascima socijalizacije muškarca, sažetim u društvenom mini-narativu „*muškarci ne plaču*“.

### **Konstrukcija drugih**

U tekstu glavnu ulogu u oblikovanju iskustva subjekta vidimo u Nišlijama, koje su konstruisane kao „*sunarodnici među strancima*“, deo „nas“ ali i kao „*veleizdajnici*“, oni koji istovremeno izdaju „nas“. To znači da je prisutna *ambivalencija* u odnosu na te pripadnike sopstvene grupe (Mi-Srbi i Oni-Srbi). Amerikanci i Hrvati su konstruisani kao deo „*klike*“, iako se na drugom mestu konstruišu i kao „*stranci*“, zajedno sa drugim polaznicima seminara. Na osnovu istorijskih događaja i javnog diskursa, deluje da bi subjekat pre od njih očekivao nekakve isključive stavove u odnosu na srpstvo, i raspravu o srpskim žrtvama. Najzad, treći i najvažniji drugi jesu preci subjekta i istovremeno *žrtve ratova* u kojima su stradali upravo jer su Srbi, a koji su konstruisani kao oni koji se *neopravdano ne priznaju i ne poštuju*, budući da im se poriče pravo na pripadnost Srbima (jer Nišlije ne misle da su oni „*kvalifikovani da budu Srbi*“). Oni su za njega najvažniji aspekt identifikacije, zato što predstavljaju ne samo pripadnike istog naroda, već i članove porodice koji su poginuli.

U tekstu je prisutna konstrukcija srpstva kao *privilegije ili prestiža*, za koju osoba mora „biti kvalifikovana“ ili „steći pravo“, ali i revoltirani ton prema tako *ekskluzivnim i elitističkim definicijama srpstva*, iako se u zbilji nije sukobio sa Nišlijama zbog toga.

### **Konstrukcija subjektivnosti**

Zaključili smo da je glavni subjekat teksta konstruisan kao neko ko deluje veoma *uključen i aktivan, investiran*, a sa druge strane *pasivan, paralizovan emocijama* koje ga preplavljaju, jer *ne uspeva da ih razreši* u okviru socijalne interakcije, već ostaje sa njima. To ga ujedno konstruiše i kao onog ko se *povlači iz konflikta*.

Ipak, on je konstruisan i kao *pozitivna ili herojska figura*, ona koja ispravno percipira srpstvo (za razliku od njih koji „pogrešno percipiraju“) i koja dobro poznaje istoriju („*pod utiskom svih priča o NDH i ratovima devedesetih, osetio je kako su sve žrtve bile uzalud*“). Preci i stradali ljudi, pripadnici su srpskog naroda sa kojima se Filip najviše identifikuje, dok ga susret sa Nišlijama i njihovim stavovima navodi na preispitivanje i usamljenost. Stoga, kao što i sam zaključuje – *trenutak najveće*

identifikacije sa Srbima ujedno je trenutak separacije, krize, koja dolazi kao posledica pomenute ambivalencije („najviše osetio da je Srbin tek kada se osetio izdano od Srba, koji su poricali pravo na srpstvo jednom delu njegovih predaka“).

Svojom ignorancijom, time što ne vide žrtve i, na neki način, ne vide istoriju, Nišlije i samom subjektu teksta poriču pravo na srpstvo. Iako bismo mogli očekivati da on odbaci Nišlije, kao one koji nemaju pravo da određuju šta znači biti Srbin i da zanemaruju srpske žrtve i njegove pretke, *on njih ne odbacuje, već se sam oseća odbačenim i usamljenim*, time implicitno pristajući na definiciju srpstva koju eksplicitno odbacuje.

*Jezičke specifičnosti.* Za razliku od pojedinih klišeja („tražio je slamku spasa“), u tekstu se pojavljuju i specifične, neuobičajene formulacije („veleizdajnički/pobulaznio/kvalifikovani kao Srbi/poricali pravo na srpstvo“). Ta mesta važna su jer podstiču bolje razumevanje i daju veću kredibilnost autorovim interpretacijama, čim se potrudio da u svom repozitorijumu nađe reči koje dobro reprezentuju ono što želi da kaže, umesto da upotrebi neki topos.

### **Praznine i kontradikcije**

Ono što bismo očekivali u tekstu, u vezi sa gorepomenutim odbacivanjem Nišlija, jeste *aktivna rasprava, konflikt ili bar diskusija* u kojoj pasivno-agresivna reakcija subjekta, koja je iz njegove perspektive opravdana i podržana znanjem, biva stavljena u polje, konstituišući dijalog između različitih pozicija i mogućnost za ubeđivanje Nišlija da nisu u pravu. Time bi i autor i čitalac dobili razrešenje. Međutim, umesto toga, a s obzirom na ambivalenciju u tekstu (mi-Srbi, oni-Srbi), deluje da je subjektu potrebno da se povuče. Posledica toga je da u tekstu nedostaje *razrešenje*.

### **Studija sećanja 8: Viktor**

*Младић из села [...]»<sup>61</sup> који је имао 16 година са својом породицом је отишао на опуштен недељњи ручак са својим родитељима код њихових кућних пријатеља. Ти кућни пријатељи били су локална гастарбајтерска породица ромског порекла која је зарађивала јако много у Бечу. Они су одлучили да позову у Србију њихове пословне партнере из Аустрије који су били људи немачке националности. Пре него што су сви окупљени гости сели за сто да једу, Немачка породица је увидела да се на ражњу пеку два прасета од по 20 килограма и бурно су реаговали што су уопште заклана 2 прасета која су како они кажу још млади „свињска деца“. Њихове бурне реакције су оправдали да немачки закон, како га они називају цивилизовани закон, не дозвољава да се убијају деца животиња, већ искључиво се свиње могу клати када пређу 100 килограма. Домаћини и гости из Србије су сели за сто попили по коју ракију и почели да обедују док се на радију „Моравац“, локалном радију пуштао сплет песама етно-народних. Младићев отац који се највише потрудио да спреми трпезу и пиће је највише инсистирао од гостију из Аустрије да попију по коју чашу домаће лозе која је стара више од како он то каже 60 година.*

---

<sup>61</sup> Naknadno je izostavljen mali deo teksta zbog zaštite Viktorovog identiteta.

Након мало дужег затезања, госпођа из Аустрије, која је иначе била најватренији противник алкохола и убијања младе свиње, чак је дошло до те мере да је Србију директно назвала нецивилизованом, одлучила да проба ракију која јој се допала. После пар чашица ракије се одлучила уз инсистирање младићевог оца да проба и мало парче меса. То је било за њу откровење, катарза, отварање пандорине кутије, назовимо то како год јер је младић све то гледао и то му се тако урезало у памћењу. Она је врло брзо убедила свог мужа да проба и младу прасетину и ракију. Јако количински су јели и пили да су на крају кренули да покрећу своја тела уз ритам музике са радио „Моравца“. Седење на тераси уз пиво у топлом августовском дану до дубоко у ноћ уз приче шта је ко све радио од старијих чланова тог колектива у младости оставило је јако леп утисак на младића. Он се у том тренутку учинио јако поносним што је Србин, јер су му његови родитељи и његове комшије из села показали на делу колико су заправо они срећни у животу и колико се задовољавају малим стварима. Показали су му да су Срби у глобалу нација која зна кад хоће да може да живи један хедонистички живот да се лепше осећа од Аустријанаца који иако више зарађују не уживају у свом том луксузу. На крају викенда је брачни пар из Аустрије заборавио да је уопште јео како они кажу „дете од свиње“ и саопштили су свима присутнима да се никад боље нису провели и да ће се радо вратити. Док је локална ромска породица била изразито тужна јер нас оставља у селу и враћају се тек за 6 месеци да поново проведу исте дана са позитивним људима. Младић се у том тренутку осетио изразито поносан на своје родитеље и комшије које су му показале прве вредности Срба и села, које људи често заборављају и занемарују.

### **Značenja i implicitna teorija**

Čitav narativ podvodi značenje *zadovoljstva i ponosa vrednostima sopstvene nacije*, која је представљена кроз одређене елементе који саčinjavaju функционалну целину једне *репрезентације српства* (domaćinstvo, gostoljubivost, okupljeni prijatelji, topao dan, prasetina, rakija, пиво, народна музика). Вредности које се у тексту промовишу као праве вредности Срба и села јесу *hedonistički karakter, konzervativizam, patriotizam i ruralno srpstvo*, што смо назвали *rustično-romantičarskim odnosom prema naciji*. Ту репрезентацију и артикулацију српства препознајемо и у појединим серијама као „Мож родак са села“, док другачији, више патерналистички приказ српског села, мада једнако романтичарски налазимо у серији „Село гори а баба се чељша“. Овај карактер нације *odigrava se pred očima mladića*, у наративу јасно *sukobljen sa reprezentacijom Zapada kao „civilizovanog sveta“*. Тај судар између „нецивилизованог“ и „цивилизованог“ представља основну тему наратива. Разлике које младић опажа, будући да његова култура ипак „побеђује“ у наративу, наводе га на већу vezанost и sentimentalnost у односу на вредности онoga што препознаје као српску нацију. Дакле, однос између *građanskog i seljačkog, civilizovanog i necivilizovanog*, или просто однос између *dve kulture*, за младића пре свега има *nacionalni* карактер („*Srbi u globalu nacija koja zna kad hoće da može da živi jedan hedonistički život; prve vrednosti Srba i sela*“).

*Језичке специфичности*. Присуство и навођење ромског порекла гастарбајтерске породице упућује на етничку шароликост и *srpski nacionalizam kao етнички tolerantan*. Поред „hedonističkog живота“ као

ključni element razlike, zanimljiv je i odabir reči kojima se predstavilo preobraženje Austrijanaca nakon što su probali prase i rakiju „*otkrovenje, katarza, otvaranje Pandorine kutije*“, što možemo razumeti kao nekoliko opštih mesta sa ciljem da predstave gradaciju osećanja koje su oni doživeli. Posebno je zanimljiv odabir reči „katarza“ kao pročišćenja, u kontekstu gde se civilizovan svet na neki način „prlja“ necivilizovanim. Najzad, u tekstu je slučajno napravljena greška u kucanju „prve“, umesto „prave“ vrednosti Srba, ali pošto u nastavku sledi „*koje se često zanemaruju*“, može se reći da je autor nesvesno praveći omašku tim zanemarenim vrednostima dao primarno mesto.

### **Konstrukcija aktivnosti subjekta**

Uvideli smo da nema mnogo reči koje upućuju na aktivnost subjekta, ali su sve takve da ga konstruišu kao *posmatrača* („*je gledao, mu se urezalo u pamćenje, je ostavilo lep utisak*“). Sećanje ima formu narativa, gde glavni subjekat *pripoveda* ono što posmatra. Takođe, glagoli upućuju da je on *svedok* (tri puta se pominje „*su mu pokazali*“) jednog neobičnog događaja (pre svega ga takvim čini preobraženje Austrijanaca), kojim je njemu *demonstrirano odigravanje nacije* od strane njegovih roditelja, koja se poput predstave odvija pred njegovim očima.

### **Konstrukcija osećanja subjekta**

Jedino eksplicitno osećanje glavnog subjekta teksta koje smo prepoznali jeste *ponos*, što je ujedno i najčešće nacionalno osećanje. Iako izostaju druge reči koje se direktno odnose na osećanja, mnoge konstrukcije *potpuno otuđuju topla osećanja kod čitaoca* („*opušten nedeljni ručak; Sedenje na terasi uz pivo u toplom avgustovskom danu do duboko u noć uz priču*“). Poredili smo to sa Filipovim osećanjima; za razliku od njega, u ovom narativu kvalitet i intenzitet osećanja su gotovo suprotni: osećaj izdaje naspram ponosa, i negativni afekat naspram osećanja koje deluje kao *dugotrajni sentiment* koji je već postojao i koji je dodatno pojačan opisanim događajem. U ovom sećanju nema reza u iskustvu, a susret je takav da ne dovodi do novih i neočekivanih saznanja i osećanja.

### **Konstrukcija drugih**

U tekstu je prisutno nekoliko aktera koji reprezentuju različite stvari. Gastarbajterska romska porodica, kao „komšije iz sela“ i „kućni prijatelji“ predstavljaju *most* između dve potpuno različite kulture, ali i između *dve klase* koje sede za stolom (srpska seljačka porodica i austrijski par privrednika). Iako je ta porodica ugostila i jedne i druge, jedini aktivni akter narativa jeste otac, kao *tipični predstavnik* seljačke, domaćinske Srbije. Od svih žena, jedinu aktivnu ulogu u narativu ima gospođa iz Austrije, koja prva proba rakiju i prasetinu i ubeđuje svog muža da uradi isto. Pored toga, s obzirom da se „nemački zakon“ s njene strane opisuje kao „civilizovan“, njenu prisutnost i ulogu u narativu tumačili smo sa aspekta *emancipacije žena svojstvene civilizovanom svetu*, za razliku od žena iz porodice, koje su sve odsutne iz narativa (i verovatno imaju pomoćnu ulogu domaćica koje iza kulisa pripremaju, donose i odnose hranu). Dodatne aktere čine „deca od svinja“, što predstavlja

konstrukciju koja im daje subjektivnost i humanizuje ih (iako to predstavlja direktan prevod sa nemačkog *Kinderschweine*). *Borba za prava životinja* takođe pripada civilizovanom svetu, tako da u tom kontekstu možemo tumačiti i njihovo pojavljivanje u narativu kao značajnog kulturnog elementa oko kog se pregovara.

U narativu je konstituisana slika Srba kao *toplog, gostoljubivog, hedonističkog* naroda, koji *neguje tradicionalne porodične i seljačke vrednosti*. Iako to nema mnogo veze sa serijama „Srećni ljudi“ i „Bolji život“, one su nam se pojavile kao asocijacija na neku *jednostavnost, uživanje u malim stvarima i sa bliskim ljudima* (mi smo srećni i živimo bolje od vas) koja se javlja u narativu. Romi su takođe konstitutivni deo pripadnosti Srbima (što smo sažeto izrazili kao *RoMI*), i nisu nazivani stereotipnim imenom karakterističnim za ovu etničku grupu, za razliku od onog što bismo očekivali na osnovu nacionalističkih narativa. Implicitna politička poruka je da je srpska nacija *inkluzivna* i pozivajuća, pre svega *benevolentna*. Možemo zamisliti da sličan ovakav narativ dovede do zaključka da nije bitno ko je ko, dok sedimo „*na terasi uz pivo u toplom avgustovskom danu do duboko u noć uz priču*“. Ipak, za mladića ta slika predstavlja tipičnu sliku srpstva, što proces koji se pred njim odigrao konstruiše kao *kulturnu asimilaciju para iz Beča*.

Ulogu „*njih*“ (nacionalnih Drugih) u tekstu tumačili smo kao „prvi svet“ koji na „drugi svet“ gleda kao na „treći svet“. Jedna od asocijacija jeste *gordost i predrasude*, u smislu *taštine koja nema utemeljenje* u nekim istinskim vrednostima i koja je, zapravo, *licemerna*, jer oni na kraju ne samo da su probali ponuđeno, već su „*jako količinski jeli i pili*“ i „*nikad [se nisu] bolje proveli*“. Iako su konstruisani kao tipična zapadnjačka porodica koja *ne zna da uživa*, u ključnom obrtu narativa, oni su *preobraćeni „argumentima“ rakije i praseta*, odnosno njihova visoka kultura podređena je niskim strastima uživanja u jelu i piću.

Analiza konstrukcije drugih podstakla je novu, rekonstruktivnu poruku za koju smo odabrali narodski mini-narativ „*Mi bar uživamo!*“, a u obrazloženju jednu sarkastičnu opasku „Srpska seljačka porodica i komšije, taj necivilizovan svet, je srećniji od vašeg luksuznog civilizovanog života“.

### ***Konstrukcija subjektivnosti***

Iako smo prepoznali da bi verovatno prva asocijacija na ulogu mladića u sećanju bila *sin srpskog seljaka*, on je konstruisan kao neko ko mahom *pasivno, iz prikrajka, posmatra* jednu epizodu iz života u kojoj se artikulišu za njega najvažniji aspekti vezanosti: *porodica, komšije, selo, srpstvo*. Narativ podstiče osećaj *topline i familijarnosti* u krugu bliskih ljudi, i pre svega *lokalni nivo* življenja „srpskih“ vrednosti. Osećanje *ponosa* konstituiše njegovu identifikaciju sa Srbima, koju usvaja kao *duh naroda*, a ne kroz knjigu ili propagandu. Narativ artikuliše *patriotistički sentiment*, koji čak možemo nazvati *stereotipnim*. Tokom diskusije zamislili smo jednog Hrvata iz Slavonije kako priča isti narativ, samo sa radiom „Podravac“ i tamburama umesto harmonike. Menja se kategorija, ali ne i osećanje (ili forma, ali ne i suština).

## **Praznine i kontradikcije**

Tokom analize kao značajna praznina pojavila se *jezička barijera*, koju bismo očekivali, a koje u tekstu nema. Viktor je ispričao da njegovi roditelji ne znaju nemački, dok Austrijanci ne znaju srpski, pa su se mahom sporazumevali neverbalno. Činjenicu da je tako važna stvar izostavljena iz teksta tumačimo kao posledicu toga da su se *oni verovatno sasvim dobro razumeli*. Iako se često o etničkoj zajednici govori kao o jezičkoj zajednici i jeziku kao najvažnijem elementu, vidimo da je u ovom sudaru kultura jezička barijera konstruisana kao *nerelevantna*, time što je izostavljena iz narativa. Druga praznina jesu *ženski članovi porodice*. To smo tumačili kao prilog patrijarhalnoj konstrukciji srpstva, u okviru koje je *srpska seljačka domaćica podređena i nevidljiva*, a koja dodatno osnažuje konstrukciju *Zapadne žene kao dominantne, emancipovane*.

## **Studija sećanja 9: Andrej**

*Једна од свакодневних рутина коју је имао била је прелиставање дневних новости. Једна вест се тог дана нашла на свим порталима које је посећивао. Била је то информација да је, у околини Ниша, отац четворо деце извршио самоубиство јер није имао довољно новца да отплати рачун за струју. Иако су му свакога дана портали испоручивали подједнако трагичне догађаје, ова вест га је посебно погодила. Прво је осетио осећај сопствене кривице. „Зашто нисам помогао овом човеку?“. Затим је почео да размишља о колективној кривици, како би се ослободио осећаја сопствене одговорности. У тренутку је у њему преовладало размишљање о питању Косова. Да ли је могуће да смо сви постали толико заслепљени тим проблемом да смо заборавили да бринемо једни за друге? Да ли људи који пречесто говоре о проблемима људи на Косову, заборављају на проблеме осталих грађана Србије? Да ли ти људи, изостављањем оваквих примера у својим сталним јавним наступима, имају права да нас уче моралу и етици? Држава је крива. Та му се реч онда учини смешном. Не постоји држава. Постоје само неки тужни људи који гледају своја посла. Види их како погнуте главе корачају тротоаром. Види гужву у јавном превозу. Постоје и политичари. Они му изгледају наказно. Не личе на људе. Осећа да би требало њих да криви, али они немају људски облик. Треба се одселити. Превише је тешко осећати одговорност за сваки погрешан потез политичара. Тешко је гледати људе како пате. Када би се одселио, за странце га не би било превише брига. Дилеме политичара, те нове државе, нису и његове дилеме. Свеједно му је. Онда се сетио мајке, вина, народне музике, стричеве колибе. Мајка је много везана за њега. Превише би је растужио када би се одселио. Није могао то да дозволи. Народна музика је везана за тло одакле потиче. Не види могућност да је слуша на било ком другом месту. Изгубила би своју лепоту. Схвата да не може да се одсели. Више није толико тужан. Почине да размишља о месту одакле је. Личи му на неко чаробно место. Тамо се само лепе ствари догађају. Тамо је изолован од свих проблема. Размишља о пријатељима. Много су се пута напили заједно. Увек је било лепо...*



## **Značenja i implicitna teorija**

Osnovno značenje teksta koje smo istakli je *lutanje kroz proces traganja za uporištem vezanosti*, a koje se odigrava kroz *tenziju* između različitih osećanja (lične, kolektivne krivice, besa, gađenja, nostalgije...), različitih lokusa (narod, država, porodica, prijatelji), različitih težnji (ostanak/odlazak iz Srbije) i osnova za identifikovanje. Ljudi su prisutni kroz različita obličja i uloge, i prema njima se autor teksta *različito odnosi* (čovjek koji je izvršio samoubistvo, ljudi na Kosovu, ljudi u ostatku Srbije, ljudi koji pričaju o realnim problemima, ljudi koji zanemaruju te probleme, političari, država, ljudi u drugim državama, ja u drugoj državi, ja u svojoj državi, roditelji, prijatelji...). Svaki navedeni aspekt problema (krivica, solidarnost, odgovornost, moralnost) biva *problematizovan* ili *sveden na apsurd*. Toliko mnogo stvari je isprepletano i problematizovano, da čitalac može zaključiti da se on i *ne oseća kao Srbin*, pa čak i da ovo *nije sećanje* nego samo tok misli. Uprkos tome, potraga za odgovornim i krivim ljudima, kroz razaznavanje obrisa ljudskosti u tekstu (ko su ljudi i ne-ljudi) i sopstvene uloge u svemu tome, rezultira snažnim *osećajem vezanosti za ono što je svoje, blisko, poznato, familijarno*. Čitalac ipak dobija razrešenje.

S obzirom na dekonstruktivni karakter samog narativa, koji se zasniva na brojnim pitanjima i brojnim negacijama na putu ka razumevanju identifikacije koja je „u krizi“, i samu implicitnu teoriju smo predstavili kroz pitanja: „*Ko smo uopšte Mi, ko sam uopšte Ja?*“ Takođe, u tekstu je prisutan i implicitni dijalog između dva kontingentna diskursa u Srbiji – ekonomski problemi u državi i pitanje Kosova, ali i jedna narodna mudrost: „*Egzistencijalne probleme rešavaš pijanstvom*“. Kraj narativa, potpuno suprotno početku, rezultira jednom *romantizovanom, idealizovanom slikom rodnog mesta*, kao „čarobnog“ mesta gde je „uvek bilo lepo“.

*Jezičke specifičnosti*. Čitav narativ veoma je specifičan, upečatljiv je *depresivni ton* narativa i nagle *promene ritma* u tekstu (npr. kada se pomene Kosovo, praćeno brojnim pitanjima ili „*Vidi gužvu u javnom prevozu. Postoje i političari*“), i aktivna dekonstrukcija pojedinih pojmova („*Država je kriva. Ta mu se reč učini smešnom. Ne postoji država. Postoje samo neki tužni ljudi koji gledaju svoja posla*“). To sve sećanju daje oblik *dijaloga sa samim sobom* o raznim konstruktima. Pored toga što se prepliću konstrukcije, dekonstrukcije, vezanosti i odbacivanja, prepliću se i *vremena pisanja* (perfekat sa početka i prezent pri kraju narativa), što asocira na temporalnu neuhvatljivost, fluidnost sećanja.

## **Konstrukcija aktivnosti subjekta**

Analiza konstrukcije aktivnosti subjekta upućuje na *izrazitu refleksivnost i samorefleksivnost aktera* u proces traganja za uporištem vezanosti. On *nije distanciran* od onog ko piše sećanje, naprotiv veoma je *uključen* u svoja razmišljanja, prisutan u svemu što doživljava, oseća, shvata, *kritički nastrojen* prema onome što bi uradio ili bi trebalo da uradi/oseti, kao i prema drugima od kojih to očekuje. Za razliku od drugih sećanja, ovde su prisutni i *negativni oblici glagola* („*nije pomogao, ne bi mogao da dozvoli, ne vidi... ne može da se odseli*“), pa čak i iskazivanje *ravnodušnosti i rezigniranosti* („*svejedno mu je, ne bi ga bilo briga*“). To sve konstruiše osnovno značenje teksta: proces *aktuelnog lutanja i traganja* za identifikacijom.

### **Konstrukcija osećanja subjekta**

Osnovno osećanje koje smo tumačili kao dominantno u tekstu je *krivica*, koja se *premešta* sa glavnog subjekta na različite druge aktore (kolektiv, ljudi koji Kosovo vide kao glavni problem, država, političari). S obzirom da ne uspeva da „udomi“ krivicu i da gotovo sve *odbacuje*, on razmatra *odustajanje* („*Treba se odseliti*“). Tada nastupa *preokret* u osećanjima, jer shvata da, nakon što je sve suspendovao, ostaje ono za šta je *istinski vezan*: „*majka, vino, narodna muzika, stričeva koliba, tlo odakle potiče, čarobno mesto, lepe stvari, prijatelji*“, pa čak i *problemi*, koji u drugoj državi ne bi bili njegovi. Za sve navedeno vezani su *snažni sentiment*i, koji potvrđuju Andrejev eksplicitno izražen *lokal-patriotizam* i tesnu *spregu između ličnog, porodičnog, lokalnog*. Konstrukcija „mesto odakle je“ asocira na detinjstvo, odrastanje, nevinost, dobre stvari, sa kojima nije u dodiru sada kada studira u Beogradu. Prema toj pretpostavci, povlačenje u rodno mesto uzima formu *eskapizma* („*više nije toliko tužan*“).

### **Konstrukcija drugih**

Različiti akteri prisutni u tekstu predstavljaju grupacije sa kojima se autor u različitim delovima narativa *povezuje ili od kojih se ograđuje*. Najmarkantnije ograđivanje prepoznali smo u odnosu na *političare* koje dehumanizuje (izgledaju „*nakazno i ne liče na ljude*“) i *strance*, čiji problemi ne bi bili i njegovi. U toj konstrukciji uviđamo da *probleme sopstvenog naroda ipak doživljava kao svoje, a naročito tugu i patnju*. Sa jedne strane, tu je otac četvoro dece koji je najekstremniji primer ljudske patnje u Srbiji i njega možemo identifikovati sa „*tužnim ljudima*“ koji „*koračaju pognute glave*“, sa „*gužvom u javnom prevozu*“, svim realnim problemima stanovništva. Naspram toga su političari koji *ne vide te probleme i ne bave se njima*, država čije je i samo *postojanje upitno*, i stranci za koje mu je *svejedno*. Ceo narativ konstruisan je oko raznih „*njih*“, onih sa kojima se akter *ne identifikuje i koje odbacuje* (jer nemaju empatiju, ne preuzimaju odgovornost, ne brinu o drugima, ne vide ih), pa i kojima *negira postojanje*. On ih otvoreno osuđuje.

U vrhuncu narativa, naspram svega toga i nasuprot problemima nepoznatih ljudi, ne-ljudi i stranaca – pojavljuje se figura majke, *najfamilijarnija osoba* i prijatelji, sa kojima može da se *izoluje od problema*. U bekstvu od svih problema, *povezivanjem* sa onim što mu je blisko i poznato, akter pronalazi način da se *odvoji*, ili da ne vidi ni probleme onih ljudi koje je na početku video, i za koje oseća da ne može biti odgovoran. Da se sačuva.

Rekonstruktivni iskaz koji smo izrazili kao „*Iako ne može da bude odgovoran za sve ljude, može da bude odgovoran za ljude u svom okruženju*“, upućuje da akter ne može da se bavi problemima svih ljudi, ali može bliskim ljudima u sopstvenom okruženju, do kojih mu je zaista stalo i koje ne bi želeo da rastuži. Istovremeno, oni ga izoluju od drugih, većih problema, koje ne može da reši i besa zbog toga što oni koji bi trebalo da ih rešavaju – to ne čine.

### ***Konstrukcija subjektivnosti***

Analizom smo došli do zaključka da subjektivnost glavnog aktera *nije čvrsto definisana*, pa ostavlja utisak neuhvatljivosti u tom procesu potrage za onim što ga vezuje. On je kriv i odgovoran, ali i onaj *koji se ne može smatrati krivim i odgovornim*; on je taj koji *vidi patnju ljudi*, koju oni koji bi trebalo da je vide i uklone – ne vide; *sa željom da ode i vezan; setan i radostan*. U svakom slučaju, izrazito *refleksivan i introspektivan*, aktivno konstruišući značenje o svetu koji ga okružuje i u kome traži mesto za sebe. To mesto nalazi vraćajući se odakle je krenuo.

### ***Praznine i kontradikcije***

Za svaki argument u tekstu nedostajala nam je detaljnija *elaboracija*, ali smo zaključili da to nije praznina u sećanju (jer Andrej ume da elaborira šta je tada mislio), već u narativu. Gotovo sve je na isti način i nedorečeno i apsurdno, i smešno i cinično, i nebitno, svejedno i previše bitno, i pozitivno i negativno. Jedina kontradiktornost je u tome što on vidi „tužne ljude“ i deluje da ga oni pogađaju kao čoveka, dok ga za strance, iako i među njima verovatno ima tužnih ljudi, „*ne bi bilo previše briga*“. Ta kontradiktornost upućuje da on kao svoje doživljava ljude koji žive u okviru iste države, iako istovremeno dekonstruiše njeno postojanje.

### **Uporedna analiza i diskusija studija sećanja**

*“Nobody comes into the world being normal. Through innumerable everyday practices reaching from peer-group sanctioning to disciplining practices of state apparatuses, individuals learn to adjust to and internalize the dominant normality. But while there is a dominant notion of normality, there are also dissenting voices and alternative identifications.”*

D. Mulinari & N. Räthzel (2007, p. 99)

U ovom delu analize poredila sam studije sećanja u pokušaju da odgovorim na pitanje kako je proces etničke identifikacije socijalno i kulturno posredovan i kako osoba usvaja ili prisvaja kulturna oruđa u doživljaju etničke identifikacije. Ona se nastavlja na analize konstruisanja subjektivnosti u prethodnom delu, pri čemu je sada cilj doći do opštijih teorijskih uvida o kulturnom oblikovanju i ličnom prisvajanju kulturnih elemenata u procesu etničke identifikacije. Osim navođenja isečaka sećanja, kako bih podsetila čitaoce na one delove koji su za ovu diskusiju relevantni, povremeno ću navoditi i *delove diskusije* tokom rada sećanja, kako bih ukazala na povezanost između prethodne, kolektivne faze analize, gde su neki uvidi već ostvareni, i ove, gde dobijaju veći i širi značaj.

Ovde ću koristiti model analize koji se zasniva na „metafori pletenja“ po ugledu na dinamički model zvezde, prema kom se ljudska subjektivnost konceptualizuje kao emergentna, zasnovana na preseku između dinamičkih konfiguracija različitih „petlji“, napravljenih od dva semiotička niza: lične

istorije i socio-kulturnih tokova (Zittoun, 2012). Teorijski, pitanje se može formulirati na sledeći način: *kako u kompleksnom sadejstvu društvenih normi, diskursa, kulturnih elemenata i aktera, u jedinstvenoj životnoj situaciji, iskrsava određeni aspekt ljudske subjektivnosti?* Simbolički kulturni elementi se tu pojavljuju ne samo na planu ideja, već kao otelovljeni u praktičnoj intencionalnoj aktivnosti ljudi, zbog čega se nazivaju resursima (Valsiner, 2012; Zittoun et al., 2003). Iako subjektivnost nastaje u procesu uplitanja ličnog u socijalno (Zittoun, 2012), kroz kolektivni rad sećanja nastojali smo da ove niti raspletemo kako bismo istražili proces konstrukcije subjektivnosti u socio-kulturnom ključu. Stoga, pitanja kojima sam se vodila prilikom interpretacije bila su slična onima na koje smo odgovarali tokom kolektivnog rada sećanja, ali nešto šira i obuhvatnija (cf. Zittoun, 2012):

1. Kako prisutni i odsutni akteri, institucionalni aranžman, prostor i objekti oblikuju iskustvo osobe? Kakvo znanje je podrazumevano i kakvo znanje se od osobe očekuje? Šta se očekuje da osoba misli, radi, oseća? Kako društvena praksa u tekstu oblikuje motivaciju, imaginaciju, doživljaj osobe?
2. Šta, u konfiguraciji ovih faktora, osoba oseća, misli, radi? Kakvi lični procesi proishode iz datih socio-kulturnog okvira?

Najpre će biti analiziran socio-kulturni okvir dat u vidu društvenih konteksta, kulturnih praksi i medijatora, a potom i subjektivni nivo različitih procesa i doživljaja etničke identifikacije prisutnih u sećanjima.

### **Socio-kulturni okvir: konteksti, prakse i medijatori**

Društvene kontekste u okviru kojih se odvijaju naša sećanja možemo razumeti kao pozicije u društvenom prostoru i vremenu koji su nastanjeni značenjima i mrežama značenja. Ta značenja ne postoje samo na ideološkom planu, već su ona mobilisana ili aktivirana u konkretnim društvenim praksama koje su institucionalno i kulturno regulisane (Engeström & Miettinen, 1999). Stoga, sećanja ne predstavljaju samo artikulaciju ličnih značenja i iskustava, već i evidenciju o konkretnom istorijskom periodu, tokom kog dominiraju i mobilišu se data značenja u specifičnoj istorijskoj kolektivnoj klimi (Barbu, 1960). Sva sećanja dešavaju se u prve dve decenije 21. veka, tokom kojih su socio-politički kontekst našeg odrastanja obeležile brojne turbulencije, od smena režima, društvenih i obrazovnih reformi, novih teritorijalnih pomeranja, menjanja naziva države, do ubistava na političkoj osnovi. Hronološki, prvo sećanje smešteno je u 2003. godinu, a poslednje u godinu kada je rađeno istraživanje. U njima smo imali između 6 i 24 godine. Geografski, sećanja su locirana na različita mesta unutar i izvan granica Srbije, od kojih su neka više direktno (Bosna, Hrvatska, Grčka – Krf), a neka manje direktno povezana sa društveno-istorijskim kontekstom (Nemačka, SAD). Kultura se pojavljuje kroz splet različitih lokalnih kultura, koje pozajmljuju različita oruđa, a osobe i njihova iskustva se javljaju kroz razna pitanja, od kojih nisu sva eksplicitno u vezi sa etnicitetom, pa ni sa nacionalnošću, što sam se trudila da uvažim prilikom analize.

## Galerije sećanja

### -o srpskim žrtvama i žrtvama Srba-

Lična sećanja upletena su u kolektivna sećanja unutar kojih dominantne strukture i odnosi mogu ostati skriveni s obzirom na način na koji oblikuju našu samo-identifikaciju (Farrelly et al., 2017, p. 95), ali se njihovi tragovi mogu pratiti u načinima na koje su sećanja napisana. Sva sećanja koja su pisale učesnice odvijaju se u prostorima koje smo tumačili kao *galerije sećanja*. U njima, kolektivna iskustva različitih grupa ljudi koje su relevantne za konstituisanje etniciteta dostupna su kroz različite kulturne elemente i prostorne aspekte, i odvijaju se na različitim mestima. Ta kolektivna iskustva se u sva tri sećanja odnose na *stradanja*, s tim što se razlikuju narodi čija su stradanja prikazana, prisutni akteri, kao i simbolički resursi. Posledično, razlikuju se i iskustva subjekata sećanja.

Kod Dunje i Teodore, čija su sećanja smeštena u isti kontekst, stradanja srpskog naroda u Prvom svetskom ratu predstavljaju okosnicu *doživljaja zajedništva* sa njim. Međutim, glavnu ulogu u razumevanju razlika između njihovih ličnih iskustava ima doživljaj prostora i dostupnih kulturnih elemenata. U Dunjinom slučaju, skućeni prostor kružnog oblika koji podseća na srpsku kafanu, u kome ona nema prostora da se distancira od stradanja Srba kojem svedoči i koje je dostupno na autentičnim fotografijama, podstiče *nemogućnost otklona* i dovodi do osećaja *saživljavanja* sa tom patnjom. Prostorne granice, ali pre svega *fotografije* koje daleku prošlost čine dostupnom sadašnjosti materijalno podržavaju osećanje povezanosti sa kolektivnim iskustvima ili nemogućnost izlaza i negiranja značaja viđenog.

*Osetila sam se u potpunosti uronjeno, povezano, uživljeno u živote ljudi koji su pretrpeli strašnu sudbinu. Bila sam duboko pogođena užasima rata i mogla sam u potpunosti da se prepustim i uživim u zamišljanja kako je tim ljudima tada bilo, kroz šta su oni sve prošli i koliko rat može destrukcije da donese. Videla sam te ljude kao žrtve, videla sam sve ljude, žene, decu, mlade, stare, vojnike kako pate. Iz ove pozicije mislim o užasima rata generalno, ali tada sam u potpunosti bila fokusirana na ono što se desilo tim konkretnim ljudima koji su na fotografijama i njih sam doživela kao svoje, jer to se desilo mom narodu. (Dunja)*

Dodatnu, važnu ulogu u oblikovanju njenog iskustva ima grupa bliskih ljudi njene generacije, koji predstavljaju *poveznicu ili most* između Srba pre sto godina i nje sada, i koji sprečavaju da ona sopstveno iskustvo doživi kao individualno, jer je ono konstituisano u intersubjektivnom prostoru posete muzeju u kome su se oni „slično ponašali“ i čija je osećanja zamišljala sličnim svojim.

*Mislim da su se mnogi oko mene slično ponašali i to je doprinelo do pojačanja osećaja zajedništva koji sam u tom trenutku imala. (Dunja)*

*Zbog toga mislim da je ovaj osećaj bio dodatno pojačan time što sam bila okružena prijateljima i poznanicima koji su takođe odakle sam i ja, i verovatno osećaju nešto slično kao i ja. (Dunja)*

Na širem planu, značajnost ovog događaja u doživljaju njene etničke pripadnosti određena je posetom ovom muzeju u sklopu ekskurzije u srednjoj školi. Van tog institucionalnog aranžmana, poseta ostrvu Krk ne bi morala ostaviti nikakvog traga u njenom doživljaju etniciteta, jer možda ne bi ni obišla muzej „Srpska kuća“.

Teodorino sećanje kao da se nastavlja na Dunjino. Međutim, uvod u njeno sećanje, koje smo tumačili tek kao šlagvort za glavni deo sećanja, poručuje da sve što je Dunji bilo potrebno da bi doživela povezanost i zajedništvo sa dalekim pripadnicima srpskog naroda, nju je isuviše potreslo i uplašilo.

*Postavka u „Srpskoj kući“ ju je prilično potresla, posmatrala je slike iz perioda Prvog svetskog rata koje su se nalazile na zidovima sa prilično izraženim osećajem straha, sve je za nju bilo nekako i suviše potresno, na neke momente i mučno, kada je gledala slike ljudi koji umiru od iznemoglosti i gladi... (Teodora)*

Pri tome, za razliku od Dunje koja je takođe bila potresena, njeno iskustvo nije bilo posredovano činjenicom da je narod čija su stradanja prikazana na fotografijama srpski, odnosno „njen“ narod.

*... ipak nikakvog drugog osećaja tu nije bilo, te slike u njoj nisu pobudile neki posebno izraženi osećaj patriotizma, potrešenost koju je osećala nije bila uzrokovana time što gleda slike stradanja vojnika i civila koji su Srbi, verovatno bi se isto osećala i da su na tim slikama prikazani ljudi bilo koje druge nacionalnosti. (Teodora)*

Ona tu ne osvešćuje svoju vezu sa tim ljudima, već isključivo mučninu i potrebu da se distancira, što znači da su prostorna organizacija muzeja i kulturni artefakti imali suprotnu ulogu u oblikovanju njenog doživljaja, u odnosu na Dunjin, i da drugi ljudi u muzeju za nju nisu odigrali istu ulogu kao i za Dunju. Možemo zamisliti Dunju i Teodoru kako u različitim prilikama izlaze potresene iz tog muzeja: jedna sa promenjenim doživljajem etničke pripadnosti i osećajem istorijskog kontinuiteta koji je povezuje sa ljudima koju su na tom mestu bili pre stotinu godina, a druga samo sa mučninom.

Za Teodoru, glavnu ulogu u promeni doživljaja imali su, takođe, prostorni aspekti, ali potpuno suprotnog tipa; njoj je tek ekspanzivnost, širina i otvorenost prostora na ostrvu Vido dopustila da se oseti *povezanom* sa ljudima koji su tu stradali. Upravo *mogućnost distance* od neposrednih dokumenata patnje, ali i dalje na mestu gde je ta patnja faktički bila proživljavana, za Teodoru su bili od ključnog značaja. Svaki prisutni element (vetar, more, sunce, beli mermer sa zlatnim slovima), oblikovao je čulne aspekte njenog doživljaja (tišina, hladnoća, miris) podupirući psihološki osećaj pripadnosti i zajedništva, koji, ovog puta, ima veze sa Srbima.

*... nekako je paradoksalno paralelno sa tom pričom čula i specifičnu tišinu, gledala je natpise na zidovima hodnika na kojima su bile ispisana imena ljudi koji su poginuli i to zlatnim slovima na beloj pozadini, koja izgleda kao mermer. I miris je bio neobičan, jeste to bio miris muzeja, starih stvari, ali je bio nekako posebno težak. Iako je bilo toplo tamo se osećala hladnoća verovatno zbog vetra koji je duvao neprestano. Sunce je bilo jako pa je sve izgledalo blede. Osim mora koje zbog sunca bilo izrazito plavo. Tada je osećala jak osećaj zajedništva, pripadanja nekoj grupi, osetila je da je deo nečega. Osetila je da je jako povezana sa ljudima o kojima je slušala. (Teodora)*

Vidimo kako se njen doživljaj te pripadnosti, primarno zbog kontekstualnih razlika, pojavljuje kao drugačiji od Dunjinog, kao više mističan i efemeran. Dunjin doživljaj, pre svega, tiče se *konkretnih* ljudi na fotografijama, čiju patnju može da *vidi*, dok se Teodorin doživljaj oblikuje upravo na onome što *nije vidljivo i intruzivno*, ali jeste *dostupno čulima*.

Manje eksplicitna, ali za doživljaj patriotizma ključna, uloga u Teodorinom doživljaju pripada i njenim roditeljima i vodiču koji je svojom pričom *simbolički osmišljavao* ono što je Teodora doživljavala i čiji je narativ povezivao *ono tada i ovo sada*, direktno oblikujući povezanost koju ona oseća sa tim ljudima, kao povezanost po etničkoj osnovi. S druge strane, verovatno značajniju ulogu u tome imala je aktivnost traženja pradedinog imena, koji je za nju imao istu ulogu koju prijatelji imaju za Dunju – ulogu *poveznice* sa stradalim precima.

*Sa mamom je tražila natpis sa imenom pradede, tako da je pažljivo čitala svako ime, posebno su je zanimale godine kada je neko bio rođen i koliko je dugo živeo. Toliko je bila obuzeta tim osećajem zajedništva i fascinirana tim ostrvom da je čak u knjizi žalosti napisala kratku pesmu, svega par stihova. (Teodora)*

Za Teodoru, kao devojčicu od nekih 13-14 godina, porodica sa kojom je posetila Krf predstavlja primarnu sponu sa stradalim Srbima, dok za Dunju, kao već srednjoškolku, tu ulogu igraju prijatelji, sa kojima je na ekskurziji. O značaju ljudi koji podržavaju definiciju posete ostrvu Vido kao mestu stradanja srpskog naroda, svedoči i otklon Teodore u odnosu na posetioce koji tu dolaze samo da se kupaju i, na taj način, skrnave to mesto. Sledi insert iz diskusije o tome:

*Teodora: Meni je bilo kao... zato što ti odeš na to ostrvo i slušaš priču i to ostrvo se doživljava kao muzej bukvalno. I onda vidiš turiste koji su tu došli kao na bilo koju plažu i nekako si u fazonu, kao kad neko jede kokice u muzeju!*

*Vuk: Ja razumem taj osećaj, osećao sam se tako pre, razumem što se ona tako osećala, da je to skrnavljenje, jer ti time prihvatiš da je to uzvišeno mesto i sad ti igraš tu uzvišenu ulogu s nekim ponašanjem i postupcima, ti poštuješ to tako što tu nema zabave. Ti poštuješ tako što tuguješ, imaš osećaj uzvišenosti i poštovanja, a ne da se zajebavaš kao kuplaš se. To je posebno mesto.*

*Teodora: Da, nisi došao na plažu.*

Dakle, u doživljaj ovog mesta ulazi i društvena norma kako se treba ponašati na njemu, sa čime ide i procena sopstvenog i procena tuđeg ponašanja. Međutim, tu normu smo tokom zajedničke diskusije problematizovali, upravo oslanjajući se na relevantne odlike samog konteksta i posetilaca kojima je on *namenjen*:

*Ja: Ali neko je došao na plažu. I to je fakat plaža. Da tu stoje grobovi ljudi, ne bi se neko kupao. Ali, kapiraš, da bi morao da odeš do gore i iza pa tamo pa da zaviriš u ono, pa ovamo, da bi shvatio šta je zapravo ostrvo Vido. Jer oni ne uče u školi šta je ostrvo Vido, na taj način, nego 'e ima neko ostrvo, izlet, plaža, mirno je, što da ne'.*

Na primeru poređenja između Teodorinog i Dunjinog sećanja, koja se na prvi mah mogu činiti sličnim jer se nalaze u gotovo istom kontekstu, videli smo kako različiti aspekti tog konteksta, datih u vidu materijalnih, simboličkih i socijalnih resursa, dovode do različitog kvaliteta doživljaja, koji su obe u svojim sećanjima konstruisale kao *zajedništvo i povezanost* sa srpskim žrtvama.

Nasuprot tome, moje sećanje smešteno je u jednu drugačiju galeriju sećanja, u čijim okvirima dobija drugačiji kvalitet i biva drugačije konstruisano. Ono što je zajedničko sa prethodna dva je da, takođe, pripada jednom poglavlju u istoriji srpskog naroda i jednom mestu na kome su određeni aspekti tog poglavlja učinjeni vidljivim kroz spomenike stradanja. Ovog puta, žrtve koje su stradale nisu Srbi – što je ključna razlika koja konstituiše iskustvo konstruisano u sećanju.

Na mapi Balkana, u tumačenju treće galerije sećanja, selimo se iz Grčke u Bosnu i Hercegovinu, gde su, ovog puta, pre nešto manje od 30 godina određeni pripadnici srpskog naroda takođe ostavili trag. U mom sećanju, grad Sarajevo i njegova „žila kucavica“ (ulica Maršala Tita), koja svojim nazivom povezuje sadašnjost sa jednim završenim istorijskim periodom, periodom socijalističke Jugoslavije, predstavljaju simboličko-materijalni kontekst za novi doživljaj etničke pripadnosti. Praktično, ovo sećanje je smešteno u kontekst jedne posete mestima kolektivnih sećanja, u širem okviru koji ima veze sa fakultetom – dakle, slično Dunjinom sećanju podržano je institucijom obrazovanja. U toj šetnji, međutim, ni vodič ni porodica nemaju konstitutivnu ulogu u oblikovanju subjektivnosti, već jedna prijateljica u ulozi kompetentnog drugog. Slično Teodorinom sećanju, i ovde je kompetentni drugi neko ko *priča priču*, povezujući *ovo sada i ono tada*, kroz narativ čija je osnovna tema takođe etnicitet i uloga Srba na mestu kojim se krećemo. Međutim, ta uloga nalazi se na suprotnom kraju dihotomije *žrtva-agresor*, karakteristične za sve galerije sećanja koje su ovde izdvojene.

*ona pušta da joj Sofija priča o gradu [...], vraćajući je dvadeset godina unazad na isto, ali ipak različito, mesto na kome su sada. (Maja)*

*Prolazi pored grafita „Pazi snajper“ na zgradi, samo jednoj u dugom nizu, koje su izbušene granatama, mecima od snajpera i okreće glavu na suprotnu stranu, na one svetlucave planine na kojima se pojavljuju senke ljudi koji pucaju... ona zna da su to Srbi ... oni su kao i tada nevidljivi. Ali njihovi tragovi su tu, istorija bode oči bolnim ožiljcima na zgradama, koji prkose vremenu ponosno opstajući. (Maja)*

Srbi su u mom sećanju u ulozi agresora, koji nije vidljiv, ali čija su dela ostavila vidljive i nepobitne tragove. Slično Dunji, koja vidi žrtve gladi i iznemoglosti usled rata, i ja u Sarajevu vidim žrtve koje su nevino stradale. One, ipak, nisu dostupne preko fotografija, već je njihova vidljivost više *socijalno i urbanistički posredovana* načinom na koji grad Sarajevo bira da predstavi mesta sećanja na stradanje svojih stanovnika. U kontekstu tih spomenika, od kojih su neki više simboličkog, a neki dokumentarnog karaktera, moj doživljaj etničke pripadnosti biva radikalno različit u odnosu na Dunjin i Teodorin. *Ovde* Srbi nisu žrtve, *ovde* su Srbi agresori. I to značenje dostupno kroz prostor kojim se krećem, a koji je posredovan Sofijinim narativom kojim moja pažnja biva usmerena i moje znanje oblikovano, predstavlja potpurnu strukturu na kojoj se moja osećanja pojavljuju kao osećanja *stida, krivice i besa*. S obzirom da sam bila znatno starija u sećanju nego što su u svojim sećanjima bile Dunja i Teodora (rano odraslo doba naspram adolescencije), objašnjenje razlika u sećanju dodatno može biti podržano većom dostupnošću resursa za kritičko razmišljanje o sopstvenim vezanostima u socijalnom svetu, koji je mene učinio prijemčivijom za informacije koje nisu u skladu sa postojećim simboličkim poretkom, na šta je u svom komentaru ukazao i Filip prilikom pokušaja interpretacije mog sećanja.



*Filip: Da, ja mislim da ovoj reakciji mora da prethodi već formiran kritički odnos prema sopstvenom narodu ili pak njegovom nacionalizmu. (Ja: Ne znam) Ja bih na osnovu ovoga rekao, zato što prosto... da je bila ta neka, neću da kažem nacionalistička, ali... etnofilska, nemam pojma, perspektiva ugrađena u autorku, ona bi... odbacila to. Možda poricala, smanjivala.*

Dakle, moja osećanja su, kao i u prethodna dva sećanja, dominantno indukovana kontekstom, ali se primarno zbog različitosti tog konteksta ona pojavljuju kao različita. Međutim, u tom kontekstu nema jednog elementa koji deterministički uređuje svačija osećanja na isti način, već vidimo kako se u datom kontekstu tek kroz interakciju između institucionalnog uređenja, uloge drugih ljudi, dostupnih kulturnih elemenata i osobe sa ličnom istorijom i jedinstvenom pozicijom na preseku između svih tih aspekata, pojavljuju određena osećanja.

*Filip: Ali je prosto upravo zbog toga što su te ruže i ta majka i tako dalje, bile vidljive, učinilo je samo taj deo trogodišnje istorije Sarajeva vidljivim. Čak se čini da je to izbor recipijenta sećanja grada. Zbog toga što neko bi rekao 'e bio sam u Sarajevu, video sam džamiju iz 17. veka i mesto gde je Gavrilo Princip ubio Franju Ferdinanda'. To bi bili spomenici koje je on uhvatio. Prosto se vidi jedan način na koji grad tera čoveka da se čovek seća baš nekih određenih delova njegove istorije.*

*Ja: A i to je kao kad idete kroz neku galeriju slika, imam utisak da te slike stoje i one su odnekud potekle, ali svaka osoba koja prolazi kroz tu galeriju unosi nešto svoje u to i prima nešto svoje od toga.*

*Andrej: ... ta selektivnost informacija, u smislu da, kao što ste rekli svako u galeriju unosi svoje emocije, tako i svako vidi ono što hoće. I onda možda recimo ja kad bih išao, verovatno bih primetio tu džamiju iz 17. veka najpre i to bi verovatnije bilo najsnažnije sećanje i možda je i do toga (Filip: Ko čita grad) Da, različite osobe različite stvari proučavaju.*

Za neke druge ljude, sa drugačijim etničkim zaleđem i ličnim afinitetima, bi neka druga istorijski i kulturno značajna mesta bila više primamljiva, nego Park deci i sarajevska ruža. Isto kao što bi za neke druge ljude ostrvo Vido bilo mesto za kupanje na miru, a ne mesto gde su pre stotinu godina ljudski leševi pokrili morsko dno.

### ***Diskurs razlike i ugroženosti***

#### ***-o konstrukciji srpstva na pragu 21. veka-***

Sa prethodnim sećanjem na relevantan način povezano je i Lukino sećanje, budući da je i u njemu prisutan kontekst ratova između bivših jugoslovenskih republika i njihovih posledica, ali pre svega iz ugla deteta. Ipak, glavnu ulogu u njemu nema prostorni kontekst, već diskurzivni.

Slično kao Teodora, Luka je sa roditeljima otišao na more, i to u posetu svojoj porodici, što se na simboličan način može reći i za Teodorino sećanje, u kom ona traži ime svog pradeda na listi stradalih. U njenom slučaju kao važna pojavljuje se istorijski posredovana porodična veza sa srpskim narodom, dok se kod Luke porodična veza javlja kao neposredna i to sa ljudima koji pripadaju narodu koji se njemu predstavlja kao drugačiji. Ono što je relevantno kod oba primera je kako se kroz učešće u određenoj praksi zajedno sa svojom porodicom uče etničke povezanosti i razlike.

Njegovo sećanje konstruisano je na nesaglasju između sličnosti koje on opaža i razlika koje roditelji konstruišu, odnosno na nesaglasju između ličnog iskustva i diskurzivne konstrukcije. Sličnosti su konstruisane kao nebitne, ali očigledne, a razlike kao bitne, ali nerazumljive. Lažnim kontrastom između stvari koje su „slične“ i onih koje su „bitne“, ove prve konstruišu se kao nebitne, dok su istovremeno kao bitne konstruisane one koje su različite.

*iako su mnoge stvari slične, zapravo postoje neke stvari koji su mnogo bitne i koje razlikuju ljude u državama. Takva je jednostavno bila situacija. (Luka)*

Tu možemo uvideti jasan upliv društvene norme u konstruisanje opozicije *sličnosti-razlike*, interpelirane od strane roditelja kao kompetentnih drugih koji (pre)nose diskurs razlike („*predočena su mu pravila*“, „*trebalo je da*“). Lukina etnička pripadnost oblikuje se kroz socijalnu intervenciju koju možemo nazvati *uvođenje pravila razlike* od strane roditelja, koja je transformisala njegovo opažanje društvenog okruženja. Ta promena dogodila se bez dubljeg razumevanja i doživljaja. Vigotskijanski rečeno, razlike su dobile *značenje*, ali ne i smisao (Vigotski, 1983).

One, međutim, nisu konstruisane samo kao bitne, već i kao *potencijalni izvor opasnosti* za dete, zbog čega ono treba da potiskuje sva obeležja etničke pripadnosti koja ga u datom socijalnom kontekstu razlikuju od drugih ljudi, a koja se primarno tiču *jezičkih distinkcija*.

*Trebao je da ćuti kad se priča sa nekime van kuće, da ne govori „bre“ i „hleb“, kad se ne jede kući da tiho traži hranu i pribor i slično. Saznao je i da je njegovo ime malo problematično, jer se niko tako ne zove u inostranstvu. (Luka)*

Negativna konotacija, koja je od strane roditelja dodeljena razlici, potiče iz šireg *diskursa razlike*, kao osnove na kojoj se temelje konstruisanje srpske i hrvatske nacionalnosti u periodu tokom i nakon raspada Jugoslavije. Ipak, s obzirom da je Luka rođen devedesetih, a da je u sećanju imao samo sedam godina, pretpostavljamo da se *osećaj ugroženosti* u Hrvatskoj, koji njegovi roditelji prenose na njega, može pripisati i objektivnim uslovima tenzije između naroda, s obzirom na istorijsku blizinu ratova devedesetih godina.

Lazarevo sećanje, iako je smešteno nekoliko godina kasnije, konstruisano je neposredno oko jednog istorijskog događaja, obeleženog kao politički protest protiv proglašenja nezavisnosti Kosova. Od Dunjinog i Teodorinog sećanja, sa najvećom istorijskom distancom od relevantnih događaja (Prvi svetski rat, 1915/1916.), preko Lukinog i mog, koja se odvijaju u nešto bližem društveno-istorijskom kontekstu i više su direktno oblikovana njime (raspad Jugoslavije, 1991-1995.), dolazimo do Lazarevog sećanja u kome ne postoji istorijska distanca od događaja i u kome se njegova lična istorija doslovno ukršta sa istorijski značajnim događajem (proglašenje nezavisnosti Kosova, 2008.). Ono se od svih prethodnih razlikuje i po tome što je jedino smešteno u Srbiju, odnosno u sopstveni dom, i što u njemu ni kompetentni drugi ni prostorni kontekst ne igraju glavnu ulogu u oblikovanju doživljaja etničke pripadnosti. Kao takvo, u njemu nema samo *najmanje distance* od relevantnog istorijskog događaja, već i od njegove interpretacije.

Slično Lukinom sećanju, Lazarevo se takođe konstituiše oko *prvog doživljaja pripadnosti* srpskom narodu, ali je u njemu širi politički kontekst očiglednije prisutan. Razlog tome je što je ovo sećanje primarno *posredovano sredstvima informisanja* u formatu televizijskog prenosa događaja, koji dečaku omogućuje uvid u ono što se u datom momentu dešava na ulici. U tom smislu, njegovo iskustvo je više institucionalizovano od Lukinog i više posredovano. Uloga roditelja je praktično marginalna, jer nisu učestvovali zajedno sa Lazarom u onome što se dešava, ali je *simbolički veoma značajna*, budući da se na pozadini njihovog nacionalnog opredeljenja (jugoslovensko), Lazarevo iskustvo izdvaja kao specifično „srpsko“. Time što su oni istovremeno konstruisani kao „pasivni jugonostalgicari“, događaj čiji prenos Lazar prati konstruisan je kao „aktivno srpstvo“.

U konstrukciji Lazarevog iskustva, ključnu ulogu imaju ona obeležja televizijskog prenosa koja događaj predstavljaju kao *izrazito važan i značajan* (različiti glasovi; pogled na „reku ljudi“, „100000 ljudi“), koji samim tim izazivaju *frenetičnost* kod gledalaca i podstiču osećaj nacionalnog digniteta i solidarnosti.

*Najjasnije se seća glasa određenog govornika, koji misli da je bio Toma Nikolić. Taj glas je odjekivao na neki jeziv način i doprinio je tome da doživi atmosferu ovog događaja kao nešto posebno, kao nešto što može da donese promene. Taj glas ga je takođe podsećao na nešto što je čuo u filmu Lepa sela lepo gore, koji je ostavio veoma jak utisak na njega i koga će pamtiti celog života. Ova sličnost je naravno pojačala pomenutu haotičnu atmosferu, unoseći tu neku dozu tragikomičnog, ludog srpstva. (Lazar)*

Govor jednog državnika na takvom skupu, koji je prikazan zajedno sa masom okupljenih ljudi, i čitavom nacijom koja se *zamišlja* da prati isti događaj preko televizije, uzdiže gledaoce iz malih dešavanja svakodnevnog života i međusobno ih povezuje na planu zajedničke borbe za ono što se medijski reprezentuje kao isti cilj: borba za ugroženo srpstvo. U tom sklopu, mali Lazar pred malim ekranom podstaknut je na doživljaj da *na neki način učestvuje* u događaju istorijskih razmera koji *povezuje čitavu naciju*, što njegovo iskustvo posredno konstruiše kao osećaj nacionalne pripadnosti.

Iako se format kulturnog posredovanja razlikuje između Luke i Lazara, kod obojice je lično iskustvo posredovano *diskursom razlike i ugroženosti*. Kod Luke se ovo posredovanje odigrava kada je malo dete i kada nije u mogućnosti da razume najbolje šta se dešava, zbog čega možda i ne ulazi u njegov lični doživljaj. Kod Lazara posredovanje se odigrava u adolescenciji, kada počinje aktivno da se uključuje u društvena dešavanja, zbog čega ulazi i u njegov lični doživljaj. Srbi su kao nacija kojoj Lazar pripada konstruisani kao jedna ugrožena, ali ratoborna nacija, na osnovu događaja oko proglašenja nezavisnosti Kosova kao pretnje teritorijalnom integritetu Srbije.

*Mržnja prema Šiptarima je svakako bila prisutna. Ovaj događaj je samo rasplamsao slike koje je ranije viđao, iz pogroma Srba koji su se dešavali nakon bombardovanja, a pogotovo sliku čoveka koji se popeo na crkvu i pokušava da razvali krst. Ono što ga je kod ove scene najviše pogađalo je to što se krst na neki način nije dao i izdržavao je uprkos upornim pokušajima rušitelja. (Lazar)*

Ugroženost od strane Albanaca, simbolički predstavljena crkvom koja opstaje uprkos naporu rušitelja, naslanja se na *kosovski mit* koji srpski nacionalizam konstruiše oko centralne važnosti kosovskog pitanja za opstanak srpskog naroda (Ejdus & Subotić, 2014; Stojanović, 2010), kao i ključne

uloge koju u tom pitanju ima Srpska pravoslavna crkva, ili pravoslavlje kao (u kontekstu raspada Jugoslavije) specifično srpska vera.

Borba i rušilaštvo na ulici, kao odgovor na osećaj ugroženosti od strane Srba, predstavljeni su kao plemeniti cilj koji, ujedno, legitimise i osećaj mržnje prema Albancima na Kosovu. Drugim rečima, slika napadnute crkve i slika nasilnog otpora konstituišu osnovu za diskurs nacionalne mržnje, u okviru kosovskog mita kao šire značenjske pozadine.

Na neki način, kao da se Lazarevo sećanje nastavlja na Lukino, s obzirom na prisustvo sličnog diskursa na različitim uzrastima i kroz različite prakse. Na osnovu toga, možemo pretpostaviti da je diskurs mržnje i opravdanog nasilja (koji se kod Luke još uvek ne pojavljuju) logičan nastavak na diskurs razlike i ugroženosti, odnosno da pomoću njega dobija legitimnost.

**„Dom je tamo gde...“**

**-o otadžbini i lokalnom životu-**

Lično iskustvo etničke ili nacionalne pripadnosti može biti različito pozicionirano u odnosu na širi društveno-politički kontekst, i u različitom odnosu *spram* njega, u zavisnosti od refleksivnih kapaciteta osobe. Tako, određeni širi kontekst, uprkos tome što je zajednički za sve građane, može imati različite uloge u konstruisanju subjektivnosti, pa čak može delovati i da je odsutan. Doživljaj pripadnosti u Lazarevom sećanju dominantno je oblikovan političkim kontekstom Srbije, po čemu bi se moglo porediti sa Andrejevim sećanjem/refleksijom. Andrej, takođe, pokreće pitanje Kosova kao važnog toposa u periodu svog odrastanja i razumevanja svog mesta u svetu. U njegovom sećanju pripadnost nije definisana, već *problematizovana* i ona se *pomera* iz lokusa etničkog u lokus nacionalnog, ekonomskog, porodičnog, ličnog. U tom pomeranju, Kosovo nije prisvojeno, već otuđeno, kao diskurs koji pomera fokus sa stvarnih problema ljudi u Srbiji.

*U trenutku je u njemu preovladalo razmišljanje o pitanju Kosova. Da li je moguće da smo svi postali toliko zaslepljeni tim problemom da smo zaboravili da brinemo jedni za druge? Da li ljudi koji prečesto govore o problemima ljudi na Kosovu, zaboravljaju na probleme ostalih građana Srbije? Da li ti ljudi, izostavljanjem ovakvih primera u svojim stalnim javnim nastupima, imaju prava da nas uče moralu i etici? (Andrej)*

U nekom smislu, kao da Andrejevo sećanje sadrži resurse kojima se Lazarevo sećanje može kritikovati. „*Da li je moguće da smo svi postali toliko zaslepljeni tim problemom da smo zaboravili da brinemo jedni za druge?*“, pitanje je koje se može izvući iz Andrejevog sećanja i uputiti masi protestanata koja je okupljena na ulici i svih onih koji poput Lazara „ulaze u televizor“, opčinjeni njome.

Za razliku od Lazara koji je dete, Andrej je svoje sećanje pisao u aktuelnom trenutku, kada je on duplo stariji i kada su mu resursi za kritičko razmišljanje više na raspolaganju, slično meni u mom sećanju. Zbog toga on deluje manje konstruisan, a više *konstruišući*, kao neko ko preispituje, a ne neko ko prisvaja. To njegov lik u sećanju čini sličnim mom, ali i Filipovom i, implicitno, Teodorinom (videti

kasnije). Njegovo prelistavanje novina ne završava se nekritičkim preuzimanjem narativa koji su u njima dostupni, već *reflektovanjem o značenju* pročitane vesti u širem nacionalnom kontekstu, gde se povezuje sa drugim dominantnim narativima i diskursima, poredi i uviđa njihova uloga. Povezanost koju Lazar doživljava sa masom koja se bori za nacionalne ciljeve, Andrej doživljava sa onim ljudima koji u okviru te nacije pate. Razlika se za njega ne uspostavlja u odnosu na nacionalne Druge, već u odnosu na državnike, koje prepoznaje krivim za nedaće i probleme koje ljudi u Srbiji žive svakodnevno. Ovde nema distinkcije između Srba i Albanaca, crkve i rušitelja, već između *političara i ljudi, sunarodnika i mene*.

*Država je kriva. Ta mu se reč onda učini smešnom. Ne postoji država. Postoje samo neki tužni ljudi koji gledaju svoja posla. Vidi ih kako pognute glave koračaju trotoarom. Vidi gužvu u javnom prevozu. Postoje i političari. Oni mu izgledaju nakazno. Ne liče na ljude. Oseća da bi trebalo njih da krivi, ali oni nemaju ljudski oblik. (Andrej)*

Kao neko ko živi u toj zemlji, ali neko ko je već odrastao, Andrej proživljava *deo krivice* za ono što se tom narodu dešava. U tome se može porediti sa mojom ulogom u sećanju, koja, takođe, dominantno doživljavam krivicu za ono što prepoznajem kao sopstvenu ulogu u teškim saznanjima do kojih dolazim, a koja se tiču naroda kome pripadam.

Međutim, kao mladić koji sa tim ljudima sa kojima živi deli i te probleme, a ne kao neko ko ih gleda sa strane, Andrej shvata da ne može osećati krivicu. To osećanje doživljava kao *preteško*, i svakako *ne individualno*, jer on nije ništa uradio – štaviše, oseća se bespomoćno.

*Treba se odseliti. Previše je teško osećati odgovornost za svaki pogrešan potez političara. Teško je gledati ljude kako pate. Kada bi se odselio, za strance ga ne bi bilo previše briga. Dileme političara, te nove države, nisu i njegove dileme. Svejedno mu je. (Andrej)*

Za razliku od mene, koja svoju krivicu pomeram na čitav kolektiv Srba, koji pozivam na odgovornost za zaboravljanje, Andrej razmatra *bekstvo*. Međutim, ta misao mu donosi svest o tome da je ipak vezan, ali ne za ono što je tema za pisanje sećanja, već za lokalne „vrednosti“ i ljude sa kojima živi, koje voli i koji ga vole, zvuke koji imaju lepotu i mesta kojima pripisuje karakter čarobnosti. *Romantizacija lokalnog*, života, ljudi i praksi, poput opijanja sa prijateljima, postaju mesto istovremenog bekstva i usidrenja, za mladića koji van onog što je *njegovo, opipljivo i stvarno*, može naći samo nemir i bespomoćnost.

Geografski relativno blizu, u Šumadiji, ali nekoliko godina ranije smešteno je Viktorovo sećanje, takođe u kontekst *lokalnog života*. Međutim, njegovo iskustvo se u odnosu na taj kontekst konstruiše na drugačiji način nego kod Andreja. Najpre, samo sećanje sazdano je na konkretnoj praksi koja je u narativu predstavljena, a ne na ličnoj refleksiji. Slično kolibi Andrejevog strica, vinu, muzici i prijateljima koji zajedno piju, ovde zamišljamo tri okupljene porodice koje slušaju lokalni radio, piju rakiju i jedu tradicionalnu lokalnu hranu, spremljenu na tradicionalan način (prase na ražnju). Za razliku od Andreja, Viktor je gotovo potpuno *neuključen* u ono što se dešava, i deluje da su mu

određene reprezentacije i vrednosti servirane zajedno sa večerom. Osim što posmatra i upija, poput Lazara, Viktor nema drugu ulogu.

Ono što se pred njegovim očima dešava sačinjava jednu vrstu *predstave*, u kojoj se kao glavna pouka na kraju ističe *značaj srpskih vrednosti*. Njihov značaj, pak, demonstriran je preko materijalnih kulturnih elemenata u jednoj kulturnoj praksi koja je za lokalni život ljudi u selu izrazito važna – domaćinska trpeza. Naročiti značaj ova trpeza ima kada su prisutni gosti ljudi na koje stanovništvo sela nije naviklo ili koji se u pogledu relevantnih odlika lokalnog života veoma razlikuju. Ta uloga pripala je, možemo reći, *stereotipnoj konstrukciji zapadnjačkog para* koji u narativu predstavlja sebe kao civilizovani svet, oličen u vidu borbe za prava životinja i dominantne uloge žene. Domaćini te trpeze, *kulturna, klasna i nacionalna poveznica* između porodice iz građanske Austrije i porodice iz seljačke Srbije, bili su Romi gastarbajteri koji su predstavljeni kao pripadnici srpskog naroda, odnosno prijatelji.

*Oni su odlučili da pozovu u Srbiju njihove poslovne partnere iz Austrije koji su bili ljudi nemačke nacionalnosti. Pre nego što su svi okupljeni gosti seli za sto da jedu, Nemačka porodica je uvidela da se na ražnju peku dva praseta od po 20 kilograma i burno su reagovali što su uopšte zaklana 2 praseta koja su kako oni kažu još mladi „svinjska deca“. Njihove burne reakcije su opravdali da nemački zakon, kako ga oni nazivaju civilizovani zakon, ne dozvoljava da se ubijaju deca životinja, već isključivo se svinje mogu klati kada pređu 100 kilograma. (Viktor)*

S druge strane, protagonistu te predstave igra Viktorov otac, koji je konstruisan kao glavni i veoma ubedljivi *domaćin*, i kao *patrijarhalna figura*. O njegovoj istaknutoj ulozi svedoči i tekstualna činjenica da niko od drugih članova romske i Viktorove porodice (pogotovo žena), uključujući i samog Viktora, nema aktivnu ulogu. Dodatno u prilog tome govori izostavljanje iz sećanja jezičke barijere u sporazumevanju, koja je predstavljala realnu *prepreku* za domaćina u nastojanju da usluži, zabavi i ubedi goste u lepotu seoskog života.

Reprezentacije i prakse koje su prisutne kao otelovljenje srpskih nacionalnih vrednosti koje smo tokom rada sećanja nazvali *rustično-romantičarskim odnosom prema naciji*, posreduju mladićev doživljaj nacionalne pripadnosti. Ključnu ulogu u tom posredovanju ima činjenica da se predstava pred njegovim očima odigrava u lokalnom i poznatom okruženju (kući porodičnih prijatelja), dakle, na domaćem terenu, u terminima i na način na koji se to kod njih *obično radi*. Iako nije u svojoj kući, njegov otac preuzima ulogu domaćina.

*Domaćini i gosti iz Srbije su seli za sto popili po koju rakiju i počeli da obeduju dok se na radiju „Moravac“, lokalnom radiju puštao splet pesama etno-narodnih. Mladićev otac koji se najviše potrudio da spremi trpezu i piće je najviše insistirao od gostiju iz Austrije da popiju po koju čašu domaće loze koja je stara više od kako on to kaže 60 godina. Nakon malo dužeg zatezanja, gospođa iz Austrije, koja je inače bila najvatreniji protivnik alkohola i ubijanja mlade svinje, čak je došlo do te mere da je Srbiju direktno nazvala necivilizovanom, odlučila da proba rakiju koja joj se dopala. (Viktor)*

U skladu sa tradicionalnim karakterom ove večere i konzervativnošću praksi koje se predstavljaju Zapadu, sve je onako kako mladićev otac određuje, jer njemu kao domaćinu pripada sva

moć. Ovaj prostorni kontekst za Viktora ne donosi ništa novo, naprotiv, novo su *Drugi* koji su tu došli i koji se suprotstavljaju onome što se od njih očekuje. Za razliku od Luke, koji je *otišao* u kontekst gde je njegova etnička pripadnost izvor razlike u socijalnom okruženju, ovde je izvor razlike *došao*. Slično Luki, od koga se u socijalnom okruženju Hrvatske očekuje da se ponaša u skladu sa njime, i od gostiju iz Beča se u srpskom selu očekuje da se ponaša u skladu sa njegovom tradicijom i običajima.

*Domaći teren* je ono što sprečava da se alternativne mogućnosti za mladića aktiviraju i realizuju. On naprosto ne može biti motivisan da ne jede prase ili da ne pije rakiju, kada bi to značilo transgresiju normi u poznatom i udobnom okruženju. Jedina zamisliva scena, kako bi ova priča uspešno odgovorila na temu za pisanje sećanja, je upravo ona koja se dogodila – da se par iz Beča kulturno asimiluje. Vidimo da i ovde kontekst oblikuje iskustvo, ali pošto taj kontekst nije različit u odnosu na uobičajeni, to iskustvo se artikuliše takođe kao *uobičajeno*. Zbog toga, za razliku od prethodnih sećanja gde smo imali neku novinu u doživljaju, izazov prethodnim definicijama, opažanjima ili nova saznanja koja oblikuju etničku identifikaciju, ovde nema novine koja bi bila značajni izazov za samog mladića. Izazov se dešava na nivou *sukoba vrednosti* i preobraća u priliku da se „civilizovani svet“ prikloni normama domaćeg, koje oni tašto i oholo prepoznaju kao necivilizovane prakse.

*Posle par čašica rakije se odlučila uz insistiranje mladićevog oca da proba i malo parče mesa. To je bilo za nju otkrovenje, katarza, otvaranje pandorine kutije, nazovimo to kako god jer je mladić sve to gledao i to mu se tako urezalo u pamćenju. Ona je vrlo brzo ubedila svog muža da proba i mladu prasetinu i rakiju. Jako količinski su jeli i pili da su na kraju krenuli da pokreću svoja tela uz ritam muzike sa radio „Moravca“. (Viktor)*

Etnička ili nacionalna pripadnost, u ovom sećanju, pojavljuje se kao nešto što *postoji* i što treba *pokazati, predstaviti, demonstrirati* drugima u vidu nekih vrednosti, što stoji u osnovi i dominantnog osećanja mladića u vezi sa nacionalnom pripadnošću – a to je ponos, ponos nečim što već jeste<sup>62</sup>. U svom selu, sa svojom porodicom i kućnim prijateljima, osećaj topline i pripadnosti *generalizuje se* na naciju. Osnova za tu generalizaciju, koja ipak predstavlja skok sa lokalnog i porodičnog nivoa, nalazi se *u susretu sa drugom nacijom*. Sve lokalne vrednosti koje su u polju prisutne i oličene (hedonizam skromnost, gostoljubivost) koje po sebi nemaju karakter nacionalnog, dobijaju taj karakter u susretu sa parom iz Beča – kao „prave vrednosti Srba i sela“.

*Sedenje na terasi uz pivo u toplom avgustovskom danu do duboko u noć uz priče šta je ko sve radio od starijih članova tog kolektiva u mladosti ostavilo je jako lep utisak na mladića. On se u tom trenutku učio jako ponosnim što je Srbin, jer su mu njegovi roditelji i njegove komšije iz sela pokazali na delu koliko su zapravo oni srećni u životu i koliko se zadovoljavaju malim stvarima. Pokazali su mu da su Srbi u globalu nacija koja zna kad hoće da može da živi jedan hedonistički život da se lepše oseća od Austrijanaca koji iako više zarađuju ne uživaju u svom tom luksuzu. (Viktor)*

Kod Andreja, nasuprot tome, lokalni nivo i vrednosti, koje on takođe romantizuje, predstavljaju mesto *bekstva* od nacionalnog.

---

<sup>62</sup> Ovaj aspekt etničke identifikacije je gotovo identičan Vukovom, ali će on biti razmatran u narednom odeljku diskusije („Procesi etničkih identifikacija“), budući da se tiče specifičnosti *socijalne pozicije i performiranja* kao glavnog procesa.

## *Nacionalne vrednosti i definicije*

### *-međunarodni programi za srednjoškolce-*

Viktorovo sećanje ističe temu nacionalnih vrednosti i njihovog predstavljanja u kontekstu odnosa sa pripadnicima drugih nacija. Ipak, međunarodni susreti na lokalnom terenu i „u gostima“ mogu se razlikovati u pogledu podsticanja određenih vrsta definicija nacionalnog i nacionalnih vrednosti. Čak se i u inostranstvu, u vrlo sličnim kontekstima, mogu doživeti različita osećanja u odnosu na nacionalno predstavljanje, a ne samo ponos, kako bismo očekivali na osnovu uobičajenih diskursa.

U gotovo istom periodu kada su kućni prijatelji Viktorove porodice ugostili par sa Zapada, Vuk je bio ugošćen na Zapadu – u Sjedinjenim Američkim Državama, gde je bio na studentskoj razmeni. Program razmene, pre svega, bio je takav da od učenika zahteva da predstave kulturu svoje zemlje svom odeljenju. Iako se kulturna raznolikost može smatrati kao vrednost po sebi, za Vuka, isto kao i za Viktora, predstavljanje sopstvene kulture ima karakter demonstriranja *više vrednosti od Drugih*, te iskazivanja *superiornosti*. U oba sećanja srpske nacionalne vrednosti konstruisane su kao superiorne, a ne tek samo različite od Zapadnih, i u oba sećanja pripadnost naciji je *u funkciji* demonstriranja veće vrednosti od druge nacije. Da je to posledica konkretnog konteksta i interakcije različitih aspekata unutar njega, a ne konceptualna karakteristika nacionalnosti ili etniciteta, videli smo na primeru Lukinog sećanja, gde kulturne razlike nisu konstruisane na hijerarhijskoj osnovi.

Ono što se kod Vukovog sećanja razlikuje u odnosu na Viktorovo jeste drugačiji kontekst, takav da je on u njemu definisan kao *različit*, ali istovremeno i takav da u njemu *dobije prostor (i zahtev)* da formira jednu kulturnu nišu u kojoj će predstaviti kulturu svoje zemlje.

*On je u tom trenutku bio na srednjoškolskoj razmeni učenika. Ispunjavao je jedan od zahteva programa, predstavljao je svoju zemlju svom odeljenju. Pre toga je spremio palačinke s obzirom da u Americi mnogi nisu probali francuske a praktične su za pripremu (kao da su one tradicionalno jelo). (Vuk)*

U toj niši, *trpeza* takođe ima posredujuću ulogu u načinu na koji je predstavljeno srpstvo, mada su elementi te trpeze takvi da su „gostima“ poznati, ali na relevantan način različiti od uobičajenog: francuske naspram američkih palačinki. Međutim, ono što će imati važniju ulogu u *ubeđivanju u superiornost svoje nacije* jesu oni elementi koji su Vuku omogućili da je predstavi kao istorijski trajniju, bogatiju i uspešniju – u čemu su mu pomogle fotografije, citati značajnih ličnosti i narativ o počecima u 10. veku. Ipak, ključnu, centralnu ulogu u tome ima sam Vuk, čija se lična vrednost u kontekstu američke srednje škole *preliva* na vrednost njegove nacije, tako da je glavni medijator poruke o superiornosti srpske u odnosu na američku naciju *sama Vukova pojava*: njegove košarkaške veštine, izgled, uspeh u školi i poznavanje engleskog jezika, uspeh njegove prezentacije i povrh svega – skromnost.



*Bio je ponosan na svoju zemlju, kao i ubeđen u njenu superiornost. Jer, kako to da on iz te male zemlje za koju oni nikada nisu čuli bolje prolazi u školi na njihovom maternjem jeziku, bolje se snalazi, bolje igra košarku a i bolje izgleda. (Vuk)*

*Bio je ispunjen ponosom i osećajem sopstvene izrazite vrednosti. Nije razmišljao o tome da su Srbi bolji za vreme prezentacije. Želeo je da utisak o prijemčivosti i pozitivnosti prenese na svoju zemlju. (Vuk)*

Za razliku od Viktora i njegove porodice, koji zaista žive skromno i drugačije od para iz Beča, Vukova skromnost nije autentična, jer ona ima *funkciju ubeđivanja u superiornost*. U tome uviđamo glavnu razliku između Vukovog i Viktorovog sećanja, mada se oba konstituišu oko nacionalnih vrednosti i osećaja ponosa, a to je implicitno prisutna *akomodacija Vuka u socijalno okruženje* – naspram Viktorove porodice koja je „preobrtila“ došljake. U osnovi Vukovog narativa prisutan je *ton individualizma*, koji je tokom rada na sećanjima sâm nazvao američkim, i koji ga u datom okruženju pozicionira kao nekog ko je *sasvim neočekivano i na iznenađenje svih* superiorniji od njih.

*Vuk: Tu postoji takav centrizam, da nema druge osobe uopšte u narativu, nema druge osobe! Ali to sam pokupio taj američki individualizam. Zato nema osobe. (Teodora: Da, nisi ti to inače. Situaciono uslovljeno) (dok zapisujemo glagole, nastavlja se Vukov citat) Je l' mogu ja da idem sa ove analize, ne mogu više da slušam? (Teodora: Imaš par glagola koji se odnose na Amerikance, sve ostalo...)*

*Vuk: Zanimljivo, ta struktura je stvarno kao američki film. Sad je on nervozan, sprema se, onda odlazi...*

U samom narativu o tome eksplicitno svedoči činjenica da je i sam reprezentovan kao nadobudan, iako Amerikance predstavlja takvim. To tumačenje dodatno podržava još jedna razlika između Viktorovog i Vukovog sećanja, a to je da je Vuk *jedini Srbin* u dominantno američkom okruženju, za razliku od Viktora koji se nalazi među porodicom i prijateljima i gde su Drugi/publika, u značajnoj manjini.

Istovremeno kada se Vuk nalazi na srednjoškolskoj razmeni u Americi, Filip se nalazi na drugom programu za srednjoškolce u Nemačkoj, višenedeljnog učenja jezika. Njegovo iskustvo se, uprkos sličnom kontekstu, drastično razlikuje od Vukovog, upravo zbog toga što tamo *nije bio jedini Srbin*, ali delimično i zbog njegovog *geografskog porekla* koje ga pozicionira nešto drugačije u odnosu na Vuka koji potiče iz Šumadije.

Amerikanci, mada prisutni i u njegovom sećanju, imaju marginalnu ulogu, a glavnu ulogu dobijaju *Srbi i percepcija srpstva* unutar grupe „sunarodnika među strancima“. Dakle, ne ovde nego *tamo*, i ne oni nego *mi* predstavljaju izvor novog saznanja i razlike u percepciji koja će biti konstitutivna za Filipovo iskustvo etničke pripadnosti.

Kao i u Vukovom sećanju, kontekst predstavlja pozadinu koja definiše *očekivanja* o onome što će se u okviru njega desiti. Za Vuka kontekst je u funkciji očekivanja koja on *zamišlja* da američki srednjoškolci imaju, dok je za Filipa kontekst u funkciji očekivanja o tome kako će se Srbi u njemu postaviti jedni prema drugima. To očekivanje biva opovrgnuto, i glavnu ulogu u njegovom narativu, za razliku od Vuka kao protagoniste svog, ima dvoje ljudi iz Niša koji *problematizuju* definiciju srpstva

koja je prema Filipu ne samo istorijski netačna, već i koja njegovim precima, pa posredno i njemu samom, *oduzima pravo* na pripadnost Srbima.

*Dok su njih dvojica sedeli i razgovarali Filip je pomenuo Srbe iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine, na šta je Nišlija, koji je tada završio drugu godinu gimnazije, rekao da to nisu Srbi i da ne možeš biti Srbin ako nisi iz Srbije. To je bilo toliko daleko Filipovom svetonazoru da je on prvo u šoku zastao i ponovo priupitao mršavog, starijeg kolegu i pitao ga da li se šali. Nakon što je Nišlija rekao da se ne šali, Filip je pocrveneo shvativši da postoji ovakav, po njegovom tadašnjem mišljenju, veleizdajnički stav čoveka sa kojim je on sunarodnik među strancima. (Filip)*

Ovde glavni aspekt nisu vrednosti, već *definicija* srpstva, pa vidimo kako se u sličnom institucionalnom kontekstu, sa različitim neposrednim socijalnim kontekstom, pomera i ono što će u datoj situaciji biti ključni simbolički element koji će posredovati mogućnost i doživljaj etničke pripadnosti.

*...osetio žaoku različite, po njemu na toliko nivoa pogrešne percepcije srpstva. Tada pod utiskom svih priča o NDH i ratovima devedesetih, osetio je kako su sve žrtve bile uzalud, jer neke tamo Nišlije ni ne misle da oni mogu da budu kvalifikovani kao Srbi. (Filip)*

Dominantnu ulogu u ovom sećanju imaju Nišlije i njihovo diskurzivno pozicioniranje Filipa kao nekoga ko ne pripada Srbima i uzaludnost stradanja njegovih predaka, bez obzira na istorijske činjenice i stvarna dešavanja koja govore suprotno. S obzirom da ih je dvoje i da, prema sopstvenoj ekskluzivnoj definiciji oni pripadaju Srbima, Filip kao prečanski Srbin, naslednik svojih stradalih predaka, biva izuzet i bez resursa da se drugačije pozicionira u datoj situaciji. Na primeru ovog sećanja uviđamo da bi mu za otpor takvoj elitističkoj definiciji, na tom uzrastu kada je znao i da zaplače, bila *potrebna veća socijalna podrška*. U tome se takođe razlikuje od Vuka, koji iako sâm među Srbima, ne deluje usamljen i bespomoćan. Za Filipa, za osećanje pripadnosti u inostranstvu očigledno je važno i kako se u datom kontekstu *pozicioniraju oni koji pripadaju* istoj etničkoj zajednici. Amerikanci, Hrvati, Rusi i ostali „stranci“ nemaju moć u određivanju njegovog srpskog iskustva koliko to imaju Srbi. Ključna razlika na osnovu koje se kod njega uspostavlja doživljaj etničke identifikacije nije između *nas i njih*, kao što je to kod Vuka i Viktora, već između *nas i mene*. Vidimo kako ga tek *otuđivanje i izdaja od strane sunarodnika*, u datom kontekstu, navodi da se oseća usamljenim i izolovanim. Iako se to može povezati sa diskursom domaćeg izdajništva, koji je začat tokom devedesetih, i koji se naslanja na vidovdanski mit, u ovom sećanju Filip je taj koji je izdan kao pojedinac kome je pravo na pripadnost Srbima diskurzivno oduzeta, jednom definicijom koja srpstvo određuje isključivo u odnosu na geografsku granicu koja ocrtava one teritorije koje su *oduvek bile* sprske. Ta granica, koja ujedno demarkira semantičku opoziciju *srpstvo-srbijanstvo* postaje ključna u oblikovanju Filipovog doživljaja pripadnosti.

Međutim, poreklo njegove burne emocionalne reakcije ne nalazi se u diskurzivnom polju, već u polju *realnih iskustava* koje su prošli njegovi preci – *van te granice* – a koji su za srpstvo dali svoj život. Taj podatak, dostupan na kraju sećanja, fundamentalno menja način na koji Filip biva pozicioniran u narativu, ali i u okviru srpskog kolektiva, jer omogućuje uviđanje jednog polja

istorijske stvarnosti sa kojom je Filip *porodično povezan*, a koja dopušta, štaviše obavezuje, da mu se prizna pripadnost Srbima.

*Filip je, čini se, najviše osetio da je Srbin tek kada se osetio izdano od Srba, koji su poricali pravo na srpstvo jednom delu njegovih predaka. (Filip)*

Iako nije uspeo da se suprotstavi Nišlijama, i iako deluje da je tek samo jedna definicija ono što čoveka može ili ne može odrediti pripadnikom nekog naroda, na kraju narativa uviđamo da su Filipu ipak bili dostupni resursi da takvu definiciju odbaci. On, međutim, zbog nedostatka socijalne podrške te resurse nije upotrebio, već je ostao sa osećanjem *izdanosti, razočaranosti i usamljenosti*. Na ovom primeru vidimo da iako se Filip zalaže za autonomiju u određivanju etničke/nacionalne pripadnosti, na određenom uzrastu, u određenom kontekstu, čoveku su i za autonomno delovanje potrebni resursi.

### **Šta to znači pripadati?**

#### **-o patriotizmu i o tome ko ima pravo da određuje gde je patria-**

Pitanje koje stoji u naslovu ove teme povezuje različita sećanja mladih na početku 21. veka u Srbiji, ali i zaokružuje diskusiju socio-kulturnog okvira koji oblikuje i uređuje načine na koje se etnički identifikujemo i bivamo identifikovani. Različiti učesnici istraživanja pominju i pokreću pitanje *pripadnosti* kao važnog aspekta doživljaja *sopstvenog mesta u svetu*, koji, kako smo videli u teorijskom poglavlju, predstavlja uslov za doživljaj identiteta (Benson, 2001). Da bih *bila*, moram biti *negde*. Pre nego što se detaljnije pozabavim diskusijom procesa etničke identifikacije, ukratko ću ovde predstaviti značaj pripadnosti kao teme i pitanje *moći delovanja* (eng. *agency*) ljudi u odnosu na dominantne diskurse i prakse. Smatram to adekvatnim uvodom u sledeći odeljak diskusije.

Prethodna sećanja razmatrala sam kao različite scene koje se istovremeno ili sa vremenskom distancom odvijaju u sličnim ili različitim delovima Srbije i sveta. Poslednja scena bio je usamljeni Filip koji ostaje sa osećajem odbačenosti od strane *svojih* u stranoj državi. Osećanje pripadnosti, međutim, on ipak oseća ako prizovemo one poginule pretke sa kraja narativa, koji su se tokom Drugog svetskog rata i tokom ratova devedesetih borili za naciju koju Filip doživljava svojom i kojoj oseća da pripada. Da pripadnost nije samo prirodna neotuđiva datost sugerise ne samo njegovo već i Teodorino sećanje, koja je najviše osetila pripadnost onda kada je neke daleke Srbe u jednoj zemlji van Srbije mogla povezati sa svojom porodicom. Kod nje, kao i kod Filipa, etnička pripadnost nadograđuje se na porodičnu istoriju, u kojoj su određene figure imale istaknuto mesto u nacionalnoj istoriji.

Međutim, ni za Teodoru, kao ni za Filipa, pripadnost nije ni samo stvar doživljaja, već se ona javlja upletena u šire diskurse unutar kojih se neka osoba može različito pozicionirati i biti pozicionirana. U Teodorinom sećanju, eksplicitno uviđamo njenu borbu da sopstveno iskustvo oslobodi dominantnog diskursa patriotizma.

*Na ostrvu Vido se možda najviše osećala kao Srpkinja, više nego ikada pre. (Teodora)*

*Osetila je da je jako povezana sa ljudima o kojima je slušala. (Teodora)*

*Osećaj zajedništva nije toliko bio skopčan sa osećajem patriotizma, već više sa osećajem topline, osećajem da znate gde pripadate, osećaj neke posebne ispunjenosti. (Teodora)*

U toj borbi, koja nas je zbunjivala kao čitaoce, očitava se *kontradikcija* između osobe i socijalnog sveta oko nje, potreba da iskustvo bude otrgnuto od dominantnog značenja i potraga za drugačijim označavanjem. Zbog toga smo njeno iskustvo nazvali *alternativnim patriotizmom* i zbog toga se ono pojavljuje kao *neodređeno ili neodredivo*, mistično iskustvo. Prema Ričardu Rortiju (*Richard Rorty*), Teodora bi bila paradigmatičan primer ironičara, koji upotrebom metafore traži izlaz iz normalnog diskursa (Rorty, 1995).

Borba postoji i u Filipovom sećanju, iako ona nije odigrana. On se bori protiv onog dela svojih sunarodnika („nas“) koji takođe iskazuju jedan diskurs koji se u tekstu nameće kao dominantan, a koji se sukobljava sa Filipovim iskustvom i njegovim definicijama socijalnog sveta. Njegovi resursi u toj borbi su poznavanje istorije i definicija pripadnosti srpstvu prema *faktičkom učešću* u toj istoriji, a ne prema kontingentnim nacionalnim granicama. Bez obzira na to što se osetio izdanim i usamljenim, Filip samim tekstom svog sećanja pruža otpor „*pogrešnoj percepciji srpstva*“, zbog čega smo ga i tumačili kao *pozitivnu, herojsku figuru*. Njegova i Teodorina borba kroz tekst je *borba za sopstvene termine pripadanja*.

Kontradikciju između osobe i okruženja nalazimo i u celom Andrejevom sećanju, koja se takođe rešava borbom za sopstvene termine pripadanja. Ovaj tekst predstavlja iskaz (eng. *statement*) *teatra apsurdna* između različitih diskursa ili toposa, u zemlji gde ljudi koračaju pognutih glava, pate, izvršavaju samoubistvo zbog neplaćenih računa. Unutar tog teatra, on luta u potrazi za pripadnošću i mestom gde ne oseća tu patnju, krivicu zbog nje, defetizam i rezigniranost. Na tom putu nailazi na različite likove kojima se sopstvenim jezikom suprotstavlja, tražeći način da im oduzme moć („*Ne postoji država. /Oni mu izgledaju nakazno. Ne liče na ljude.*“). Svaki novi lokus pripadnosti postaje novo mesto otuđenosti, ali odustajanje od potrage za pripadanjem bi značilo odustajanje od postojanja u svetu. Zbog toga narativ ili refleksiju, završava jednim preokretom, u kome se očitava njegova moć da na neki način izvan svega toga, ipak nađe mesto gde pripada, a to je *mesto gde su ljudi koji ga vole*. Ovaj tekst, iako artikuliše borbu protiv socijalnog i političkog okruženja, artikuliše i borbu protiv teme „Najviše sam se osećao kao Srbin“, jer njen ishod predstavlja otpor definiciji nacionalnog osećanja u državi koja ne postoji, koju vode političari koji ne brinu o njenim stanovnicima.

Najzad, borbu uviđamo i u mom sećanju, u kome se kontradikcija dešava u unutrašnjem kompleksu kolektivne krivice (*mene i nas*), koji se kroz tekst saopštava i protiv koga se tekstom borim. Čitav narativ svojom obilatim deskriptivnošću i strukturom, omogućava čitaocu da se uživi u njega i potencijalno doživi slična osećanja. Taj nesvesni poziv na empatiju i opisivanje nadolazeće krivice kao nametnute („*srce ubrzano lupa, naviru joj suze, postaje svesna*“), bez moje volje, u kontekstu u kome mi je određena definicija pripadnosti Srbima takođe nametnuta, predstavlja moj pokušaj da se kroz tekst *oslobodim krivice*. Andreju krivica postaje „preteška“, a meni „teret“, i oboje rasterećenje od

krivice, koja i nije naša, doživljavamo kroz *pomeranje*. Njegovo pomeranje je u obliku eskapizma, a moje u obliku *traženja i mobilizacije odgovornosti* na onom nivou odakle ta krivica vodi poreklo – na nivou *kolektiva*. Moje iskustvo konstruisano u kontekstu Sarajeva tumači se kao posledica *nepreuzimanja odgovornosti od strane onih koji su zaista odgovorni*, po čemu se takođe može porediti sa Andrejevim. Oboje se borimo protiv onih moćnih „nas“ koji su za probleme ljudi u Srbiji i regionu krivi, a koji biraju da se time ne bave. Razlika je u tome što Andrej kroz tekst preispituje i sopstvenu pripadnost tom kolektivu, „nama“, a ja je ne dovodim u pitanje („*Mi Srbi*“).

Tek začetke kontradikcije između osobe i društva, ličnog i kolektivnog, u kontekstu problema pripadnosti, nalazimo u Lukinom i u Lazarevom sećanju. U Lukinom sećanju ona je prisutna kroz odnos između onoga što dete opaža i onoga što mu se govori, kao i kroz raspitivanje „*zašto je to tako i zašto ne sme da se ponaša kao što se i uvek ponaša*.“. Međutim, s obzirom na njegov uzrast u tom sećanju, razumljivo je da ova kontradikcija u to vreme nije zaživela u otporu i borbi protiv definicija koje su u sukobu sa detetovim zdravorazumskim opažanjem. Njegova pripadnost i značenje te pripadnosti dominantno su ostali pod uticajem *autoriteta drugih*. Ipak, ovo sećanje ostavlja trag u njegovom kasnijem otporu dominantnim narativima, a koje uviđamo u načinu na koji je artikulisao svoje zanimanje za predmet ovog istraživanja, ne odustajući od pitanja „zašto“:

*„Zašto jugoslovenski identitet nije bio dovoljno jak da obuhvati sve narode, zašto je morao da bude bitan taj osećaj da mi nismo isti kao oni, bez obzira ko smo to mi, bez obzira ko su to oni, iako su razlike u identitetima između Bošnjaka, Srba i Hrvata vrlo minimalne kada se pogledaju generalno, i zašto je bilo bitno da se to nekako raspārča, zašto je bilo držano na okupu to vreme koje je bilo držano i tako dalje?“ (Luka)*

U Lazarevom sećanju, koje smo tumačili kao produkt velikog i malog Lazara, veliki Lazar predstavlja minimalni, ali nezanemarljivi glas otpora onom srpskom događaju koje se malom Lazaru pojavljuje kao „*oformljen oko konkretnog cilja, za razliku od nemira 2000., koji su mu više izgledali kao čisto rušenje i ulična tuča*“. Prisustvo kritičkog razmišljanja o tom događaju nalazimo u tumačenju istog kao „*tragikomično, ludo srpstvo*“ u „*haotičnoj atmosferi*“, po čemu se približava načinu na koji su konstruisane demonstracije 2000. („*čisto rušenje i ulična tuča*“). Iako je Lazareva pripadnost dominantno okupirana od strane srpskih nacionalista posredstvom medija, iz ove analize sledi pitanje da li Lazar, zapravo, ne vidi jasno razliku između onih Srba koji su svrgnuli Miloševićev režim i onih koji su se u nacionalističkom zanosu borili za očuvanje Kosova? Ako je tako, sledi da je i njegova konstrukcija srpstva više hibridna nego što smo zaključili na osnovu zajedničke analize, te da uključuje i etničke i građanske oblike učešća u političkim dešavanjima.

Viktorovo sećanje, sasvim očekivano takođe ne sadrži kontradikciju i on se eksplicitno bori protiv problematizacije etničke pripadnosti.

*Viktor: Po meni ne postoji, kad kažeš Srbin, meni je prirodno da ne mogu da kažem ništa loše. Ne mogu da stavim lošu konotaciju.*

*Ja: A zato što si nekritički nastrojen. (Viktor: Pa i jesam!) Meni je tvoja pozicija najzanimljivija možda zato što sa svima drugima se slažem skoro u svemu, i neki od prethodnih učesnika su govorili tipa 'Ja nisam nacionalista, to mi je užasno, ali mi je važna moja kultura, važan mi je folklor, pesme, bla bla, hrana i ostalo'... a ti si jedina osoba s kojom radim, koja ima tu poziciju nekritičkog patriotizma.*

*Viktor: Jednostavno osećam tako. I meni ne može ništa da izmeni. Ništa.*

Dunjin otpor uviđamo jedino u fusnoti njenog sećanja, kada odbija da se distancira od svog Ja. *Žao mi je ali mislim da ovo sećanje neću moći da opišem iz trećeg lica, to mi se čini previše usiljenim. Umesto toga potrudicu se da svoje sećanje opišem što detaljnije i preciznije. (Dunja)*

Zbog toga, možda, i nema kontradikcije u njenom sećanju, jer se tek u *distanciranju od sebe sada* pojavljuje mogućnost problematizacije između osobe i sveta oko nje – koji može i ne biti mesto gde osoba oseća da pripada (Haug et al., 1999; Haug, 2008a).

### **Procesi etničkih identifikacija**

Prethodna razmatranja sačinjavaju kontekstualni uvod u diskusiju o različitim procesima etničkih identifikacija. Oni predstavljaju ishode socio-kulturnih praksi posredovanja i tiču se načina na koje se određene prakse pojavljuju na ličnom planu. Drugim rečima, odnose se na implikacije tih praksi po razumevanje ili doživljaj etniciteta. Ta dva nivoa, međutim, nisu odvojena; oni predstavljaju dve strane istog novčića. Zbog toga će pregled ishoda obuhvatati i prethodna razmatranja, ali sa druge strane – sa primarnim fokusom na lične procese u vezi sa etničkom pripadnošću i na višem nivou teorijske elaboracije. Ovi procesi se uzajamno prepliću i pojavljuju u gotovo svim sećanjima, ali će kao primeri biti izdvojena ona koja ih najbolje ilustruju.

### **Zdravorazumski odnos**

Kada odrastamo kao pripadnici nekog naroda u etničkom okruženju koje je mahom homogeno, nismo svakodnevno svesni tog aspekta samorazumevanja. On se prosto podrazumeva i, samim tim, ne preispituje. Jedno objašnjenje za to je da su kolektivni sistemi značenja takvi da su implicitni i podrazumevani, kako bi omogućili nesmetano i glatko odvijanje svakodnevnih socijalnih interakcija (Zittoun et al., 2003). Drugo objašnjenje ovog zdravorazumskog shvatanja etniciteta u kontekstu Srbije leži u činjenici da pripadnost etničkoj grupi nije tretirana kao stvar izbora, već nam je ona nametnuta u periodu kada još uvek nismo razvili sopstvenu individualnost. Kao što smo videli u uvodnim razmatranjima, najčešće uz forsirane grupne pripadnosti ide esencijalizacija i naturalizacija socijalnih kategorija kojima su one reprezentovane (Wagner et al., 2009). Zbog toga deluje da smo, na primer, Srbi po prirodi stvari i da to nije nešto što se može promeniti. Važno je razumeti da socijalne kategorije nisu zaista esencijalne, već su tako reprezentovane. Jednostavno, nema ničeg suštinski srpskog u bilo kom pripadniku srpskog naroda, mada svi oni dele nacionalnu kategoriju i mnogi mogu deliti zdravorazumsko uverenje da im je suština zajednička. Osnovu tog uverenja čini

aksiomatska logika, što znači da je u nju ugrađen i svojevrsan otpor ka preispitivanju (primer za to je Viktorovo sećanje).

Širi pogled na različita sećanja dopušta uvid da se etnička identifikacija pojavljuje u datom kontekstu kao jedan svesni proces, ali da se istovremeno konstituše na prethodnom ili nastajućem implicitnom znanju o sebi kao pripadniku ili pripadnici etničke zajednice. Kako se pojavljuje i iz kakvih praksi posredovanja proističe to implicitno znanje ili zdravorazumski odnos prema etnicitetu?

Na primeru Lukinog sećanja, koje je specifično po tome što je on tada imao šest godina, uviđamo da se zdravorazumsko poimanje etniciteta oblikuje u datoj socijalnoj aktivnosti kroz *potiskivanje* određenih, pre svega diskurzivnih, aspekata etniciteta i kroz konstruisanje istih kao negativnih:

*Ubrzo su mu predočena neka pravila i neke izmene kojih je morao da se drži. Trebao je da ćuti kad se priča sa nekime van kuće, da ne govori „bre“ i „hleb“, kad se ne jede kući da tiho traži hranu i pribor i slično. Saznao je i da je njegovo ime malo problematično, jer se niko tako ne zove u inostranstvu. (Luka)*

Od deteta se očekuje da potiskuje sopstveni način izražavanja koji ga u datom socijalnom kontekstu razlikuje od drugih ljudi. Identifikacija kao Srbina konstruiše se kao nešto što treba kriti, jer može dovesti osobu u problem („Saznao je da je Srbin i da to treba da se nekada krije jer neko drugi može da shvati i da ga ne voli zbog toga“). Iako roditelji govore detetu da neko može da ga ne voli zbog toga što je Srbin, ono nije naišlo ni na kakve realne negativne posledice (čak i u naknadnom sećanju nije jasno ko je „sasekao atmosferu“ i ko je dodao negativnost u dečju igru i njegov govor). Dalje, s obzirom da se pravila pojavljuju kao neutralna („predočena su, trebalo je da ćuti“), iako ih sasvim verovatno uspostavljaju roditelji, upravo će oni aspekti identifikacije koji detetu *nisu objašnjeni i elaborirani*, ostati implicitni i nereflektovani, potencijalno stvarajući zdravorazumski odnos deteta prema tome kako se ponašati u Hrvatskoj („ne ponašaj se kao Srbin“). Možemo pretpostaviti da ljudi kod kojih se etnicitet socijalizuje na temelju sličnih diskurzivnih praksi, na ovaj način mogu ostati sa osećajem potencijalne ugroženosti i time stalne odbrambene hostilnosti spram etničkih *Drugih*.

U Lazarevom sećanju primarnu ulogu u oblikovanju zdravorazumskog shvatanja etničke pripadnosti imaju medijske reprezentacije. „Opsežni prenos“ o kojima govori nude pogled odozgo na ove događaje, koji uređuje njihovo opažanje i razumevanje. On posmatra događaje kao *neutralni posmatrač* i, iz te perspektive, deluje mu kao da ima generalni, a ne partikularni<sup>63</sup> pregled (kao na primer pojedini učesnici tih protesta koji su snimali događaj iz svoje perspektive), što podstiče utisak o objektivnosti onoga što vidi. Takva perspektiva nekritički je ponuđena dečaku koji gleda prenos i koji veruje da „*Ono što je doprinelo da na taj način doživi ovaj događaj jeste to što je upravo oformljen oko konkretnog cilja, za razliku od nemira 2000., koji su mu više izgledali kao čisto rušenje i ulična tuča*“. Vizuelne reprezentacije dostupne preko televizije tih dana se nižu i mešaju u oblikovanju doživljaja dečaka da se dešava „nešto posebno“ a ne samo istorijski značajno (glas Tome Nikolića i glas iz filma), da je srpstvo ugroženo („*slike koje je ranije viđao, iz pogroma Srba koji su se dešavali nakon bombardovanja, a pogotovo sliku čoveka koji se popeo na crkvu i pokušava da razvali krst*“), ali

---

<sup>63</sup> Zahvaljujem se mentorki na ukazivanju na ovaj aspekt.

pre svega rezistentno („*Ono što ga je kod ove scene najviše pogađalo je to što se krst na neki način nije dao i izdržavao je uprkos upornim pokušajima rušitelja*“) i spremno da se brani („*incident koji se desio u Američkoj ambasadi je dao ovom događaju već neku nasilnu notu, neku vrstu iskoraka ka akciji*“). Ponovo, možemo zamisliti da se na temelju niza ovakvih praksi posredovanja opažanja i razumevanja značajnih nacionalnih događaja razvija zdravorazumsko osećanje pripadnosti i identifikacije sa narodom, zajedno sa osećanjem mržnje prema onima koji ga napadaju. Kao što vidimo, glavnu ulogu u tome nemaju verbalni sadržaji, već *neverbalni*: primarno vizuelni, ali i paralingvistički aspekti (ton) predstavljanja događaja.

U mom sećanju, budući da sam bila znatno starija od ostalih aktera sećanja, uviđamo začetke kritičke svesti, koja je, međutim, u potpunosti nakalemljena na priču prijateljice, koja se ne preispituje. Osnovu mog zdravorazumskog odnosa prema Srbima („*mi Srbi*“) i posledične krivice koju osećam, čini Sofijin narativ koji prati našu zajedničku šetnju. Na početku sećanja „*ona pušta da joj Sofija priča...*“, i nakon toga Sofijin glas i znanje se više ne pojavljuju kao odvojeni od mog. To znanje je implicitno i podrazumeva se („*ona zna da su to Srbi ... oni su kao i tada nevidljivi*“). Međutim, kod mene se, za razliku od Luke i Lazara, pojavljuje i jedan momenat reflektovanja o prethodnom zdravorazumskom poimanju: onda kada prepoznajem da se o određenim događajima ne uči, ne sluša i ne zna. Time se preispituje površno znanje o važnim istorijskim događajima („*Ona je za opsadu Sarajeva znala samo deklarativno, kao i za rat u Bosni, za nju su to bile samo reči koje označavaju neke nepoznate, istorijske događaje, od nje daleke*“) nastalo *potiskivanjem ili ciljanim zanemarivanjem* onih delova istorije koji Srbe konstruišu negativno, a čije posledice vidim u zanemarivanju žrtava Srba. Primarnu ulogu u tom potiskivanju ima obrazovanje kao institucionalna praksa oblikovanja nacionalnosti („*kako možemo da o njima ne učimo i ne slušamo u školama*“).

Na osnovu poređenja, deluje opravdano tumačenje da se na različitim uzrastima zdravorazumski odnos prema etnicitetu ili zdravorazumsko shvatanje i doživljavanje etničke pripadnosti konstruiše i posreduje pomoću različitih oblika kulturnih praksi, u zavisnosti od značajnosti pojedinih kulturnih medijatora i agenasa socijalizacije: na najnižem uzrastu, kada kritička svest nije ni na pomolu, ključnu ulogu imaju roditelji i direktne socijalne intervencije u jezičku praksu deteta („*kada si u Hrvatskoj, ne ponašaj se kao Srbin*“); u periodu puberteta, roditelji se povlače u pozadinu („*ne može da se tačno seti reakcije roditelja*“) i ključnu ulogu imaju kulturni medijatori koji više angažuju dete (televizija); u periodu kasne adolescencije, kada očekujemo da se zdravorazumski odnos odbaci i ustupi mesto kritičkom, ulogu onih čije se znanje ne dovodi u pitanje mogu igrati prijatelji. Najzad, obrazovanje se provlači kao nevidljiva nit kroz sve uzraste u posredovanju razumevanja etničke pripadnosti.

### ***Socijalna pozicija i performiranje etničkog***

Pored zdravorazumskog poimanja etničke pripadnosti, etnicitet se može javiti i kao javna slika, način na koji smo pozicionirani i prepoznatljivi drugima u javnom socijalnom prostoru, u odnosu na druge etničke kulture, što se u ponekim teorijama smatra *identitetom* (Reicher & Hopkins, 2001a; Wetherell, 2008). Etnički „*identitet*“ bi, prema tome, bilo javno lice osobe u terminima etničke



pripadnosti, dominantnih značenja, normi i klišea. To javno lice rezultat je deliberativnih pokušaja razvrstavanja i razgraničenja pripadnika jedne grupe od drugih, socijalnog pozicioniranja i konstruisanja „identiteta“ (Harré & van Langenhove, 1999; Wagner et al., 2009). Socijalno pozicioniranje i konstruisanje „identiteta“ na konkretnom planu se dešavaju u vidu komunikacionih i performativnih praksi: etnički „identitet“ je nešto što se priča, komunicira na određeni način i nešto što se praktično odigrava u socijalnom okruženju osobe, koje ujedno i nju konstituiše (Billig, 2009; Potter et al., 1993). Ljudi, tako, ulaze u privremene vezanosti za određene subjekt pozicije koje su u njihovom okruženju u datoj situaciji artikulisane za njih i koje i njih same artikulišu na određeni način (Hall, 1996).

U nekoliko sećanja etnička pripadnost pojavljuje se kao vid *socijalne pozicije*, koja postoji van aktera u socijalnom polju i koja na određeni način oblikuje njegov doživljaj sebe u tom polju. Etnicitet se ovde primarno javlja u funkciji onoga što se komunicira drugima i što je performativnog karaktera (Potter et al., 1993). Kod Luke, etnicitet je konstruisan od strane roditelja kao nešto što već postoji unutar Luke (otud „*Saznao je da je Srbin*“) i što može i ne mora da bude „otkriveno“ drugima, pa, samim tim, možemo zaključiti da se ovo sećanje zasniva na *diskursu identiteta*. „Identitet“ je zapravo pozicija ili označitelj koji je njemu dodeljen unutar socijalnog konteksta Hrvatske, od strane njegovih roditelja, kao nešto što ga razlikuje od drugih, iako njemu te razlike nisu očigledne („*Svi su isto pričali i izgledali, saobraćajni znaci su bili isti, imena gradova su mu zvučala poznato i slično*“). U mom sećanju, socijalna pozicija Srba kao agresora deo je Sarajeva kao socijalnog okruženja u kome slike i spomenici rata upućuju na muslimanske žrtve. Naprosto sve oko mene tada, ali i Sofijina priča koja je imala formativnu ulogu u načinu na koji ću razumeti i doživeti Sarajevo, konstruisali su mene kao pripadnicu naroda koji je okupirao taj grad i u njemu ubijao „*nećije roditelje, ljubavi, decu*“, što je ostavilo izrazito snažnu posledicu na to kako sam se osećala. Poređenje Sarajeva sa Beogradom dodatno pojačava utisak da je „biti Srkinja“ različito u jednom i u drugom gradu. Oba sećanja donekle predstavljaju odgovor na pitanje šta znači biti Srbin/Srkinja u posleratnoj Hrvatskoj/Bosni, pri čemu je u Hrvatskoj ono konstruisano kao potencijalno ugroženo, a u Bosni kao ono koje je ugrožavajuće.

U sećanjima Vuka i Viktora, etnicitet ima znatno benevolentniju ulogu, kao jedna vrednost koja se demonstrira *Drugima*. Performans definisan odnosom između performerera i publike konstitutivan je za ono što će se u datom socijalnom kontekstu smatrati srpstvom. Drugim rečima, etnicitet je u funkciji onoga što se prezentuje ili što je prezentovano. Za Vuka, cilj je demonstrirati veću vrednost i postojanost sopstvene nacije u odnosu na dominantnu drugu u datom kontekstu.

*Bio je ponosan na svoju zemlju, kao i ubeđen u njenu superiornost. Naglasio je u prezentaciji dugovečnost postojanja i bogatstvo istorije svoje zemlje. Naglasio je da bi im pokazao koliko je ona stara u odnosu na njihovu državu koja postoji tek nekoliko vekova. Pričao je o velikim piscima, pokazao stare manastire i citirao Momo Kapora. Čini mu se da su svi bili pozitivno iznađeni bogatstvom istorije tako male zemlje. Naglasio je da država postoji još iz 10og veka, možda pomenuo i Nemanjiće. Želeo je da utisak o prijemčivosti i pozitivnosti prenese na svoju zemlju. (Vuk)*

Za Viktora, cilj je demonstrirati idiličnost srpskog seoskog domaćinstva („*prave vrednosti Srba i sela*“) gostima koji su došli kod njih. Razlika je u tome što je Vuk glavni akter svog sećanja, neko čiji se doživljaj superiornosti prepliće sa osećajem superiornosti svoje nacije, i to u kontekstu druge nacije koja je domaćin (SAD). Glavni akter Viktorovog sećanja je njegov otac koji je ujedno domaćin druge nacije (austrijske). Stoga, performiranje etniciteta kod Vuka je jedna vrsta izlazne informacije koju isporučuje kao kompetentni samopouzdana presenter, dok performiranje etniciteta za Viktora ima funkciju ulazne informacije: on kao da tek tada uči šta su vrednosti njegove nacije. Zbog toga njegovo sećanje može poslužiti i kao ilustracija načina na koji se u jednoj životnoj situaciji konstruiše *zdravorazumski odnos* prema etnicitetu. Presentacija koju posmatra i u kojoj glavnu ulogu ima njegov roditelj kao kompetentni drugi sa umešnošću u demonstriranju vrednosti nacije, ne ostavlja prostora za drugačija tumačenja, niti dopušta problematizaciju (budući da niko nije razmotrio argumente koje je iznela gospođa iz Beča), već se ona kategorički odbacuju. Zbog toga je ovo sećanje primerak konstrukcije zdravorazumskog odnosa kod deteta (kao što je slučaj kod Luke), ali i postojanja zdravorazumskog odnosa u čitavom socijalnom polju oko deteta, budući da se odigrava na etnički domaćem terenu.

U oba sećanja, uloga publike je konstitutivna i može se reći da publika predstavlja nacije koje su ekonomski i razvojno superiornije od Srbije (jednom rečju Zapad), ali koje su konstruisane kao inferiornije u odnosu na srpsku naciju u pogledu *istorije i postignuća* („*Naglasio je da bi im pokazao koliko je ona stara u odnosu na njihovu državu koja postoji tek nekoliko vekova; Jer, kako to da on iz te male zemlje za koju oni nikada nisu čuli bolje prolazi u školi na njihovom maternjem jeziku, bolje se snalazi, bolje igra košarku a i bolje izgleda*“), i u pogledu „*karaktera*“ nacije koji je oličen u skromnosti, sreći i gostoljubivosti („*Srbi u globalu nacija koja zna kad hoće da može da živi jedan hedonistički život; prve vrednosti Srba i sela*“). Dakle, ova dva sećanja mogu predstavljati odgovor na pitanje šta želimo da komuniciramo Zapadu o tome šta znači biti Srbin, pri čemu je osnovno pridruženo osećanje – osećanje ponosa, koje direktno proističe iz vrednosnog konstruisanja etniciteta.

### ***Susret sa etničkim ili prekid***

Na osnovu literature, očekivali bismo da se etnička identifikacija pojavi u kontekstu susreta sa nečim što je konstruisano kao „*drugo*“, što je različito. Takvo očekivanje nameće preovlađujući diskurs identiteta (Grossberg, 1996). Međutim, nisu sva sećanja bila zasnovana na odnosu razlike između nekih naroda, niti na diskursu identiteta koji se oko te razlike konstituiše, ali većina jeste bila zasnovana na događaju koji smo nazivali *susretom* (u nekim slučajevima i sudarom).

S obzirom da se doživljaj etničke pripadnosti u pretežno homogenom etničkom okruženju dominantno zasniva na zdravorazumskom odnosu, tek kada dođe do nekog reza u svakodnevnom iskustvu, koji našu pripadnost etničkoj zajednici dovede pred izazov ili pitanje, tada ona dobija određeno značenje (Zittoun, 2006; Zittoun et al., 2003). Ovi momenti, momenti krize, predstavljaju svakodnevni deo života i ključni deo razvoja (Haug et al., 1987; Johnston, 2007; Phinney, 1989).

Ovde je bitno razlikovati *susret* – kao *nešto novo* što donosi nova značenja, i podstiče proces konstrukcije identiteta (tenzije koji destabilizuju postojeće narative i zahtevaju nova prilagođavanja) i *prekid* (eng. *disruption*) u uobičajenom, koji ne samo da izaziva postojeće narative, već dovodi do radikalnog preokreta, zahteva kritička i refleksivna samopreispitivanja, menja doživljaj sebe i socijalnog okruženja i predstavlja bazu za uspostavljanje novih vrsta odnosa. Ovu distinkciju možemo razumeti i u kontekstu razlike između *adaptivnog* i *disruptivnog* kontingentnog događaja, gde se prvi odnosi na događaje u relativno stabilnim sistemima koji se menjaju linearno, a drugi na preokret koji destabilizuje postojeći poredak i dovodi do novih promena u sistemu (cf. Prodanović et al., n.d.). Iako se ova distinkcija odnosi na socijalne sisteme, ona bi mogla da važi i u slučaju psiholoških sistema koji se takođe dinamički prilagođavaju promenljivim uslovima socijalne sredine, u okviru kojih njihove norme i vrednosti mogu da budu (re)aktivirane ili, kao posledica određenih događaja, radikalno promenjene (Vigotski, 1996; Zittoun, 2006). Promene ili pokreti sistema unutar kojih je osoba konstituisana, menjaju njenu poziciju i time izazivaju nastanak nove iskravajuće subjektivnosti (Benson, 2001; Zittoun, 2012).

Susreti su sasvim uobičajeni u svakodnevnom životu, veoma često prisutni kao preokreti u narativima, mada mogu biti i potisnuti ako se ne uklapaju u dominantne društvene narative. Prekidi, s druge strane, dovode do transformacije u razvoju, do kvalitativno novih iskustava i kao takvi zahtevaju svesna i refleksivna promišljanja. To su događaji koje bi Vigotski nazvao revolucijama u razvoju, s obzirom da se zasnivaju na dijalektičkom ukidanju prethodne faze i prelazak u novu, višu fazu razvoja psihičke funkcije kod osobe (Vigotski, 1996). Razlika između prekida i razvojne krize ili „krize identiteta“ (Erikson, 1976) je u tome što prekid nije odlika psihološkog razvoja, niti se dešava „identitetu“. U skladu sa socio-konstrukcionističkim okvirom istraživanja, prekid je relacioni, on se dešava između osobe i okruženja, u njihovoj dinamičkoj interakciji, iz koje nastaju novi oblici identifikacije i razumevanja sebe. Njegov konstitutivni deo predstavlja kontekst u kome se dešava. Pored toga, taj skok ne može se objasniti samo time da osoba prelazi iz jednog u drugi „status identiteta“ (Marcia, 1980), jer on može dovesti i do problematizovanja „identiteta“ i do odbijanja određene vrste identifikacije. Prekid na kolektivnom nivou – kada jedna grupa uvidi problematičnost nekog javnog diskursa sa kojim se identifikuje – može dovesti i do društvene promene.

Većina sećanja koja smo generisali i analizirali tokom ovog istraživanja dešavaju se u kontekstu susreta sa nečim. Značaj susreta (eng. *encounter*) elaboriran je i u klasičnim studijama razvoja etničke i rasne identifikacije (Cross, 1978) kao nešto što pokreće razmišljanje o sopstvenoj etničkoj pripadnosti i njenom značenju (Phinney, 1989). Nekoliko sećanja zasnovano je na prekidu i njih ću odvojeno analizirati, budući da su kvalitativno različito konstruisana.

Lukino, Vukovo i Viktorovo sećanje zasniva se na *susretima* u doslovnom smislu. Iako je u sva tri sećanja prisutan susret sa nečim što je različito, samo u Lukinom sećanju ova razlika pojavljuje se kao osnova za novu samospoznaju koja se diskurzivno konstruiše kao identitet („*Saznao je da je Srbina*“). Ono što je u njegovom okruženju novo zapravo je proishod socijalne intervencije od strane roditelja, koja susret sa nečim što je detetu isto konstruiše kao susret sa onim što je različito. U Vukovom i Viktorovom sećanju imamo susrete koji su definisani u hijerarhijskom odnosu između dve

kulture ili nacije. U oba slučaja, Amerikanci i Austrijanci/Nemci imaju ulogu uobičajeno razmatranih superiornih nacija, koje se u tekstovima pojavljuju kao „inferiorne“ u odnosu na srpsku. Vuk se zapravo i nije susreo ni sa čim novim, jednostavno je odigrao već postojeća značenja u kontekstu onoga što je smatrao da su očekivanja Amerikanaca. Viktorovo sećanje upućuje na jedno novo saznanje – saznanje da postoje nacije u kojima se životinje tretiraju sa poštovanjem i gde žena može imati glavnu reč – ali mu ono ne donosi novi doživljaj etničke pripadnosti, već, kao i kod Vuka, dodatno afirmiše prethodni doživljaj. Uviđamo kako susreti donose nova značenja, koja i ne moraju menjati postojeći doživljaj i razumevanje sebe.

Relativno neproblematične susrete za doživljaj etničke pripadnosti srećemo i u Dunjinom i Teodorinom sećanju, u kojima se one upoznaju sa srpskim žrtvama Prvog svetskog rata. Taj susret donosi osvešćivanje sopstvene etničke pripadnosti za Dunju („*to se desilo mom narodu*“), dok za Teodoru donosi osećaj pripadnosti i zajedništva na osnovu porodične spona. Umesto identiteta i vrednosti, Teodora i Dunja susreću se sa *istorijskom postojanošću* sopstvenog naroda, i sa onim njihovim iskustvima koji ih čine istaknutim i vrednim kolektivnog sećanja. Kroz posećivanje mesta na kojima su stradali, njih dve učestvuju u kulturnoj praksi kolektivnog sećanja. Međutim, za Teodoru ovaj susret donosi i *sukob* između njenog iskustva i diskursa patriotizma koji, kako smo videli u prethodnom odeljku, rezultira odbacivanjem tog diskursa u razumevanju sopstvenog iskustva koje se na površinskom nivou prilično uklapa u njega.

Lazar se u svom sećanju susreće sa onim što je tokom rada sećanja nazvao „prvi izraz kolektivne borbe za srpstvo“ koji i za njega samog artikuliše prvi osećaj pripadnosti Srbima. Taj susret, medijski posredovan, donosi značenja koja su tokom devedesetih i ranih dvehiljaditih godina bila dominantna u javnom diskursu i tiču se značajnosti kosovskog pitanja za konstituisanje srpske nacionalnosti. Uživljavanjem u tu scenu, Lazar se uživlja i identifikuje i sa tom dominantnom reprezentacijom srpstva i njegovih značenja, *rezistentnosti i borbenosti*.

Za Andreja, Filipa i mene, susreti donose negativna značenja, odnosno *prekide* u našim doživljajima sebe, sopstvenog naroda i osećaja pripadnosti. Andrej se susreće sa *patnjom* kod svojih sunarodnika i, istovremeno, sa onim delom tog naroda koji pomoću mehanizma pomeranja skreće pažnju sa te patnje na dominantni diskurs Kosova. Taj susret njega podstiče da se pita gde pripada i rezultira odbacivanjem etničke identifikacije kao osnove za osećaj pripadnosti. Filip se, slično njemu, takođe susreće sa jednim delom srpskog naroda koji za njega takođe podstiče pitanje pripadnosti i otuđivanja od tog dela sopstvenog naroda – naime, onog koji, za razliku od Teodore i Dunje, *ne vidi srpske žrtve*. Obojica se, zapravo, suočavaju sa određenim problemima unutar zajednice u kojoj žive i za obojicu ti problemi komplikuju etničku pripadnost i podstiču teška i otuđujuća iskustva: eskapizam i usamljenost. U mom sećanju, takođe, dolazi do novog, neočekivanog i teškog saznanja, koje donosi nova značenja o sopstvenom narodu – koja problematizuju postojeći poredak stvari i moj doživljaj sebe kao pripadnice tog naroda. Susret sa *zaboravljenim zločinima Srba* u ratu u Bosni podstiče osećaj krivice i stida koji, za razliku od Andreja, ne konstituišu odbacivanje i izlaz iz etničkog, već *preispitivanje prenošenja znanja i odgovornosti* u tom procesu. Za sve troje, okruženje u kome se nalazimo uzurpira *status quo*, narušava mogućnost neproblematičnog prisvajanja date definicije

etničke pripadnosti, podstiče reflektovanje i otpor onome što je dato. Ujedno, takvi susreti – susreti sa onim što je unutar „nas“ pogrešno, neprihvatljivo – donose teška osećanja, *ambivalenciju* i pitanje, kako ga je Filip sročio, „Da li sam ja deo toga čega sam mislio da sam deo, tj. tih 'nas'“. Ovde uviđamo kako etnicitet i odnos sa zajednicom Srba postaje kompleksni i komplikovani problem koji nije lako prisvojiti, za razliku od Viktorovog, Vukovog, Lazarevog, Dunjinog i Teodorinog sećanja. Zbog toga ih i tumačimo u terminima *prekida*.

Dakle, u svakom sećanju prisutan je susret sa nečim novim. U nekim od njih, znanje o sebi i etnicitetu obrađeno je od strane nekog drugog, za nas, i ono nas oblikuje na takav način da unutrašnje tenzije i problemi ostaju potisnuti i skriveni, konsolidujući već ustaljena značenja (*Srbi kao nacija koja zna da uživa i da se zadovoljava malim stvarima, Srbi kao nacija koja je dugovečna i uspešna, Srbi kao nacija koja je otporna i ratoborna, koja se ne da, Srbi kao nacija koja je različita od hrvatske*). Onda kada postojeća značenja ili znanja bivaju problematizovana, svedena na apsurd, opovrgnuta ili razotkrivena kao netačna, tada dolazi do prekida, do nove polazne tačke (eng. *departure*) u osmišljavanju sopstvene etničke pripadnosti. Kod nekih od nas ono se reflektovano pojavljuje kroz preispitivanje značenja etniciteta (*da (ne) možeš biti Srbin ako nisi iz Srbije*), mobilizaciju kolektiva (*kako mi Srbi možemo da ne znamo, ne slušamo i ne učimo*), pozicioniranje u dominantnim diskursima (*osećam pripadnost i zajedništvo, ali nisam patriota*) ili odbacivanje i bekstvo (*biti izolovan od svih problema*). U svakom slučaju, osoba je mesto na kome se prelamaju efekti svakog susreta, kao i njegovih ishoda.

### **Iskustva etničkog**

Videli smo da se etnička pripadnost u odnosu na osobu javlja na različite isprepletane načine, od potpuno nesvesnih i podrazumevanih, preko spoljašnjih, performativnih, do unutrašnjih, ličnih. Poslednji aspekt uporedne analize tiče se nivoa ličnog doživljaja etniciteta, ili etničke *identifikacije*, i predstavlja iskustveni nivo svakog sećanja u odnosu na temu etniciteta. Ovaj aspekt može se povezati sa kompleksnim, holističkim shvatanjem ljudskih bića kao *aktivnih* u procesima opažanja, osećanja, mišljenja, doživljavanja sveta oko sebe (Raeff, 2019). Pored toga, direktno se tiče pojma *subjektivnosti* (naspram identiteta kao socijalne pozicije ili označitelja) koji upućuje na specifičnu osobu i načine na koje ona „pretvara pripadnost socijalnoj grupi i socijalne uloge u etičke, emocionalne, opričane izbore“ (Wetherell, 2008, p. 75). Šta je to što smo u našim sećanjima osećali, intimno i otoplivo, a što dolazi kao posledica susreta ili prekida koji su određene aspekte etniciteta učinili svesnim i značajnim za nas lično? Koji su i kakvi momenti najvećeg emocionalnog naboja u našim sećanjima i u kakvoj su vezi sa etnicitetom?

Nekoliko sećanja artikuliše doživljaj *viđenja tuđe patnje* i uspostavljanje odnosa prema toj patnji, na kome se gradi razumevanje sopstvene etničke pripadnosti. U Dunjinom i Teodorinom sećanju, dolazi do uviđanja patnje koju su prošli pripadnici srpskog naroda stradali u Prvom svetskom ratu i povezivanje sa tim ljudima na osnovu empatije sa njihovim *ratnim iskustvima*. Osećaj *zajedništva i pripadnosti*, koji prožima kontekste njihovih sećanja, izranja iz prethodno poznate, ali

dotad neproživljene istorijske epizode, koja mesta kojima se ove akterke kreću opskrbljuje značajnošću i uzvišenošću.

*Osetila sam se u potpunosti uronjeno, povezano, uživljeno u živote ljudi koji su pretrpeli strašnu sudbinu. Bila sam duboko pogođena užasima rata i mogla sam u potpunosti da se prepustim i uživim u zamišljanja kako je tim ljudima tada bilo, kroz šta su oni sve prošli i koliko rat može destrukcije da donese. Videla sam te ljude kao žrtve, videla sam sve ljude, žene, decu, mlade, stare, vojnike kako pate. Iz ove pozicije mislim o užasima rata generalno, ali tada sam u potpunosti bila fokusirana na ono što se desilo tim konkretnim ljudima koji su na fotografijama i njih sam doživela kao svoje, jer to se desilo mom narodu. (Dunja)*

*Toliko je bila obuzeta tim osećajem zajedništva i fascinirana tim ostrvom da je čak u knjizi žalosti napisala kratku pesmu, svega par stihova. Osećaj zajedništva nije toliko bio skopčan sa osećajem patriotizma, već više sa osećajem topline, osećajem da znate gde pripadate, osećaj neke posebne ispunjenosti. (Teodora)*

Na primeru ovih sećanja vidimo kako tema rata, kroz prisustvo i nepobitnost njegovih najtežih i najbolnijih aspekata, iskrsava u ličnom iskustvu, ostavljajući akterke sećanja duboko pogođenim i uzdrmanim. Dunja je, s jedne strane, pogođena materijalnim dokumentima te patnje, dok se Teodorin osećaj formira na sublimaciji onoga što sluša i zamišlja da se na mestu na kome stoji desilo pre stotinu godina. Zbog toga, njena osećanja dobijaju formu *mistifikacije*, što se može tumačiti i kao način da se shvati povezanost između jednog naroda od pre sto godina i danas, kada veze i sled od tada do sada nisu dostupni i vidljivi.

Pogođenost užasima rata zadesila je i mene u sopstvenom sećanju, gde se viđenje tuđe patnje ponovo pojavljuje kao viđenje ljudi, *humanizacija žrtava*, slično Dunjinom sećanju.

*Videla sam te ljude kao žrtve, videla sam sve ljude, žene, decu, mlade, stare, vojnike kako pate. (Dunja)*  
*... po tom mestu gde su pre dvadeset godina stradali nečiji roditelji, nečije ljubavi, nečija deca. (Maja)*

Ljudi koji su stradali prisutni su u vidu tragova koji su ostali od njihove pogibije i oni „bodu oči“, poput fotografija. I ovde, kao i kod Teodore, osećanja iskrsavaju iz kontrasta između nečeg izrazito *lepog* što je opazivo i nečeg *užasnog* što to lepo sadrži u sebi, svojoj istoriji. I ovde postoji empatija sa tim stradalim ljudima, ali se na njoj gradi krivica, a ne zajedništvo i pripadnost, jer je odnos između mene i tih stradalih ljudi istorijski drugačiji, sazdan na podeli, a ne na deljenju.

Međutim, kao što Teodora uviđa sopstvenu vezu sa istorijom kroz potragu za pradedinim imenom na belom kamenu, tako i ja uviđam sopstvenu vezu sa decom čija imena su data na listi stradalih. Kao pripadnici naroda, tokom devedesetih u Sarajevu, mi smo podeljeni na različite strane, ali kao deca – bili smo na istoj. Stoga, empatiju koju Teodora i Dunja doživljavaju u odnosu na pripadnike sopstvenog naroda (i porodice) koji su stradali, ja doživljavam u odnosu na decu, koja su stradala kada sam i ja bila dete.

*U sredini je veliki kamen, simbol majke, koji se nagine ka manjem kamenu, simbolu deteta, koje ona štiti, za razliku od mnogih majki koje tokom rata nisu uspele da zaštite svoju decu. Njoj srce ubrzano*

*lupa, postaje svesna šta se sve dešavalo kada je ona imala samo par godina, nekoj drugoj deci njenog uzrasta, i naviru joj suze. (Maja)*

Ovaj aspekt doživljaja stvara rascep u mom iskustvu, koji će dovesti do *ambivalencije* u pogledu doživljaja naroda kome pripadam i doživljaja te pripadnosti. Pripadnost Srbima kao narodu, budući da ne može biti zasnovana na zajedničkom iskustvu ratnih zločina, pomera se na iskustvo zajedničkog zaboravljanja i zajedničke odgovornosti za to.

U Filipovom sećanju nailazimo na značaj viđenja žrtava rata, ali se u njegovom sećanju on očituje kroz reakciju na ljude koji tu patnju ne vide.

*Tada pod utiskom svih priča o NDH i ratovima devedesetih, osetio je kako su sve žrtve bile uzalud, jer neke tamo Nišlije ni ne misle da oni mogu da budu kvalifikovani kao Srbi. Ne bih se kladio protiv toga da je tada zaplakao od besa, što mu nije bilo strano do šesnaeste godine. (Filip)*

Za njegov lični doživljaj pripadnosti Srbima, ključno je uviđanje iskustava ljudi koji su za srpstvo stradali, uključujući i njegove pretke, kao u slučaju Teodore.

Najzad, viđenje ljudske patnje i empatija kao osnova za osećaj zajedništva pojavljuje se u Andrejevom sećanju. Za razliku od ostalih sećanja, gde se empatija zasniva na ratnim iskustvima, ovde se zasniva na *zajedničkim iskustvima življenja u Srbiji*, primarno ekonomskim i političkim uslovima života, i potrebi da ljudi brinu jedni o drugima, jer kao građani Srbije, oni dele probleme i dileme sa kojima žive.

*„Zašto nisam pomogao ovom čoveku?“ (Andrej)*

*Da li je moguće da smo svi postali toliko zaslepljeni tim problemom da smo zaboravili da brinemo jedni za druge? (Andrej)*

*Postoje samo neki tužni ljudi koji gledaju svoja posla. Vidi ih kako pognute glave koračaju trotoarom. Vidi gužvu u javnom prevozu. (Andrej)*

*Teško je gledati ljude kako pate. Kada bi se odselio, za strance ga ne bi bilo previše briga. Dileme političara, te nove države, nisu i njegove dileme. (Andrej)*

Ova razmatranja empatije, zajedničkih iskustava kao nečeg što povezuje jedan narod i predstavlja okosnicu za osećanje zajedništva, namesto kategoričke i deklarativne pripadnosti, pomenuta su i tokom prve fokus grupe, konkretno od strane Vuka i Lazara, i to upravo u kontekstu problematizacije etničkog porekla kao jedine i dovoljne osnove za zajedništvo.

*Vuk: ...sa ljudima kao delimo to neko zajedničko iskustvo čini mi se, dobro, i to je isto kao medijski kroz neki javni diskurs ... ali i objektivno diskurs nekoga kao ko je prošao sranja, ko je prošao taj rat, ko je odrastao u nekim uslovima i onda se osećam kao to zajedništvo sa ljudima iz Srbije, taj zajednički identitet. Ne kao srpski etnički, ali srpski kao iskustveno, na taj način.*

*Lazar: Slušao sam Vuka malopre kad je pričao, pogotovo se slažem za to da ti neki zajednički doživljaji koje delimo sa drugim ljudima i ta činjenica, pogotovo eto da kažem bombardovanje i kada činjenica*

*ti si bio u [naziv mesta] i isto si patio po bombama i ja u [naziv mesta], nekako nas spaja više zar ne? /.../ Ovaj, i da to, to je možda jedan od najvećih problema Srba uopšte bio što ne može da, da prihvati tako nekoga i što se ističe taj etnički identitet. Etnički identitet, to jest, etničko to zaleđe je po meni dovoljan uslov da se neko smatra kao pripadnik nekog naroda, ali nije i nužan uslov, kao što nije nužan uslov samo građanstvo. /.../ Eto i ja ono što mislim, zašto mi je bilo zanimljivo ono što je Vuk prvo pomenuo, ti zajednički doživljaji, kako raste nepovoljnost iskustava koje neki narod doživljava i koje neka grupa ljudi doživljava, tako raste važnost tog činioca zajedničkih iskustava za definisanje nekog naroda kao takvog.*

Lazarevo sećanje konstituiše se upravo oko jednog događaja koji predstavlja ono što je ovde nazvao „nepovoljnošću iskustva“, pa njegov doživljaj zajedništva zasnovan na takvom iskustvu iz njegove perspektive biva jasan, opravdan i podrazumljiv. Na sličan način, podrazumljivo je Vukovo i Viktorovo sećanje, budući da oba artikulišu osećanje ponosa nečim što se smatra da je već data i neosporna vrednost srpske nacije, koja jedino može dodatno jačati i afirmisati se u kontaktu sa Drugima. U ovim sećanjima otpornost i rezistentnost dominantnih reprezentacija potkrepljuju se ličnim iskustvom, upravo kroz *pružanje otpora* onim Drugima sa kojima se susreću. Drugim rečima, lično iskustvo u njima predstavlja osnovu na kojoj se osnažuju i dodatno izgrađuju dominantni diskursi i reprezentacije: ugroženost i inferiornost kompenzuju se rezistentnošću, borbom, pa i mržnjom, ili se amortizuju potiskivanjem i uzdržavanjem, kao što je slučaj u Lukinom sećanju.

Da zaključim, u sećanjima u kojima preovlađuje duboka lična pogođenost određenim kolektivnim iskustvima, empatija i solidarnost sa onima koji su zbog ili u ime etniciteta patili i stradali, nema diskursa (ni njime oblikovanih osećanja) identiteta, razlike, sukoba, mržnje. U njima, lično iskustvo predstavlja ravan na kojoj se dominantni diskursi, kategorije i imena, mogu preispitati i odbaciti. „Identitet“ postaje teret, nelagoda ili izvor stida, besa i krivice, i on se preoblikuje, pomera, otuđuje. Nasuprot njima, u sećanjima koja artikulišu saobraznost ličnog iskustva sa socijalnom konstrukcijom, intervencijom ili performansom, iskustvo služi kao podupirač ili provodnik dominantnih diskursa, imena i kategorija. „Subjekti“ ostaju zaključani u dominantnoj normativnoj matrici, u onome što im se čini poznatim, familijarnim, što predstavlja izvor ponosa i težnje ka pobedi. Taj ponos, međutim, onoliko je ličan koliko i krivica u ovim drugim sećanjima.



## Analiza naknadno prikupljenih sećanja i validacija prethodnih nalaza

*“For any living generation, in any ‘now,’ the ways in which they ‘handle’ experience defies prediction and escapes from any narrow definition of determination.”*

E. P. Thompson (1978, p. 171)

Razmatranja rezultata prethodnog istraživanja nesumnjivo su pokazala da *biti Srbin/Srпкиnja* može značiti različite, čak i međusobno sukobljene stvari: biti ponosan, biti kriv, biti empatičan prema srpskim žrtvama, biti empatičan prema žrtvama Srba, ne uvažavati srpske žrtve, biti izdan i isključen od strane drugih Srba, biti izdajica, patiti, biti ubedljivi seoski domaćin, biti nevidljiva seoska domaćica, biti odgovoran, učiniti zločine, zaboravljati, biti superioran, osećati zajedništvo i pripadnost, stideti se, saznati da si Srbin, biti različit od Hrvata, biti ugrožen, biti otporan i odbramben, mrzeti Šiptare, biti gostoljubiv, biti skroman... Etnička identifikacija može se pojaviti onda kada saznajemo nešto novo o sebi (Luka), onda kada se uživljavamo i osećamo povezanost sa svojom grupom (Lazar, Dunja, Teodora), onda kada tu povezanost podrazumevamo i nastojimo da je demonstriramo drugima (Viktor, Vuk) ili onda kada je preispitujemo ili odbacujemo (Filip, Andrej, ja). Nekada se ona piše tuđim rečima, klišeima, a nekada sopstvenim rečima. U pojedinim slučajevima pokreće ustaljena, očekivana pitanja, a u nekim drugim pitanja koja se ređe mogu čuti i videti. U svakom slučaju, ta pitanja ne tiču se uvek etniciteta i nacionalnosti, a i kad ih se tiču, nisu uvek definisana osećanjem ponosa, niti zajedništva sa sopstvenim narodom.

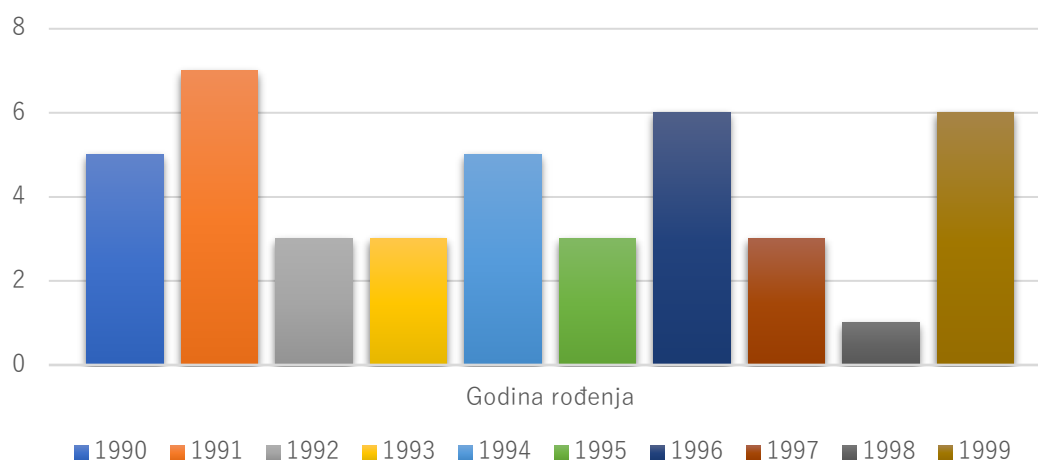
Međutim, s pravom se može pretpostaviti da je devet sećanja koje smo generisali u okviru prvog istraživanja suviše specifično i da detaljna analiza ovih sećanja može mnogo reći o pojedinačnim slučajevima, ali pitanje obuhvatnosti tih uvida ostaje otvoreno. Stoga sam, kako je već obrazloženo u poglavlju o metodologiji, sprovela još jedno istraživanje, kako bih na širem uzorku sećanja i procesa etničkih identifikacija imala prilike da proverim uvide do kojih sam došla na osnovu analize prvih devet. Tom prilikom oslanjala sam se na umereni socijalno-konstrukcionistički pristup, odnosno težila sam interpretiranju konstrukcija sećanja u širem socio-kulturnom kontekstu studije (Vilig, 2016). Ova analiza nema za cilj da kvantitativno utvrdi validnost prethodno dobijenih saznanja, niti da detaljno ispituje procese konstrukcije subjektivnosti, već da ponudi širi pogled na ispitivani fenomen i, pre svega, da identifikuje domete i ograničenja dosadašnjih teorijskih uvida. Novi iskrsavajući uvidi neće biti tretirani kao znak da prethodna teorijska tumačenja nisu validna, već kao znak da je generisanje teorije nedovršiv proces, koji se dešava u stalnom cirkularnom poređenju između prethodne evidencije, njenih teorijskih elaboracija i nove evidencije, u pokušaju da se postigne teorijsko zasićenje (Glaser & Strauss, 1967). U tom smislu, ona predstavljaju domet ovog istraživanja i povod za buduća.

S obzirom da su se kriterijumi za izbor učesnika ticali mahom opštih uslova: pripadnost generaciji rođenoj u poslednjoj deceniji 20. veka, sa srpskim državljanstvom, i da nisam svrhovito pristupila uzorkovanju u ovom istraživanju, kao u prethodna dva, u nastavku ću predstaviti osnovne karakteristike uzorka. Pritom, važno je imati u vidu da ove karakteristike ne smatram varijablama koje

su određujuće za lična iskustva, već ih smatram dimenzijama u kontekstu kojih se različita iskustva mogu razumeti (Mason, 1996). Zbog toga ću prilikom navođenja citata, navesti i te karakteristike. Kako su učesnici u potpunosti anonimni<sup>64</sup>, to su jedine informacije koje su o njima dostupne.

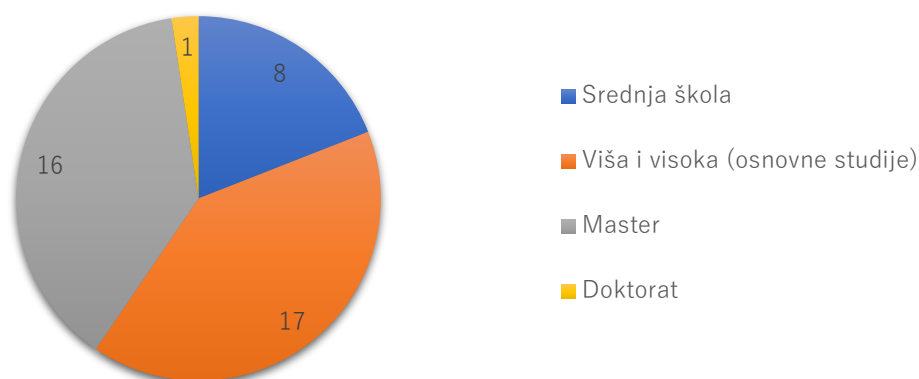
### Karakteristike uzorka i deskriptivna analiza

Upitnik za pisanje sećanja je bio otvoren mesec dana, tokom kojih je napravljeno 50 unosa. Deskriptivnom analizom utvrdila sam da osam unosa nije validno na osnovu neispunjavanja kriterijuma. Konkretno, troje učesnika nije pripadalo ciljnoj generaciji, četvero nije napisalo sećanje, a jedna osoba je ponovila svoj unos dva puta. Od ukupno 42 učesnika, 22 su ženskog roda, 19 muškog i jedna osoba je odabrala opciju „drugo“. Njih 19 je rođeno u Beogradu, četvero u Kraljevu, troje u Čačku, dvoje u Kragujevcu i po jedna osoba u sledećim gradovima: Zemun, Novi Sad, Vršac, Kikinda, Zrenjanin, Aranđelovac, Kruševac, Jagodina, Požarevac, Zaječar, Loznica, Priština, Nikšić, Bar. U trenutku istraživanja, 31 osoba živi u Beogradu i po jedna osoba u sledećim gradovima/opštinama: Novi Beograd, Zemun, Obrenovac, Bašaid (opština Kikinda), Zrenjanin, Čačak, Kladovo, Bela Crkva, relacija Požarevac-Beograd, Lozana (Švajcarska) i jedna osoba nije odgovorila. Na grafikonima je prikazana raspodela po godištu (Slika 1), obrazovanju (Slika 2) i po nacionalnoj opredeljenosti (Slika 3).

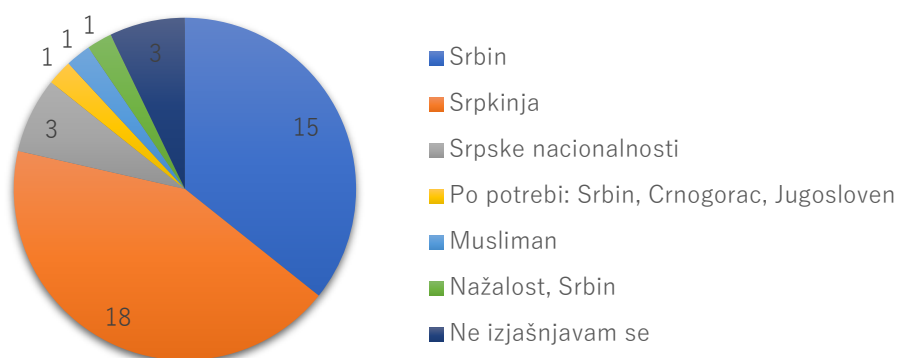


Slika 1. Godine rođenja učesnika u drugom istraživanju.

<sup>64</sup> Izmenjena su imena onih učesnika koji su ih naveli u samom sećanju.



Slika 2. Najviši završeni stepen obrazovanja učesnika u drugom istraživanju.



Slika 3. Odgovori na pitanje „Kako se nacionalno izjašnjavaš?“ učesnika u drugom istraživanju.

Može se konstatovati da su u uzorku prisutni zastupnici različitog roda, svih uzrasta u odgovarajućem rasponu, različitog nivoa obrazovanja, mada mahom obrazovani (ili studenti), ljudi koji vode poreklo iz različitih delova Srbije i koji sada žive u različitim delovima Srbije, mada, očekivano, najveći broj je nastanjen u Beogradu. Zanimljivo, dvoje ljudi je poreklom iz Crne Gore, koja je u vreme njihovog rođenja još uvek bila u sastavu Savezne Republike Jugoslavije, a prisutne su osobe rođene i u Vojvodini i na Kosovu. Jedna osoba obezbeđuje perspektivu emigranta koji živi u Švajcarskoj, a dve osobe su rođene/žive u gradovima na granicama sa drugim državama (Loznica, na

granici sa Bosnom i Hercegovinom i Kladovo, na granici sa Rumunijom). Time se opravdano može reći da je u uzorku prisutan pluralizam perspektiva po relevantnim dimenzijama za predmet istraživanja.

Najzad, uvidom u najrelevantnije pitanje, pitanje nacionalnosti, utvrđujem da nisu zastupljeni samo ljudi koji sebe smatraju pripadnicima i pripadnicama srpske nacionalnosti, već i oni koji imaju drugačiji odnos prema nacionalnoj opredeljenosti: koji se ne izjašnjavaju, koji imaju negativan odnos prema sopstvenoj nacionalnoj pripadnosti, osoba koja se nacionalno opredeljuje kao Musliman<sup>65</sup> i osoba koja ne fiksira svoju nacionalnu opredeljenost.

Što se tiče načina pisanja sećanja, od kog zavisi i kakva metoda analize i tip saznanja će biti mogući, većina sećanja zapravo nije napisana u potpunosti u skladu sa uputstvima. Naime, 22 od 42 sećanja je napisano u trećem licu jednine (prema uputstvu), 11 u prvom licu jednine, 4 u prvom licu množine, a pet u raznim licima, kombinacijom prvog lica jednine i množine, i drugog lica jednine. Od svih sećanja napisanih u trećem licu jednine, sedam sećanja je veoma kratko i gotovo da predstavljaju jedan momenat u svesti, a ne sećanje. To ostavlja svega 15 sećanja koja zadovoljavaju kriterijum pisanja u trećem licu i dužine (i deskriptivnosti), da bi se sistematična analiza mogla obaviti. Međutim, umesto da analiziram samo tih 15 sećanja, smatrala sam da su i ostali tekstovi sećanja, koji takođe pokreću za konstituisanje etničke pripadnosti relevantna pitanja, vredni analitičke pažnje, što je uobičajeno slučaj i u istraživanjima koja koriste kolektivni rad sećanja (Haug et al., 1999). Zbog toga ću u nastavku izložiti analizu onih dimenzija i aspekata koji se u svim ovim tekstovima pojavljuju, koja se mogu porediti sa aspektima iz prethodnog odeljka. Ona koja od njih odstupaju ću razmatrati kao nove, nedovoljno istražene dimenzije etničkih identifikacija, koje mogu biti povod za buduća istraživanja.

\*\*\*

Grubo ocrtano, okvirom kulturne psihologije, izdvajaju se dva plana analize psiholoških procesa, predstavljena i u prethodnom odeljku: kulturni (kontekstualni) i lični, koji se uzajamno prožimaju i prepliću. U ovom odeljku neću ih predstaviti odvojeno, jer nije cilj detaljna elaboracija oba plana. Umesto toga, daću pregled uzajamno konstituišućih aspekata koji uređuju i regulišu etničke identifikacije od potpuno podrazumevanih (zdravorazumskih) do potpuno osvešćenih, odnosno od onih u kojima je iskustvo prosta artikulacija socijalnih diskursa i praksi, do onih u kojima se u iskustvu očitavaju elementi koji su nesaglasni sa njima, i gde se ono otrže od socijalnog.

Prva, uslovno rečeno, tema tiče se konteksta u kome se etnička pripadnost najčešće javlja na *podrazumljiv i neproblematičan* način. Druga tema razotkriva *društvenu pozadinu* sećanja koja je zajednička za čitavu generaciju i u kojima biva jasnije na koji način je etnička identifikacija pozicionirana u odnosu na društveno-istorijski kontekst našeg odrastanja, dominantno obeležen

---

<sup>65</sup> Uprkos drugačijoj nacionalnoj opredeljenosti, ova osoba ispunjava uslove za uključjenje u uzorak: državljanin je Srbije i pripadnik generacije rođene devedesetih. Njegovo iskustvo važno je upravo zbog različitosti ličnih perspektiva na pitanje nacionalnosti u Srbiji, kao i perspektive ljudi koji se ne izjašnjavaju ili imaju fluidno nacionalno opredeljenje.

krizom, te kakve su njene posledice po lično iskustvo. Treća tema nas izmešta iz udobnosti (ili neugodnosti) svakodnevnog života, u kome je etnička pripadnost uzeta zdravo za gotovo, i uvodi u polje različitih *susreta sa relevantnim drugim akterima*, u okviru kojih se, po prvi put ili na nove načine, konstituišu određeni aspekti etničke identifikacije. Potom sledi tema koja se, takođe, tiče susreta sa Drugima, ali sa *tendencijom da se od njih bude bolji*, što je najčešće slučaj sa sportskim takmičenjima, koja su veoma često prizivana u sećanjima. Nakon toga sledi tema koja artikuliše *problematizaciju* etničke, odnosno nacionalne pripadnosti (u zavisnosti od pozicioniranja samih učesnika), koja se dešava na temelju uviđanja ograničenja usled nacionalne pripadnosti ili ograđivanja od nje same. Na kraju, izdvojena je tema koja pokriva sva sećanja u kojima su mladi *angažovani* u odnosu na temu etniciteta/nacionalnosti, ali se ona diferencira s obzirom na pitanje *u odnosu na šta* ili *za šta* se mladi angažuju. Tu iznova dolazi do preispitivanja odnosa između ličnog i društvenog.

### **Biti na svom, sa svojim: svakodnevna iskustva i prakse**

Već je diskutovano da se etnička pripadnost u etnički visoko homogenom okruženju retko osvešćuje, pa govorimo o zdravorazumskom odnosu osobe prema sopstvenoj etničkoj pripadnosti. To znači da je ona implicitni deo svakodnevnog života, u kome tek određeni događaji, poput porodičnih okupljanja ili religijskih praksi, dovode do kreiranja etničkih značenja. U pojedinim sećanjima upravo ovaj, podrazumevani aspekt etničke pripadnosti dolazi do izražaja, zbog čega ga i tumačim kao evidenciju zdravorazumskog odnosa.

*„Svakoga dana se podjednako osećala kao Srpkinja jer je ljubav prema domovini, poput svake ljubavi, stalna stvar iako o njoj ne razmišljamo uvek.“ (devojka, 26, Srpkinja iz Kruševca, živi u Beogradu, viša škola/fakultet)*

*„To nije stvar o kojoj je spontano razmišljala, samo jedan od identiteta koji postane bitan samo u specifičnim situacijama. U njenom slučaju, to je odlazak iz Srbije na studije u evropskim zemljama.“ (devojka, 30, Srpkinja iz Beograda, master)*

Neka od sećanja, pak, pojavljuju se u sklopu svakodnevnih lokalnih iskustava i praksi koje predstavljaju osnovu za doživljaj etničke vezanosti, dok se druga pojavljuju u kontekstu susreta ili takmičenja sa pripadnicima drugih nacija (videti kasnije). Po tome se mogu porediti sa Viktorovim i Vukovim sećanjem.

*„Nije mogla da se seti gde se desilo da se osećala kao Srpkinja. Za nju, osećanje nacionalne pripadnosti nikada nije bilo previše izraženo, osim vrlo blago, u razgovoru sa stranim državljanima koji bi ponekad želeli da saznaju nešto više o srpskoj kulturi. Razlog tome je to što su joj preci i ljudi koji je okružuju različitih nacionalnosti. Pradedo Austrijanac, deda Slovenac, baba Srpkinja iz Srema, baba tetka Hrvatica, a koreni drugog dede iz Bosanske krajine. Svi ti ljudi iz njenog okruženja deo su njenog srca, pa se nikada nije razgovaralo o nacionalnoj pripadnosti. Svi su živeli i živeće zajedno, kao sav običan svet. Ipak, kuvanje ajvara donosi neke lepe porodične povezanosti i osećaj pripadnosti srpskoj kulturi. Miris paprike, pomešan sa mirisom dima, malo dobre rakije za osveženje, svi na okupu, zajedno se*

*druže, pričaju i smeju se, kao na mobi... septembar ili oktobar. Tada, upravo sada spoznaje, možda se i oseća kao Srpkinja.“ (devojka, 23, ne izjašnjava se nacionalno, iz Kraljeva, živi u Beogradu, master)*

Na ovom primeru vidimo kako je etnička pripadnost nešto što se podrazumeva, što „nije previše izraženo“, zbog čega se ona i nije nacionalno izjasnila. Međutim, to nije posledica etničke homogenosti, već upravo heterogenosti njenog etničkog porekla, koja takođe može stajati u osnovi zdravorazumskog odnosa prema etičkoj pripadnosti, koji se ovde zasniva na *marginalizaciji* te teme u kontekstu svakodnevnog života (deluje da nije bitna). Ipak, nova osećanja izranjaju iz svakodnevnog života i uvezuju se u srpstvo kao osnovu za njenu vezanost, što rezultira *spoznajom identifikacije*. Ajvar, dim, rakija, sedenje zajedno na okupu i pričanje gotovo se potpuno podudaraju sa Viktorovom artikulacijom *lokalne vezanosti* koja se povezuje sa nacionalnom pripadnošću, i odudaraju od Andrejeve artikulacije lokalnog života kao mesta bekstva od nacionalnog. I ovde se pojavljuje *susret* sa stranim državljanima kao nešto što joj donosi taj doživljaj, ali deluje da ju je na ova osećanja i spoznaju više podstaklo samo pisanje, nego neki konkretni susret.

Za pojedine učesnike, doživljaj etničke pripadnosti takođe se zasniva na učešću u konkretnoj lokalnoj, ali ovog puta religijskoj praksi. Za *razliku* od svih sećanja u prethodnom istraživanju, ovde se pojavljuje tema „*srpske vere u Boga*“<sup>66</sup> kao konstitutivne za etničku identifikaciju i osećaj ponosa.

*„19.01 veliki praznik, Bogojavljenje. Nas 33 momaka, sakuplja se ispred crkve sv. Petra i Pavla u Vinči. Pre liturgije, odlazimo u crkvenu salu/dom, pijemo po jednu rakiju, da bi smo ugrejali telo i ohrabрили um. Molitva, neretko puna crkva, momci koji plivamo za časni krst smo u prvim redovima, ostatak građana iza nas, napolju je -° sve škripi pod nogama, upućujemo se pešaka do Dunava (oko 2km) uz glasne narodne pesme o Srbiji, Kosovu. Dočekuju nas ovacije građana koji su došli da nas gledaju. Pre samog skoka, Otac Dragan nam čita molitvu za zdravlje, i govori: 'izabrani ste da predstavljate zdravlje, ali ne samo vas, već Vašeg naroda, danas plivate za zdravlje i sreću vas i vašeg naroda, nek vas Bog blagoslovi' Skačemo! Osećaj biti Srbin je poseban, ponosim se što sam Srbin!“ (mladić, 30, Srbin iz Beograda, viša škola/fakultet)*

U skladu sa teorijskim okvirom ovog istraživanja, zanimljivije od uvida da je religija značajan aspekt etničke identifikacije za ovog mladića, je to što se njegov doživljaj ponosa pripadnošću srpstvu konstituiše kroz jednu kulturnu praksu u kojoj učestvuje sa desetinama drugih mladića koji podstiču osećaj zajedništva za njega (pa je i celo sećanje napisano u prvom licu množine). Još važnija od toga je uloga „Oca Dragana“ koji tu praksu (plivanje za časni krst) simbolički osmišljava kao „predstavljanje zdravlja nacije“, tako da mladići igraju ulogu predstavnika zdravlja nacije. Iako bi trebalo detaljnije ispitati načine na koje u religijskom kontekstu i praksama dolazi do etničke identifikacije kod mladih u Srbiji, ovo sećanje takođe demonstrira značaj etniciteta kao *socijalne pozicije i performansa* koji se konstituiše u odnosu na publiku koja aplaudira, i koji preko učešća u kulturnoj praksi u jednom specifičnom kontekstu posreduje doživljaj mladića.

---

<sup>66</sup> Ova formulacija pojavljuje se u komentaru učesnika čije se sećanje odnosi na plivanje za časni krst („*Srbin bez vere u Boga ne može biti Srbin!*“) i u sećanju druge učesnice gde se pominje značaj religije.

Za druge učesnike, pak, učešće u religijskoj praksi (odlazak u crkvu) kojom se potvrđuje diskurs „vere u Boga“, ali i druge svakodnevne situacije nisu samo lično važne, već ih oni generalizuju na „karakter“ nacije, opet slično Viktorovom sećanju.

*„Najviše se oseća kao Srпкиnja kad vidi svoj narod da u nekom zakonu nađe idealnu rupu tako da ga ne prekrši, ali ga ni ne ispoštuje. Prosto nađe zaobilazni put da opet uradi ono što je hteo. Sad tokom korone je to posebno došlo do izražaja, a i sama je u tome učestvovala. Posebno je ponosna na snalažljivost svog naroda, jer neke stvari tokom korone je zaista bilo suludo poštovati, bile su u najmanju ruku bespotrebne. Konkretno, odlazak u crkvu na Vaskrs je bio trenutak za pamćenje. Pored cele agonije da li će hapsiti, neće, da li šetaju okolo, da li ima korone, nema... u crkvi je bilo mnogo ljudi sa prosekom godina preko 50. Ponosna je bila i na sebe i na ljude oko sebe, a pritom su se svi provukli kao šetači pasa’. Srpska vera u Boga je iznad svega još uvek.“ (devojka, 26, Srпкиnja iz Vršca, živi u Beloj Crkvi, viša škola/fakultet)*

U ovom sećanju, pored osećanja ponosa koji se javlja u većini drugih sličnih sećanja, aktivirana je reprezentacija Srba kao *snalažljivog i lukavog* naroda, koja posreduje njen doživljaj etničke identifikacije. Ipak, ta snalažljivost ne tiče se prosto nacionalnog „karaktera“, već pre svega društvenog ponašanja u kontekstu u kome su sloboda i moć delovanja ograničeni represivnim zakonskim merama. O toj reprezentaciji je na sličan način govorio i Vuk u fokus grupi.

*Vuk: Ne znam kako bih nazvao to iskustvo, ali iskustvo... mislim da nas to u Srbiji čini Srbima, a kad izađemo van, kad odemo, ne znam, u Austriju, Ameriku, onda to gledaju kao balkansku stvar, ali tu, taj vid snalažljivosti zato što institucije, stvari ne rade formalno po propisu, zato što ništa ne radi po propisu, zato što ništa ne radi kako treba, i onda ta naša neka snalažljivost u svem tom haosu mislim da nas isto čini... da ljudi vide to kao odrednicu, to iskustvo bitno kao odrednicu Srba, da su kao snalažljivi usled tog haosa, ne znam kako... sve vreme mi pada na pamet hustle-ovanje, ali to je taj izraz koji mi pada na pamet.*

I na drugom mestu:

*...ti primeri devedesetih, to kao iskustvo da ja ne znam, dolazim da čistimo podrum, i sad kao nađem ogromnu kutiju, kao zaboravljenu, švercovali su lekove, kao to iskustvo snalaženja, onda to iskustvo kad, ne znam, da kao čekaš za sve moguće ovde, ideš, za sve, kod lekara kad ideš... ja iskreno u [naziv mesta], kao da ne bih čekao tri dana, i deset dana i sto dana, idem preko veze brate, kod lekara. Ideš preko veze kod lekara, preko veze na razne stvari, ne znam, ne mogu da čekam u redu za zdravstvenu knjižicu, uzmem napišem, to je neko iskustvo, ovde kako funkcionišu stvari, ja uzmem napišem da je druga godina, precrtam godinu, napišem da je druga godina.. to iskustvo snalaženja mislim da nas čini kao da formira naš identitet. Ne svih grupa, ne svih ljudi, ali mislim da je često.*

Ovi navodi mogu se dovesti u vezu sa reprezentacijama prisutnim u Viktorovom sećanju, u kome se sopstvena nacija poredi sa razvijenim Zapadnim i civilizovanim zemljama, u odnosu na koje se domaće društvene prakse smatraju regresivnim.

Najzad, pojedina sećanja evociraju *svakodnevne, opipljive i lokalne* stvari kao izrazito važne za ličnu vezanost, i ne povezuju se sa osećanjem etničke pripadnosti. Ona se po tome mogu porediti sa

Andrejevim sećanjem, jer je u njima sadržan aspekt sačuvanosti osobe od šireg društvenog konteksta, koji se nalazi u osećaju pripadnosti u lokalnoj, a ne široj nacionalnoj, sredini.

*„Imala je 6 godina. Spavaća soba, nameštaj krem boje, police pune stvari, krevet je bračni, stočić za šminkanje i široko ogledalo. Njih troje se toga dana igralo u toj sobi. Dve devojčice i jedan dečak. Tetka iz Austrije slala je, kad god je bila u mogućnosti pune torbe second hand odeće. Bilo je između ostalog, među tim stvarima, kostima za maskembal. Pikaču, betmen, Pokahontas, Crvenkapica... Tog prepodneva imali su svoj lični maskembal. Tako su se igrali. Deda je bio kod kuće, ostali na poslu. Nije bilo srama niti blama. Poznaju jedni druge od rođenja. Presvlačili su se jedno pred drugim, jednostavno, nesvesni polova. Defile, kostimi, igra, pretvaranje i neki drugi dan. Dugo smo se posle sećali toga. Čak se i Sale obukao u devojčicu. Pokušao je da navuče štikle, ali mu je noga bila velika.“ (devojka, 24, Srпкиnja iz Zaječara, živi u Kladovu, viša škola/fakultet)*

Komentar<sup>67</sup> ove učesnice, u kome se uviđa poruka njenog sećanja, glasio je: *„Bilo je lepo, čak i kad nismo imali para, bili smo srećni. I nasleđena odeća je ljubav“*

Ovo sećanje, kao i prethodno, predstavlja ne samo lično iskustvo u svakodnevnom životu, već i jedan istorijski period obeležen društvenom krizom, kada je gotovo svako imao nekog u inostranstvu ko je otišao u potragu za boljim uslovima života ili se „snalazio“ u zemlji. Osim toga što su živopisna u oslikavanju osećanja „biti kod kuće“ ili „biti na svom, sa svojim“, prethodna sećanja, na jednom širem planu, pružaju uvid i u neke druge značajne aspekte za identifikaciju sa srpstvom, koji se takođe pojavljuju u prethodnom istraživanju. Radi se o zajedničkim, pre svega teškim iskustvima – rata, mobilizacije, izbeglištva, sankcija i inflacije – koja su obeležila kraj 20. i početak 21. veka za građane (tada još uvek) Savezne Republike Jugoslavije.

### **Detinjstvo usred krize: rez koji posreduje zajedništvo**

U prethodnom istraživanju videli smo da deljenje teških uslova života i *teška iskustva* mogu biti osnova za osećaj *zajedništva sa sopstvenim narodom*, o čemu svedoče sećanja Andreja, Filipa, Dunje, Theodore. Ovde treba istaći da se najturbulentniji period društvenog života u Srbiji dešavao u vreme ranog detinjstva naše generacije. Zbog toga, u pojedinim sećanjima, teški uslovi života se pojavljuju na intimniji način, preko mahom nereflektovanih sećanja mladih na periode kad su bili deca i kada, slično Luki, nisu bili u stanju da adekvatno razumeju šta se oko njih dešava, pa su njihovi roditelji imali ključnu ulogu u oblikovanju njihovog razumevanja.

*„Kada je izašao ispred zgrade da se igra, dok je bila kilometarska kolona vozila koji su čekali red za gorivo, a to je on tada protumačio da je to nešto popularno, važno, a ne da je u pitanju inflacija.“ (mladić, 27, Srbin iz Zrenjanina, master)*

---

<sup>67</sup> Učesnici su, u uobičajenom maniru pozivanja na učešće u istraživanju, imali priliku da na kraju istraživanja ostave komentar, ako žele. Ispostavilo se da je za neke od njih to bila prilika da reflektuju o svom sećanju, o temi, da mi se zahvale i slično, pa će na onim mestima gde su ti komentari značajni za razumevanje nečijih značenja biti navedeni i ovi komentari.



*„Bio je sunčan dan, devojčica se igrala na svom travnjaku i jurila loptu. Začula se sirena, odjednom osećaj straha i strepnje. Brzo je utrčala u kuću da vidi sa mamom kuda sada idu da se sakriju. Trčali su kod komšije u dvorište jer je on imao dobar podrum (a i lepše je kada su svi zajedno i pričaju i čekaju da prođe). Shvatila je da je zaboravila loptu na sred travnjaka. Brinula je sve vreme da li će je lopta čekati ili će je nešto probušiti dok ne prođe. Ujutru je ustala i shvatila da je to bio samo san. Da je lopta bezbedna i da može ceo dan da se igra sa njom.“ (devojka, 29, Srpkinja iz Arandjelovca, živi u Beogradu, master)*

*„Bilo je to u severnom delu Srbije, Vojvodina. Kada su svi imali utisak da nebo puca, ljudi su bežali, sakrivali se, ali bilo je nekih i bez straha. Takvi su se igrali košarke kao da je sasvim običan dan. Ona je sedela kod bake u trpezariji kada je zazvonio telefon. Mama baka i braća su krenula da pakuju stvari, i tad je čula neobičan zvuk koji je dolazio spolja. Svi su se kao i ona spustili u bunker ispod zgrade. Miris, boja, vazduh, zvuk, toplota u tom bunkeru se i danas može osetiti. Neko je falio, ali ona je znala da je on brani, da on brani i njenu mamu i baku i braću...i Beograd i Srbiju. Ona je znala tada kao i sada da kada čuje zvuk rotora da se ne plaši, i da ponosno može reći da njen otac služi Srbiji.“ (devojka, 25, Srpkinja iz Beograda, viša škola/fakultet)*

Na primeru ovih sećanja ne vidimo etnicitet i nacionalnost, onako kako se pojavljuju u sećanjima koje smo generisali u prvom istraživanju, već vidimo dečiju naivnost i strahove. Ona se takođe mogu objasniti *rezom*, koji se ovog puta pojavljuje na društvenom planu, i koji deluje kao katalizator povezivanja i zajedništva jedne grupe ljudi koja deli uslove života tokom krize. Za malu decu, čiji roditelji, a sa njima i slika čitavog sveta, bivaju direktno ugroženi, zajedništvo sa drugima se pojavljuje kao smisao i kao uteha usled onoga što se dešava, a dečija igra i lopta kao simbol uobičajenog, bezbrižnog života. Neke ovde prisutne reprezentacije, na primer igranje košarke kao simbol hrabrosti i otpora usled bombardovanja, srećemo i u filmovima poput „Nebeske udice“, ali će o ulozi sporta u ličnim sećanjima kasnije biti više reči.

Jedan mladić ima nešto drugačije sećanje, mada se takođe odnosi na kontekst teških iskustava usred društvene krize. Ono se ističe u ovom istraživanju zbog njegovog *porekla sa Kosova i iskustva izbegništva njegovih roditelja*, sa kojima se dečak upoznaje kroz praksu zajedničkog slušanja jedne pesme sa emotivnim nabojem, koja mladića zbližava sa ocem i porodičnim iskustvom, a posredno i sa sopstvenim poreklom.

*„Bilo je jedno prolećno veče, nakon škole. Neki dan sledeće nedelje je trebalo da bude kontrolni, ali pošto se dečaku nije učilo za kontrolni odlučio je da vidi šta rade ostali ukućani. Majka je taj dan radila drugu smenu, pa jedine dve opcije su bile brat i otac. Brat je kao i obično igrao neku igricu, ali ta igrica nije bila previše zanimljiva dečaku na prvi pogled, pa je odlučio da vidi šta radi otac. Dečakov otac je pustio neku stanicu na radiju da ide u pozadini dok je nešto popravljao po kući. Na tom radiju su obično išli Ex - Yu Rock bendovi kao sto su EKV, Kerberi, Galije, Bajaga i ostali. Posto je išla neka pesma koja se svidela dečaku odlučio je da ostane da sasluša pesmu i vidi šta radi otac. Kada se završila pesma koja je već bila na sredini refrena i počela je sledeća pesma. Sledeća pesma, koja je bila nepoznata dečaku je počela. Veoma laganim i umirujućim ritmom, ali otac je odmah prepoznao pesmu i seo pored*

dečaka. Počeo je tekst i dečak je primetio da otac zna tekst napamet i pevao ga je veoma tiho, jedva dovoljno da se čuje. Refren te pesme ide ovako:

*Čuvari dalekih granica javljaju preko glasnika*

*Južna plemena ratnička su stigla ispod zidina*

*I sve je više barbara, a sve je manje Rimljana.*

*Kada se okrenuo ka ocu dečak je primetio blagi sjaj u očima njegovog oca, koji je podsećao na suzu. Dečaku nije bilo jasno u tom trenutku odakle takva reakcija njegovog oca na tu pesmu, pa je odlučio da nastavi da je sluša. Refren se nastavio i išao je ovako:*

*Polazim teška koraka*

*Srcem trgujem ispod oblaka*

*Oči ti ne pokazujem*

*Vidim, ne gledam, samo osećam.*

*Kada je počeo taj deo refrena, otac je samo pogledao kroz prozor u nebo i nastavio da pevuši tiho. Tada je dečaku već počelo da bude jasno šta ta pesma znači njegovom ocu. Podsećalo ga je na njegovu domovinu, koja je Kosovo, koje se dečak nije sećao jer je bio beba kada su njegovi izbegli sa Kosova. Otac je još uvek gledao kroz prozor i veoma tiho pevao nastavak refrena koji je išao ovako:*

*Odlazim mokrom ulicom*

*Dane protekle brišem gumicom*

*Trudim se da se ne sećam*

*Kad zaboravim, lakše podnosim.*

*Dečakov otac je znao tekst cele pesme, i bez ijedne greške ga je pevušio. Kada se pesma završila, otac je još nekih pola minuta gledao u nebo. Kada je počela sledeća pesma otac je ustao da bi nastavio sa svojim poslom. Nije se okrenuo ka svom sinu, ali ga je samo pitao kako mu se čini pesma, kao što bi ga obično i pitao nakon što poslušaju neku zajedno. Dečak se odmah setio dela pesme:*

*Oči ti ne pokazujem*

*Rekao je da je baš lepa pesma i puna emocija. I ako nije video lice njegovog oca, mogao je da zamisli na njemu blag osmeh, koji je bio veoma melanholičan. Otac je samo otišao do sudopere i oprao lice da nastavi sa radom. Tada je verovatno prvi put da je dečak osetio neku povezanost sa zemljom Srbijom i svojom domovinom. Ta pesma koju su tada slušali dečak i njegov otac je Bajaga i Instruktori - Rimljani.“ (mladić, 25, Srbin iz Prištine, živi u Beogradu, viša škola/fakultet)*

Na primeru ovog sećanja vidimo kako bez ijedne direktne intervencije, uvođenja socijalne norme, pravila ili podučavanja deteta dolazi do osveščivanja njegove etničke pripadnosti, kroz učešće u zajedničkoj aktivnosti sa roditeljem koji samo svojom nostalgijom i melanholijom dete uvodi u poredak nacionalnih osećanja, odnosno pokazuje mu koja su i kakva osećanja njegove porodice

povezana sa nacionalnom pripadnošću i domovinom. Tekst pesme<sup>68</sup>, njen značaj za oca i njen umirujući ritam pružaju okvir za interpretaciju očevog iskustva, ali ono što u tekstu dominira su osećanja – i to pre svega očeva lična, koja on pokušava dostojanstveno da iznese. Upravo ta slika, slika mira, utehe i melanholije, koja priziva težinu iskustava kroz koje su njegovi roditelji prošli, za dečaka imaju ključnu ulogu. Njemu je, kao i devojčici u podrumu, i onoj koja sanja loptu i rat, najbitnija sigurnost, za koju se bore i koju obezbeđuju njihovi roditelji.

Ovo sećanje u sebi sadrži i jednu već viđenu dimenziju koja preseca etničku identifikaciju, a to je rodna dimenzija. U sećanju mladića iz Prištine, devojke iz Beograda, kao i kod Filipa i Viktora, nailazimo na reprezentaciju srpskog muškarca/oca koji ne plače i ne ispoljava emocije otvoreno, koji je domaćin koji adekvatno uslužuje goste, i koji brani otadžbinu. U sećanju mladića koji pliva za časni krst, muškarac Srbin je predstavnik zdravlja nacije, slično Vuku koji je predstavnik njene kompetentnosti. Reprezentacija žene/majke je takva da je ona najčešće odsutna (iz sećanja ili iz narativa) ili da zbrinjava („Mama baka i braća su krenula da pakuju stvari“; „Brzo je utrčala u kuću da vidi sa mamom kuda sada idu da se sakriju“).

Zajedništvo u krizi ili teška iskustva kao ujedinjujuća pojavljuju se i u sećanjima koja se dešavaju u kontekstu događaja izvan društveno-ekonomske krize devedesetih i ranih dveihiljaditih. Učesnica je u sećanju dosta starija od drugih učesnika i ona ovde direktno svedoči i sama je akter događaja oko kog tumači da se narod ujedinjuje, a koji donosi velike gubitke pre svega za nju lično.

*„Bilo je to 15-16 maja te 2014. Ceo grad je bio potopljen, znaš i sama kako je to bilo. Svi smo bili u panici, želeli smo da što pre napustimo grad i istovremeno da ostanemo i čuvamo sve svoje. Umesto na posao, to jutro sam otišla kod snajke u Dudove i gledala kako sve što su moji, a i ja sa njima, stekli nestaje. Voda je sve odnela. Tad se osećaš bespomoćno, tužno razočarano, besno. 1000 osećanja u trenutku. Nikada neću zaboraviti trenutak kad sam sa porodicom stajala na terasi stana moje tadašnje snajke, gledala svoju kuću, ulicu, komšiluk kako tone. Nisu tada tonule samo kuće, već moje detinjstvo, sećanja, emocije. Nikada neću zaboraviti zvuk alarma na Đukiću, miris ustajale, prljave vode, zvuk žene koja se davi... Došli su po nas da nas odvedu na sigurno, i tad osećaš zadovoljstvo, sreću, nadu... Al ne samo zato što ćeš biti na sigurnom, suvom, već zato što tad shvatiš: 'Jebote ja sam Srpkinja, mi smo Srbi. Kad je najgore svi smo kao jedno.' I stvarno jeste tako, baš tad su se ujedinili partizan i zvezda, braća koja ne pričaju, komšije koje se sude... Sve u svemu to smo mi Srbi, kad je najgore svi za jednog jedan za sve. E zato sam ponosna što sam Srpkinja...“ (devojka, 30, Srpkinja iz Obrenovca, viša škola/fakultet)*

Ovde se, pored generalizacije sa lokalnog (gradskog) na nacionalni nivo, koju srećemo i u Viktorovom sećanju, pojavljuje apozicija bez zareza „Mi Srbi“, kao i kod mene u sećanju, a koja zapravo upućuje na zdravorazumski, podrazumevani odnos između kategorija „mi“ i „Srbi“. Bilo bi zanimljivo i detaljnije istražiti, *da li je etnička identifikacija za mlade danas u Srbiji više izražena u*

---

<sup>68</sup> Pesma i, šire, muzika predstavljaju značajne kulturne resurse ili medijatore u oblikovanju nacionalnih osećanja (Đorđević, 2020b).

odnosu na druge grupne identifikacije, i kako se u javnom i ličnom diskursu pojavljuju te druge, na primer „mi deca devedesetih“, „mi žene“, „mi Obrenovčani“, „mi građani Srbije“, „mi studenti“.

O značaju zajedništva za ovu učesnicu govori i direktno obraćanje meni na početku sećanja „znaš i sama kako je to bilo“, kojim me upućuje da smo kroz to iskustvo prošle zajedno, kao sugrađanke, iako se ne poznajemo. Ovo mi se naročito dopalo imajući u vidu osnovne relacije etike koje sam nastojala da primenjujem u prethodnom istraživanju.

Tema teških iskustava u jednom sećanju dotiče i istorijska iskustva predaka, i gotovo doslovce reprodukuje Dunjino, a posebno Teodorino iskustvo, pa time i reprezentuje primerak jednog tipičnog konteksta i posrednika doživljaja etničke identifikacije za mlade u sadašnjoj Srbiji – uviđanje teških ratnih iskustava Srba u Prvom svetskom ratu, uviđanje istorijske postojanosti i žrtvovanja srpskog naroda, porodična spona, i značaj ostrva Krk i Vido za oblikovanje razumevanja ove epizode u nacionalnoj istoriji.

*„Jedan od mnogih situacija u kojima sam se osećala kao Srkinja, a koju bih izdvojila, jeste moj odlazak na Krk i obilazak Plave grobnice sa tadašnjom najboljom drugaricom. To je bio period nekoliko meseci pred upis u prvu godinu fakulteta (2015. godina), tako da smo i drugarica i ja u tom momentu imale 19 godina. Bile smo jako uzbuđene pre odlaska do grada Krka i ostrva Vido, jer smo obe ponosne na istoriju svojih porodica koje su starosedelačke u Šumadiji. Takođe, i jednoj i drugoj je neko od predaka upravo tu izgubio život. Pre nego sto smo krenule na izlet, pričale smo sa jednim mladim parom (bili su 6-7 godina stariji od nas) i oni su nas pitali da li ćemo na izlet nositi kupaći. Ne postoji reč koja bi opisala osećanja u tom trenutku, ali recimo da sam bila šokirana i zgrožena činjenicom da je neko pomislio da bi mogao da se kupa na mestu gde su bacana mrtva, bolesna i izmučena tela vojnika koji su branili naš narod. I to čak nema veze toliko sa našim narodom, koliko sa nepoštovanjem, jer ja se ne bih kupala ni u vodi gde su bačena tela vojnika iz Burkine Faso. Svakako, uspele smo da prikrijemo zgroženost i posle nekog vremena već smo bile u gradu Krku. Poseban osećaj tuge i ponosa sam imala prilikom obilaska Plave grobnice. Čini mi se da sada mogu da prizovem taj osećaj i blagu nervozu u želucu koje sam imala od svih tih osećanja. I da ne bude ovo sad kao sastav u četvrtom osnovne, ali da čuli su se zvuci mora i vetra i bilo je neopisivo tiho i mirno. Kada smo se vratile nazad u grad Krk, tražile smo restoran u kom bismo ručale i pitale smo konobara ispred jednog restorana da li možemo da sednemo i kakvu hranu nude. On nas je pitao odakle smo, a kada smo rekle da smo iz Srbije, on je oduševljeno rekao da smo mi njihova braća i sestre i kako nas jako poštuje i koliko voli naš narod i kako smo dobrodošle. Taj momenat je bio toliko spontan i iskren da smo i drugarica i ja bile na ivici suza od ponosa i sreće. Čitavo letovanje je bilo ispunjeno time, ljudima koji su nam iskazivali poštovanje, gazdama koji su nas častili pićem samo zato sto smo i Srbije itd. Zbog ovoga mi je bilo važno to sto sam Srkinja, jer nijedan moj deda, pradeda, čukundeda nije bio samoprovani četnički vojvoda, nije krao belu tehniku ili klao i ubijao po Srebrenici 90-ih. Moji preci su dali svoje živote da bih ja, Mina iz Kragujevca i da bi neki Mirza iz Sjenice mogli danas normalno da izađemo na ulicu popijemo kafu, da bismo mogli da završimo fakultete koje želimo i živimo kako-tako slobodan život. I to je ono na šta ću ja uvek biti ponosna.“ (devojka, 24, iz Kragujevca, živi u Beogradu, viša škola/fakultet)*

Na samom kraju sećanja uviđamo i jednu političku poruku, koja se tiče ograđivanja od destruktivnog nacionalizma ili učešća sopstvenih predaka u ratovima vođenim njime, i odnosi na ideju inkluzivne srpske nacije kao građanske poveznice između ljudi različite etničke pripadnosti koji žive u Srbiji. Ono upućuje na žrtve koje su preci sadašnjih stanovnika zemlje podneli, ne za srpstvo, kako je Filip naveo prilikom analize njegovog sećanja, već za mogućnost normalnog života tih sadašnjih stanovnika, bez obzira na njihovu etničku pripadnost. Bilo bi zanimljivo detaljnije istražiti kako mladi razumeju *za šta su se žrtvovali naši preci*, što se direktno odnosi na razumevanje uloge istorije u oblikovanju današnjice u Srbiji.

Ovo sećanje ujedno otvara sledeću temu koja se svakako javlja u mnogim sećanjima iz prvog istraživanja, a to je tema susreta sa strancima, stranim državljanima, domaćinima u drugim državama i slično, i toga šta takvi susreti donose mladima iz Srbije u pogledu njihovog doživljaja i razumevanja sopstvenog etniciteta.

### **Susreti (i rastanci) sa Drugima**

Ovaj odeljak sadrži se iz nekoliko različitih pod-tema, kojima je zajedničko prisustvo susreta izvan svakodnevnog života, u kontekstu kog se dešava dinamika etničke identifikacije. Ti susreti su veoma raznovrsni, pa primarno od *tipa susreta* zavisi i kako će se doživeti sopstvena etnička identifikacija.

#### **„Mi“ među strancima**

Četvrtina sećanja u drugom istraživanju konstruisana je u kontekstu *susreta* sa relevantnim drugima, po čemu se može porediti sa Lukinim, Vukovim, Viktorovim sećanjem. Prethodno navedeno sećanje, zajedno sa još par njih upućuje na pozitivne susrete i osećaj patriotizma koji susreti sa Drugima, ili susreti sa „svojima“ među Drugima donose.

*„Bilo je to pre tačno dve godine. Julija, koja je svojih prvih 7 godina života provela u Parizu, predložila je drugaricama da poslednje dane raspusta pred polazaka na fakultet provedu upravo u Gradu Svetlosti. Ovakva ponuda se teško odbija, pa se pet drugarica uputilo ka ovoj metropoli. Na aerodromu ih je sačekao Julijin deda i odveo pravo do njihovog stana gde je baka željno očekivala goste. Kao što priliči, na stolu je bila bogata trpeza, čuveni francuski kiš, razne vrste sireva, salata, kolačić... Tokom 10 nezaboravnih dana uživale su u svim čarima Pariza. Posetile su brojne znamenitosti, muzeje, trgove, crkve, parkove, isprobale razne specijalitete, buđave sireve, eklere, kiš... Devojkama je veoma značilo to što Julija francuski govori kao maternji jezik, kao i što poznaje grad kao svoj džep, dok one nisu znale ni reč francuskog, a i prvi put su u Parizu. Svakog dana su rano ustajale, nakon doručka pripremale sendviče za usput za ručak, silazile do metroa i stizale do željenog mesta. Nakon dugog dana uveče bi pravile plan za sutra. Dobra organizacija i sloga vladala je u društvu, ali nešto drugo je često pravilo problem. Francuzi ne znaju ili često ne žele da komuniciraju na engleskom, a Julija je često vreme provodila odvojeno od ostale četiri devojke (jer je mnoga mesta posetila i po više puta a ulaznice i nisu jeftine). Prvih dana to je izazivalo veliku nelagodnost... posebno kada bi naletele na grupu ljudi, pa*

neko od njih povisi ton ili krene da se smeje ili počne neko komešanje među njima... Ne bi znale da li je nešto njima upućeno ili se oni u grupi međusobno šale ili pak prepiru. Jednog lepog dana metroom, kao i obično, su se uputile ka nekoj znamenitosti. Neizbežna gužva, teturanje po prevozu, održavanje ravnoteže, zaziranje od stranaca, nepoznatih ljudi, džeparoša... Između dve stanice kada je metro uhvatio brzinu nastaje tisina. Iznenada na tri metra od grupe devojaka, koja je pažljivo gledala mapu kako ne bi promašile stajalište, začulo se zvono telefona, čovek se javio i rekao: "E gde si brate...". Čuvši te reči drugarice su se međusobno pogledale, osmehnule jedna drugoj i verovatno isto pomislile: "koliko Srba ima u svetu!". Drugarice i dan danas pamte taj osećaj iznenađenja i oduševljenja kada su čule poznati jezik, pa još srpski." (devojka, 21, Srpkinja iz Čačka, živi u Beogradu, srednja škola)

U navedenom sećanju uviđamo kako se doživljaj bliskosti zasniva na zajedničkom jeziku i poreklu, koji predstavljaju osnovu za povezanost sa osobom koja je jednako nepoznata koliko su to i Francuzi u Parizu. Jezik je sredstvo za razumevanje ponašanja drugih ljudi, koje je osnova za mogućnost povezivanja sa njima. Zbog toga, nepoznavanje jezika kod devojaka dovodi do nelagode i zazora od Francuza kao *Drugih*, iako su one veoma otvorene za izučavanje druge kulture i tradicije<sup>69</sup>. Ovakva sećanja karakterišu se, između ostalog, i prisustvom zdravorazumskog poimanja etniciteta koji se ne preispituje, a koje je oličeno u podrazumevanju etničke pripadnosti i pozitivnog odnosa prema njoj i prema drugim ljudima koji pripadaju istoj etničkoj grupi. Iz tog razloga kod njih je istaknut osećaj patriotizma, koji uočavamo i na primeru sećanja koja su slična Vukovom i gde je akter u ulozi *predstavnik* ili ambasadora svoje zemlje:

„Osećaj ponosa kada si član nacionalnog tima i predstavljaš Srbiju na Evropskom takmičenju“ (devojka, 26, Srpkinja iz Beograda, viša škola/fakultet)

„Najviše se osećam kao Srpkinja u inostranstvu. S obzirom da se bavim folklorom 16 godina, moja dužnost je da negujem tradiciju i predstavljam je drugim narodima. Jako lep osećaj je kada možeš predstavljati ono što jesi drugim narodima na turneji, koncertima, nastupima... lepo je kada vidim da su oduševljeni nošnjom, običajima, pesmama i igrama naše zemlje.“ (devojka, 23, Srpkinja iz Požarevca, srednja škola)

Osim što igraju ulogu sličnu Vukovoj, ova sećanja asociraju i na Viktorovo sećanje u pogledu naglaska na „predstavljanju onoga što jesi“, budući da nema preispitivanja toga „šta si“, koliko je ono u funkciji demonstriranja i performiranja drugima. Sledi sećanje koje je gotovo identično Vukovom.

„Kao i svake godine, i 2016. godine jedna generacija srednjoškolaca iz Srbije bude stipendirana za razmenu đaka u Americi. Među njima je bila i jedna devojka koja je otišla u gradić od 800 ljudi u državi Viskonsin. Iako nikad pre toga se nije osećala kao 'patriota' ili 'Srbenda', taj osećaj se nekako sam pojavi kad je osoba odvojena od svoje zemlje, i kada za misiju ima da edukuje potpune strance o svojoj zemlji i kulturi o kojoj verovatno pre nikad nisu čuli. Tada je najveći Srbin ikada. Iako pre nikad nije slušala bilo kakvu srpsku muziku, živeći u američkoj porodici okružena američkom kulturom, ta želja za nečim 'svojim' se pojačava i tada prvi put pušta 'Oj, Kosovo, Kosovo' na velikom TV ekranu sa

---

<sup>69</sup> Razlika u odnosu na Viktorovo sećanje, gde jezik nije predstavljao problem u sporazumevanju, je u tome što je ova akterka u stranom, a ne domaćem kontekstu.

sve tekstom na ćirilici, izazvavši neprijatnu reakciju svoje host majke koja je reagovala kao da je videla sektaški obred premazivanja tela krvlju, i to je sve trajalo minut, sve dok nije došlo do objašnjenja da je u pitanju srpska etno/narodna muzika/pesma. Isto tako, iako nikad pre nije imala svoju srpsku zastavu, srpska zastava je bila neophodno obeležje svakog studenta koji kao ambasador svoje kulture odlazi u tuđinu. Videvši da se na svakom domaćinstvu nalazi bar jedna američka zastava, potreba da se pokaže svoja teži beskonačnosti. Sada, na jednoj lepoj destinaciji Devil's Lake, tokom planinarenja, na najvišem vrhu biva raširena srpska zastava za potrebe slikanja, koju vrši prethodno pomenuta host majka. Tada niko nije veći Srbin nego ona, niko nema moć da predstavi Srbiju i upozna Srbiju sa drugima nego ona. Iako je svaka osoba individua za sebe, za strance je ona bila hodajuća Srbija. Sve lične i 'nelične' osobine ljudi su (prirodno) povezivali sa mestom odakle je student došao, iako je svaka osoba individua za sebe. Svakako, ona je htela da predstavi svoju zemlju u najlepšem svetlu, znajući ovu činjenicu, i znajući da je to cilj ove studentske razmene. Kulturološke razlike, kao i razlike u mentalitetu, su i više nego očigledne tako da, iako nikad niko ne bi rekao za nju da je 'patriota' kada se nalazi među svojim sugrađanima, među strancima se sve okrene za pi stepeni. Sledi teorema: Ako postoji jedan Srbin među mnoštvom Amerikanaca na američkom tlu, tada taj Srbin postaje najveća patriota ikada.“ (devojka, 21, Srpkinja iz Jagodine, živi u Beogradu, srednja škola)

S jedne strane, ovo sećanje može se porediti sa Teodorinim, zbog reflektovanog ličnog pozicioniranja u odnosu na patriotizam i srpstvo, kao i naglašavanja individualnosti svake osobe. Ipak, za razliku od Theodore, ova učesnica ističe potrebu za patriotizmom koji „teži beskonačnosti“ u kontekstu u kom je okružena Drugom, odnosno drugačijom kulturom. Zbog toga ovaj patriotizam nije suštinski kritički, već pre deluje kao kulturološki prkos i potreba da se individualnost istakne preko kulturnog označavanja. U sintagmi „hodajuća Srbija“<sup>70</sup> uviđamo da se etnicitet zapravo javlja kao *socijalna pozicija*, koja postoji u jednom kontekstu unutar kog se za osobu (individuu) vezuju i, od strane drugih takođe podrazumevaju određena značenja. To nas dovodi do sledeće pod-teme.

### ***Biti identifikovan vs. identifikovati se u kontekstu „ex-Yu“***

Ova pod-tema podstiče razmatranje procesa nacionalnog označavanja i reoznačavanja u kontekstu nekoliko godina aktuelnog raspada Jugoslavije, koji se na određeni način reflektuje i na lično iskustvo i identifikaciju. Naredno sećanje pruža ekstremni primer toga kako osoba nije ni pitana, niti joj je dozvoljeno da za sebe kaže kako se identifikuje, mada je učesnik iskoristio pitanje u ovom istraživanju o tome kako se izjašnjava da istakne fluidnost i promenljivost svoje nacionalne opredeljenosti („*Po potrebi: i kao Srbin, i Crnogorac, i Jugosloven*“).

„*Bila je to jesen 2008. godine kada se zaposlio u lokalnoj radio stanici sa željom da širi svoj nepostojeći muzički ukus i putem radio talasa. Posao zapravo i nije bio posao, već neka vrsta besplatne i besciljne*

---

<sup>70</sup> Osim ovoga, konstrukcija sećanja je specifična po tome što se zajedno sa nekim opštim mestima („da predstavi zemlju u najlepšem svetlu“), javljaju i karakteristične formulacije, kao što je mešanje rodova („niko nije veći Srbin nego ona“, „taj Srbin postaje najveća patriota ikada“) i korišćenje tehničkog žargona, po čemu se prepoznaje njena pripadnost grani prirodnih nauka („pi stepeni“, „teži beskonačnosti“, „sledi teorema“). Ove karakteristike upućuju na individualnost autorke, mada rodna konfuzija u tekstu može biti povod za razmatranje rodnosti tipične reprezentacije srpstva.

*prakse koju je kao srednjoškolac jedino i mogao da dobije. Ali... Dete opoziciono orijentisanih roditelja u ustanovi koju su davno zaposleni državni uhlebi vladajuće partije: samo po sebi neprijatno u izrazito napetoj atmosferi.*

*I onda tako dok se polako upoznaje i sa poslom i sa ljudima čuje nešto neobično:*

*- De si Srbije?*

*...*

*- Vidimo se Srbije?*

*...*

*- Koji si Srbin?*

*Ali upućeno svima osim njemu. Osim možda kojeg sporednog pogleda nakon toga, koji može da znači samo: "Ali pazi, i on je tu"*

*- A ne ljutiš se ti... To mi između sebe, ništa loše ne znači to... Ništa protiv tebe ili nekoga. Evo taman ćemo dati tebi da ti radiš kad dođe ovaj tvoj iz tvoje partije.*

*- Pa znam, ali nije on moj. Ja zapravo i ne...*

*- Ma samo ne puštaj četničke pjesme Srbije i sve je u redu...*

*I posle par nedelja vrednog rada i ne pravljenja sranja: poziv koji ga uključuje u "ekipu"*

*- A vidi mali. Ako bi mogao da mi budeš spiker na ovim padobranskim skokovima u subotu sad? Ja moram u Podgoricu neki fudbal da vodim. To je neki kup, 4-5 zemalja. Fino je plaćeno, samo da ipak malo ne navijaš za Crnu Goru kao stranac... Znaš biće tu i ovi iz Srbije i Rusije, čak i Republike Srpske*

*- Zanimljivo, ali ja nikada nisam pričao u mikrofon, a ne bio spiker. A ni o padobranskim skokovima ne zna...*

*- Mislim to mi je važno, znaš kad budu naši, da ih najaviš sa malo više euforije i tako. Mislim razumijem ja tebe, ali ostavimo sad politiku po strani...*

*- Ma Nemanja, u životu nisam gled...*

*- Biće mi tu ovi iz opštine i Ministarstva... Znaš ustaneš na himnu i to, pa onda navijaj za koga oćeš...*

*- Aman, saslušaj me! Ne znam da li...*

*- Mali, to ti je 100 EUR za jedan dan. Odradi to i mani me srpstva, pa ako budeš dobar možeš da radiš Petrovac-Grbalj sledeći vikend. Aj zdravo.*

*- Aj vala" (mladić, 30, izjašnjava se „Po potrebi: i kao Srbin, i Crnogorac, i Jugosloven“, iz Bara, živi u Beogradu, master)*

Kao dete „opoziciono orijentisanih roditelja“ usred istorijski izrazito značajnih političkih događanja za Crnu Goru i pristalice vladajuće partije, mladić biva označen i isključen od strane drugih ljudi. Čak i onda kada biva primljen u „ekipu“ pre svega zbog praktičnih potreba radio izveštavanja, te praktične potrebe se stavljaju po strani i u prvi plan ističe ono što se smatra njegovom političkom,



i, sa njome suštinski povezanom, nacionalnom orijentacijom. Ono što je posebno zanimljivo je kako se, slično Luki, diskurzivno potiskuje njegovo nepristajanje na to označavanje i kako se njegovi pokušaji da govori o poslu retorički otpisuju kao politički. Ti pokušaji, koji su simptom pružanja otpora socijalnom pozicioniranju, ga razlikuju od Luke, koji je kao dete u sećanju u potpunosti konstruisan od strane drugih. Valjalo bi detaljnije istražiti *povezanost između političkog i nacionalnog u procesu etničke identifikacije za mlade* koji su odgajani kao Srbi u Crnoj Gori i Srbiji (videti kasnije).

Nasuprot ovom sećanju, jedan mladić iz Srbije napisao je sećanje u kom samostalno konstruiše svoju identifikaciju, takođe u kontekstu raspada Srbije i Crne Gore. Naravno, napisano je u prvom licu.

*„Konkretna situacija je bila nepravda 2006. kad je trebalo da se desi raspad Srbije i Crne Gore. S obzirom da sam bio i ostao veliki fan Eurosonga, žiri je na izboru za Pesmu Evrovizije bio jednako podeljen i Crnogorci nisu dali ni boda našim pevačima koji su bili favoriti. Moja generacija je bila poslednja koja je učila geografiju Srbije i Crne Gore tada i ja sam sve to voleo, ali sam bio razočaran odnosima. Ne osećam nikakvu odbojnost prema Crnogorcima, ali mislim da nije nikad trebalo da budemo zajedno i tu je bilo konačno da se osećam kao Srbin, a ne kao 'Jugosloven'. Ispratio sam i sve emisije posle toga da vidim da li nam je stvarno učinjena nepravda iako je i sa naše strane dato malo bodova, mi smo dobili nulu. Sećam se i karikature u novinama gde je pisalo pesma 0, pjesma 12 i to me je nasmejalo. :) Ne sećam se komentara mojih roditelja, njih to nije zanimalo toliko.“ (mladić, 29, Srbin iz Kikinde, master)*

Za razliku od prethodnog, u ovom sećanju predstavljena je *promena* u etničkoj identifikaciji mladića, koja se zasniva na raspadu države u kojoj živi, a koji je praćen otklonom jednog dela njenog naroda od drugog, što je simbolički dostupno mladiću preko evropskog muzičkog takmičenja. Taj otklon Crnogoraca od Srba kod njega inicira otklon od identifikovanja sa zajedničkom državom i nacionalno opredeljenje kao Srbina. Ključnu ulogu u tome nema on sam, već diskurs koji je oličen u karikaturi u novinama i koji je nastanjivao simbolički prostor države u vreme proglašenja nezavisnosti Crne Gore. Za buduća istraživanja, ovo sećanje predstavlja povod da se ispita kako su promene u državnim tvorevinama i smene režima koje su pratile neposredne promene u obrazovanju posredovale *identifikacije kod generacija koje su prve obrazovane na izmenjenim istorijskim i geografskim predmetima*, za razliku od ovog mladića koji je pripadnik poslednje generacije koja je učila po starim udžbenicima. Kakav doživljaj nacionalne pripadnosti imaju mladi koji su prvi učili istoriju raspada Jugoslavije tokom devedesetih i političke promene ranih dvehiljaditih?

Iako u domaćem kontekstu, u regionu, dolazi do različitih vrsta rezova i nesporazuma na nivou država, naroda, pa i ličnog doživljaja pripadnosti, u kontekstu stranih država narodi bivših jugoslovenskih republika doživljavaju se kao „homogena celina“, slično načinu na koji je Filip doživeo svoj odnos sa Hrvatima u Nemačkoj.

*„Bilo je to u Višiju u Francuskoj. Sedeli smo svi zajedno, mi sa prostora bivše Jugoslavije. Gledali smo one oko sebe, komentarisali na našem jeziku. Bili smo jedna homogena celina, pažnju nismo usmeravali na sebe već na one druge, one spolja, na Francuze. A i oni su nas gledali kao one sa Balkana, među nama za njih nije bilo razlike. I tada sam postala svesna da me ono Srpkinja volim i odbacujem u isto*

*vreme. Najednom sam ustala otišla u svoj stan i na sav glas pustila Ja sam Jugoslovenka od Lepe Brene. Plakala sam kao kiša dok se melodija neprestano ponavljala. Ne znam što sam plakala Ne umem da kažem. Bilo mi nas je svih nas žao. Zbunjenih sabijenih u čošak koji kod kuće zastupaju jedno a van nje (u inostranstvu drugo). Kao neposlušni tinejdžeri koji lažu roditelje a onda zapale cigaru kad izađu napolje. Na kraju sam iznurena legla da spavam i znam da sam pomislila samo su još Srbi ostali pre nego sto sam zaspala.“ (devojka, 29, Srpkinja iz Beograda, master)*

Međutim, taj osećaj zajedništva sa drugim narodima bivše Jugoslavije, zasnovan na ličnom iskustvu u inostranstvu, percipira se kao nesaglasan sa dominantnim diskursom u Srbiji i regionu – *diskursom razlike* između ljudi sa Balkana. To se pojavljuje i u Lukinom sećanju, gde, takođe, postoji nesaglasnost između ličnog i diskurzivnog nivoa, ali se ovde dešava na više emocionalnom, a manje kognitivnom planu u odnosu na Luku, jer je ova devojka starija (a možda se tiče i toga što je devojka). Za nju, razlikovanje od drugih nije norma koja oblikuje njeno opažanje, već koja je nesaglasna sa njenim *osećanjem* u odnosu na druge ljude sa Balkana. U njenom iskustvu zbog toga dolazi do *ambivalencije* u odnosu na „srpstvo“, („volim i odbacujem“), koja se pojavljuje i u Filipovom i mom sećanju. Povod njene ambivalencije je osećaj zajedništva sa drugima koji su „zbunjeni sabijeni u čošak, neposlušni tinejdžeri“, ali je latentni uzrok ambivalencije, zapravo, osećaj da izdaje „svoje“, koji su simbolički konstruisani kao roditelji.

U sećanju jedne druge devojke, ponovo se javlja udruživanje mladih iz bivših jugoslovenskih republika, ovog puta izraženo kroz solidarnost.

*„Najozbiljnija situacija – studije roda na Islandu, predavanje islandske delegacije Ministarstva spoljnjih poslova (delimični finansijeri programa), u učionici je nas pet iz ex-Yu plus drugi studenti (Bliski istok, subsaharska Afrika). Sa delegacijom se pojavljuju još dve osobe, kažu da su predstavnici NATO na Islandu i da će nam govoriti o njihovoj misiji 'širenja mira' po svetu. Po inerciji, iako smo razbacani po učionici i bez dogovora, nas pet sa Balkana plus dve Palestinke ustajemo i demonstrativno napuštamo učionicu, dok nas koordinatorke programa jure i izvinjavaju se.“ (devojka, 30, Srpkinja iz Beograda, master)<sup>71</sup>*

Osoba je ovde, takođe, u nesaglasnosti sa socijalnom konstrukcijom koja je dostupna i koja joj se nameće, i njen otpor prisutan je kroz demonstrativno napuštanje čitavog tog konteksta. U njemu se identifikacija i zajedništvo zasnivaju na otklonu od negativnih Drugih, što je motiv koji se pojavljuje i u drugim sećanjima u ovom istraživanju. Osim što po kontekstu asocira na Vukovo i Filipovo sećanje, u njemu dolazi do drugačijih osećanja – naime, uvrede i digniteta.

---

<sup>71</sup> Prvi deo ovog sećanja pojavljuje se u okviru odeljka „Biti na svom, sa svojim...“, kao primerak zdravorazumskog odnosa („To nije stvar o kojoj je spontano razmišljala, samo jedan od identiteta koji postane bitan samo u specifičnim situacijama. U njenom slučaju, to je odlazak iz Srbije na studije u evropskim zemljama.“).

## **Nacionalni dignitet**

Uvreda i dignitet se javljaju i u drugim sećanjima u okviru drugog istraživanja, svaki put u kontekstu susreta sa drugima, kao konstitutivni za doživljaj srpske etničke identifikacije.

*„Najviše se osećala kao Srpkinja od trenutka kada se odselila iz Srbije i počela da živi u Švajcarskoj. Postala je osetljiva na teme od nacionalnog interesa na koje ranije nije obraćala pažnju. Posebno bi izdvojila situaciju kada je dvojici drugova iz Turske trebalo da pokaže Beograd. Po dolasku u Srbiju: Njih dvojica su napravili grupu na WhatsApp-u koju su nazvali: Turci ponovo osvajaju Beograd. Iako je znala da je to samo šala, nešto u njoj se bunilo na takav naziv grupe i teralo je da odreaguje. Osećala je ponos i ljutnju. Ipak je morala da im kaže: Promenite naziv grupe ili vam neću biti domaćin u Beogradu. Njih dvojica su bili iznenađeni da ona nije razumela njihovu šalu ali je ubrzo naziv grupe promenjen.“ (devojka, 26, Srpkinja iz Kraljeva, živi u Lozani u Švajcarskoj, master)*

*„Bilo je to 2015. godine kada je bila na volonterskoj praksi u Poljskoj. Radila je radionice sa decom mlađeg školskog uzrasta, a bila je smeštena u različitim porodicama tokom mesec i po dana boravka. Jedno veče, u porodici u kojoj je bila smeštena zajedno sa još jednom volonterkom iz Egipta (porodicu čine otac, majka i dva sina uzrasta 7 i 10 godina), igrali su društvene igre. Kako je stariji dečak sutradan imao kontrolnu vežbu iz geografije - Glavni gradovi Evrope, ona je predložila da ga ispita zajedno sa majkom, inače nastavnicom geografije. Naizmenično su postavljale pitanja, dok majka nije postavila sledeće: Priština je glavni grad koje države? Sin je odgovorio: Kosova. To je bio prvi put da je osetila potrebu da odreaguje, osetila se napadnuto, izgovorena je neistina, javila se neverica. Iako nije vaspitana (od strane roditelja ateista, rođenih 50-tih godina) ni na koji način da bude Srpkinja, patriota, ni nacionalista, odgovorila je: Kosovo nije glavni grad nijedne države. Bila je neprijatna situacija, ali se brzo ušlo u razjašnjavanje da Kosovo nije država, da je sastavni deo Srbije i da samim tim Priština ne može da bude glavni grad. Tu je shvatila da njihove karte predstavljaju Kosovo kao posebnu državu, da je to deo programa škole. I tu je prvi put pomislila: Nisu Poljaci i ostali u zabludi - mi smo.“ (devojka, 27, Srpkinja iz Beograda, master)*

Za razliku od prvog sećanja, gde je glavna akterka uspeła u svom pokušaju definisanja situacije, odbivši da prihvati šalu koja ju je uvredila, druga učesnica je novo saznanje do kog je došla uzela u razmatranje – i ono je promenilo njen doživljaj svog naroda. Po tome, ovo sećanje asocira na moje, gde je takođe u jednom društvenom kontekstu van Srbije novo saznanje o Srbima oblikovalo lični doživljaj, zbog čega tumačim ovo sećanje i kao primerak *prekida*.

Najzad, u par sećanja prisutni su Drugi, koji su konstruisani kao „oni“. U jednom, to je dovelo do osećaja *distanciranosti* od neposrednog okruženja, po čemu se na relevantan način razlikuje od Teodorinog i mog sećanja.

*„Bilo je to pre 3 godine, u CG, tačnije u Ulcinju. Otišla je tamo sa 3 drugarice i drugom, na dve nedelje. Radili su promocije preko leta, na celom primorju. Stajala je na trafici, radila je anketiranje pušača, i posmatrala okruženje. 4 sata rada i posmatranja raznih ljudi, koji dolaze i prolaze pored trafike. Albanci. Svuda ih je bilo, na svakom koraku, svakom kafiću, i svakom ćošku tog mesta. Htela je da pobegne što dalje odatle, da ne gleda u radnje na njihovom jeziku, da ne sluša njihov jezik, da ne gleda*

*u džamiju na par metara od nje. Gušila se u svemu tome i želela da se završi što pre smena. Oko nje su svi izgledali srećno i raspoloženo, pa i njeni prijatelji sa kojima je došla. Ona nije bila u toj grupi nasmejanih ljudi. Sunce, plavetnilo neba, Ada Bojana na par minuta odatle, divan dan za uživanje, ali možda na drugom mestu. Nikada se više Srpkinjom nije mogla nazvati, kao tada, nikada joj više njen jezik i narod nisu falili u toj masi, i nikada kao tada se nije osetila većim strancem, ne zbog udaljenosti od kuće kilometrima, već zbog udaljenosti i distance od okruženja.“ (devojka, 29, Srpkinja iz Loznice, živi u Beogradu, viša škola/fakultet)*

Ova učesnica nije se uživala u kontekst svog sećanja, niti je on direktno posredovao njeno iskustvo, kao što je slučaj sa većinom sećanja u prvom istraživanju. Ono je, pre svega, posredovano njenom konstrukcijom drugih ljudi kao „njih“, i svega što je njihovo, kao nečeg što je tuđe. U tom kontekstu, koji se za nju pojavljuje kao otuđujući i stran, ona priziva i žudi za onim što joj je poznato i familijarno, što doživljava svojim. Za razliku od većine učesnika, ona to ne nalazi među bliskim ljudima, koji verovatno ne osećaju isto što i ona. Po tome, može se porediti sa Filipovim sećanjem, u kome takođe izostaje zajedništvo sa ljudima sa kojima bi se ono najviše očekivalo. Važno je uočiti da, kao i u Lukinom sećanju, nju niko nije ugrozio, pa ni pogledao „popreko“, zbog čega ovo sećanje predstavlja paradigmatičan primer ksenofobije.

U drugom sećanju, veoma sličnom Lazarevom, sa tematikom Kosova pojavljuje se i sećanje jednog mladića na takozvani Martovski pogrom, odnosno proterivanje Srba sa Kosova 2004. godine, kada je on imao osam godina.

*„Oseћаo se kao Srbin najviše 2004. u vreme pogroma na Kosmetu. Na televiziji su išli snimci ljudi kako беже, не у колонама као они из Олује, већ хаотично и у паници. Снимци црква како горе, разјарене руље која спаљује и скаче по манастирима. Као мало дете није разумео шта се догађа али се сећа очаја свих старијих, родитеља, баба, деда, поготову када би се појавила реклама Срп. рад. странке са топовима и позивом на рат. Општи осећај је био тај осећај, нити да је остатак света за или против тебе по националној основи, већ да зато што си Србин није битно да ли си ти управу или не, шта би ти желео – јер неко други контролише твоју судбину. Такав исти осећај је пратио и многе друге догађаје. Али се тај издваја као најранији и најупечатљивији. Иако је неоспорно негативан у њему је код свих присутних и тада, и у другим случајевима (нпр. намештање референдума 2006. и масовна куповина гласова том приликом) постојао осећај пркоса и правичности, осећај да си ипак на правој страни историје.“ (mladić, 24, Srbin iz Beograda, srednja škola)*

Sasvim približno Lazarevim konstrukcijama, mada se ne odnose na isti događaj, i ovde se pojavljuje haotična masa, napadnute crkve od strane „rulje“ ili „rušitelja“ (kod Lazara), čiju sličnost dugujemo istom mediju koji posreduje njihove doživljaje, a to je televizija. Za razliku od Lazarevog sećanja, u kom je on imao 12 godina, ovde se stariji članovi porodice i roditelji među njima pojavljuju kao model reakcije na takva dešavanja, koja se karakteriše očajem. Međutim, ono što se više izdvaja kao distinkcija je interpretacija ili poruka ovog teksta, a koja se ne odnosi na ugroženost i odbrambenost Srba, koliko na pravo da sami „kontrolišu svoju sudbinu“. Ovde „oni“ nisu „Šiptari“, ili Albanci kao u prethodnom sećanju, nego „neko drugi“, ili oni koji su „namestili referendum i kupili

glasove“, u vezi sa otcepljenjem Crne Gore od nekadašnje Jugoslavije. Vidimo kako se „osećaj prkosa i pravičnosti“ koji se pojavljuju i u drugim sećanjima, konstruiše oko sasvim različitih i raznorodnih društveno-političkih događaja u kojima empatija i zajedništvo nisu glavni aspekti mladićeve etničke identifikacije, koliko *osećaj pravедnosti i ispravnosti*, koji on vezuje isključivo za srpsku stranu, kao „pravu stranu istorije“. Zbog toga, njegovo tumačenje da je takav „opšti“ osećaj pratio i mnoge druge događaje, i da su ga imali „svi prisutni“ dugujemo jednom diskursu koji konstruiše Srbe kao večite žrtve, ali ujedno i one koji su uvek u pravu. Ta karakterizacija je ono što čini da se svaki napad, nameštaljka, manipulacija „od spolja“ tumači kao napad na Srbe, zato što su Srbi, a ne zato što su u krivu. Tome u prilog govori kontradikcija sadržana u tekstu sećanja: „*Ониту осећај је био мај осећај, ниту да је остатак света за или против тебе по националној основи, већ да зато што си Србин није битно да ли си ти управу или не, шта би ти желео – јер неко други контролише твоју судбину.*“, gde najpre negira „nacionalnu osnovu“ kao izvor osećaja, a potom navodi „zato što si Srbin...“. Valjalo bi detaljnije ispitati *kako diskurs srpske žrtvenosti ili diskurs srpske ispravnosti posreduje doživljaj etničke pripadnosti kod mladih*, s obzirom da nije jasno povodom čega su stariji članovi porodice bili očajni u ovom sećanju – da li zaista zbog ugroženosti Srba ili zbog (još jednog) podsticanja na rat od strane aktuelnih političkih aktera...

## Biti bolji od Drugih

Sa prethodnom temom usko je povezana i tema veće grupe sećanja u drugom istraživanju, koja se dešavaju u kontekstu *takmičenja i demonstriranja superiornosti* u odnosu na druge nacije i kulture, čime se uklapaju u kulturni okvir Vukovog i Viktorovog sećanja. Većina ih se tiče sporta i u njima dominiraju osećanje *identifikacije sa sportskim uspesima*, kao i osećanje *ponosa*.

„Uglavnom su sva ta sećanja vezana za velike uspehe naših sportista... Jugoslavija igra finale svi su očigledno na strani suprotne ekipe zbog celokupne političko ekonomske situacije... mi pobeđujemo i slavimo pobedu. Kasnije svaki doček je u nama budio ultramegagiga osećaj srpstva, koji je lep i ponositi :“ (devojka, 28, Srпкиnja iz Beograda, viša škola/fakultet)

„Bilo je to 2016. godine kada je ženska odbojkaška reprezentacija u polufinalu OI pobedila reprezentaciju SAD-a. Bilo je kišno večje, a utakmicu je posmatrao sa roditeljima. Meč je bio visokog intenziteta i tokom svih 5 setova vodila se ljuta borba za plasman u finale. Bio je napet, nervozan, uzvrpoljen. Svi su glasno navijali. Bio je srećan i ponosan što je Srbin pogotovo zbog pobeде nad “silnim” SAD koje su u prošlosti bile nemilosrdne prema Srbima.“ (mladić, 21, Srbin iz Kraljeva, živi u Beogradu, srednja škola)

Značaj sportskih takmičenja za doživljaj etničke identifikacije ispoljava se kako kod mladića, tako i kod devojaka, bez obzira na njihov uzrast, odnosno društveni kontekst odrastanja. Kod sećanja učesnice koja ima 28 godina, jedina razlika je što se osećaj srpstva vezuje za pobeđu Jugoslavije, a ne Srbije, po čemu se uviđa istorijski različita kontekstualnost njenog u odnosu na druga sećanja. Kroz ova sećanja na sportske uspehe provejava i političko-ekonomska dimenzija, koja uokviruje događaje

u sećanjima na sličan način na koji su Vukovo i Viktorovo sećanje uokvireni: „mali“ su bolji od „silnih“. Dva sećanja se čak odnose na isti sportski događaj.

*„Bila je 2016. godina. Igrala je košarkaška reprezentacija Srbije protiv Brazila. Radio sam drugu smenu u Ohaju, SAD. Posle tog polufinalnog duela usledio bi duel sa reprezentacijom dream teama SAD. Poistovećivanje sa srpskom reprezentacijom traje od traumatičnog detinjstva i sport je neko utočište gde svako od nas na neki način je našao svoje srpsko ja. Ponos koji osećaš kad neko tvoj pobjedi neku svetsku silu u bilo kojoj sportskoj disciplini, nekako ti da elan da veruješ da to što radiš će se kad tad isplatiti i vratiti. Svaki reprezentant naše Srbije u sportu (ili u nauci) je pravi primer kako se dolazi do uspeha preko velikog odricanja i rada na sebi. I tako dok sam spremao pice, proveravao rernu, postavili smo kao reprezentacija rekord na poluvremenu polufinala u broju primljenih poena, odbrana je funkcionisala kao sat. Sale Nacionale, kao simbol te neke posleratne sportske satisfakcije pobeđivanja do juče braće, opet je stavio kult košarkaške reprezentacije i veru u istu u srce svakog pravog ljubitelja sporta u Srbiji. Palo je trljanje nosa Amerima nekih 10ak sati posle polufinala. Kakvu odbranu igramo i tako, posle finala je sve stalo. Dobila nas je 'Amerika' 50ak razlike u košarci.“ (mladić, 28, Srbin iz Zemuna, master)*

*„Ona se u najvećoj meri osećala kao Srpkinja u trenucima kada naši sportisti igraju istorijske mečeve a ona ima priliku da ih prati i navija za njih. Generalno se ne oseća uvek ponosno što je Srpkinja i nije zadovoljna što je rođena baš tu gde jeste ali u trenucima tih sportskih dešavanja kod nje dolazi do identifikacije sa svojim narodom i želje da zajedno pobjede 'protivnike'. Veoma voli sport i uzbuđena je pred svako veliko takmičenje koje pomno prati a pred sama finala u kojima igraju naši sportisti se oseća naročito inspirisano. Najviše se osećala kao Srpkinja kada je pratila naše košarkaše u finalu Olimpijskih Igara u Riu 2016. godine kada su igrali sa čuvenom Amerikom, delom zbog toga što je košarka njen omiljeni sport, delom što su u pitanju Olimpijske igre koje ne propušta od detinjstva a delom jer su nam protivnici bili baš Amerikanci, koje je žarko želela da pobjedimo te večeri (što iz sportskih što nacionalnih što iz ličnih razloga, naime njena najbolja drugarica se preselila u Ameriku i od tad se oseća kao da ju je Amerika ukrala od nje). Obično takve događaje voli da prati kod kuće uz televizor u prisustvu porodice ili najbližih prijatelja ali te večeri je bio rođendan jedne njene drage prijateljice koja inače živi u inostranstvu tako da je tu utakmicu pratila u bašti kafića u centru Beograda zajedno sa svojim društvom kao i nekim ljudima koje nije tako blisko poznavala. U kafiću je bila gužva i ljudi su glasno navijali. Veče je bilo toplo i ona je imala specijalnu odevnu kombinaciju u kojoj se osećala lepo. Dobila je komplimente za svoj izgled i to joj je prijalo. Ljudi su bili nasmejani i raspoloženi. Osećala je euforiju i ponos što prisustvuje tom trenutku. Dok je svirala himna srce joj je zaigralo. Živci su joj bili napeti kao strune jer je rezultat bio izjednačen neko vreme, nadala se čudu i pobjedi koju niko osim nas ne očekuje. Kada je postalo jasno da je razlika prevelika nada je splasla ali nije osećala razočarenje već i dalje ponos zbog svega postignutog. Razmišljala sam koliki je ovo veliki uspeh i kako ćemo već na sledećem takmičenju sigurno pobediti i čuvene Amerikance. Uživala je u ostatku večeri uz šalu i smeh.“ (devojka, 29, Srpkinja iz Beograda, master)*

Ova sećanja, pored već istaknute zajedničke teme, pokreću još važnih pitanja koja ih povezuju sa prethodnim temama. Jedno se odnosi na teškoće života u Srbiji, „traumatično detinjstvo“ i

nezadovoljstvo, u odnosu na koje sport dobija karakter „utočišta“, koje ljudima vraća „veru“. Za mlade ljude, koji odrastaju u periodu konflikta sa „do juče braćom“ i ekonomskim ostacima devedesetih koji će Saveznu Republiku Jugoslaviju, zatim Srbiju i Crnu Goru, a potom i samo Srbiju još neko vreme držati u statusu zemlje u tranziciji ili zemlje u razvoju, sport je mesto koje podstiče uzbuđenje, euforiju, „ultramegagiga osećaj“, jer je tu moguće pobediti, izdići se iznad teškoća svakodnevnog življenja i kompenzovati osećaj lične nemoći. Sport se u odnosu na temu „detinjstva usred krize“ pojavljuje kao protektivni faktor. Obrazloženje osećanja u svim „sportskim“ sećanjima je „*nekako ti da elan da veruješ da to što radiš će se kad tad isplatiti i vratiti. Svaki reprezent naše Srbije u sportu (ili u nauci) je pravi primer kako se dolazi do uspeha preko velikog odricanja i rada na sebi*“. Ovo obrazloženje, dato od strane mladića koji u trenutku sećanja peče picu u restoranu u Ohaju, omogućava dublje razumevanje uživanja u uspehe drugih ljudi preko nacionalne pripadnosti, a koje nema veze sa nacionalnom kategorijom toliko koliko sa političko-ekonomskim prilikama u zemlji. One su, uostalom, možda razlog što je on tamo, kao i najbolja prijateljica učesnice iz Beograda, koju je „Amerika ukrala“.

### Otklon od nacionalnog

Optimistični citat učesnika o tome da će se veliko odricanje i rad na sebi kad tad isplatiti, kao da se problematizuje sećanjem jednog drugog učesnika, u kome je glavni naglasak na (ne)mogućnostima koje u Srbiji postoje i koje oblikuju (ne)mogućnosti mladih ljudi koji u njoj žive.

*„Bila je to 2017. Minhen ja sam bio praktikant u jednoj nemačkoj firmi. Otišao sam da posetim najveći svetski muzej tehnike na adi reke Isar u Minhenu. Za taj poduhvat mi je trebao ceo dan od kada se muzej otvori do zatvaranja. U odeljku muzeja posvećenom tehnologiji izrade plastike, metala i gume postoji umanjeno potpuno funkcionalno postrojenje koje pravi cigle u sred muzeja. Siemens je dao kontrolera i opremu i posetioci gledaju kako od zemlje nastaje cigla na 50m2. Pokretne trake i pećnice uredno prikazuju kako nastaje jedna serija cigli. Svaka ciglica ima žig Tehnički muzej Minhen sa grbom sove koja nosi polu zupčanik. Ja sam se tada osećao kao dno kace za kupus. Mene identifikuje jedno podneblje koje je iznedrilo sjajne ljude koji su morali da odu da bi bili sjajni. Oprema koja me okružuje je samo san naše ljuštore od industrije. Mašine krckaju dok se ciglice peku i upadaju u gajbu iz koje posetioci nose jedan suvenir sa sobom. Ja nosim sramotu što sam rođen u Srbiji i što moram da nosim tu stigmu. Posetioci me nisu primetili. Osećao sam se loše. Mi isto možemo sve to da napravimo i u Srbiji ali nas na toliko mesta sputavaju da je to jezivo.“ (mladić, 26, Srbin iz Kraljeva, živi u Beogradu, master)*

Detaljni opis muzeja i svega što u njemu postoji kao simbol naučne progresivnosti Nemačke predstavljaju kontekst naspram kog se srpska industrija pojavljuje kao „ljuštura“, a doživljaj mladog naučnika iz Srbije kao „dno kace za kupus“. Njegovo dominantno osećanje u vezi sa nacionalnošću je *sramota*, koja dolazi kao odgovor na *sputanost* koju oseća u svojoj zemlji. Ovo sećanje konstituiše se oko preispitivanja, po čemu se može porediti sa Andrejevim i mojim, ali se za razliku od njih pre svega odnosi na domen naučno-tehnološkog napretka. Iako uviđa da može mnogo toga da uradi (slično svim onim sportistima u prethodnoj temi), on uviđa da za to nema sredstva i resurse. Biti Srbin za njega je stigma ili žig koji se odlikuje nemoći, koja za njega, kao i za Andreja i mene, predstavlja „teret“:

„Ne mogu da promenim mesto rođenja. Ja samo želim da budem čovek sa planete Zemlje a ne da nosim teret koji nisam tražio.“ (komentar istog mladića nakon sećanja)

Ovo sećanje nije izuzetak u drugom istraživanju. Još dva sećanja dominantno govore o ograničenjima za mlade u Srbiji, koja se ovog puta odnose na *rodne i, potencijalno, etničke ili konfesionalne nemogućnosti*.

„Trenerica moje grupe LGBTQ aktivista je bila jako zainteresovana za psihologiju, ali joj je jako smetao toksični maskulinitet koji prevladava u polju pa je odlučila da izmišlja reči poput psihološkinja i doktorantkinja. Što ja potpuno podržavam jer je jako bitno kako ti se čovek obraća a arhaični srpski jezik nema alata da se nosi sa modernim vremenima npr ne postoji ni jedna reč koje je "gender neutral" pa ne mogu da vrištim u facu ljudima koji mi se tako ne obraćaju. Ja se tu osećam najviše kao osoba Srpske nacionalnosti. U toj nemoći. Hvala.“ (osoba srpske nacionalnosti koja se rodno ne izjašnjava, 27, iz Čačka, doktorat)

„Iskreno, nikad se nisam osećao kao Srbin..“ (mladić, 23, nacionalno se izjašnjava kao Musliman, iz Beograda, viša škola/fakultet)

Za LGBTQ osobu biti srpske nacionalnosti takođe znači biti nemoćna, sputana, što se pre svega očituje kroz *nepostojanje politički korektnog jezika*, što je sprečava da ima adekvatnu reakciju. Ona<sup>72</sup> ipak nalazi način da se izrazi, upućujući direktnu političku poruku u komentaru („#LGBTQ #GAYPRIDE“) i implicitno aludirajući na moj odabir da se u pozivu za učešće u istraživanju predstavim kao „psihološkinja“ i „doktorantkinja“ – što mi je, kao ženi, ipak dostupno u Srbiji.

Za mladića muslimanske *nacionalnosti*, što je nepravilnost koja verovatno potiče iz pred-dejtonskog označavanja Bošnjaka, nemogućnost se ogleda u ograničenosti da se u Srbiji identifikuje istovremeno i kao Srbin i kao Musliman. S obzirom da nema obrazloženja njegovog odgovora, moguće je i da ovo tumačenje nije validno, i da postoji drugi razlog što se ne oseća kao Srbin. Ipak, u tom osećanju nije jedini.

„Iako je rođena u Srbiji, nikada se nije osećala kao da pripada tu. Uskoro će otići. Kao i većina njenih prijatelja.“ (devojka, 23, ne izjašnjava se nacionalno, iz Beograda, viša škola/fakultet)

Učesnica preispituje doživljaj nacionalne *pripadnosti*, konstitutivnu temu za većinu sećanja u prvom istraživanju, i, slično Andreju, razmatra odlazak iz Srbije. Tema *odlaska mladih iz zemlje* bi bila vredna detaljnijeg izučavanja iz kulturno-psihološke perspektive, istraživanjem da li je, kao u ovih par slučajeva, odlazak oblik eskapizma, lična potraga za boljim mogućnostima ili nešto treće, i na koji način se povezuje sa doživljajem nacionalne/etničke pripadnosti.

Osim nemogućnosti i sputanosti, u nekoliko sećanja javlja se i osećaj *sramote i stida*, po čemu se može porediti sa Filipovim, Andrejevim i mojim sećanjem, iako konteksti nisu isti. U njima, kao i u prethodnim sećanjima, dominira *odbojnost i otklon* od nacionalne pripadnosti.

---

<sup>72</sup> Koristim „ona“ kao zamenicu za „osoba“, koja je u gramatičkom ženskom rodu i izvinjavam se ovoj osobi što takođe nisam u mogućnosti da koristim jezik koji bi odgovarao svrsi ispravnog predstavljanja, mada sam sasvim uverena da jezik za ljude različitih rodni i seksualnih orijentacija u Srbiji nije jedini problem.



„Uopšte ne želim da se osećam kao Srbin, sramota me je svoje zemlje i ovog šugavog naroda.“ (mladić, 24, Srbin iz Beograda, master)

„Sinoć, u jednom opskurnom beogradskom noćnom klubu. Drug je slavio rođendan. Došao sam da ga kratko ispoštujem, jer spremam težak ispit koji je za 2 dana, popio sam jedno piće. U sred, za našeg života nezapamćene, pandemije, ljudi se grle, ljube, viču (da bi se čuli), jedni drugima na uvo. Par meseci pre toga bili smo kao pacovi zatvoreni u stanovima, zbog te iste pandemije, ništa jačeg identiteta. Pevaljka urla Cecu (paradigmu Srbije i devedesetih godina), par sati pre toga onaj dripac od predsednika priča kaže da mu je Tramp dao ključeve bele kuće da dođe kad 'oće. Iza mene napucani istetovirani lik sa 2 napičene plastične ribe pije neko opasno vino i nabada pršutu i sir (dok oko njih pijana stoka razbija čaše od najjeftinijeg piva kojeg ima u lokalu. I kako sam se osećao? Pa žalio sam što nas (Srbe) nisu još više bombardovali tih devedesetih godina.“ (mladić, 29, Srbin iz Čačka, živi u Beogradu, master)

Za oba ova mladića, nacionalnost kao kategorija nije odbačena, već se javlja *ambivalencija* u odnosu na sopstvenu nacionalnost, zbog čega se oni i nalaze u osećanju sramote i stida – koji su mogući jedino u odnosu na nešto što osoba vidi kao deo sebe. Uostalom, prvi mladić govori o „svojoj zemlji“, a drugi o „nama (Srbima)“. Za razliku od prethodnih sećanja u ovom odeljku, mladić se ograđuje i stidi upravo nekih aspekata kojima se drugi učesnici ponose (npr. učesnica koja takođe govori o ponašanju tokom pandemije kao simbolu snalažljivosti Srba da izmaknu zakonskim propisima). Deluje da kritikuje sve što se nalazi u njegovom vidnom polju i kulturnom kontekstu, a što simbolizuje devedesete („Ceca“), klasne razlike („opasno vino“ naspram „najjeftinijeg piva“), kulturna obeležja (tetovaže, plastične operacije), vlast („dripac od predsednika“).

Pojedini učesnici, pak, *odbacuju nacionalnost kao kategoriju*, po čemu se dominantno porede sa Andrejevim sećanjem i mladićem koji „želi da bude čovek sa planete Zemlje“.

„ne oseća se kao srbin jer je nacija prevaziđeni koncept za kontrolisanje masa. voli da miriše lavandu. šalje pozdrave.“ (mladić, 25, koji se ne izjašnjava nacionalno, živi u Beogradu, viša škola/fakultet)

„Ne pamtim kada sam zadnji put osećao bilo kakvu vrstu nacionalne pripadnosti. Osećam se kao čovek.“ (mladić, 24, „nažalost“ Srbin iz Kragujevca, živi u Beogradu, viša škola/fakultet)

Komentar ovog učesnika, onako kako je originalno napisan, glasi:

„Srbin/Srpkinja znači osoba rođena unutar granica Srbije i ništa više.

Svi smo ljudi, bez obzira gde smo rođeni.

Nikako bitno se ne razlikujemo.

Nacionalizam je jedan od alata za stvaranje nebitnih razlika<sup>73</sup> oko kojih se ljudi dele.

On služi isključivo za kontrolisanje ljudi metodom zavadi pa vladaj.

---

<sup>73</sup> Zanimljivo je kako, za razliku od Luke, za kog su razlike konstruisane kao bitne, ovaj učesnik konstruiše razlike kao „nebitne“.

*Protiv toga se valja boriti svim silama, a ne veličati ga.“*

### **Borba za...**

Neki pripadnici generacije devedesetih, naspram onih koji žele da odu, upravo *u borbi uviđaju „nadu za bolje sutra“*, što upućuje da među mladima ipak ima onih koji su spremni na politički i društveni angažman (slično onom delu mog sećanja gde pozivam Srbe na odgovornost za zaboravljanje učinaka u ratu u Bosni). U kontekstu ovog istraživanja, ne čudi što se kao jedan oblik borbe ističe kontingentni protest protiv aktuelne državne vlasti i smena režima u Crnoj Gori, kao najsvježija dešavanja čiji se značaj za sopstvenu naciju prepoznaje.

*„Protesti protiv diktatora i mafijaša Aleksandra Vučića i njegove maloumne mediokritetske bande razbojnika 2020. godine. U sred haosa sa COVID-19 kreću protesti protiv ovog šljama koji vodi državu. Tada je on video najveću želju i žar da se oslobodi Srbija, da opet stane na noge. Ubrzo su protesti propali zbog "sedi ne nasedaj" priče, ali taj žar, ta dešavanja tih dana, TA EMOCIJA I POTREBA ZA SAMODOBRANOM.... TO JE SRBIJA.“ (mladić, 22, Srbin iz Beograda, viša škola/fakultet)*

*„Prilikom odvijanja protesta u julu ove godine, ona se osećala pre svega uplašeno i beznadežno. Ali kada se našla u masi ljudi koji imaju isti cilj, istu energiju i nadu za boljim sutra, znala je da vredi boriti se do kraja. Iako je ceo akt bio delom omalovažavajući, ona nikad nije bila ponosnija na sebe i svoj narod koji je ustao i pobunio se protiv diktature. Možda sada ne vidi plod rada i truda, ali svaki njihov čin doći će na naplatu.“ (devojka, 21, Srpkinja iz Nikšića, CG, živi u Beogradu, srednja škola)*

*„Pada mi na pamet najskorije dešavanje, a to su izbori u CG, 30.8.2020 i poraz DPSa. Bila sam srećna i pomalo iznenađena ("previše dobro da bi bilo istinito"). Čula sam se sa mnogo ljudi, svi su bili euforični. Opsesivno sam pratila vesti i dešavanja (na TVu, internetu, portalima, društvenim mrežama). Iako su za moj ukus malo preterivali sa srednjevekovnom i religioznom simbolikom, slavlje na ulicama PG i ostalih gradova u CG je bilo baš lepo za videti. Žao mi je bilo što nisam bila tamo. Ljudi sa kojima sam se čula, a koji su bili dole su bili oduševljeni, presrećni, to je bila glavna (jedina) tema i u narednim danima. Još uvek je. Takođe, bila sam vrlo srećna i ponosna na to kakve su poruke uputili predstavnici tri pobedničke stranke: odmerene reči, smirivanje tenzija, zaštita džamija... Sve to budi neki lep osećaj nade.“ (devojka, 29, Srpkinja iz Beograda, master)*

Za ove učesnike osećaj ponosa i ujedinenosti sa sugrađanima ne konstituiše se na zajedničkom etno-nacionalnom identitetu, već na *zajedničkim ciljevima* da se izbore protiv državne diktature, za *slobodu i nadu*. Ipak, u ovim sećanjima uviđamo udaljavanje od ličnog iskustva, i investiranje ličnog u kolektivnu borbu. Doživljaj društvenih dešavanja kod dvoje učesnika mahom su posredovani i gotovo potpuno usklađeni sa reprezentacijom tih događaja u medijima, po čemu se daju porediti sa Lazarevim sećanjem.

S druge strane, u nekoliko sećanja uviđamo borbu za *opstanak nacionalnog*, kao „pravog puta“, a protiv onih koji imaju otklon od „svog runa“. Ovaj angažman pokrenut je etno-nacionalnim ciljevima, a najčešće figurira u diskursu „poštovanja svojih predaka“ i retorike iz devedesetih.

*„Kad smo vratili Crnu goru na pravi put. Osećaj je bio izvanredan, posle tolikog izivljavanja nad srpstvom. Kada su počele litije posle zakona o slobodi veroispovesti osećala se neka dobra energija starih ponosnih Crnogoraca. Odlične slike i video zapisi su inspirisali kako se treba boriti u današnje vreme protiv stranog okupatora i domaćih izdajnika. Na sve to sjajna Danica Crnogorčević je svakom svojom pesmom samo pojačavala ta osećanja. Uzdravlje i živa bila.“ (mladić, 24, Srbin iz Beograda, srednja škola)*

*„Često se susreće sa olakim prihvatanjem srpske istorije u svom okruženju, sa nepoštovanjem svojih predaka. Ljudi pričaju o tim temama bez previše osećaja, bez razmišljanja. "Takvi smo mi, i treba da nam dođu Turci da nam zavedu red!" "Ma ajde, kao da je narodu bilo bolje kad je na vlasti bio neki Srbin ili smo bili porobljeni, za običan narod sve je to isto". "To je bilo davno, to sada nije bitno". Stiće se utisak da niko od ljudi koji izgovaraju takve i slične rečenice nije pokušao ni jednog trenutka da razmisli o životima naših predaka i zamisli strahote kroz koje su oni prolazili vezano za teme koje spominju u takvim rečenicama. U današnje vreme, nakon spominjanja ovakvih tema često dolazi do zamene teza. Srbin iz naše priče biva okarakterisan kao neko ko želi zlo raznim narodima koji se mogu pomenuti u takvim razgovorima, i onda dolazi do nepotrebnog pravdanja, što će biti napisano i ovde. Daleko od toga da naš Srbin bilo kome želi zlo, on želi mir i blagostanje celom svetu, i to nije nikakva istrošena fraza na takmičenju za najlepšu ženu planete, to je jedina razumna želja bilo kog muškarca, žene ili deteta. Zbog čega je naglašeno da uvek dolazi do "nepotrebnog pravdanja"? Zato što na svaku izjavu saosećajnosti prema sopstvenim precima nailazi na otpor okoline koji ga posmatraju kao da je on "taj koji mrzi", a zaista nije postojala niti jedna reč koja upućuje na to razmišljanje. Međutim, to je to postao ustaljeni način shvatanja ovakvih ljudi. Našeg Srbina pogađaju i polemike oko toga da li je Njegoš bio Srbin, šta su posle njega Crnogorci tražili na Mojkovcu, ili da li je postojao Miloš Obilić. A nikome nije palo na pamet da su svi koji su ostavili život na Kosovu Obilići, a Obilić je "samo" najveći. I ne samo na Kosovu. Odakle današnjoj generaciji nepoverenje u reč svojih roditelja? A upravo zahvaljujući njima postojimo. Zahvaljujući našim roditeljima, vekovima unazad, mi danas znamo ko smo, i sa svojim znanjem hodamo po zemlji. Mnogi su rešili da odbace sve to i zasnuju neke svoje ideje o tome "šta nisu". Ako bi ih pitali šta jesu ne znam šta bi rekli. I evo to mi sada pade na pamet, baš ću reći našem Srbinu pa nek pita nekoga od ljudi kojima "svoje runo smeta". Ja sam se zaneo u priču, a Srbin o kome pišem me opominje: "Dobro što si navalio, pa šta ti misliš da baš svima "smeta svoje runo"? Dosta je onih koji vole svoje pretke, a takvih polemika je bilo vazda. "Danas nama kažu, deci ovog veka, da smo nedostojni istorije naše, da nas zahvatila zapadnjačka reka..." A znaš kada je to Milan Rakić napisao? Treba čitati". A naš Srbin čita, ne mnogo, ali sam ubeđen da bi svako od ljudi koji nisu svesni veličine svojih predaka nakon samo jedne pesme Branka Radičevića, Đure Jakšića ili drugog velikog srpskog uma prigrlili svoje runo. Postojali su homosapijensi i pre naše generacije, i kada su nam već nešto ostavili ne treba pred time zatvoriti oči i uši. Oni su svakako znali ko su i sada im nije potrebno. Sve te velike misli naša su lična svojina.“ (mladić, 28, Srbin iz Beograda, master)*

Slično značenje, o poštovanju nacionalnih ostvarenja i uzdržavanju od nasilja srećemo i kod jednog drugog učesnika, koji ističe značaj različitih aspekata u svom osećanju etničke pripadnosti.

*„Taj mini nacionalni ponos vezan je samo za sport (fudbal ne), nauku, roditelje, prijatelje, i da tinja i goreće u meni, ali kad se sutradan probudiš i shvatiš da si u Srbiji, živiš svoj život na najbolji mogući način što možeš, i onda čim izađeš iz zgrade doživiš da se bahato neko ophodi prema tvojoj dedovini, tlu koje je iznedrilo mnoge ljude po čovečanstvo jako vredne, nekako taj ponos želi da uradi nešto, ali da, ne osećam se tad kao Srbin, ne želiš takav da budeš, i to nije nešto sa čim se identifikuješ. To nije naša Srbija.“ (mladić, 28, Srbin iz Zemuna, master)*

Kritika „autošovinizma“ bila je prisutna i u komentaru jedne od učesnica istraživanja.

*„Iskreno nisam očekivala ovakvo istraživanje i zaista mi je drago da je neko uzeo da istražuje ovako interesantnu temu, za koju mislim da je poslednjih godina i decenija jako zapostavljena. Drago mi je da u doba autošovinizma, u doba kada se smatra da je poštovanje naše istorije blam (jer ljudi misle da poštovanje sopstvene istorije i borbe sopstvenog naroda podrazumeva mržnju nekog drugog naroda, sto je apsolutna besmislica) neko ima zelju da izučii ovakve stvari iz naučne perspektive.“ (komentar devojke, 24, iz Kragujevca, živi u Beogradu, viša škola/fakultet)*

Diskursi koji uređuju ova sećanja, poput „pravog puta“, „stranog okupatora i domaćih izdajnika“, „autošovinizma“, „(ne)poštovanja svojih predaka“, napajaju *nacionalizam i etnocentrizam* u savremenoj Srbiji i vrlo se često mogu čuti u javnosti u kontekstu podsticanja društvenih podela. U njima se, odista politički korektno, oštro osuđuju „zlo“ ili borba protiv drugih naroda kao osnova za nacionalizam, i on se predstavlja isključivo kao „poštovanje svog naroda“ ili patriotizam koji je drugačiji od agresivnog nacionalizma (Kecmanovic, 1996). Istovremeno, u njima se često napada „bahatost“ onog dela tog naroda koji nije nacionalno ponosan ili patriotski nastrojen, čime se stvaraju podele u društvu. Ovaj diskurs, stoga, funkcioniše kao *socijalna norma*, jer na određeni način propisuje šta to znači biti Srbin ili kakav je prototip Srbina, čemu u prilog govori i pisanje o *nekome* Srbinu, a ne o sebi. Možda se upravo u odnosu na tu normu ograđuju Teodora, Filip i svi oni mladi koji, pre svega, traže pravo na autonomnu etničku/nacionalnu identifikaciju ili, na kraju krajeva, pravo da se nacionalno ili etnički ne izjašnjavaju, a ne pravo da se „bahato ophode“ i mrze svoje. U njihovim sećanjima videli smo izrazito poštovanje svojih predaka, ali oni, pored toga i *nezavisno* od toga, smatraju i da imaju pravo da se samostalno nacionalno određuju.

Zanimljivo je zapaziti da su, za razliku od svih ostalih sećanja, sećanja (i komentari) zasnovani na ovakvim diskursima *mnogo manje lični*. Tačnije, lično se pojavljuje kao potpuno poistovećenje sa nacijom/dedovinom, istaknutim ljudima ili kulturnim artefaktima koji se smatraju velikim nacionalnim delima („naša lična svojina“). Da sam analizirala samo sećanja koja ispunjavaju uslove za analizu, bila bih primorana da neka od ovih sećanja izostavim, jer ne ispunjavaju osnovni uslov ovog istraživanja, a to je da su sećanja *lična*. Zbog toga, deluje da ih je pisao neko drugi, tuđim rečima (diskursima) ili neko ko ni ne pripada ovoj generaciji, da bi o njoj mogao da govori iz perspektive prvog lica (kao što je slučaj sa mladićem, 28, iz Beograda). Postavlja se pitanje: ko je zapravo pisac ovih sećanja?

Dolazimo do poslednjeg razmatranja ovog dela diskusije, koji se nadovezuje na analizu ličnih iskustava iz prethodnog odeljka („Iskustva etničkog“). Čija su „naša“ osećanja, „naše“ reči u procesu etničke identifikacije? Odnosno, ko konstruiše reči naših ličnih sećanja i ko nas tim rečima etnički identifikuje? Videli smo da je kulturnih posrednika, institucija, aktera, simboličkih resursa mnogo i da primarno od njih – na nivou konkretne situacije (susreta/prekida) – dolazi do procesa etničke identifikacije, bilo u obliku zdravorazumske, spoljašnje i performativne, ili lične. Onda kada je ta konkretna situacija predstavljena u sećanju, tada možemo analizirati konkretan proces kojim društveno-kulturno ulazi u svet ličnog. Onda kada ta konkretna situacija nije dostupna, ne možemo analizirati. Ipak, može se tvrditi i čitava ova diskusija zaključiti time da ne postoji ništa u etnicitetu, nacionalnosti, srpstvu, nacionalizmu i patriotizmu što različite ljude određuje i čime se oni određuju kao Srbi. To šta je nacionalizam i da li je „apsolutna besmislica“ da se njime podrazumeva mržnja nekog drugog naroda, očigledno zavisi od mnogih aspekata koji su ovde analizirani. Svako sećanje, u svakom konkretnom kontekstu, dopušta različitost u etničkim identifikacijama, koju dugujemo mnoštvenosti diskursa, označitelja, narativa, kao simboličkim resursima za konstrukciju etničke identifikacije, kao i mnoštvenosti kulturnih praksi kroz čije se učesće etnička identifikacija konstituiše. Ti konteksti, prakse, simbolički resursi nekim učesnicima su omogućili da budu većinski autori sopstvenih sećanja i iskustava, dok su druga sećanja većinski konstruisana dominantnim nacional(izova)nim diskursima.

Ovo dodatno empirijsko istraživanje, u skladu sa očekivanjem, potvrdilo je, ali i proširilo uvide o socijalnim kontekstima, kulturnim praksama i medijatorima koji posreduju doživljaje i određenja etničke identifikacije naše generacije. Većina ovih sećanja zasnivala se na nekim uobičajenim kontekstima poput odlaska u inostranstvo i predstavljanja svoje zemlje ili posmatranja i navijanja tokom sportskih nadmetanja. Ona su, pored toga, pokazala da se doslovno svi procesi etničkih identifikacija ponavljaju na širem uzorku sećanja/iskustava, sa proporcionalno najmanjim udelom *prekida* koji zahtevaju refleksivno samopreispitivanje. To je takođe očekivano, jer su događaji koji podstiču preispitivanje etničke/nacionalne pripadnosti u kontekstu u kome se ona najčešće podrazumeva, zapravo retki. U skladu sa svim tim, nalazi drugog istraživanja *uopštavaju* sliku društvenog konteksta u kome se dešava naše odrastanje i prakse etničke socijalizacije. Videli smo kako društveno-ekonomska kriza i politički kontekst oblikuju iskustva od detinjstva do ranog odraslog doba, odnosno od početka devedesetih do kraja druge decenije dvehiljaditih, i kako se delatnost osobe menja kroz te različite društvene događaje u odnosu na dostupne medijatore i kapacitete za refleksiju. Najzad, videli smo i kada i kako dolazi do ograničenja, i šta mladi ljudi osećaju i nastoje da urade povodom istih.

Ipak, mnoga sećanja nisu samo proširila već i produbila razumevanje etničke, odnosno nacionalne identifikacije u ovom društveno-istorijskom kontekstu. Pojavljivali su se neki novi medijatori i nove društveno-kulturne prakse u odnosu na prvo istraživanje, koje su, pak, veoma česte i prisutne u društvu, poput religijskih. S druge strane, pojavljivala su se i nova iskustva ili načini

njihove konstrukcije, koji mogu biti povod za nove studije slučaja, s obzirom na njihovu specifičnost. Najzad, bilo je nekoliko zanimljivih aspekata koji bi mogli biti povod za dalja istraživanja: doživljaj identifikacije u sklopu nacionalno heterogenog porekla, različiti doživljaji kolektivne identifikacije i njihov odnos spram etničke/nacionalne, identifikacija kod prve generacije obrazovane na novim udžbenicima iz geografije i istorije, dublje razumevanje istorije i njena uloga u oblikovanju sadašnjih doživljaja etniciteta i, posebno, nacionalnosti (*za šta su se žrtvovali naši preci*), teška i traumatična porodična iskustva i resursi za njihovo prevazilaženje, rodna dimenzija etničke identifikacije i reprezentacije, odnos između političkog i etničkog u konstituisanju doživljaja nacionalne identifikacije, ograničenja koja proizilaze iz dominantnih nacionalnih definicija, i doživljaj i svrha odlaska mladih iz zemlje.

## 6

# Završna razmatranja

*“We need to abandon the belief that we are ‘in our very nature’ discrete, bounded, self-identical creatures, inhabited and animated by an inner world whose laws and processes psychology has begun to reveal to us. On the contrary, we are ‘assembled’ selves, in which all the ‘private’ effects of psychological interiority are constituted by our linkage into ‘public’ languages, practices, techniques and artefacts.”*

N. Rose (1996, p. 226)

Glavni cilj ove studije bio je da se ponudi jedan novi pristup problemu etniciteta i nacionalnosti, sa posebnim doprinosom psihologiji, i doprinosom psihologije ostalim društveno-humanističkim naukama. S jedne strane, ono što je falilo bili su nekognitivistički i neindividualistički, od konteksta zavisni pravci razmišljanja o tim problemima, a s druge odgovarajuće metodološko rešenje. U nastojanju da pronađem adekvatan teorijski okvir, oslonila sam se na interpretativnu tradiciju kulturne psihologije i, specifično, na pravce koji su nastali pod uticajem pragmatičkog pristupa jeziku i simboličkog interakcionizma (Mead, 1934; Wittgenstein, 1958). Metodološki okvir odabran je kao izdanak kritičke teorije, koji sam smatrala kongruentnim sa idejom vodiljom ovog projekta, a to je da niti metod i teorija, niti teorija i društveno delovanje nisu odvojeni. U skladu s tim, i samom praktičnom delu studije bilo je dopušteno da preinači teorijske i metodološke pretpostavke i dovede do neočekivanih uvida.

Na drugom planu, ovaj projekat je nastao ukrštanjem studija etniciteta i nacionalnosti i teorija formiranja subjektivnosti. Ono što me je posebno okupiralo bio je nivo na kome se prelamaju efekti društvenih normativa, diskursa, meta-narativa i ideologija na planu individue, koji je u isto vreme i nivo na kome se pojavljuje različitost, koji se ne može sa sigurnošću predvideti, gde svaka teorija biva izazvana. Ovaj problem tiče se statusa psihičkog u primarno društvenim teorijama socijalizacije/subjekcije (v. Butler, 1997). Može se reći da ova studija prati zaobilazni put do *psihe*, preko skretanja sa glavnog puta psihologije i sleđenjem tragova koje su ostavile druge društvene nauke i filozofija.

Struktura završnih razmatranja organizovana je tako da na početku predstavi glavne nalaze ove studije, s obzirom na cilj i istraživačka pitanja, na jedan opštiji način nego što je to bilo u prethodnom poglavlju. Drugi odeljak fokusira se na empirijski materijal koji je korišćen, tekstove sećanja, i teorijska i empirijska razmatranja koja je odabir tog tipa evidencije podstakao u ovom projektu. Naredna dva odeljka bave se dvama glavnim problemima koji proističu iz alternativnog, dinamičnog pristupa

problemu etniciteta i nacionalnosti koji sam primenjivala, problem agensnosti i problem pripadnosti, koji se tiču načina na koji je ljudsko iskustvo pozicionirano u društvenim okvirima, u pogledu moći delanja i u pogledu ličnog doživljaja. U zaključku je ponovo dotaknuto pitanje odnosa između etniciteta i nacionalnosti koje je pokrenuto u uvodnom poglavlju, razmatrani su rizici ovog istraživanja u pogledu doprinosa toj temi, uloga društveno-političkih zbivanja u oblikovanju doživljaja etničke ili nacionalne pripadnosti za generaciju rođenu devedesetih i, najzad, redefinisana je značaj kolektivne identifikacije i patriotizma u savremenom kontekstu Srbije.

### **Generacijski osećaj mesta**

*“Each subject’s specificity in its very particularity, in its sensory detail, becomes the collectively imagined detail through which we know ourselves as human, even as more human.”*

B. Davies (2008, p. 49)

Etnička identifikacija kompleksni je proces potrage za značenjem i smislom. Ta potraga smeštena je u svet koji se jednako odlikuje haosom koliko i već postojećim značenjima organizovanim u sisteme. Pozicija osobe u tom svetu definisana je u odnosu na brojne istorije i mesta kojima se kreće, u kojima obitava i u kojima učestvuje. Istorije nisu samo različita vremena, već priče o tim vremenima, a mesta nisu samo fizički, već simbolički prostori. *Ko sam* je drugačiji način da pitam *gde sam* u određenoj istoriji, na određenom mestu (Benson, 2001). Ta pozicija, dakle, ne pripada samo svetu, već i meni, jer predstavlja moj lični prostor unutar tog sveta.

Učešće u svekolikom životu podrazumeva stalnu interakciju sa drugim ljudima, objektima, softverima, simbolima, i stalno kretanje između različitih prostora: soba, ulica, autobus, kancelarija, ulica, park... Paralelno, krećemo se i kroz vreme koje uvek nepovratno teče i koje se neprestano osmišljava. Mladi građani Srbije rođeni devedesetih godina, na jednom opštem nivou dele jedno vreme, jednu epohu i jedno relativno malo mesto posmatrano iz ptičje perspektive – Republiku Srbiju. U normalnoj perspektivi, u svakodnevnom životu, svako od nas kreće se različitim prostorima, ima jedinstvenu životnu istoriju i interaguje sa mnoštvom različitih, najčešće poznatih ljudi, u poznatim prostorijama, sa poznatim objektima. Tema „Najviše sam se osećao kao Srbin...“ i „Najviše sam se osećala kao Srpkinja...“, svakog učesnika u ovom istraživanju zatekla je u nekom trenutku na nekom mestu i navela da se zapita nad svojom etničkom pripadnošću. Više od pedesetih mladih ljudi u različitim trenucima zamišljeno reflektuje o svom odnosu prema srpskoj zajednici, srpskoj državi ili srpskoj kulturi, pokušavajući da izvuku jedno sećanje koje je dovoljno reprezentativno za njihovo lično iskustvo, ali i za njihovo razumevanje zajednice i društva u kome žive. Tražeći adekvatne reči kojima bi to iskustvo i razumevanje predočili drugima, nalaze se zaglavljani unutar onih diskursa i narativa koji su takođe reprezentativni za ovu epohu i koji se potkradaju u rečima koje im se čine njima svojstvenim. Šta te reči govore i na šta se one odnose?

Ova dva pitanja su epistemološki suprotstavljena, ali su u ovoj studiji tretirana kao komplementarna. U jednom delu istraživanja tretirali smo reči kao činjenice, oslanjajući se na



diskurzivni pristup, a u drugom su reči tretirane kao bar parcijalni pogled ka širim socio-kulturnim dešavanjima, oslanjajući se na umereniju varijantu socijalnog konstrukcionizma. Fenomen etničke identifikacije nalazi se između onoga što govore reči i onoga što se dešava, s obzirom da jeste socijalno konstruisan, ali uvek smešten u realne društvene kontekste, u kojima ljudi nešto rade i osećaju. Stoga, on iskrsava iz „znanja treće vrste“, znanja koje potiče iz praktične socijalne aktivnosti<sup>74</sup> ljudi kroz koju se istovremeno izražava i kreira društveno i lično (v. Shotter, 1986). U iskrsavajućem karakteru znanja sadrži se i njegova senzibilna i njegova imaginativna priroda, odnosno njegova artikulacija i mogućnosti drugačije artikulacije.

Kakav zajednički smisao, *sensus communis*, kreiraju naša sećanja i osećanja koja nastaju u istorijskim i društvenim okolnostima koje delimo (v. Vico, 1744/1948, prema Shotter, 1986)?

Iako je ovo istraživanje krenulo od problema etničke identifikacije, tok istraživanja, posebno prvog, pomerio je kolektivnu identifikaciju sa etničke na generacijsku. Tako, kroz zajedničko učešće u istraživanju formiralo se jedno novo, istorijski i socijalno otelovljeno „mi“, koje zajedno razmišlja i doživljava problem etniciteta u Srbiji danas, kao i druge sa njime povezane probleme koji nas lično dotiču. Naš intimni doživljaj zajedništva kreiran je oko generacijske pripadnosti, dok je etnicitet bio tema – tema koja se nalazi u svetu oko nas, tema koja nas pozicionira, tema koja nas pritiska da zauzmemo stav, tema koju bismo radije izbegli. Istraživanje sopstvenih sećanja podstaklo je mnoga tumačenja i doživljaje, čiji su širi društveno-istorijski uslovi postali jasniji u drugom istraživanju.

Za neke pripadnike naše generacije, niti sam etnicitet niti ovo istraživanje, nisu bili povod za *razmišljanje* o sopstvenom etnicitetu. Etnička pripadnost za njih se pojavljuje kao ljubav koja se ne preispituje, nešto što je prirodno, stalno i nepromenljivo, iako često implicitno. Moglo bi se to povezati sa *primordijalnim* tumačenjem, a kroz literaturu o razvoju etničkog identiteta moglo bi se smatrati i statusom *neistraženog* etničkog identiteta (Bakić, 2006; Phinney, 1993). U ovom istraživanju, pozicija etničke pripadnosti koja se ne preispituje nazvana je *zdravorazumskom* kako bi se ukazalo na njen status u odnosu između osobe i društva, pri čemu se njeno značenje pojavljuje tek u kontekstu. Taj odnos definisan je kao neproblematičan, podrazumevajući i on je implicitno prisutan u svim onim sećanjima i razumevanjima sebe u kojima nema odudaranja ličnog iskustva od onog što čini društveno-istorijski kontekst sećanja ili razumevanja. Identifikacija iz takvog odnosa iskrsava kao fuzija ličnog iskustva i društvenih značenja, *uživljavanje* u društveno značenje ili praksu. Kontekst za ovaj proces obezbeđuju društveni događaji koji pokreću čitavo društvo, poput protesta i sportskih takmičenja ili kulturnih praksi, poput obreda prelaza, proslave praznika i religijskih rituala. U prvom slučaju, osoba se oseća u frenetičnom zanosu stopljena sa masom, koja je češće posredno (preko medija) nego neposredno prisutna. Tada ona deluje kao *jedna od*, neko ko je usmeren ka onome što je definisano i od strane nje same prepoznato kao zajednička svrha ili cilj. Na osnovu interpretacije

---

<sup>74</sup> Ova vrsta znanja istorijski seže do antičke grčke filozofije i Aristotelovog *φρόνησις* (*phronesis*), koje se tiče ovladavanja određenom praktičnom delatnošću. Kao takva, ona se suštinski uvezuje u osnovnu nit kulturne psihologije, koja se upravo bavi praktičnom delatnošću ljudi kroz procese ovladavanja (eng. *mastering*) kulturnim oruđima za potrebe ovladavanja sopstvenim ponašanjem (Wertsch, 1998). Zbog toga, „znanje treće vrste“ u modernoj filozofiji Đambatiste Vika, analogno je pojmu kulture u kulturnoj psihologiji – kao *iskrsavajuće iz i uređujuće za* praktičnu socijalnu delatnost.

događaja može se odrediti da li on podstiče građansku ili etničku pripadnost, odnosno razlikovanje između nacionalnog i etničkog postaje zamučeno. Ovo važi u kontekstu Srbije, gde je ogromna većina građana iste etničke pripadnosti, pa osećaj zajedništva može biti formiran i na demokratskim i na konzervativnim stavovima. S druge strane, u sklopu određenih ritualnih događaja, u kojima osoba učestvuje kao deo kulturne zajednice, etnička identifikacija takođe se dešava kao vrsta zajedništva ili zajedničkog učešća u tim događajima, koji su najčešće religijske prirode ili imaju funkciju otpora društvenim normama, odnosno zakonskoj represiji. Lično iskustvo u oba slučaja podređeno je društvenoj praksi, događaju ili značenju i ono preslikava dominantni narativ ili diskurs koji uređuje taj kontekst, a koji izriču osobe od autoriteta ili bezlično date društvene norme. Ipak, može se desiti i da funkciju predstavljanja norme preuzme sama osoba, koja svoj način razumevanja, koji je ujedno dominantan u društvu, prenosi na druge propisujući adekvatan odnos prema etničkoj kulturi i zajednici.

Zdravorazumski odnos pojavljuje se i u kontekstu međuetničkih ili međunacionalnih susreta. U njima, etnički ili nacionalni simboli predstavljaju glavni izvor razlikovanja pojedinaca, pa identifikacija ima funkciju *prepoznatljivosti i performansa*. Ne samo da se etničko tu ne razlikuje od nacionalnog, već povremeno i od regionalnog. U kontekstu gde je svrha međunarodnih susreta određeno takmičenje ili demonstriranje boljeg postignuća, etničko razlikovanje i performiranje etničkog pojavljuju se kao izvor ponosa i digniteta, ali i želje da se bude bolji. Tu se lično iskustvo takođe spaja sa nacionalnim označavanjem, ali se osoba javlja kao *predstavnik* nacije, a ne kao jedan od njenih pripadnika. Drugim rečima, osoba je ovde *nosilac i aktivni kreator* nacionalnog, a ne samo provodnik nacionalnih značenja zajedno sa ostalim učesnicima.

Zdravorazumski odnos prema etnicitetu iskrsava iz interakcije između osobe koja se nalazi u adolescentskom periodu u vreme kada se dešavaju događaji koji mobilizuju etničku ili nacionalnu zajednicu. Ovo je važno jer se upravo u periodu kada mi počinjemo da se uključujemo u društveno-politički život Srbije i da preispitujemo svoje mesto u tom životu, dakle u ranoj adolescenciji, dešavaju neki od ključnih događaja koji su predstavljali pretnju „nacionalnom integritetu i interesu“ i podsticali nacionalistički zanos kod građana. Ti događaji, među njima otcepljenje Crne Gore od državne zajednice sa Srbijom, a posebno rekurentna dešavanja na Kosovu, koja kulminiraju jednostranim proglašenjem nezavisnosti, dovode do radikalne pobune naroda, masovnih protesta, kao i niza manjih dešavanja u kojima se očituju politički problemi i podstiču nacionalna osećanja kod mladih (takmičenje za pesmu Evrovizije, prezentacija NATO misije pred međunarodnim studentima, ili organizacija plivanja za časni krst). Na kraju, ovi događaji reflektuju se na mikro-genetički nivo konstrukcije etničke identifikacije, posredujući razumevanje osobe o tome šta znači biti Srbin ili ne biti Jugosloven, koje kod određenog broja mladih ishodi usaglašavanjem lične sa kolektivnom identifikacijom (mržnja prema „Šiptarima“, osećaj da si na pravoj strani istorije).

Za druge pripadnike naše generacije, pojedini događaji i susreti predstavljaju rezove u uobičajenom svakodnevnom životu, kada lična i/ili društvena značenja bivaju stavljena pred izazov. Takvi rezovi obično se dešavaju kao oblik novog saznanja/lične refleksije, suočavanja/sukoba sa nekim, ili društveno-političkog događaja koji predstavlja pretnju po uobičajeni život osobe i njene

porodice. Oni uvek učine vidljivim *kontradikciju i potencijalno odudaranje* ličnog od društvenog, jer se javljaju u kontekstu nesaglasnosti između iskustva i društvenog događaja, značenja ili norme. Kod onih učesnika koji su pisali o događajima iz detinjstva i koji, verovatno, predstavljaju *prvi put* kada su se osećali kao Srbi, pojavljuje se disonanca između dečije naivnosti i niza društveno-ekonomskih turbulencija koje su uzdrnavale same temelje svakodnevnog života, a koje su se pojavljivale bilo kao neposredno date (kolona automobila na benzinskoj pumpi), praktično angažujuće (maskenbal u kući, odlazak u podrum) ili normativno posredovane (kako treba pričati u Hrvatskoj). Deca uviđaju da se u svetu oko njih dešava nešto značajno i strašno, što predstavlja pretnju za njih ili za čitavu porodicu, ali se etničko pitanje tu pojavljuje kao nešto neodređeno i daleko, mada svakako važno (tata brani Srbiju), nešto što je blizu i vidljivo, ali što dete ne razume (sličnosti i razlike sa ljudima u inostranstvu), ili se fokus pomera sa etničkog na ono što je samoj deci važno i što je izvor bezbrižnosti – na igru. U pojedinim slučajevima, čak se i kod učesnika starijeg uzrasta javlja nesaglasnost između njihove lične okupacije i onog što se prepoznaje kao važno za društveno-politički kontekst Srbije (spremanje ispita, slušanje pesme *Ja sam Jugoslovenka*). Tu se lično iskustvo pojavljuje ili kao otuđenje od neposrednog konteksta ili kao uvid da se „radi ono što se ne sme“, mada se u oba slučaja etničko provlači kroz sito, bar implicitne, kritike, cinizma ili otklona od kulture/događaja devedesetih i želje da se odigra i doživi nešto svoje – sada i ovde.

Odlasci u inostranstvo, u svrhe obrazovnog ili profesionalnog usavršavanja, za mlade u adolescenciji ili ranom odraslom dobu donose nova saznanja o srpstvu, pa samim tim i o sopstvenom etnicitetu. U većini slučajeva, ova saznanja tiču se istorije ili različitih istorija o Srbima koje se sreću na različitim mestima, u muzejima, spomenicima, dokumentima i u pričama drugih ljudi. Ove istorije ponekad su već poznate, ali se u datim kontekstima sa njima i lično susreću, pa se te istorije pojavljuju kao bliske, opipljive i realne, direktno ili indirektno (preko porodične pripadnosti) podstičući osećaj pripadnosti i zajedništva, kroz uviđanje ili zamišljanje istorijskog kontinuiteta. Za pojedine učesnike, taj uvid inicira razmišljanje o sopstvenom učešću u istoriji i novi oblik konstrukcije sopstvenog iskustva u odnosu na tu istoriju, najčešće kroz empatiju i solidarnost za stradalim pripadnicima sopstvenog naroda, odnosno porodice.

Kod drugih učesnika, nova saznanja javljaju se u obliku suočavanja sa sopstvenim, tuđim ili kolektivnim zabludama, u vezi sa konstrukcijom etničke/nacionalne istorije i značenja. Te zablude se mogu i odbaciti (kao definicija srpstva od strane Nišlija), ali one uvek pokreću na razmišljanje i nova simbolička osmišljavanja (da li je Kosovo naše, da li je Kosovo primarni problem, koliko (ne) znamo o ratu u Bosni, za šta su stradali naši preci). Pored toga, ona pokreću i nova razmišljanja o sebi i svojoj pripadnosti u svetu, mada uvek u kontekstu prepoznavanja interakcije između etničkog i drugih domena, poput ekonomskih prilika u zemlji, politike, obrazovanja, kulture. U zavisnosti od susreta koji je prisutan u sećanju, kao i odnosa između različitih aktera, ishodi po lično iskustvo su višestruki, u većini slučajeva negativni. Tako, susreti koji posreduju osećaj etničke pripadnosti, odnosno oni koji ulaze u lično mesto osobe, deluju kao prizma kroz koju se prelamaju različiti doživljaji etničke identifikacije: sputanost, teret, stid, krivica, bes. Takva osećanja stvaraju ambivalenciju u pogledu etničke pripadnosti i ona postaje problem, umesto da ostane datost. Istovremeno, osoba oseća *pripadnost*, jer ju je do tada podrazumevala, i *otučenoš*, jer ono čemu svedoči i što joj se dešava dovodi

u pitanje svrhu i smisao te pripadnosti. Nekolicina nas ostala je zarobljena u toj ambivalenciji, pa naši narativi nemaju rasplet, kao ni naši procesi etničke identifikacije. Drugi deo učesnika koji su doživeli ambivalenciju, nalaze izlaz iz nje putem pomeranja na druge aspekte vezanosti i uporišta u svetu, poput porodice i zavičaja. U prilog ovome govore slučajevi kod kojih nema suočavanja, pa samim tim ni ambivalencije. Za osobe kod kojih se etnička/nacionalna pripadnost pojavljuje u sklopu lokalnog života, nema reza ili kontradikcije između nje, drugih prisutnih ljudi i šire etno-nacionalne zajednice (kao kod Viktora). Za osobu koja se u stranom kontekstu rigidno drži sopstvenih reprezentacija i etničke vezanosti, drugi će se doživeti kao strani, nepoznati, hostilni, a osoba će biti usmerena na traženje bliskog i poznatog, pa će takođe izostati ambivalencija (kao u sećanju koje predstavlja ksenofobiju). Dakle, u zavisnosti od načina na koji osoba stupi u interakciju sa onim što se u kontekstu dešava, fundamentalno se razlikuju oblici i doživljaji etničke identifikacije. Ovakvi događaji i sećanja zasnovana na njima, ne dešavaju se u sklopu važnih etničkih/nacionalnih događaja u Srbiji ili van nje, već pre proističu iz ličnih događaja u kontaktu sa nekim ili nečim što (do)nosi etničko značenje, mada ti događaji svakako imaju političku pozadinu. Zbog toga su i osećanja više raznovrsna i više lična, nego u slučaju zdravorazumskog odnosa, kada su osećanja etničke pripadnosti dominantno oblikovana društveno-političkim ili kulturnim događajima i njihovim neposrednim interpretacijama.

Određena grupa učesnika, pak, putem svojih sećanja podstiče viđenje etniciteta, odnosno nacionalnosti kao privilegije u društvu, koja njima, kao manjinama koje odstupaju od rodnog, etničkog ili konfesionalnog normativa, nije dostupna. Konstruišući sopstveno iskustvo kao odstupajuće od srpske nacionalnosti, istovremeno konstruišu srpsku nacionalnost kao sastavljenu iz etničkih Srba, pravoslavaca, heteroseksualaca. Tako, etička identifikacija postaje suštinski povezana sa (ne)mogućnostima, odnosno *ograničenjima* u društvu.

Najzad, priliku da se oglase u vezi sa problemom etniciteta/nacionalnosti u ovom istraživanju iskoristili su i oni koji taj problem aktivno odbacuju ili smatraju nerelevantnim – bilo na ličnom ili društvenom planu. Oni sumnjaju, kritički pristupaju ili aktivno protestuju protiv nacionalizma tražeći izlaz iz nacionalnog označavanja kroz borbu za demokratiju ili ličnu potragu koja ishoduje generalizacijom vezanosti (biti čovek) ili potpunim raspuštanjem od te teme u kontekstu svakodnevnog života (mirisanje lavande). Za većinu onih koji prepoznaju i lično doživljavaju ograničenja, sputanost i etnicitet kao izvor političke manipulacije, odlazak iz zemlje iskrsava kao realistična opcija.

Ipak, postavlja se pitanje da li je i sam susret sa nečim ili nekim ko dovodi u pitanje etničku pripadnost, u kontekstu koji dopušta drugačije interpretacije, pa i razmatranje drugačijih mogućnosti, takođe jedan oblik privilegije. Mladi koji su podstaknuti na nekonvencionalno razmatranje etničke pripadnosti i preispitivanje njenog značaja u kontekstu savremene, ekonomski nedovoljno razvijene, politički problematične Srbije zatvorene u heteronomiji, su zapravo samo oni koji su imali priliku da otputuju na ekskurziju, boravak, razmenu, studije ili rad u inostranstvu, ili oni koji su imali priliku da se obrazuju na najvišim dostupnim nivoima obrazovanja<sup>75</sup>. Naspram njih, učesnici koji potiču iz sela, čije su roditelje društvene okolnosti terale na izbeglištvo, ratnu mobilizaciju i koje je ekonomska kriza

---

<sup>75</sup> Jedina rodno nebinarna osoba u ovom istraživanju je i jedina osoba koja ima završen doktorat.

devastirala, možda nisu imali mogućnosti za izmeštanje iz svakodnevnog življenja (ili preživljavanja) kako bi reflektovali o značaju sopstvene etničke pripadnosti ili čak etniciteta na nivou čitavog društva. Stoga, postavlja se i empirijski i teorijski provokativno pitanje: da li je *simbolička distanca* (Zittoun, 2012) iz svog mesta u društvu koje je etno-nacionalno osmišljeno, kao uslov za ličnu etničku identifikaciju, nešto što je meni dostupno ili nešto što je izraz moje lične moći delovanja? U skladu sa tim, postavlja se i pitanje da li je ova čitava studija takođe oličenje privilegovanosti autorke da se na jedan analitički način odnosi prema ovoj temi, umesto da je, poput većine svojih vršnjaka, podrazumeva. U svakom slučaju, i odgovori na ta pitanja nalaze se negde *između*, s obzirom da se lična moć delovanja takođe oslanja na društvene resurse koji su dostupni (v. odeljak „Problem agensnosti“).

### Sećanja kao *autonoesis* i kao *autopoiesis*

Jedno značajno pitanje proističe iz odabira empirijskog materijala za ovo istraživanje. Teorijski okvir je nagovestio da ćemo se možda baviti praktičnim diskurzivnim i materijalnim aktivnostima ljudi, te da ćemo iz naturalističkih konteksta generisati tumačenja i zaključke. S druge strane, kolektivni rad sećanja obavezuje na upotrebu *napisanih* sećanja kroz proces arheološke analize socijalizacijskih procesa i aktivan rad na njima; dakle, fokus je na onome što radimo sa sećanjima u toku istraživanja i na mogućnosti osveščivanja socijalizacijskih procesa i odnosa sa društvenim normativima. Iz toga sledi pitanje na koji način se sećamo, na koji način tretiramo sopstvena sećanja, i kakve teorijske, empirijske i praktične mogućnosti proističu iz tih različitih pristupa?

Tekstovi sećanja, korišćeni u ovom istraživanju, su uvek već konstruisani i tek konstruišući, ne samo zbog toga što predstavljaju produkt diskursa, već i zbog toga što proizvode osobu, njen odnos sa kulturom i samu kulturu, kroz svoje različite slojeve značenja i iskustva. Povezivanje ličnog iskustva u diskurzivni tok, uplitanje iskustvene materije u socio-kulturna značenja predmet je mnogih, pre svega razvojnih pravaca kulturne psihologije (Fivush, 2001; Nelson, 2003; Reese et al., 1993; Zittoun, 2012). Stvaranje autobiografije iz petlji sastavljenih od tih različitih nizova predstavlja narativno sopstvo (Nelson, 2003; Bruner, 2004). Ono je osnova za razvoj kulturnog sopstva (Nelson, 2003). Kulturno sopstvo je slagalica niza različitih sećanja koja su jezički konstruisana u odnosu između staratelja i deteta, u čemu glavnu ulogu ima „treći glas“<sup>76</sup> – kultura koja uređuje, cenzuriše, dopušta i uskraćuje značenja, pa samim tim i mogućnosti za lično iskustvo i identitet. Jezik, ili znak, je sredstvo konstituisanja iskustva i identiteta, ali kultura ima primarnu ulogu, kroz određivanje toga šta je važno, pa i šta će se zapamtiti (Bruner, 2004; Wertsch, 1993). Između ostalog, zbog toga sećanja variraju u zavisnosti od konteksta i vremenskog perioda i zato se istih iskustava u različitim periodima života možemo različito sećati. Sećanja generisana u ovoj studiji izrazi su kulturnog sopstva svakog učesnika, mada ono nije bilo primarni predmet ispitivanja.

---

<sup>76</sup> Kultura kao „treći glas“ može se povezati sa „znanjem treće vrste“ koje je diskutovano iznad, jer se oba tiču sticanja kompetentnosti učešća u društveno-kulturnom životu, preko ovladavanja sopstvenim iskustvom i ponašanjem u svakodnevnim društvenim aktivnostima.

U literaturi o kolektivnom radu sećanja, ispituje se konstrukcija sećanja i to na šta se odnose. Primećeno je da su pojedina sećanja kreirana oko trenutka ili istaknutog događaja, dok druga predstavljaju priče koje ravnaju različite događaje i povezuju ih u uzročno-posledične odnose (Johnston, 2001). Stoga, neka sećanja su više specifična i odnose se na problematične situacije, rezove, kontradikcije, koji predstavljaju razvojno značajne krize u životu, dok su druga više narativnog tipa (Crawford et al., 1992; Haug et al., 1999). U ovoj studiji, sećanja su veoma raznorodna i raznovrsna, od onih koja su slojevita, preko onih koja su deskriptivna za određenu situaciju, do veoma refleksivnih i iskustvenih, pa čak i ne-ličnih sećanja<sup>77</sup>.

Ipak, u većini slučajeva, sećanja koja su generisana u ovoj studiji jesu lična. Lična sećanja mogu biti autobiografska i ona predstavljaju vrstu epizodičkih sećanja (Tulving, 1983), koja se diferenciraju po tome što imaju ličnu značajnost, najčešće se dugo pamte i ulaze u sveukupni doživljaj sopstvenog identiteta kroz vreme. Tulving (*Endel Tulving*) je ova sećanja smatrao specifično ljudskim jer su orijentisana ka prošlosti, za razliku od ostalih vrsta sećanja čiji cilj nije prisećanje prošlosti, već znanje<sup>78</sup> (Tulving & Lepage, 2000). Ona, zapravo, predstavljaju oblik oživljavanja ličnog iskustva iz prošlosti, odnosno ne sećanje na neki događaj, već sećanje na *sopstvo koje doživljava*<sup>79</sup>. Zbog toga su autobiografska sećanja *autonoetička*, tj. uključuju iskustvenu svest (ibid). Ona epizodička sećanja koja, takođe, jesu usmerena na prošlost, ali ne i na svoje iskustvo prošlosti, jesu noetička sećanja, koja se povezuju sa Huserlovim pojmom *noesis* kao intencionalnog akta ili akta usmeravanja svesti na nešto (prema Nikolić, 2016). U slučaju autobiografskih sećanja, dakle, svest je usmerena na *sebe* koje doživljava u prošlosti (*autos* – sopstvo; *noeticos* – koje se odnosi na, usmereno na, grč.).

Međutim, nisu sva lična sećanja u ovom istraživanju bila autobiografska, u smislu da su autonoetička. Ona koja jesu bila takva razlikujemo po tome što ste kao čitaoci mogli da ih osetite, da se uživate u ono što je doživio glavni akter sećanja<sup>80</sup>. Ona pokreću i pozivaju na empatiju, razumevanje putem uživanja. Istovremeno, osoba koja se seća je uživljena u trenutak kojeg se seća, ali je i čitalac uvučen u njega. Na taj način, na tom mikro nivou, kreira se baza za zajedništvo, putem empatije i solidarnosti (v. Nussbaum, 1996). Taj nivo me je konstantno sprečavao da temu etniciteta i čitave ove

---

<sup>77</sup> Kao što je već obrazloženo, uputstvo je bilo takvo da se napišu autobiografska (lična) sećanja, ali neki učesnici nisu poštovali to pravilo, pa njihovi tekstovi nisu predmet razmatranja u ovom odeljku.

<sup>78</sup> Ovde se misli na klasičnu distinkciju memorije u psihologiji pamćenja, a to je distinkcija na semantičku i epizodičku memoriju. Semantička memorija obuhvata opšta znanja koja su u društvu zajednička i koja se transgeneracijski prenose, dok epizodička memorija predstavlja oblik prisećanja od strane osobe, koje je orijentisano na trenutak u prošlosti kada je ona bila prisutna.

<sup>79</sup> Neki autori smatraju da je perspektiva prvog lica (eng. *first person approach*) adekvatan naučni pristup epizodičkim sećanjima (Gardiner, 2002), što ne mora biti tako. Prema kolektivnom radu sećanja, *Ja* je ometajuće, suviše svesno sebe sada da bi se moglo vratiti u svoje iskustvo u prošlosti. Zbog toga se adekvatnijim naučnim pristupom autobiografskim sećanjima smatra perspektiva trećeg lica, koja omogućava udaljavanje iz sadašnje perspektive i uživanje u lik koji je doživljavao u prošlosti. Razlika između ova dva pristupa je ta što drugi za razliku od prvog podrazumeva decentriranje, što je istovremeno pristup koji sam odabrala za ovo istraživanje čak i izvan izbora metodologije.

<sup>80</sup> Ovaj aspekt pripovedanja koji je inherentan pisanju sećanja kao priče, šire se uklapa u Brunerovu (*Jerome Bruner*) distinkciju između *pejzaža delovanja* i *pejzaža svesti* (Bruner, 1986). Pejzaž delovanja odnosi se na ono što se u priči dešava, odnosno na gramatiku priče, dok se pejzaž svesti odnosi na psihološki aspekt priče, ono što akteri misle, osećaju, spekuliraju, opažaju. Potonji je onaj koji utiče na publiku, i koji je pokreće.

studije razumem isključivo kao političku, društvenu, ideološku, diskurzivnu, već u pojedinim slučajevima i kao duboko personalnu. Istovremeno, bila sam obazriva u empatisanju sa pojedinim iskustvima, pre svega onim za koje mi se činilo da su zasnovana na priči čije su posledice predvidivo pogubne za samu osobu ili društvo.

Nasuprot tome, iz ove studije izvire i jedan aspekt koji se tiče osnovne svrhe rada sećanja (da sumnja, da preispituje, da pruža otpor). Naime, radi se o stvaralačkom i istovremeno nadahnjujućem kvalitetu pojedinih sećanja. Povezujući ovaj aspekt sa poetičkom memorijom, iz romana *Nepodnošljiva lakoća postojanja* Milana Kundere, nazvala sam kvalitet takvih sećanja autopoetičkim. *Autopoiesis* sećanja označava usmerenost na svoje iskustvo u prošlosti, ali iskustvo koje nas je na kreativan i angažujući način izvelo iz uobičajene svakodnevice. Ovo se može povezati sa koncepcijom istine u odnosu između aktera i društvenog sveta, kao umetničke istine, istine koja razbija kliše (Davies, 2008). Autopoetička sećanja upućuju na samo-stvaralački kvalitet sećanja (*autos* – sopstvo; *poieticos* – kreacija, stvaranje, grč.). Takva sećanja istovremeno stvaraju osobu, njeno sopstvo, ali i zajednicu koja se kroz uživanje u takvo sećanje povezuje sa osobom i biva nadahnuta.

Autopoetička sećanja, za razliku od drugih autoetičkih sećanja, ne predstavljaju iskaz harmonije između osobe i društva, te neproblematičan odnos pripadnosti etničkoj zajednici i kulturi, već zapravo ispad iz te harmonije, prekid u zdravorazumskom odnosu prema zajednici. Sećanja koja pokreću čitaoce su ona u kojima se akter pojavio u sećanju kao individua, neko ko je duboko pogođen, ko se opire situaciji u kojoj se nalazi, ko aktivno razmatra i sa čitaocima deli svoje iskustvo i razmišljanje o tome. Drugim rečima, autopoetička sećanja su takva da glavnog aktera sećanja konstruišu na nov način, što ga ujedno čini herojskom figurom. Pored toga što su samo-stvaralačka, jer svedoče procesu razvoja, kreiranja ličnih iz kulturnih značenja, autopoetička sećanja su i dekonstruktivna, jer su nadahnjujuća za zajednicu da razmišlja na drugačiji način.

Dakle, sećanja su uvek produkt određenog oblika normalnosti, uređenosti u društvu, ali onda kada imaju autopoetički kvalitet, ona su izraz i društvene izvan-rednosti.

Zadržimo se za kraj na problemu zajedništva koje nastaje iz empatije ili nadahnutosti autorom sećanja, kako bi bilo jasno da ne mislim na nešto apstraktno. Zajedništvo je u ovoj studiji bilo neposredno kreirano oko procesa pisanja i analize sećanja, ali samo u prvom istraživanju – gde smo faktički zajedno razmišljali i delili kako na nas utiču druga sećanja. Drugo istraživanje poslužilo je meni (autorki) kao jedan analitički otklon od te neposredno kreirane zajednice u *zamišljenu zajednicu* generacije rođene devedesetih (cf. Anderson, 1998). Nova velika količina generacijskih svedočanstava o odnosu sa etničkim omogućila je širu perspektivu na taj fenomen, njegove različite aspekte i kontekste. Zbog toga, sklona sam da čitavu ovu studiju vidim kao kolektivnu biografiju<sup>81</sup> naše generacije, u vezi sa ovom temom. Neka tu prisutna (autoetička) sećanja takođe su delovala na mene, čak i kada su bila usklađena sa društvenim normativom, iz prostog razloga što su me

---

<sup>81</sup> Kolektivna biografija je, podsećanja radi, termin koji jedna grupa autorki koristi za poststrukturalistički pristup kolektivnom radu sećanja (Davies & Gannon, 2006). U ovom istraživanju, bila sam priklonjenija tradicionalnom pristupu kolektivnog rada sećanja, dok mi se u ovom širem pogledu na celu studiju primerenijim činio izraz kolektivna biografija, na tragu pristupa socijalne biografije (prema Tomanović, 2010).

opominjala da ponekad etničko zaista donosi duboki smisao i značaj za osobu. Ipak, ona nisu delovala nadahnjujuće, pre svega zbog toga što u njima nije bilo osobe čiju sam borbu za samo-stvaralaštvo mogla da prepoznam i uvažim. S druge strane, svakako je bilo i onih koja jesu autopoeitička. Nadam se da vam je ovaj rad pružio priliku da prepoznate razliku.

## **Problem agensnosti**

Kako ovo nije studija o etnicitetu već o mestu osobe u etničkoj kulturi, jedno od ključnih problema koje ona iznosi, a koji je povezan sa prethodnim odeljcima, je pitanje moći delovanja pripadnika etničke zajednice u odnosu na njenu kulturu. Da li smo i na koji način u mogućnosti da budemo agensi sopstvene etničke socijalizacije, resocijalizacije ili desocijalizacije?

Etničko pitanje je kompleksno i zamršeno. Njegovu značajnost i prisutnost u savremenom društvu dugujemo neiscrpnim mogućnostima njegove instrumentalizacije u svrhe mobilisanja čitavog društva. Da bi jedna birokratska tvorevina poput države mogla uspešno držati na okupu svoje građane, mora im obezbediti osećaj kolektivne svrhe. U kontekstu regiona, etnicitet je verovatno najveće oružje državnih vlasti, koje se još uvek nije ohladilo od ratova tokom devedesetih. Nove generacije mladih, na čije je formiranje u najsenzibilnijem periodu uticala kriza uzrokovana ratnim razaranjima, spremne su na okupljanja u grupe sa ciljem osnaživanja nacionalističkih stremljenja, direktnih intervencija na ulici u odnosu na došljake i neprestanu logoreju mržnje na društvenim mrežama, koja se potpiruje čak i u kontekstu mirotvornih, sportskih i međukulturnih, takmičenja. Krizna vremena, koja napadaju egzistencijalnu sigurnost pojedinca, bivaju praćena regresivnim oblicima identifikacije poput nacionalne i jačanjem nacionalizma (Giddens, 1985), sa čime idu i ksenofobija, negativan odnos prema drugim narodima i etnička isključivost (Golubović, 2003b). Oni koji nisu eksplicitno nacionalistički nastrojeni, kao većina učesnika u ovom istraživanju, takođe veoma olako reprodukuju neke od uobičajenih nacionalističkih diskursa, makar samo za potrebe opričavanja sopstvenog ličnog iskustva, a povremeno i kako bi srpski etnicitet kao normativ nametali drugima. Zašto je to tako?

Odgovor na to pitanje krije se u pozadini naših sećanja. Ako se vratimo na metaforu pletenja, prema kojoj su naša sećanja produkti tkanja ličnih iz socijalnih značenja, setićemo se da su praznine koje nastaju tkanjem ključne za razumevanje obrazaca kreiranja značenja (Zittoun, 2012). Kroz te praznine pojavljuju se pretpostavljeni, uobličeni svetovi koji uređuju naše mogućnosti u društvu (Bruner, 1986; Holland et al., 1998). Prilikom analiza u prvom istraživanju posebnu pozornost negovali smo u odnosu na te praznine, pa čak i na procese stvaranja praznina, odnosno delegitimiziranja, odstranjivanja i potiskivanja drugačijih opcija koje su u sećanju takođe mogle biti aktuelizovane. Tako je postalo vidljivo kako se na mikro nivou, na koji smo bili usmereni, stvaraju i oduzimaju mogućnosti za delovanje akterima, kroz interakciju sa kompetentnim drugima, bliskim ljudima od poverenja, institucijama, medijima. Realizovane mogućnosti ostvarenje su interakcije između aktera i onoga što je u datom socijalnom kontekstu ili pomoću socijalne interakcije bilo *dopušteno* ili *podstaknuto*.



Majkl Bilig (*Michael Billig*) smatra da i sam nacionalizam kao ideologija operiše na pozadini, igrajući ulogu freudovskog podsvesnog (Billig, 1995). *Banalni nacionalizam* predstavlja suptilne, svakodnevne podsetnike na nacionalnost koji ispunjavaju naše živote u nacionalnim državama. Oni se provlače nezapaženo konstituišući nacionalnost kao osnovu naše semiosfere i nešto što se čini prirodnim, podrazumljivim i po sebi očiglednim, bez potrebe za dodatnim objašnjavanjem. Primera radi, to je izrazito česta upotreba zamenice „mi“ u svakodnevnom govoru, kao i već pomenute apozicije bez zareza, „mi Srbi“, koja se upotrebljava uz komentarisanje uobičajenih pojava ili dešavanja. U neposrednom društvenom okruženju, na televiziji, pa i u školi može se čuti govor o „našem mentalitetu“, „našem narodu“, o tome „kakvi smo mi Srbi“, za potrebe pozitivnog, pa i derogativnog označavanja „nas“ kao naroda koji, na primer, „ne poštuje svoje“. Primeri banalnog nacionalizma provlačili su se i kroz niti naših sećanja, pa i prilikom jedne prezentacije ovog istraživanja na konferenciji u Grčkoj, gde sam dobila pitanje: „Šta ovo istraživanje može da kaže o razlici između Srba i Grka?“, iako je iz prezentacije bilo sasvim jasno da ovo nije istraživanje o karakteristikama nijednog naroda. Banalni nacionalizam funkcioniše kao pretpostavljeno znanje ili implicitna teorija o tome kako svet izgleda i, sasvim verovatno, stoji u osnovi zdravorazumskog odnosa prema etnicitetu i nacionalnosti, koji se vrlo lako pobuđuje i postaje osvešćeni nacionalizam, prilikom događaja koji podstiču nacionalna osećanja (ibid). On se može smatrati posledicom etno-nacionalizacije društva u Srbiji nakon raspada Jugoslavije (Bolčić, 2019). Ujedno, dalje služi kao baza za legitimisanje sveta kao nacionalno osmišljenog i nacionalnosti kao prirodnog, nužnog svojstva, ali i za artikulisanje kritike protiv onih koji se protive takvom viđenju sveta i nacionalnosti. Zbog toga, banalni nacionalizam deluje poput igre, čija pravila deca uče od roditelja, preko televizije, na ekskurziji, igre koja je svuda prisutna i kojoj, čini se, nema alternative.

U ovom istraživanju demonstrirano je šta se dešava sa alternativama, odnosno kako se putem simboličkog potiskivanja (Billig, 2009) one guraju nazad u pozadinu i kako se putem interakcije samo sa onim što je dato i prisutno, izrečeno, diskutovano i odigrano, kreira eksplicitna etnička identifikacija. Međutim, i ono što je implicitno prisutno, nevidljivo i neopaženo, takođe ulazi u proces identifikacije i uređuje je. Tako nastaje kompleksni dijalektički proces etničke identifikacije, koji u svakom svom odigravanju nosi normativ i mogućnost otpora<sup>82</sup> normativu, koji se mogao videti u velikom broju sećanja u ovom istraživanju<sup>83</sup>.

Stoga, može se izvesti zaključak da ljudi jesu agensni u pogledu kapaciteta za autonomno delovanje u odnosu na etničku pripadnost, ali se poreklo moći delovanja nalazi u socijalnom svetu,

---

<sup>82</sup> Za razliku od psiholoških tumačenja nastanka otpora kao „psihološke reaktance“ usled pritiska društvenim normama (Brehm, 1966, prema Turjačanin, 2014), u ovom radu otpor je, takođe, tretiran kao posledica kulturnog posredovanja, putem interakcije između onoga što je dato i dopušteno, i onoga što osoba unosi u situaciju u jedinstvenom trenutku sopstvene životne istorije.

<sup>83</sup> Prema Biligu, koji se posvećeno bavi diskurzivnom reartikulacijom Freudove psihoanalize, ono što je potisnuto postaje predmet želje, pa jedno od mesta za evakuaciju potisnutog i zadovoljenje želje da se priča o zabranjenom postaje humor. Humor je jedan od socijalno najraširenijih načina da se priča o nacionalnim temama i ratu na prostoru bivše Jugoslavije, koji je posebno dominantan u Bosni, gde je rat bio najrazorniji.

Upravo na osnovu Biligovih tumačenja sam se povremeno služila psihoanalitičkim terminima (potiskivanja, odbrane, pomeranja, kompenzacije), koje sam videla kao produkt diskursa u tekstovima sećanja (v. Billig, 2009).

odakle dolaze i njena ograničenja<sup>84</sup>. Ipak, s obzirom da su ljudi kao društveni akteri nosioci te moći jednako koliko i tih ograničenja, njihov kapacitet za autonomno delovanje dolazi kako iz društvenog sveta tako i iz njih samih. Međutim, za ostvarenje tih kapaciteta i alternativnih mogućnosti identifikacije, pokazuje ova studija, neophodna je *društvena i lična refleksija*, koja se ogleda u prepoznavanju vrednosnih i etičkih implikacija određenih kulturnih praksi, diskursa ili simboličkih resursa i, posledično, razumevanje načina na koje oni doprinose ličnoj dobrobiti. Iako se ograničavajuće i regresivne prakse za osobu ili društvo ne mogu sa lakoćom odbaciti, mogu se problematizovati, kritički promišljati i sprečavati u uticaju na sopstveno ponašanje i doživljaj identiteta. Najzad, osoba se može angažovati i u društvenoj borbi protiv takvih praksi, za one ciljeve koji se kolektivno prepoznaju kao poželjni za društvo. Tek tada, poistovećenje sa kolektivnim ciljevima omogućava postizanje društvene, a ne samo lične promene.

## **Problem pripadnosti**

Problem sa temom etniciteta i nacionalnosti nije samo u njihovoj svakodnevnoj podrazumljivosti i diskursima koji je uređuju tako da deluju prirodno i nepromenljivo, već i u njenoj isprepletanosti sa pitanjem pripadnosti i uporišta u svetu koji je kompleksan, promenljiv, neizvestan, a povremeno i opasan (naročito u uslovima stalne društvene krize, nemira i sukoba u državi). U ovoj studiji, koja se zasnivala na pitanju momenta kada smo se najviše osećali kao Srbi ili kada je etnička identifikacija bila najistaknutija, kao jedan od psihološki najvažnijih aspekata iskrsavao je problem pripadnosti, koja istovremeno predstavlja i deo uobičajenog diskursa o etnicitetu. U kontekstu društvene krize, tokom koje smo odrastali, etnička i nacionalna pripadnost za neke mlade pojavljuje se kao izvesnost postojanja ili čak protektivni faktor odrastanja, a ne nešto što je dovelo do te krize. Za većinu mladih, čak i onih kojima su dominantni diskursi problematični i koji istinski teže autonomiji, jednostavno odbacivanje ovog pitanja teško pada. Kod njih naročito postaje vidljivo da sa problematizovanjem etniciteta, postaje problematizovano pitanje pripadnosti u svetu, što vrlo često ishodi osećajem odbačenosti i usamljenosti. S druge strane, nacionalnost nije jedinstveni problem, jasno ograničen od drugih problema u državi. Njena povezanost sa drugim mogućnostima i ograničenjima u društvu, znači da je to politička tema, koja se tiče toga kakvi oblici egzistencije su nam kao građanima dostupni u društvu i kakva prava imamo kao pojedinci.

Ovo istraživanje je pokazalo da se za mlade u Srbiji osećanje pripadnosti u svetu ne tiče prosto etničke kulture, već njene povezanosti sa porodičnom pripadnošću i lokalnim životom i ono je saglasno sa nekim drugim istraživanjima koja upućuju na primarnost ličnih i porodičnih vezanosti u odnosu na kolektivne (Golubović, 2003b). Svako sećanje koje duboko pokreće pitanje pripadnosti, zasniva se na specifičnom odnosu sa porodicom i prema porodici, roditeljima koji su prisutni ili implicitno prisutni, precima koji su poginuli, kao i opipljivim osetima doma, topline, poznatosti i

---

<sup>84</sup> Ovaj zaključak je drugačiji u odnosu na zaključak koji izvodi Bilig, da je agensnost primarno retoričke, a ne teorijske ili metodološke prirode. On smatra da bi jezik psihologije trebalo da se promeni iz jezika varijabli i njihovih uticaja, u jezik ljudi i njihovog delovanja (Billig, 2009; Raeff, 2019), što smatram važnim, ali svakako ne dovoljnim rešenjem ljudske agensnosti, koja nije samo stvar diskursa, niti psihologije.

udobnosti običnog života. Tek ako se najbliži ljudi pojave kao predstavnici i delatnici etničke kulture ili je njihov susret sa porodičnom istorijom institucionalno podržan kao susret sa etničkom kulturom (npr. međuetnička takmičenja), za mlade je teško da odvoje etničko i porodično, odnosno lično. O tome najsnažnije govori činjenica da je u ponekim sećanjima odnos između ova dva domena problematizovan, dok je u nekim drugim u potpunosti razrešen, pa se etničko čak pojavljuje kao nešto što sprečava autentični osećaj pripadnosti u svetu ili doživljaj identiteta. Dakle, ovo istraživanje svedoči o *nezavisnosti* i mogućnostima različitog odnošenja između etničke i porodične, odnosno lične pripadnosti, što se često gubi u primordijalističkim koncepcijama etniciteta i nacionalnosti. Jednostavnim rečima, etnicitet i nacionalnost *ne moraju biti u vezi* sa pripadnošću, pa ni sa identitetom.

## Zaključak

*“To feed and give substance to imagination, they find cultural elements and semiotic systems produced by previous generation of humans having to deal with similar people and crystallized into durable myths, legends and pieces of art; and so they end up, thanks to the work of imagination, participating to and transforming culture.”*

T. Zittoun (2015, p. 254)

Ovo istraživanje pokazalo je da se etnicitet i nacionalnost mogu pojavljivati na različite načine u različitim kontekstima za mlade građane Srbije u 21. veku. Iako literatura zasnovano razdvaja etničko i nacionalno kao istorijski različite osnove kolektiviteta (Golubović, 1999), ovde je pokazano da na mikro-genetičkom nivou nema jasne distinkcije između toga šta znači biti pripadnik srpskog naroda i šta znači biti građanin Srbije. Zbog toga, sećanja artikulisu i etničke i građanske iskaze nacionalne pripadnosti i njima odgovarajuće različite teme, koje se tiču razumevanja istorije i stradanja naših predaka, razumevanje toga šta možemo i šta ne možemo u društvu u kome živimo, i toga šta bi trebalo, a šta ne bi trebalo da mislimo, osećamo i radimo kada je nacionalnost u pitanju.

Međutim, može se tvrditi da je to posledica načina na koji je istraživanje osmišljeno i, posebno, teme na koju smo pisali sećanja, u kojoj takođe nije jasno da li se misli na građansku ili etničku pripadnost. Može se otići i dalje i pretpostaviti da ovo istraživanje doprinosi tom nerazdvajanju etničkog i građanskog ili nacionalnog, kao i društvenoj konfuziji o njihovom odnosu. To je sasvim legitimna zamerka ovom istraživanju, mada je to posledica njegovih ciljeva, da ne pretpostavlja unapred i ne nameće određene teorijske distinkcije, već da utvrdi kako se one konstruišu na mikro nivou i kako se prisvajaju u ličnom iskustvu. Upravo je zanimljivo zapaziti kako pojedini mladi smatraju da su njihovi preci stradali da bi oni i njihovi sugrađani drugih veroispovesti, mogli slobodno da se obrazuju i piju kafu u gradu, dok drugi smatraju da se preci moraju poštovati zato što su Srbi, i zato što je prirodno voleti svoje „runo“. Ipak, hibridna konstrukcija odnosa između etničkog i nacionalnog u savremenom društvu Srbije ne može biti ni stvar pojedinca ni stvar istraživačke zamisli,

koliko je stvar javnog diskursa, posebno s obzirom da je u hibridnom obliku formalizovana čak i Ustavom (Đurić, 2011).

S druge strane, u ovako osmišljenom istraživanju, upravo zbog njegove hermeneutičke otvorenosti za različitost, kao i činjenice da nisu svi, već samo učesnici prvog istraživanja, doprinisili analizi i osveščivanju kulturnih obrazaca, opasnost od potkrepljivanja etniciteta i podsticanja etno-nacionalnog digniteta je bila konstantna. Prema pojedinim komentarima učesnika u drugom istraživanju, bilo je sasvim očigledno da ih je ono podstaklo da na nov način razmišljaju i doživljavaju svoju etničku pripadnost, ali i da iznova podsete sebe da su ponosni što su Srbi. To je posledica odstupanja od odabrane metodologije u drugom istraživanju, kako bi se ispitali dobijeni obrasci na širem uzorku. Naučni cilj (provera uopštivosti nalaza) je u njemu bio nadređen praktičnom (podsticanje refleksije i agensnosti kod učesnika), zbog čega je bilo potrebno distancirati se od kritičkog pristupa. Naprosto, da nije sprovedena druga studija, sasvim opravdano bi se istraživanju mogao zameriti rad sa jednom specifičnom, refleksivnom, osvešćenom i, dakle, manjinskom populacijom, kao i ograničeni domet zaključaka dobijenih sa njom. Utoliko su diskusija tih kasnijih nalaza i pisanje čitave disertacije bili izazovniji, kako se ne bi takvi esencijalistički doživljaji etniciteta dalje esencijalizovali.

Važno je istaći da se ova studija može sagledavati i kao studija o tome kako identitet osobe postaje etnički konstruisan i kako se etnicitet gradi na mikro-genetičkom nivou, ali ne i kao studija o (srpskom) etničkom „identitetu“. Ona je pokazala da je odnos između etniciteta i identiteta dinamičan, tj. da se kroz specifičnu vrstu interakcije između osobe i drugih aktera/objekata u datom kontekstu koji je fizički opredmećen i diskurzivno interpretiran kreira specifičan odnos između osobe i etničke kulture ili nacije. Veliki, za čitav kolektiv mobilisući događaji, u zavisnosti od uzrasta osobe u trenutku dešavanja, mogu podstaći identifikaciju sa zajedničkim ciljem, koji je u kontekstu početka novog veka u Srbiji bio etnički uokviren, s obzirom da se ticao novih otcepljenja nacionalnih država i autonomnih pokrajina od bivše Jugoslavije. Kosovo se, s obzirom na revitalizaciju njegove esencijalnosti za „srpski nacionalni interes“ od kraja osamdesetih na ovamo (Ejdus & Subotić, 2014), pojavljuje kao posebno podstičuće za nacionalistički zanos, pa i druge produkte gazimestanske retorike – bitke i otpora, sloge i nesloge, pravog i pogrešnog puta, prijatelja i neprijatelja, u čemu dominantnu ulogu imaju predstavnici Srpske radikalne stranke. Otcepljenje Crne Gore takođe se javlja kao događaj koji doprinosi konstrukciji nacionalnosti za mlade, ali na nešto suptilnijem nivou, kroz događaje koji su više deo ličnog života i samim tim se više među sobom razlikuju. Mobilisuće za mlade i njihovo razumevanje etniciteta i nacionalnosti deluje i odnos sa Amerikancima, mada je on nešto više posredovan i manje ostrašćen, jer smo u vreme NATO bombardovanja, kada je nacionalna kriza praćena etničkim mitovima bila na vrhuncu (Nedeljković, 2006), bili u periodu ranog detinjstva. Sjedinjene Američke Države pojavljuju se u sklopu međusobnog poređenja i takmičenja nacija, ali i kao mesto sa prilikama za obrazovno i radno usavršavanje. Najzad, važnu simboličku funkciju u etničkom (samo)predstavljanju imaju Nemci i Romi, kao uporišna mesta na simboličkoj geografiji Srbije (Živković, 2001).

Odmicanje ka odraslom dobu naše generacije prati događaje koji sve više postaju građanski, a manje etnički zasnovani, pa se pokretanje na delovanje i pružanje otpora kod mladih zasniva i na volji da se bolje živi i na prepoznavanju da aktuelne autokratske vlasti u Srbiji (i Crnoj Gori) sprečavaju ostvarivanje osnovnih građanskih prava vršenjem diktature i represije. Mladi se uključuju u proteste kojima se bore protiv nametanja i ograničenja koja u društvu prepoznaju i koja neke od njih, njihove prijatelje i porodice, prisiljavaju na iseljavanje. Nacionalistička ideologija i dalje okupira javni prostor, u sklopu nerešenog kosovskog pitanja i brige za opadajući natalitet u Srbiji, ali se javlja zajedno sa propadanjem demokratije i ekonomskog razvoja, koje posebno podsticajno deluje na mlade – bilo u pogledu borbe, bilo u pogledu odlaska, sada kada je mobilnost dostupna više nego ikada. Pitanje „nas i njih“ se pomera sa etničke horizontale na građansku vertikalu, gde se kao glavni krivci prepoznaju oni „odozgo“. Za većinu, ipak, pitanje etniciteta nije politički osvešćeno, pa se njihovi doživljaji i razumevanje značajnosti ovog pitanja ograničava na domen sporta i međunarodnih folklornih takmičenja. To se može razumeti kao posledica reprezentacije *borbenog srpstva*, čiji su adekvatni predstavnici u mirnodopskim vremenima za mlade upravo sportisti, kako pokazuju prethodna istraživanja (Nedeljković, 2006). Najzad, ključni problem istraživanja, odnos između osobe i društva, kod mnogih mladih je posebno istaknut, pa se kod njih dešava preispitivanje društvenih značenja, događaja i normi na ličnom planu, pri čemu glavni fokus postaje ono što je u društvu samoj osobi omogućeno ili uskraćeno. Za ove mlade važnije je lično ili generacijsko, nego kolektivno vreme (Kuljić, 2009), koje prepoznaju da pre žive zarobljeni prošlošću, nemogućnostima, normama, nego kao slobodni građani i pojedinci. Nacionalnost je samo jedno od građanskih prava, i oni je doživljavaju kao nešto što im je uskraćeno, nevažno, supstitutivno ili čak otuđujuće, u sklopu drugih problema koje u društvu prepoznaju.

Na samom kraju može se izvesti jedan zaključak koji se tiče fenomena kolektivne identifikacije i patriotizma u kontekstu današnje Srbije. Ovo istraživanje je pokazalo da problem sa kolektivnom identifikacijom i patriotizmom nije u tome što nužno podstiču mržnju i nasilje, od čega se gotovo sve patriote, pa i neki nacionalisti, eksplicitno ograđuju. Problem sa kolektivnom identifikacijom i patriotizmom, *u ovom društveno-istorijskom kontekstu*, koji je još uvek pod uticajem nacionalističke ideologije devedesetih i svih mogućih podela koje su zarad njenog širenja podsticane i dalje se podstiču, je u tome što su pristrasni i heteronormativni (Bolčić, 2019), tj. što su zasnovani na ideološki, politički i etički slepoj lojalnosti (Petrović Todosijević, 2010) i na ograničavanju lične autonomije u nacionalnom opredeljenju ili drugačijem ideološkom, političkom i etičkom pozicioniranju u odnosu na njih (što se, pritom, direktno sukobi sa Ustavom republike, Đurić, 2011). Drugim rečima, u ovom istraživanju patriotizam, čak i kada se odbacuje, označava zdravorazumsku ljubav prema sopstvenom narodu ili domovini koja se ne preispituje i koja se ne pozicionira u šire društveno-istorijske tokove na kritički način, već predstavlja samo jedan ishod javno proklamovanih značenja u politici, u medijima i na časovima istorije (Dimitrijević, 2010). Kod mladih ljudi koji su učeni da je prirodno voleti svoj narod, ljubav prema tom narodu biće zasnovana na onim značenjima koja su u datom kontekstu najdominantnija, najglasnija. Dakle, ta osećanja su kontingentna, od konteksta zavisna i promenljiva i u tome leži njihova najveća opasnost, jer su podložna političkoj instrumentalizaciji i mobilizaciji. Zbog relativno skore istorije ratova, ekonomskog opadanja i etno-nacionalizovane

politike, naši „patriotizmi“ dominantno su podržani polarizacijom i društvenim podelama koje se podstiču i koje, kako vidimo u datim sećanjima, rezultiraju osećanjima ugroženosti i požrtvovanja, otpornosti i rezilijentnosti, ispravnosti u odnosu na ostatak sveta i osudom onih koji nisu srpske „patriote“, prema dominantnim definicijama. Takva osećanja ne samo da dodatno podržavaju diskurse, podele i ratničko raspoloženje iz devedesetih (Pešić i Rosandić, 1994), na koje i nemamo lična sećanja, već sprečavaju mogućnost promene. Alternativa je ostvarivanje građanske identifikacije, kroz utvrđivanje distinkcije između „ja“ i „mi“, ali bez kidanja veza sa društvom, već uzimanjem društva kao objekta evaluacije, novog učenja o sopstvenoj zemlji i naciji, uviđanje svega onog što je tu loše i što bi valjalo popraviti i slobodno življenje u sadašnjosti, uživanje osnovnih građanskih prava i lični prosperitet (Golubović, 2003b). U skladu s time, patriotizam može značiti i identifikaciju sa aktuelnim društvom u vremenu u kome živimo, sa tekovinama koje je do dana današnjeg omogućio napredak civilizacije i sa svim onim što smo u mogućnosti da ostvarimo i iznova stvorimo kao politički akteri (Habermas, 1991), umesto da u političkom i istorijskom smislu ostanemo „kolektivno maloletni“ (Stojanović, 2010, p. 21). Ovo istraživanje iznedrilo je rezultate koji ukazuju na opravdanost distinkcije između ideološke/kolektivističke forme identifikacije i ontološke/psihološke (Golubović, 2003b). Ono, dalje, pokazuje da se one primarno razlikuju po *tipu procesa* na kome se uspostavlja identifikacija, a ne po njenom sadržaju, prostoj mogućnosti izbora ili teorijskim konceptualizacijama. Dakle, umesto da govorimo o ličnom i društvenom „identitetu“, valjalo bi se usmeriti na uviđanje načina na koje pojedinac, građanin, akter, *učestvuje* u društvenom i kulturnom životu i kakve forme identifikacije, ličnog iskustva i mogućnosti za delovanje slede iz različitih vrsta tog učesća.

# Literatura

- Adams, G., & Markus, H. R. (2004). Toward a conception of culture suitable for a social psychology of culture. In M. Schaller & C. S. Crandall (Eds.), *The psychological foundations of culture* (pp. 335-360). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Adorno, T. (1979). *Negativna dijalektika*. Beograd: BIGZ.
- Adorno, T. i Horkhajmer, M. (1980). Individuum. U: *Sociološke studije*. Zagreb: Školska knjiga (str. 47-59).
- Allport, G. (1954). *The nature of prejudice*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Anderson, B. (1998). *Nacija: zamišljena zajednica*. Beograd: Plato.
- Andreassen, R., & Myong, L. (2017). Race, gender, and researcher positionality analysed through memory work. *Nordic Journal of Migration Research*, 7(2).
- Asch, S. E. (1956). *Studies of independence and conformity: A minority of one against a unanimous majority*. Psychological Monographs: General and Applied.
- Babović, M. i sar. (2016). *Rodne nejednakosti u Republici Srpskoj iz perspektive životnih tokova*. Banja Luka: Gender centar – Centar za jednakost i ravnopravnost polova Vlade Republike Srpske.
- Bakhtin, M. M. (1982). *The dialogic imagination: Four essays*. Austin: University of Texas Press.
- Bakhurst, D., & Shanker, S. G. (2001). *Jerome Bruner: Language, culture and self*. London: Sage Publications.
- Bakić, J. (2004). *Ideologije jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin”.
- Bakić, J. (2006). Teorijsko-istraživački pristupi etničkoj vezanosti (ethnicity), nacionalizmu i naciji. *Sociologija*, 48(3), 231-264.
- Bakić, J. (2011). *Jugoslavija: Razaranje i njegovi tumači*. Beograd: Službeni glasnik.
- Barber, R., Blake, V., Hearn, J., Jackson, D., Johnson, R., Luczynski, Z., & McEwan, D. (2016). *Men's stories for a change*. Champaign, IL: Common Ground Publishing.
- Barbu, Z. (1960). *Problems of historical psychology*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Bart, F. (1997). *Etničke grupe i njihove granice*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Baucal, A. (2008). *Two stages participative generalization (2SPG): a methodology for studying dialogical self*. Paper presented at Fifth international conference on the dialogical self, Cambridge, UK, August 26-29th.
- Bauman, Z. (1992). Soil, blood and identity. *The Sociological Review*, 40, 675-701.

- Benhabib, S. (1992). *Situating the self: Gender, community and postmodernism*. Cambridge: Polity.
- Benson, C. (2001). *Cultural psychology of the self: Place, morality and art in human worlds*. London & New York: Routledge.
- Ber, V. (2001). *Uvod u socijalni konstrukcionizam*. Beograd: Zepter.
- Bergholc, M. (2018). *Nasilje kao generativna sila: Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*. Sarajevo: Buybook.
- Billig, M. (1995). *Banal nationalism*. London: Sage.
- Billig, M. (2009). Discursive psychology, rhetoric and the issue of agency, *Semen*, 27. url: <http://journals.openedition.org/semen/8930>.
- Bolčić, S. (2019). „Etnonacionalizacija“ postjugoslovenskih društava: svojstva, akteri, posledice i mogućnosti „deetnonacionalizacije“. *Sociologija*, 61(3), 323-346.
- Bourdieu, P. (1977). *Outline of a theory of practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. (1991). *Language and symbolic power*. Cambridge: Polity Press.
- Boyer, P., & Wertsch, J. V. (Eds.) (2009). *Memory in mind and culture*. New York: Cambridge University Press.
- Božilović, N. i Stevanović, B. (2006). Kultura kao osnov etničkih identiteta Balkana. U Lj. Mitrović, D. B., Đorđević, D. Todorović (ur.), *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (str. 131-176). Niš: Filozofski fakultet – Univerzitet u Nišu, Institut za sociologiju.
- Brewer, M. B. (1991). The social self: On being the same and different at the same time. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 17, 475-482.
- Brinkman, S., & Kvale, S. (2008). Ethics in qualitative research. In C. Willig & W. Stainton Rogers (Eds.), *The sage handbook of qualitative research in psychology*. London: Sage.
- Brown, R. (1999). *Group processes: dynamics within and between groups*. Oxford, UK: Wiley-Blackwell.
- Brubaker, R. (2002). Ethnicity without groups. *European Journal of Sociology*, 43(2), 163-189.
- Brubejker, R. i Kuper, F. (2003). S onu stranu „identiteta“. *Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, 69.
- Bruner, J. (1986). *Actual minds, possible worlds*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Bruner, J. (1990). *Acts of meaning*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Bruner, J. (2003). Self-making narratives. In R. Fivush, & C. A. Haden (Eds.), *Autobiographical memory and the construction of a narrative self: Developmental and cultural perspectives* (pp. 209-225). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Bruner, J. (2004). Life as Narrative. *Social Research: An International Quarterly*, 71 (3), 691–710.



- Butler, J. (1993). *Bodies that matter*. London: Routledge.
- Butler, J. (1997). *The psychic life of power: Theories in subjection*. Stanford: Stanford University Press.
- Butler, J. (2004). *Undoing gender*. New York: Routledge.
- Cadman, K., Friend, L., Gannon, S., Ingleton, C., Koutroulis, G., McCormack, C., Mitchell, P., Onyx, J., O'Regan, K., Rocco, S., & Small, J. (2001). Memory-workers doing memory-work on memory-work: Exploring unresolved power. In J. Small & J. Onyx (Eds.), *Memory-work: A critique* (Working Paper Series, 20/01). School of Management, University of Technology, Sydney, Australia.
- Camic, P. M., Rhodes, J. E., & Yardley, L. (2003). Naming the stars: Integrating qualitative methods into psychological research. In P. M. Camic, J. E. Rhodes, & L. Yardley (Eds.), *Qualitative Research in Psychology: Expanding Perspectives in Methodology and Design*. Washington: American Psychological Association.
- Cartrite, B. (2003). *Reclaiming their shadow: Ethnopolitical mobilization in consolidated democracies*. University of Colorado.
- Chamberlain, K. (2012). Do you really need a methodology? *Qualitative Methods in Psychology Bulletin*, 13, 59-63.
- Chavez, A. F., & Guido-DiBritto, F. (1999). Racial and ethnic identity and development. *New Directions for Adult and Continuing Education*, 84, 39-47.
- Clare, M., & Johnson, R. (2000). Method in our madness: Identity and power in a memory work method. In S. Radstone (Ed.), *Memory and methodology* (pp. 197-225). London, New York: Bloomsbury Academic.
- Cole, M. (1996). *Cultural psychology: A once and future discipline*. Cambridge: Harvard University Press.
- Crawford, J., Kippax, S., Onyx, J., Gault, U., & Benton, P. (1992). *Emotion and gender: Constructing meaning from memory*. London, Newbury Park, New Delhi: Sage Publications.
- Crisp, R. J., & Hewstone, M. (2007). Multiple social categorization. *Advances in Experimental Social Psychology*, 39, 163-254.
- Cross, W. (1978). The Thomas and Cross models of psychological nigrescence: A literature review. *Journal of Black Psychology*, 4, 13-31.
- Čolović, I. (2014). *Rastanak s identitetom*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Ćeriman, J. (2019). *Rodna socijalizacija dečaka u porodicama u savremenoj Srbiji. Istraživanje stavova i vaspitnih praksi roditelja* (doktorska disertacija). Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Dahinden, J., & Zittoun, T. (2013). Religion in meaning making and boundary work: Theoretical explorations. *Integrative Psychological and Behavioral Science*, 47(2), 185-206.

- Danziger, K. (1997). *Naming the mind*. London: Sage.
- Davies, B. (2000). *(In)scribing body/language relations*. Walnut Creek, CA: Alta Mira Press.
- Davies, B. (2008). Practicing collective biography. In A. E. Hyle, M. S. Ewing, D. Montgomery, & J. S. Kaufman (Eds.), *Dissecting the mundane: International perspectives on memory-work* (pp. 45-62). Lanham, Maryland: University Press of America.
- Davies, B., & Harré, R. (1990). Positioning: The discursive production of selves. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 20(1), 43-63.
- Davies, B., & Gannon, S. (Eds.) (2006). *Doing collective biography: Investigating the production of subjectivity*. London: Open University Press/McGraw Hill.
- Dewey, J. (1922). *Human nature and conduct: An introduction to social psychology*. New York: Modern Library.
- Dimitrijević, V. (ur.) (2010). *Novosti iz prošlosti: Znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Dokins, R. (1976/2008). *Sebični gen*. Smederevo: Helix.
- Donald, J. (1996). The citizen and The Man about Town. In S. Hall & P. du Gay (Eds.), *Questions of Cultural Identity* (pp. 179-190). Sage Publications, Inc.
- Du Toit, L. (1997). Cultural identity as narrative and performance. *South African Journal of Philosophy*, 16(3), 85-93.
- Duveen, G. (2002). *Construction and constraint in psychological development*. Paper presented at the conference "Exploring psychological development as a social and cultural process". Cambridge, Corpus Christi College.
- Dženkins, R. (2001). *Etnicitet u novom ključu*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Đerić, G. (2003). Svakodnevne diskursivne prakse o „osobinama naroda“ i važnosti nacionalnog identiteta. U Z. Golubović, I. Spasić i Đ. Pavićević (ur.), *Politika i svakodnevni život: Srbija 1999-2002* (str. 175-210). Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Đerić, G. (2005). *Pr(a)vo lice množine. Kolektivno samopoimanje i predstavljanje: mitovi, karakteri, mentalne mape i stereotipi*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju I. P. „Filip Višnjić“.
- Đorđević, A. (2020a). Kompleksnost i inkluzivnost socijalnog identiteta kao posrednici uticaja socijalne norme na odnos prema nepripadničkim grupama. *Primenjena psihologija*, 13(2), 263-281.
- Đorđević, A. (2020b). Razmatranje odnosa između muzike i kolektivnog identiteta iz ugla kulturne psihologije muzike. *Etnoantropološki problemi*, 15(3), 899-915.
- Đurić, V. (2011). Pravni aspekti prikupljanja, upotrebe i značaja statističkih podataka o nacionalnoj, jezičkoj i verskoj pripadnosti stanovništva. U V. Đurić, D. Tanasković, D. Vukmirović i P. Lađević (ur.), *Etnokonfesionalni i jezički mozaik Srbije*. Beograd: Republički zavod za statistiku.

- Đurić, V., Tanasković, D., Vukmirović D. i Lađević, P. (ur.) *Etnokonfesionalni i jezički mozaik Srbije*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Ejdus F., & Subotić J. (2014). Kosovo as Serbia's sacred space: Governmentality, pastoral power, and sacralization of territories. In G., Ognjenović, & J. Jozelić (Eds.), *Politicization of religion, the power of symbolism. Palgrave studies in religion, politics, and policy* (pp. 159-184). New York: Palgrave Macmillan.
- Elliot, R. C. (1982). *The literary persona*. Chicago: University of Chicago Press.
- Elster, J. (2001). Rational choice theory: Cultural concerns. In N. J. Smelser, & P. B. Baltes (Eds.), *International encyclopedia of the social & behavioral sciences* (p. 12763-12768). Pergamon.
- Engeström, Y., & Miettinen, R. (1999). Introduction. In Y. Engeström, R. Miettinen, & R. Punamäki (Eds.), *Perspectives on activity theory* (pp. 1-13). Cambridge: Cambridge University Press.
- Erikson, E. H. (1976). *Omladina, kriza i identifikacija*. Titograd: Pobjeda.
- Erikson, E. H. (2008). *Identitet i životni ciklus*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Farrar, P. (2001). Too painful to remember: Memory-work as a method to explore sensitive research topics. In J. Small, & J. Onyx (Eds.), *Memory-work: A critique* (Working Paper Series, 20/01). School of Management, University of Technology, Sydney, Australia.
- Farrelly, T., Stewart-Withers, R., McLennan, S., & Gibson, L. (2017). Collective memory-work as method and resistance. *Sites: New Series*, 14(2), 77-102.
- Fivush, R. (2001). Owning experience: The development of subjective perspective in autobiographical memory. In C. Moore, & K. Lemmon (Eds.), *The self in time: Developmental perspectives* (pp. 35-52). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Flere, S. i Molnar, A. (1993). Autoritarizam, etnocentrizam i retradicionalizacija. U: *Zbornik Filozofskog fakulteta, Serija B: Društvene nauke*, 14, 413-425.
- Foucault, M. (1982). The subject and power. *Critical Inquiry*, 8(4), 777-795.
- Foucault, M. (1991). Governmentality. In G. Burchell, C. Gordon, & P. Miller (Eds.), *The Foucault effect: Studies in governmentality* (pp. 87-104). Chicago: University of Chicago Press.
- Frojd, S. (1921/2006). *Psihologija mase i analiza ega*. Beograd: Fedon.
- Frojd, S. (1930/1973). Nelagodnost u kulturi, u: *Odabrana dela Sigmunda Frojda, V tom* (str. 261-357), Novi Sad: Matica srpska.
- From, E. (1941/1989). *Bekstvo od slobode*. Beograd: Nolit.
- Fuko, M. (2010). Tehnologije sopstva. *Polja: časopis za književnost i teoriju*, 463, 70-87.
- Fuko, M. (2012). *Moć i znanje*. Novi Sad: Mediteran Publishing.

- Gardiner, J. M. (2002). Episodic memory and autoethic consciousness: A first-person approach. In A. Baddeley, J. Aggleton, & M. Conway (Eds.), *Episodic memory: New directions in research* (pp. 11-30). Oxford University Press.
- Geertz, C. (1993). *Local knowledge: Future essays in interpretive anthropology (2nd Ed)*. London: Fontana Press.
- Gellner, E. (1964). *Thought and change*. London: Weidenfeld and Nicholson.
- Gelner, E. (1997). *Nacije i nacionalizam*. Novi Sad: Matica srpska.
- Gergen, K. J. (1973). Social psychology as history. *Journal of Personality and Social Psychology*, 26(2), 309-320.
- Gergen, K. J. (1985). The social constructionist movement in modern psychology, *American Psychologist*, 40, 266-75.
- Gergen, K. J. (1988). If persons are texts. In S. B. Messer, L. A. Sass, & R. L. Woolfolk (Eds.), *Rutgers symposia on applied psychology, Vol. 2. Hermeneutics and psychological theory: Interpretive perspectives on personality, psychotherapy, and psychopathology* (pp. 28–51). Rutgers University Press.
- Gergen, K. J. (1989). Social psychology and the wrong revolution. *European Journal of Social Psychology*, 19, 463-484.
- Gergen, K. J., & Davis, K. E. (Eds.) (1985). *The social construction of the person*. New York: Springer Verlag.
- Gergen, K. i Gergen, M. (2006). *Socijalna konstrukcija: ulazak u dijalog*. Beograd: Zepter.
- Giddens, A. (1985). *The nation state and violence*. Cambridge: Polity Press.
- Gillespie, A., & Zittoun, T. (2010). Studying the movement of thought. In A. Toomela, & J. Valsiner (Eds.), *Methodological thinking in psychology: 60 years gone astray?* (pp. 69–88). Charlotte: Information Age Publisher.
- Glaser, B., & Strauss, A. L. (1967). *The discovery of grounded theory*. Chicago: Aldine Publishing.
- Gofman, E. (2000). *Kako se predstavljamo u svakodnevnom životu*. Beograd: Geopoetika.
- Golubović, P. i Marković-Krstić, S. (2006). Demografske i etničke strukture balkanskih društava. U Lj. Mitrović, D. B., Đorđević, D. Todorović (ur.), *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije* (str. 55-130). Niš: Filozofski fakultet – Univerzitet u Nišu, Institut za sociologiju.
- Golubović, Z. (1988). *Kriza identiteta jugoslovenskog društva*. Beograd: Filip Višnjić.
- Golubović, Z. (1999). *Ja i drugi. Antropološka istraživanja individualnog i kolektivnog identiteta*. Beograd: Republika.

- Golubović, Z. (2003a). Promene u Srbiji 2000. godine: Uzroci, očekivanja, postignuća. U Z. Golubović, I. Spasić i Đ. Pavićević (ur.), *Politika i svakodnevni život: Srbija 1999-2002* (str. 25-53). Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Golubović, Z. (2003b). Kako se građani identifikuju. U Z. Golubović, I. Spasić i Đ. Pavićević (ur.), *Politika i svakodnevni život: Srbija 1999-2002* (str. 161-174). Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Golubović, Z., Kuzmanović, B. i Vasović, M. (1995). *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*. Beograd: Filip Višnjić.
- Greenfield, P. M. (1997). Culture as process: Empirical methods for cultural psychology. In J. W. Berry, & Y. H. Poortinga (Eds.), *Handbook of cross-cultural psychology, 1: Theory and method 2nd Ed.* (pp. 301-346). Boston: Allyn & Bacon.
- Greenwood, J. D. (2004). *The disappearance of the social in american social psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Grossberg, L. (1996). Identity and cultural studies – Is that all there is? In S. Hall, & P. du Gay (Eds.), *Questions of Cultural Identity* (pp. 87-108). London: Sage Publications.
- Guba, E. G., & Lincoln, Y. S. (1994). Competing paradigms in qualitative research. In N. K. Denzin, & Y. S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (pp. 105–117). Sage Publications, Inc.
- Habermas, J. (1975). *Saznanje i interes*. Beograd: Nolit.
- Habermas, J. (1991). 'Yet again: German identity – a unified nation of angry DM-Burghers', *New German Critique*, 52, 84–101.
- Hall, S. (1987). Minimal selves. In H. Bhabha (Ed.), *Identity: The real me*. London: Institute of contemporary arts.
- Hall, S. (1996). Introduction: Who needs identity? In S. Hall, & P. du Gay (Eds.), *Questions of Cultural Identity* (p. 1-17). London: Sage Publications.
- Hamm, R. (2018). Collective memory-work – a method under the radar? *Other Education: The Journal of Educational Alternatives*, 7(2), 118-124.
- Haraway, D. (1991). *Simians, cyborgs and women*. New York: Routledge.
- Harding, S. (1991). Representing fundamentalism: The problem of the repugnant cultural other. *Social Research*, 58(2), 373-393.
- Harding, S. (1991). *Whose science? Whose knowledge? Thinking from women's lives*. Buckingham: Open University Press.
- Harré, R. (1979). *Social being: A theory for social psychology*. Oxford: Basil Blackwell.
- Harré, R. (1983). *Personal being: A theory for individual psychology*. Oxford: Blackwell.
- Harré, R. (1998). The epistemology of social representations. In U. Flick (Ed.), *The Psychology of the social* (pp. 129–137). Cambridge University Press.

- Harré, R., & van Langenhove, L. (1999). *Positioning theory*. Oxford: Blackwell.
- Haug, F. (2008a). Memory work: a detailed rendering of the method for social science research. In A. E. Hyle, M. S. Ewing, D. Montgomery, & J. S. Kaufman (Eds.), *Dissecting the mundane: International perspectives on memory-work* (pp. 21-41). Lanham, Maryland: University Press of America.
- Haug, F. (2008b). Memory work. *Australian Feminist Studies*, 23(58), 538-541.
- Haug, F., Andresen, S., Bünz-Elfferding, A., Hauser, K., Lang, U., Nemitz, B., Niehoff, E., Prinz, R., Rätzkel, N., & Tomas, C. (1987). *Female sexualisation*. London, New York: Verso.
- Haug, F., Andresen, S., Bünz-Elfferding, A., Hauser, K., Lang, U., Laudan, M., et al. (1999). *Female sexualization 2<sup>nd</sup> Ed.* (translation: E. Carter). London: Verso Books.
- Henriques, J., Hollway, W., Urwin, C., Venn, C., & Walkerdine, V. (1984). *Changing the subject. Psychology, social regulation and subjectivity*. London: Methuen.
- Hermans, H. J. M. (2001). Conceptions of self and identity: Toward a dialogical view. *International Journal of Education and Religion*, 2, 43-62.
- Hermans, H. J. M., Kempen, H. J. G., & van Loon, R. J. P. (1992). The dialogical self: Beyond individualism and rationalism. *American Psychologist*, 47, 23-33.
- Hobsbaum, E. (1990/1996). *Nacije i nacionalizam od 1780: program, mit, stvarnost*. Beograd: „Filip Višnjić“.
- Hogg, M. A. (2006). Social identity theory. In Burke, P. J. (Ed.), *Contemporary social psychological theories* (pp. 111-136). California: Stanford University Press.
- Holland, D., Lachicotte, W., Skinner, D., & Cain, C. (1998). *Identity and agency in cultural worlds*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hollway, W. (1989). *Subjectivity and method in psychology*. London: Sage.
- Horkhajmer, M. (1976). *Tradicionalna i kritička teorija*. Beograd: BIGZ.
- Ingleton, C. (2001). Meaning-making: Issues of analysis in memory-work. In J. Small, & J. Onyx (Eds.), *Memory-work: A critique* (Working Paper Series, 20/01). School of Management, University of Technology, Sydney.
- James, W. (1890). *The principles of psychology*. New York: Holt.
- Jansson, M., Wendt, M., & Åse, C. (2008). Memory work reconsidered. *NORA – Nordic Journal of Feminist and Gender Research*, 16(4), 228-240.
- Johnston, B. (2001). Memory-work: The power of the mundane. In J. Small, & J. Onyx (Eds.), *Memory-work: A critique* (Working Paper Series, 20/01). Sydney: School of Management, University of Technology.
- Jovanović, G. (1997). *Frojd i moderna subjektivnost*. Novi Sad: Svetovi, Beograd: Institut za psihologiju.

- Jovanović, G. (2019). Wundt's forgotten legacy and epistemological foundations of critical psychology. In K. Murakami, J. Cresswell, T. Kono, & T. Zittoun (Eds.), *The ethos of theorizing* (pp. 96-105). Canada: Captus University Publications.
- Kalaba, I. (2013). Čekajući regionalno pomirenje: studenti i nacionalizam u Srbiji. U: M. Blagojević, J. Jablanov Maksimović, & T. Bajović (ur.), *(Post)sekularni obrt: Religijske, moralne i društveno-političke vrednosti studenata u Srbiji* (str. 267-283). Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Fondacija Konrad Adenauer, Centar za evropske studije.
- Kaufman, J. S., Ewing, M. S., Montgomery, D., & Hyle A. D. (2008). Philosophy and overview of memory-work. In A. E. Hyle, M. S. Ewing, D. Montgomery, & J. S. Kaufman (Eds.), *Dissecting the mundane: International perspectives on memory-work* (pp. 3-20). Lanham, Maryland: University Press of America.
- Kecmanovic, D. (1996). *The mass psychology of ethnonationalism*. New York: Springer Science+Business Media.
- Kim, J. (1981). *The process of AsianAmerican identity development: A study of Japanese American women's perceptions of their struggle to achieve positive identities*. Doctoral dissertation, University of Massachusetts.
- Kippax, S. (1990). Memory-Work, a Method, In J. Daly, & E. Willis (Eds.), *The social sciences and health research*. The report of a Workshop on the Contribution of the Social Sciences to Health Research, Ballarat, Victoria.
- Kippax, S., Crawford, J., Benton, P., Gault, U., & Noesjirwan, J. (1988). Constructing emotions: Weaving meaning from memories. *British Journal of Social Psychology*, 27, 19-33.
- Koutroulis, G. (1993). Memory-work: a critique. *Annual review of health social science: Methodological issues in health research* (pp. 76-96). Geelong, Australia: Centre for the study of the body and society, Deakin University.
- Kroeber, A. L., & Kluckhohn, C. K. (1952). *Culture: A critical review of concepts and definitions*. New York: Random House.
- Kuljić, T. (2006). *Kultura sećanja*. Beograd: Čigoja.
- Kuljić, T. (2009). *Sociologija generacije*. Beograd: Čigoja.
- Kuzmanović, B. (1997). Šetnjom u slobodu: Vrednosne orijentacije i politički stavovi učesnika Protesta 96/97. U: Grupa autora, *Ajmo, ajde, svi u šetnju: Građanski i studentski protest 96/97* (51-64). Beograd: Medija centar i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Latour, B. (2000). When things strike back – A possible contribution of 'science studies' to the social sciences. *British Journal of Sociology*, 51, 107-123.
- Latur, B. (1991/2010). *Nikada nismo bili moderni*. Novi Sad: Mediterran.
- Livholts, M. (2015). Working with memories and images. In M. Livholts, & M. Tamboukou (Eds.), *Discourse and narrative methods*. London: Sage Publications Ltd.

- Maldonado, D., Jr. (1975). Ethnic self-identity and self-understanding. *Social Casework*, 56, 618-622.
- Malešević, S. (2004). *The sociology of ethnicity*. London: Sage Publications.
- Mannheim, K. (1928/1952). The problem of generations. In K. Mannheim (Ed.), *Essays on the sociology of knowledge* (pp. 276-322). London: Routledge and Kegan Paul.
- Marcia, J. E. (1980). Identity in Adolescence. In J. Adelson (Ed.), *Handbook of Adolescent Psychology* (p. 159-187). New York: Wiley & Sons.
- Markus, H. R., & Kitayama, S. (1991). Culture and the self: Implications for cognition, emotion and motivation. *Psychological Review*, 98, 224-253.
- Mason, J. (1996). *Qualitative researching*. London: Sage.
- Mead, G. H. (1909). Social psychology a counterpart to physiological psychology. *Psychological Bulletin*, 6, 401-408.
- Mead, G. H. (1934). *Mind, Self and Society*. Chicago: University of Chicago Press.
- Milosavljević, O. (2002). *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o „nama“ i „drugima“*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava.
- Milošević Đorđević, J. (2007). Primordialistic concept of national identity in Serbia. *Psihologija*, 40, 385-397.
- Moon, P. (2018). Reconstructions of Serbian national identity in the post-Yugoslav era: A thematic survey. *Etnoantropološki problemi*, 13(4), 1069-1089.
- Moscovici, S. (1984). The phenomenon of social representations. In R. Farr, & S. Moscovici (Eds.), *Social representations* (pp. 3-69). Cambridge: Cambridge University Press.
- Moscovici, S. (2000). *Social representations: Studies in social psychology*. Cambridge: Polity Press (G. Duveen, Éd).
- Moscovici, S. (2001). Why a theory of social representation? In K. Deaux, & G. Philogène (Eds.) *Representations of the Social: Bridging Theoretical Traditions* (pp. 8-35). Blackwell Publishing.
- Mulinari, D., & Rätzsch, N. (2007). Politicizing biographies: The forming of transnational subjectivities as insiders outside. *Feminist Review*, 86, 89-112.
- Naumović, S. (1996). Od ideje obnove do prakse upotrebe: ogleđ o odnosu politike i tradicije na primeru savremene Srbije. U: *Od mita do folka*. Centar za naučna istraživanja Srpske akademije nauka i umetnosti i Univerzitet u Kragujevcu.
- Nedeljković, S. (2006). Mit, religija i nacionalni identitet: Mitologizacija u Srbiji u periodu nacionalne krize. *Etnoantropološki problemi*, 1(1), 155-179.
- Nelson, K. (2003). Narrative and self, myth and memory: Emergence of the cultural self. In R. Fivush, & C. A. Haden (Eds.), *Autobiographical memory and the construction of a narrative self: Developmental and cultural perspectives* (pp. 3-28). New Jersey, London: Lawrence Erlbaum Associates.



- Nikolić, M. i Mihajlović, S. (ur.) (2004). *Mladi zagubljeni u tranziciji*. Beograd: Centar za proučavanje alternativa.
- Nikolić, O. (2016). Husserl's theory of noematic sense. *Philosophy & Society*, 27(4), 845-868.
- Nissen, M. (2018). The constitution and the singular identity of the collective: Who, 'we'? *Subjectivity*, 11, 357-377.
- Nussbaum, M. (1996). Compassion: the basic social emotion. *Social Philosophy and Policy*, 13(1), 27-58.
- Omaljev, A. (2013). Constructing the Other/s: Discourses on Europe and identity in the 'First' and the 'Other' Serbia. In I. Spasić i P. Cvetičanin (Eds.), *Us and Them: Symbolic divisions in Western Balkan societies* (pp. 199-218). Belgrade: Institute for philosophy and social theory.
- Onyx, J., & Small, J. (2001). Memory-work: The method. *Qualitative Inquiry*, 7(6), 773-786.
- Parker, I. (Ed.) (2015). *Handbook of critical psychology*. London & New York: Routledge.
- Parker, I., & Shotter, J. (Eds.) (1990). *Deconstructing social psychology*. London: Routledge.
- Pavićević, Đ. (2003). Zločini i odgovornost. U Z. Golubović, I. Spasić i Đ. Pavićević (ur.), *Politika i svakodnevni život: Srbija 1999-2002* (str. 141-160). Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Pešić, V. i Rosandić, R. (1994). *Ratništvo, patriotizam, patrijarhalnost*. Beograd: Centar za antiratnu akciju.
- Petrović Todosijević, S. (2010). „Nacionalno vreme“ – Okvir za samopercepciju građana Republike Srbije. U V. Dimitrijević (ur.), *Novosti iz prošlosti: Znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije* (str. 61-82). Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Phinney, J. S. (1989). Stages of ethnic identity development in minority group adolescents. *Journal of Early Adolescence*, 9, 34-49.
- Phinney, J. S. (1990). Ethnic identity in adolescents and adults: Review of research. *Psychological Bulletin*, 108, 499-514.
- Phinney, J. S. (1992). The Multigroup Ethnic Identity Measure: A new scale for use with diverse groups. *Journal of Adolescent Research*, 7(2), 156-176.
- Phinney, J. S. (1993). A three-stage model of ethnic identity development in adolescence. In M. E. Bernal, & G. P. Knight (Eds.), *Ethnic identity: Formation and transmission among Hispanics and other minorities* (pp. 61-79). New York: State University of New York Press.
- Phinney, J. S. (1996). When we talk about American ethnic groups, what do we mean? *American Psychologist*, 51(9), 918-927.
- Phinney, J. S., & Alipuria, L. (1990). Ethnic identity in college students from four ethnic groups. *Journal of Adolescence*, 13(2), 171-183.

- Phinney, J. S., & Chavira, V. (1992). Ethnic identity and self-esteem: An exploratory longitudinal study. *Journal of Adolescence*, 15, 271-281.
- Phinney, J. S., & Ong, A. D. (2007). Conceptualization and measurement of ethnic identity: Current status and future directions. *Journal of Counseling Psychology*, 54, 271-281.
- Popadić, D. (2004). Koreni etnocentrizma. U: M. Nikolić, S. Mihajlović (ur.), *Mladi zagubljeni u tranziciji*. Beograd: Centar za proučavanje alternativa.
- Potter, J., & Wetherell, M. (1987). *Discourse and social psychology: Beyond attitudes and behaviour*. London: Sage.
- Potter, J., Edwards, D., & Wetherell, M. (1993). A model of discourse in action. *American Behavioral Scientist*, 36(3), 383 - 401.
- Pratto, F., Žeželj, I. Maloku, E., Turjačanin, V. i Branković, M. (2017). *Shaping social identities after violent conflict: Youth in the Western Balkans*. Palgrave Macmillan.
- Prodanović, S., Ivković, M., & Cvejić, I. (n.d.). *Contingency and social change: Collective engagement in conditions of radical uncertainty* [Manuscript submitted for publication]. Institute for philosophy and social theory, University of Belgrade.
- Pudar Draško, G. (2015). *Društveno – politički uticajni intelektualci i njihovo shvatanje nacionalnog u Srbiji nakon 2000. godine* (doktorska disertacija). Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Putinja, F. i Stref-Fenar, Ž. (1997). *Teorije o etnicitetu*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Radenović, S. (2006). Nacionalni identitet, etnicitet, (kritička) kultura sećanja. *Filozofija i društvo*, 3, 221-237.
- Raeff, C. (2019). From objects to acting: Repopulating psychology with people who act. *Theory and Psychology*, 23(3), 311-335.
- Rajh, V. (1933/1973). *Masovna psihologija fašizma*. Beograd: Ideje.
- Ratner, C. (1999). Three approaches to cultural psychology – A critique. *Cultural Dynamics*, 11, 7-31.
- Reese, E., Haden, C. A., & Fivush, R. (1993). Mother-child conversations about the past: Relationships of style and memory over time. *Cognitive Development*, 8, 403-430.
- Reicher, S., & Hopkins, N. (2001a). *Self and nation*. London: Sage Publications.
- Reicher, S., & Hopkins, N. (2001b). Psychology and the end of history: A critique and a proposal for the psychology of social categorization. *Political Psychology*, 22(2), 383-407.
- Ricoeur, P. (1983/1996). On interpretation. In R. Kearney, & M. Rainwater (Eds.), *The continental philosophy reader*. London: Routledge.
- Roberts, R., Phinney, J., Masse, L., Chen, Y., Roberts, C., & Romero, A. (1999). The structure of ethnic identity in young adolescents from diverse ethnocultural groups. *Journal of Early Adolescence*, 19, 301-322.

- Roccas, S., & Brewer, M. B. (2002). Social identity complexity. *Personality and Social Psychology Review*, 6, 88-106.
- Rogoff, B. (2003). *The cultural nature of human development*. New York: Oxford University Press.
- Rorty, R. (1995). *Contingency, irony, solidarity*. New York: Cambridge University Press.
- Rose, N. (1996). *Inventing our selves: Psychology, power and personhood*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Said, E. (2008). *Orijentalizam (2. izdanje)*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Sampson, E. (1989). The Deconstruction of self. In J. Shotter, & K. J. Gergen (Eds.), *Texts of Identity* (pp. 1-19). London: Sage.
- Sarbin, T. (2000). Worldmaking, self and identity. *Culture & Psychology*, 6, 253–258.
- Schratz-Hadwich, B. (1995). Collective memory-work: The self as a re/resource for re/research. In M. Schratz, & R. Walker (Eds.), *Research as social change: New opportunities for qualitative research* (pp. 41-67). London and New York: Routledge.
- Schuman, H., & Scott, J. (1989). Generations and collective memories. *American Sociological Review*, 54, 359-381.
- Schwan, G. (1998). Kako se konstituše demokratski politički identitet. *Filozofija i društvo*, 13.
- Scott, J. W. (1991). The evidence of experience. *Critical Inquiry* 17(4), 773–797.
- Shelton, J. N., Yip, T., Eccles, J. S., Chatman, C. M., Fuligni, A. J., & Wong, C. (2005). Ethnic identity as a buffer of psychological adjustment to stress. In G. Downey, J. S. Eccles, & C. Chatman (Eds.), *Navigating the future: Social identity, coping, and life tasks* (pp. 96-114). New York: Russell Sage Foundation.
- Sherif, M. (1966). *Social psychology of intergroup conflict and cooperation*. Boston: Houghton-Mifflin.
- Shotter, J. (1984). *Social accountability and selfhood*. Oxford: Blackwell.
- Shotter, J. (1986). A sense of place: Vico and the social production of social identities. *British Journal of Social Psychology*, 25, 199-211.
- Shotter, J., & Gergen K. J. (Eds.) (1989). *Texts of Identity*. London: Sage.
- Shweder, R. (1991). *Thinking through cultures*. Harvard University Press.
- Slocum-Bradley, N. (2008). *Promoting conflict or peace through identity* (Ed.). Hampshire, England; Burlington, USA: Ashgate Publishing.
- Small, J. (2001a). Memory-work: An introduction. In J. Small, & J. Onyx (Eds.), *Memory-work: A critique* (Working Paper Series, 20/01). School of Management, University of Technology, Sydney, Australia.

- Small, J. (2001b). Researching different age groups through memory-work. In J. Small, & J. Onyx (Eds.), *Memory-work: A Critique* (Working Paper Series, 20/01). School of Management, University of Technology, Sydney, Australia.
- Smit, A. (1998). *Nacionalni identitet*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Smith, A. D. (1995). *Nations and nationalism in a global era*. Cambridge: Polity Press.
- Smith, A. D. (2000). *The nation in history, historiographical debates about ethnicity and nationalism*. Cambridge: Polity Press.
- Smith, Dorothy (1987). *The everyday world as problematic. A feminist sociology*. Boston: Northeastern University Press.
- Smith, E. J. (1991). Ethnic identity development: Toward the development of a theory within the context of majority/minority status. *Journal of Counseling and Development*, 70, 181-188.
- Somers, M. (1994). The narrative constitution of identity: A relational and network approach. *Theory and Society*, 23, 605-649.
- Spasić, I. (2003). Sećanje na nedavnu prošlost. U: Z. Golubović, I. Spasić i Đ. Pavićević (ur.), *Politika i svakodnevni život: Srbija 1999-2002* (str. 99-140). Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Spasić, I. (2008). Serbia 2000-2008: A changing political culture? *Balkanologie*, 11(1-2).
- Spasić, I. (2012). Jugoslavija kao mesto normalnog života: Sećanja običnih ljudi u Srbiji. *Sociologija*, 54(4), 577-594.
- Spasić, I., & Petrović, T. (2013). Varieties of "Third Serbia". In I. Spasić i P. Cvetičanin (Eds.), *Us and Them: Symbolic divisions in Western Balkan societies* (pp. 219-244). Belgrade: Institute for philosophy and social theory.
- Stephenson, N. (2005). Living history, undoing linearity: Memory-work as a research method in the social sciences. *International Journal of Social Research Methodology*, 8(1), 33-45.
- Stjepanović Zaharijevski D. (2008). Konstrukcija identitetskih kategorija u zavisnosti od porodičnog vrednosnog obrasca i socijalno-ekonomskih karakteristika. U: D. B. Đorđević i D. Todorović (ur.), *Kvalitet međuetničkih odnosa i kultura mira na Balkanu* (str. 199-211). Niš: Filozofski fakultet, Centar za sociološka istraživanja.
- Stojanović, D. (1994). Udžbenici istorije kao ogledalo vremena. U: V. Pešić, R. Rosandić (ur.), *Ratništvo, patriotizam, patrijarhalnost*. Beograd: Centar za antiratnu akciju.
- Stojanović, D. (2010). U ogledalu „drugih”. U V. Dimitrijević (ur.), *Novosti iz prošlosti: Znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije* (str. 13-32). Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Strauss, A. (1987). *Qualitative analysis for social scientists*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

- Swartz, S. (2011). 'Going deep' and 'giving back': strategies for exceeding ethical expectations when researching amongst vulnerable youth. *Qualitative Research*, 11(1), 47-68.
- Tajfel, H. (1970). Experiments in intergroup discrimination. *Scientific American*, 5(223), 96-102.
- Tajfel, H. (1972). Social categorization. In S. Moscovici (Ed.), *Introduction à la psychologie sociale* (pp. 272-302). Paris: Larousse.
- Tajfel, H. (1974). Social identity and intergroup behaviour. *Social Science Information*, 13, 65-93.
- Tajfel, H. (1978). *The social psychology of minorities*. New York: Minority Rights Group.
- Tajfel, H. (1981). *Human groups and social categories*. Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Tajfel, H., Bilig, M. G., Bundy, R. P., & Flament, C. (1971). Social categorization and intergroup behaviour. *European Journal of Social Psychology*, 1(2), 149-178.
- Tajfel, H., & Turner, J. C. (1986). The social identity theory of inter-group behavior. In S. Worchel, & L. W. Austin (Eds.), *Psychology of intergroup relations*. Chicago: Nelson-Hall.
- Taylor, C. (1985). *Philosophy and the human sciences: Philosophical papers, Vol. 2*. New York: Cambridge University Press.
- Taylor, C. (1994). The politics of recognition. In A. Gutman (Ed.), *Multiculturalism: Examining the politics of recognition* (p. 25-73). Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Tenni, C., Smith, A., & Boucher, C. (2003). The researcher as autobiographer: analysing data written about oneself. *The Qualitative Report*, 8(1), 1-12.
- Thompson, E. P. (1978). *The Poverty of Theory and Other Essays*. London: Merlin Press.
- Thompson, J. B. (1990). *Ideology and modern culture*. Oxford: Blackwell.
- Todorova, M. (1999). *Imaginarni Balkan*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Tomanović, S. (2010). Razmatranja koncepta delanja u okviru pristupa socijalne biografije. *Sociologija*, 52(4), 447-452.
- Tomanović, S., Stanojević, D., Jarić, I., Mojić, D., Dragišić Labaš, S., Ljubičić, M., Živadinović, I. (ur.) (2012). *Mladi – naša sadašnjost: Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji*. Beograd: Čigoja, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Tomić, Đ. (2014). From "Yugoslavisim" to (post-)Yugoslav nationalisms: Understanding Yugoslav identities. In R. Vogt (Ed.), *European national identities: Elements, transitions, conflicts* (pp. 271-292). Routledge.
- Tulving, E. (1983). *Elements of episodic memory*. New York: Oxford University Press.
- Tulving, E., & LePage, M. (2000). Where in the brain is the awareness of one's past? In D. L. Schacter, & E. Scarry (Eds.), *Memory, brain, and belief* (pp. 208-228). Cambridge, MA: Harvard University Press.

- Turjačanin, V. (2014). *Socijalna psihologija etničkog identiteta*. Banja Luka: Filozofski fakultet.
- Turner, J. C., Brown, R. J., & Tajfel, H. (1979). Social comparison and group interest in ingroup favouritism. *European Journal of Social Psychology*, 9(2), 187-204.
- Turner, J. C., Hogg, M. A., Oakes, P. J., Reicher, S. D., & Wetherell, M. S. (1987). *Rediscovering the social group: A Self-Categorization Theory*. Oxford & New York: Blackwell.
- Ustav Republike Srbije (2006). *Službeni Glasnik Republike Srbije*, br. 48/94 i 11/98.
- Vagan, A. (2011). Towards a sociocultural perspective on identity formation in education. *Mind, Culture, and Activity*, 18, 43-57.
- Valsiner, J. (1998). *The guided mind. A sociogenetic approach to personality*. Cambridge, MA/London: Harvard University Press.
- Valsiner, J. (2007). *Cultures in minds and societies*. Los Angeles, London: Sage.
- Valsiner, J. (2009). Cultural psychology today: Innovations and oversights. *Culture & Psychology*, 15(1), 5-39.
- Valsiner, J. (2012). Introduction: Culture in psychology: A renewed encounter of inquisitive minds. In J. Valsiner (Ed.), *The Oxford handbook of culture and psychology* (pp. 3-16). Oxford: Oxford University Press.
- Valsiner, J., Branco, A. U., & Dantas, C. M. (1997). Co-construction of human development: Heterogeneity within parental belief orientations. In J. E. Grusec, & L. Kuczynski (Eds.), *Parenting and children's internalization of values: A handbook of contemporary theory* (pp. 283-304). John Wiley & Sons Inc.
- Van den Berghe, P. L. (1995). Does race matter? *Nations and Nationalism*, 1(3), 357-368.
- Van Dijk, T. (1987). *Communicating racism*. Newbury Park, CA: Sage.
- Van Dommelen, A., Schmid, K., Hewstone, M., Gonsalkorale, K., & Brewer, M. B. (2015). Construing multiple ingroups: Assessing social identity inclusiveness and structure in ethnic and religious minority group members. *European Journal of Social Psychology*, 45, 386-399.
- Van Langenhove, L., & Harré, R. (1999). Introducing Positioning Theory. In R. T. Harré, & L. van Langenhove (Eds.), *Positioning theory. Moral contexts of intentional action* (pp. 14-31). Oxford: Blackwell.
- Vasović, M. (2000). Karakteristike grupnih identiteta i odnos prema društvenim promenama. In S. Mihailović (ur.), *Javno mnjenje Srbije. Između razočaranja i nade: septembar 1999* (str. 17 - 41). Beograd: Centar za proučavanje alternativa, UGS „Nezavisnost”, Udruženje za unapređivanje empirijskih istraživanja.
- Verkuyten, M. (2005). *The social psychology of ethnic identity*. New York: Psychology Press.

- Vico, G. (1710/1988). *De antiquissima Italorum sapientia ex linguae originibus eruenda libri tres (On the most ancient wisdom of the Italians unearthed from the origins of the Latin language)*, Palmer, L. M. (Trans). Ithaca: Cornell University Press.
- Vigotski, L. (1934/1983). *Mišljenje i govor*. Beograd: Nolit.
- Vigotski, L. (1960/1996). *Problemi razvoja psihe. Sabrana dela, tom 3*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Vilig, K. (2016). *Kvalitativna istraživanja u psihologiji*. Beograd: Clio.
- Vučetić, R. (2010). Neprosvećena prošlost. U: V. Dimitrijević (ur.), *Novosti iz prošlosti: Znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije* (str. 33-60). Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Wagner, W., Holz, P., & Kashima, Y. (2009). Construction and deconstruction of essence in representing social groups: Identity projects, stereotyping, and racism. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 39(3), 363-383.
- Weber, M. (1968). *Economy and society: An outline of interpretive sociology*. New York: Bedminister Press.
- Wertsch, J. V. (1985). *Vygotsky and the social formation of mind*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Wertsch, J. V. (1993). *Voices of the mind: A sociocultural approach to mediated action*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Wertsch, J. V. (1997). Narrative tools of history and identity. *Culture & Psychology*, 3, 5-20.
- Wertsch, J. V. (1998). *Mind as action*. New York: Oxford University Press.
- Wertsch, J. V. (2007). Mediation. In H. Daniels, M. Cole, & J. W. Wertsch (Eds.), *The Cambridge companion to Vygotsky* (pp. 178-192). Cambridge: Cambridge University Press.
- Wetherell, M. (2008). Subjectivity or psycho-discursive practices? Investigating complex intersectional identities. *Subjectivity*, 22, 73-81.
- Wetherell, M. (2009). Introduction: Negotiating liveable lives — identity in contemporary Britain. In M. Wetherell (Ed.), *Identity in the 21st Century New Trends in Changing Times* (pp. 1-18). UK: Palgrave Macmillan.
- Wetherell, M., & Potter, J. (1992). *Mapping the language of racism: Discourse and the legitimation of exploitation*. Columbia University Press.
- Widerberg, K. (1999). Alternative methods – alternative understandings: Exploring the social and the multiple 'I' through memory-work. *Sociologisk Tidsskrift*, 2, 147 – 161.
- Widerberg, K. (2008). For the sake of knowledge: Exploring memory-work in research and teaching. In A. E. Hyle, M. S. Ewing, D. Montgomery, & J. S. Kaufman (Eds.), *Dissecting the mundane:*

*International perspectives on memory-work* (pp. 113-132). Lanham, Maryland: University Press of America.

Wittgenstein, L. (1958). *Philosophical investigations*. Oxford: Basil Blackwell.

Wortham, S. (2001). *Narratives in action. A strategy for research and analysis*. New York, NY: Teachers College Press.

Yinger, J. M. (1976). Ethnicity in complex societies. In L. A. Coser, & O. N. Larsen (Eds.), *The uses of controversy in sociology*. New York: Free Press.

Zittoun, T. (2006). *Transitions. Development through symbolic resources*. Greenwich: InfoAge.

Zittoun, T. (2012). On the emergence of the subject. *Integrative Psychological and Behavioral Science*, 46(3), 259-273.

Zittoun, T. (2015). From Vico to the sociocultural imagination. *Culture & Psychology*, 21(2), 251-258.

Zittoun, T., Duveen, G., Gillespie, A., Iverson, G., & Psaltis, C. (2003). The use of symbolic resources in developmental transitions. *Culture & Psychology*, 9(4), 415-448.

Živković, M. (2001). Nešto između: simbolička geografija Srbije. *Filozofija i društvo*, 18, 73-110.



# Prilozi

## Prilog A

### Uputstvo za pisanje sećanja

#### *Tema*

Za žene: „najviše sam se osećala kao Srpkinja...“

Za muškarce: „najviše sam se osećao kao Srbin...“

#### *Zadatak*

Prisetiti se jedne specifične, konkretne situacije koja se odnosi na zadatu temu. Koji je to najznačajniji, suštinski važan specifičan događaj ili iskustvo kada ste se najviše osetili kao Srbi?

#### *Uputstvo za pisanje*

1. Samo sećanje na **specifično iskustvo, događaj ili scenu** treba napisati. Nikako duge priče o tome kako smo postali Srbi i šta je sve tu uključeno, ko je sve uticao na nas itd. Dakle, treba da uradite suprotno od onog što smo radili na fokus grupi, da se otrgnete nabrajanjima svega mogućeg, opštim mestima i sl., i setite se **jedne situacije** kada ste se **najviše** osetili Srbima.
2. Pišite u **trećem licu jednine** (ona/on), a ne u prvom (ja). Sebe u tom događaju, ili iskustvu koje smo prizvali treba da tretiramo kao drugu osobu, da se distanciramo, jer kada se prisećamo iz prvog lica, onda je sećanje gotovo uvek u službi nas u sadašnjosti (služi kao neka vrsta opravdanja za to ko smo i kakvi smo sada, ili bar kao uzrok toga ko smo sada). A kada pišemo iz trećeg lica, sebe uzimamo na manje podrazumljiv način, više se trudimo da obrazložimo, da opišemo detaljnije, pojavljuju se kontradikcije, nelogičnosti, možda i momenti kojih bismo se stideli ili koje bismo sada drugačije uradili. Takve stvari kada pišemo iz prvog lica obično težimo da izostavimo, dok je u radu sećanja cilj da sve bude uključeno kako bi moglo da se analizira.
3. Kada prizovete sećanje, zapišite ga **što deskriptivnije**, sa **što više detalja**, zajedno sa svim propratnim mislima, osećanjima, doživljajima... ili čak ukusima, mirisima, zvucima koji su bili prisutni. Ne cenzurišite i ne izostavljajte ništa što se pojavi. Zapišite čak i stvari koje se čine potpuno nevažnim. Jer čim ste se nečega setili, znači da je važno.
4. Trudite se da ne zvuči koherentno, dovršeno, logično. Nemojte pisati narativ, priču koja ima jasan početak, sredinu, kraj ili pouku i nemojte teoretizovati (ne konstruišite sebe kao levičarku, desničarku, Srbina, anti-Srbina, itd.). Jedino što je važno je da bude **što bliže samom iskustvu**, zato pre pisanja probajte da se vratite u situaciju ili događaj koji ste prizvali i da dopustite da se svi detalji, osećanja i misli pojave u obliku u kom su tada bili prisutni. Uživate se u to sećanje.
5. Neka ograničenje bude **jedna kucana strana, sa proredom 1.5**.

## Prilog B

### Vodič za beleženje kolektivne analize sećanja

<p><b>Inicijalni iskaz o temi autorovog značenja:</b> Svakodnevnim jezikom izražena tema sećanja, ona koja se spontano nameće kao ona koju je autor želeo da izrazi</p>						
<p><b>Zdravorazumska teorija:</b> Koja je to implicitna teorija prisutna u takvom sećanju?</p>						
<p><b>Analiza jezičkih elemenata:</b> Gramatička analiza kako bi se dekonstruisala pozicija autora i drugih, aktivnosti, osećanja, itd.</p>						
Aktivnost glagoli	Jezičke karakteristike npr. različni subjekti, pomoćni glagoli, negativni oblici glagola...	Osećanje	Motivacija Interesi i želje	Drugi predstavljani u narativu Da li prepoznavamo ulogu drugih? Kako referišemo na njih? šta ignorišemo?	Vakuumi Izostavljeno, ali neophodno zbog plauzibilnosti i slaganja priče	Kontradikcije Neočekivani elementi koji su prisutni u tekstu, suprotstavljene konstrukcije
<p><b>Konstrukcija „Ja”:</b> Kako autor konstruiše sebe kroz jezik i kakav utisak ostavlja na nas, grupu (a ne samo šta eksplicitno kaže)</p>						
<p><b>Konstrukcija Drugih:</b> Kako autor konstruiše druge kroz jezik</p>						
<p><b>Iskaz o temi baziran na dekonstrukciji i rekonstrukciji:</b> Tema koja nije izrečena, ali je implicitno prisutna</p>						

## Prilog C

**Tabela 1: Relativna zastupljenost učešća pojedinih učesnika-istraživača (prva kolona) tokom kolektivnih analiza sećanja (kolone 2-11) operacionalizovana preko ukupnog broja oglašavanja u svrhe interpretacije ili diskusije interpretacija drugih (poslednja kolona)**

	KRS: Luka	KRS: Maja	KRS: Lazar	KRS: Dunja	KRS: Vuk	KRS: Teodora	KRS: Filip	KRS: Viktor	KRS: Maja	KRS: Andrej	Total
<b>Maja</b>	25	30	15	14	23	23	16	12	29	15	130/72
<b>Luka</b>	13	/	/	9	17	12					51
<b>Vuk</b>	15	19	11	/	36	14					95
<b>Dunja</b>	8	19	7	18	4	/					56
<b>Lazar</b>	16	14	21	/	6	12					69
<b>Teodora</b>	5	15	/	4	9	12					45
<b>Filip</b>							38	32	41	16	127
<b>Viktor</b>							17	34	/	7	58
<b>Andrej</b>							/	/	17	6	23
<b>Total</b>	82	97	54	45	95	73	71	78	87	44	726

Napomene:

- 1) oznaka „/“ se odnosi na situaciju kada osoba nije prisustvovala analizi datog sećanja, ali jeste bila deo date grupe za rad sećanja, dok se prazne ćelije odnose na situaciju kada osoba nije ni mogla da bude prisutna jer nije bila deo date grupe
- 2) na osnovu poslednjeg reda (ukupan broj uzimanja reči) može se okvirno zaključiti koliko se diskutovalo prilikom analize datog sećanja

## **Biografija autora**

Ana Đorđević rođena je 1991. godine u Beogradu. Završila je osnovnu školu u Obrenovcu i Filološku gimnaziju u Beogradu. Osnovne studije psihologije na Filozofskom fakultetu u Beogradu završila je 2014. godine sa prosekom 9,36, a master studije psihologije na istom fakultetu 2015. godine sa prosekom 10. Iste godine upisala je doktorske studije na Odeljenju za psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, tokom kojih je ostvarila prosečan uspeh sa ocenom 10. Tokom studija bila je stipendistkinja Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, a na konkursu Ministarstva za mlade istraživače 2018. godine zaposlena je kao istraživač-saradnik na Institutu za psihologiju pri Filozofskom fakultetu u Beogradu. Kao studentkinja doktorskih studija, tokom tri godine bila je angažovana u nastavi na Odeljenju za psihologiju i pohađala brojne postdiplomske kurseve i programe za mlade istraživače u regionu i inostranstvu. Učestvovala je na nekoliko nacionalnih i međunarodnih konferencija i objavila četiri recenzirana rada u domaćim časopisima. Od decembra 2019. godine radi kao istraživač-saradnik na Institutu za filozofiju i društvenu teoriju u Beogradu, gde je angažovana na dva međunarodna projekta.

## Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Ана М. Ђорђевић

Број индекса 404-15-0009

### Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Етничке идентификације: конструисање значења кроз колективни рад сећања

---

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

**Потпис аутора**

У Београду, 13.03.2021.

---

## Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Ана М. Ђорђевић

Број индекса 404-15-0009

Студијски програм Психологија

Наслов рада Етничке идентификације: конструисање значења кроз колективни  
рад сећања

Ментор доц. др Биљана Станковић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањивања у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

**Потпис аутора**

У Београду, 13.03.2021.

\_\_\_\_\_

## Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Етничке идентификације: конструисање значења кроз колективни рад сећања

---

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.

Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

**Потпис аутора**

У Београду, 13.03.2021.

---

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.